

Національна академія наук України
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького

О. М. Стойко

**Трансформація
політичних інститутів
у сучасних перехідних
суспільствах**

Монографія

Київ
«Логос»
2016

УДК 321(477)+1991
ББК 66.3(4Укр)
С 81

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 12 від 8 грудня 2016 року)

Рецензенти:

О. В. Картунов – доктор політичних наук, професор
В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор
Н. М. Хома – доктор політичних наук, доцент

Стойко О. М.

С 81 **Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах:** монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с.

ISBN 978-966-02-8173-8

Визначення джерел та прогнозування наслідків інституційних змін є одним з найважливіших завдань політичної науки, оскільки пошук найбільш оптимальної форми інституційного устрою держави, здатного відповідати на виклики сьогодення і майбутнього, є актуальним як для перехідних суспільств, так і розвинених демократій. Розглянуто основні наукові підходи до розуміння політичних інститутів, процесів їх трансформації та еволюцію інституційного аналізу. Визначено чинники інституційного вибору в перехідних країнах, типологізовано умови, що сприяють демократизації, та охарактеризовано основні напрями інституційних змін. Проаналізовано взаємозв'язок між демократизацією та державотворенням, між інституційною спроможністю держави та якістю політичних інститутів. З'ясовано вплив форми державного правління та особливостей формування уряду на успішність демократичного транзиту, проаналізовано значення конституції для становлення політичного режиму. Розглянуто роль та функції політичної партії як основного актора демократизаційних процесів.

Для науковців, політиків, громадських діячів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, широкого загалу читачів, які цікавляться питаннями політичного життя та державотворення в Україні.

УДК 321(477)+1991
ББК 66.3(4Укр)

ISBN 978-966-02-8173-8

© Стойко О. М., 2016

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження політичних інститутів	14
1.1. Наукові підходи до визначення політичних інститутів	17
1.2. Еволюція і основні етапи становлення інституційного аналізу	24
1.3. Трансформація політичних інститутів як об'єкт політологічного дослідження	41
Розділ 2. Чинники інституційної інженерії у перехідних суспільствах	80
2.1. Шляхи конвергенції історичного інституціоналізму та вивчення демократизації	80
2.2. Типологізація чинників демократичних перетворень	92
2.3. Взаємодія формальних та неформальних інститутів у становленні політичної системи	110
2.4. Проблеми концептуалізації інституційних виборів у перехідних суспільствах	130
Розділ 3. Демократизація та державотворчі процеси у перехідних суспільствах	146
3.1. Нелінійність процесів демократичної трансформації	149
3.2. Розбудова інституційної спроможності держави	170
Розділ 4. Форма державного правління як засадничий інституційний вибір у перехідних суспільствах	190
4.1. Варіативність форм державного правління у нових демократіях	190
4.2. Баланс повноважень органів законодавчої і виконавчої гілок влади у формуванні уряду	210

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів	236
Розділ 5. Вплив політичних партій на трансформацію політичних інститутів	277
5.1. Політичні партії як посередники у демократизаційному процесі	288
5.2. Інституціоналізація партійної системи у перехідних суспільствах та її основні характеристики	305
Висновки	351
Список використаних джерел	363

Вступ

Нині однією з нагальних проблем політичної науки є вироблення чітких уявлень про наслідки інституційних змін. Проблема з'ясування джерел змін політичних інститутів та прогнозування їх наслідків особливо гостро постала в останній чверті ХХ ст., коли низка країн Африки, Латинської Америки та Східної Європи відійшли від авторитарного способу правління і стали на шлях демократичного розвитку. У зв'язку з цим перед політологами постала проблема розробки оптимального типу інституційного устрою, який міг би забезпечити новим державам демократичне правління.

Зазначимо, що хвиля демократизації, яка розпочалася у другій половині ХХ ст., виявилася неочікуваною для більшості представників соціальних наук, котрі не змогли її передбачити, що дало підстави засумніватися у надійності наукового інструментарію, яким вони послуговувалися, та корисності політології й соціології для суспільства загалом.

Проте ще у 1964 р. Т. Парсонс стверджував, що демократичний принцип є досить сильним і у тривалій перспективі недемократичні режими, включаючи комуністичні, зникнуть або приймуть його¹. Він виходив з того, що існує універсальна еволюційна динаміка, що перебуває поза межами впливу елітних акторів, тому політичний розвиток, особливо виживання і поширення різних типів режимів, здійснюється силами, які не мають центрального агента. Іншими словами, у глобальній системі націй-держав розгортається неконтрольо-

¹ *Parsons T. Evolutionary universals in society // American Sociological Review. 1964. Vol. 29. № 3. P. 339–357.*

ваний процес селекції режимів, у ході якого поширюються режимні характеристики, які наділяють держави низкою переваг (еволюційні універсалії), і дане поширення відбувається за рахунок інших режимних характеристик, які не можуть цього зробити. Цими еволюційними універсаліями є ринкова, бюрократична та демократична організація.

Отже, з одного боку трансформація політичних інститутів у перехідних суспільствах, що розпочалася у кінці ХХ ст., змусила до радикального перегляду теорій про розвиток держави і соціуму, а з іншого – дала шанс краще зрозуміти природу політичних і соціальних процесів не лише у молодих, а й у сталих демократіях.

Український дослідник постсоціалістичних трансформацій Ю. Мацієвський вважає, що всю сукупність підходів вітчизняних дослідників до цієї теми можна поділити на три види: транзитологічний, інституційний та постінституційний². Однак, зважаючи на те, що демократизація почала досліджуватися українськими вченими майже одночасно із формуванням неонституціоналізму, на нашу думку, доцільніше виділити три напрями у дослідженні трансформаційних процесів: з точки зору модернізаційного, демократизаційного та інституціонального підходів. Одними з перших трансформаційні процеси в Україні почали досліджувати Є. Бистрицький³, Є. Головаха, О. Дергачов, В. Полохало⁴, С. Макеєв, послуговуючись термінологією західних вчених, зокрема терміном посткомунізм. Згодом з'явилися публікації у руслі мо-

² Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. С. 29.

³ *Політологія* посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий. Київ: Політична думка, 1995.

⁴ Полохало В. *Метаморфози* посткомуністичної влади // *Сучасність*. 1996. № 9. С. 3–11; Полохало В. *Політологія* посткомуністичних суспільств в Україні і Росії: (До методології політичного аналізу) // *Політична думка*. 1998. № 2. С. 9–22.

дернізації (В. Горбатенко⁵, О. Іванілов,⁶ О. Новакова⁷, Т. Поляркова⁸, Д. Чемшит⁹), а трансформаційні аспекти розглядалися у працях О. Іщенко¹⁰, В. Ребкало¹¹, А. Колодій¹², Г. Зеленько¹³, О. Мазура¹⁴, Ю. Мацієвського¹⁵, М. Михальченка¹⁶,

⁵ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ: Academia, 1999.

⁶ Іванілов О. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 178 с.

⁷ Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006.

⁸ Поляркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2015.

⁹ Чемшит Д. О. Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2012.

¹⁰ Іщенко О. М. Політичні механізми регулювання владних відносин в умовах трансформації українського суспільства: історико-політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 2006.

¹¹ Ребкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. Київ: Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003.

¹² Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти / ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Вроцлав: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. С. 385–400.

¹³ Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г.І. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014.

¹⁴ Мазур О. Г. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015.

¹⁵ Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016.

¹⁶ Михальченко М. І., Горелов М. Є., Дергачов О. П. Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм: порівняльний аналіз / Сучасна українська політика: Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 7–88; Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. Київ: Логос,

Ф. Рудича¹⁷, М. Рябчук¹⁸, О. Фісун¹⁹. У рамках інституційного підходу аналіз трансформації політичних інститутів здійснювали О. Максимова²⁰, А. Мілюкова²¹, О. Рибій²², О. Шадріна²³, М. Яковлев²⁴.

Форма державного правління стала об'єктом дослідження І. Алексєнко²⁵, Ю. Дзюбенко²⁶, П. Мироненка²⁷, Ю. Сурга-

1997; *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики* / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016.

¹⁷ Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

¹⁸ Рябчук М. Від «хаосу до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. Київ: «К.І.С.», 2012.

¹⁹ Фісун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. Харьков: Константа, 2006; Фісун О. Динаміка політичного режиму в Україні (прогностичний аспект): аналітична доповідь / О. Фісун, О. Крисенко, Т. Мосенцева та ін.; заг. ред. О. Фісун. Харків: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011.

²⁰ Максимова О. М. Нестабільність перехідних політичних систем: політико-інституційний і структурно-функціональний вимір: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014.

²¹ Мілюкова А. О. Політико-інституціональні трансформації у перехідних суспільствах: закономірності і український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2014.

²² Рибій О. В. Процеси трансформації політичних інститутів: етапи і рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2011.

²³ Шадріна О. В. Латентні процеси у функціонуванні перехідних політичних систем: інституційний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014.

²⁴ Яковлев М. В. Явище інституціонального ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питань): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2010.

²⁵ Алексєнко І. Г. Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2011.

²⁶ Дзюбенко Ю. М. Феномен гібридних режимів у сучасному політичному просторі: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016.

²⁷ Мироненко П. В. Еволюція форми правління в умовах перехідного суспільно-політичного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2014.

нової²⁸, а її різновиди – І. Осадчук²⁹, А. Панаріна³⁰, О. Сидорчука³¹, О. Харченко³². Інститут президента в Україні аналізується такими дослідниками як М. Зелінська³³, Ю. Коваль³⁴, М. Кармазіна³⁵, Н. Плахотнюк³⁶, В. Погорілко³⁷, С. Серьогіна³⁸, а його конституційно-правовий аспект – Р. Мартинюком³⁹ та В. Сухоносом⁴⁰.

²⁸ Сурганова Ю. О. Особливості трансформації форми державного правління у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2012.

²⁹ Осадчук І. Ю. Порівняльний аналіз президенціалізації систем правління у Білорусії та Казахстані: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2014.

³⁰ Панарін А. С. Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2015.

³¹ Сидорчук О. В. Вплив напівпрезидентської форми правління на демократичну консолідацію постсоціалістичних політичних режимів (на прикладі Польщі, Росії та України): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2016.

³² Харченко О. В. Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009.

³³ Зелінська М. І. Інститут президентства в Україні: етапи трансформації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2008.

³⁴ Коваль Ю. О. Трансформація інституту глави держави у контексті співвідношення традиції і модернізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2012.

³⁵ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2007.

³⁶ Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 1999.

³⁷ Погорілко В. Ф. Інститут президентства в Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 113–134.

³⁸ Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Харків: Ксилон, 2001.

³⁹ Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень // Право України. 2012. № 7. С. 141–150; Мартинюк Р. «Суперпрезидентська республіка»: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн // Право України. 2013. № 7. С. 252–262.

⁴⁰ Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009.

Управлінський контекст трансформації органів виконавчої влади цікавить О. Валецького⁴¹, О. Васильєву⁴², А. Коваленка⁴³, І. Коліушка⁴⁴, І. Кресіну⁴⁵, Є. Перегуду⁴⁶, В. Цветкова. Партійний аспект демократизаційного процесу в Україні висвітлено у дослідженнях Т. Дешко⁴⁷, В. Кафарського⁴⁸, М. Примуша⁴⁹, О. Нікогосян⁵⁰, І. Чміль⁵¹ та Ю. Шведа⁵².

⁴¹ *Валецький О. Л.* Концептуальні засади впровадження державної політики в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2010.

⁴² *Васильєва О. І.* Трансформація регіонального управління в умовах реформування владних відносно в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Київ, 2010.

⁴³ *Коваленко А. А.* Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.

⁴⁴ *Коліушко І. Б.* Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні. Київ: Факт, 2002.

⁴⁵ *Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

⁴⁶ *Перегуда Є. В.* Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013.

⁴⁷ *Дешко Т. В.* Взаємозв'язок між виборчою системою і партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн і України): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008.

⁴⁸ *Кафарський В. І.* Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: монографія. Київ: Логос, 2008.

⁴⁹ *Примуш М. В.* Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Львів, 2003.

⁵⁰ *Нікогосян О. О.* Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2008.

⁵¹ *Чміль І. І.* Становлення, функціонування і трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016.

⁵² *Шведа Ю. Р.* Формування багатопартійної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 1996.

Проблеми конституційного процесу розглядаються В. Колохом⁵³, О. Скрипнюком⁵⁴, М. Томенком⁵⁵.

Вітчизняних дослідників цікавить і порівняльний аспект трансформаційних процесів, підтвердженням чого є праці про зміни політичних інститутів у Західній Європі⁵⁶, країнах Латинської Америки⁵⁷, Сходу⁵⁸, Центральної Азії⁵⁹, Центрально-Східної Європи⁶⁰; постсоціалістичних країн⁶¹, а також

⁵³ Колох В. В. Сучасний конституційний процес в Україні (політологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2016.

⁵⁴ Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації (до десятої річниці прийняття Конституції України). Київ: Академія правових наук України, 2005; *Правові основи розвитку сучасних політичних систем: досвід та перспективи*: монографія / [Скрипнюк О. В. та ін.]. Київ: Юрид. думка, 2013.

⁵⁵ Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2010.

⁵⁶ Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Львів, 2008.

⁵⁷ Бессараб Т. В. Принципи внутріполітичної трансформації країн Латинської Америки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2015.

⁵⁸ Гарник Л. П. Авторитаризм і демократія у процесі модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2013; Смирнова К. Є. Політичні революції і режимні трансформації у країнах Арабського Сходу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016.

⁵⁹ Ляшенко Т. М. Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013.

⁶⁰ Гайданка Є. П. Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини і Словаччини): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2012; Маслов Ю. К. Формування сучасної системи влади у країнах Центральної і Східної Європи: принципи, механізми і перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015.

⁶¹ Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні і прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2007; Трач А. С. Варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016; Шаповаленко М. В. Політичний розвиток посткомуністичних суспільств (транзитологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013.

у Білорусі⁶², Болгарії⁶³, Польщі⁶⁴, Угорщині⁶⁵ та Чехії⁶⁶. Специфіка українського транзиту до демократії розглядається у працях Н. Кадук⁶⁷, К. Пальшкова⁶⁸, Є. Отделенцева⁶⁹, Н. Хоми⁷⁰.

Хоча окремі аспекти трансформації політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах і висвітлювалися українськими політологами, однак комплексно проблеми спромож-

⁶² Долженков О. О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008.

⁶³ Бурдяк В. І. Трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2004; Мілова М. І. Внутрішні і зовнішні чинники трансформації політичної системи посткомуністичної Болгарії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008.

⁶⁴ Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України і Польщі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010; Мороз І. І. Трансформація політичних систем України і Польщі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2011; Срібна Т. В. Трансформація політичних режимів України і Республіки Польща: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2013.

⁶⁵ Ткач Д. І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ-ХХІ століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004.

⁶⁶ Марадик Н. В. Перехід до демократії у Чеській Республіці: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2009; Федорчак Т. П. Внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації у Чеській Республіці: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Чернівці, 2013.

⁶⁷ Кадук Н. І. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2011.

⁶⁸ Пальшков К. Є. Політична система України: національний фрагмент реформування у контексті трансформаційних процесів Центрально-Східної Європи та СНД: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2013.

⁶⁹ Отделенцев Є. О. Базові детермінанти процесів демократизації суспільства: український вимір: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2016.

⁷⁰ Хома Н. М. Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 1998.

ності держави, форми державного правління, конституційного процесу та інституціоналізації партійної системи у ході демократизації з точки зору інституційного підходу не досліджувалися, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Іншими словами, майже три десятиліття демократичних трансформацій дали значний обсяг емпіричного матеріалу, який підтвердив або ж спростував класичні теорії про природу і роль основних політичних інститутів, їх значення для процесів державотворення. З'ясуванню правильності висновків і теоретико-методологічних помилок, яких припустилися дослідники і практики демократизаційних процесів, формулюванню практичних рекомендацій з урахуванням позитивного і негативного зарубіжного досвіду щодо удосконалення діяльності політичних інститутів в Україні і присвячене це дослідження.

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження політичних інститутів

Як слушно зазначав Б. Ротстайн, «з якою б ситуацією не стикався фахівець у сфері політичної науки, вона так чи інакше буде пов'язана з політичними інститутами. Тому можна сказати, що основною проблемою політичної науки є специфічні характеристики політичних інститутів у реальному світі у всьому їх багатоманітні, що визначається часом і місцем»⁷¹.

Питання про необхідність інститутів для упорядкування та організації соціальної взаємодії ставилося досить давно. Для людських колективів, які проживали разом на одній території, було очевидним, що для мирного вирішення суперечностей та конфліктів між собою вони потребують певних настанов, правил взаємодії, які і лягли в основу політичних інститутів. У результаті сформувалося чотири основних типи інститутів, необхідних для відстоювання суспільних інтересів⁷²:

- 1) інститут законодавчої влади, який приймає рішення про те, яким чином мають регулюватися спільні інтереси;
- 2) інститут виконавчої влади, що втілює рішення першого інституту у життя;

⁷¹ Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы // Гудин Р., Клингеманн Х.-Д. Политическая наука. Новые направления. Москва: Вече, 1999. С. 178.

⁷² Там же. С. 149-150.

3) інститут судової влади, що врегульовує спірні проблеми та інтерпретує застосування загальних правил, розроблених органом законодавчої влади, до кожного конкретного випадку;

4) інститут примусу, який застосовується для покарання порушників суспільних правил, не залежно від того, чи належать вони до членів даної групи або ні.

При цьому, на думку Б. Ротстайна, ціль створення кожного з цих типів інститутів значною мірою залежить від суспільного устрою: за демократичного режиму інститути законодавчої влади створюються для прийняття рішень, у диктаторському – для легітимації влади, оскільки рішення приймаються одноосібно керівником держави або ж нечисленною правлячою групою.

Дослідженням політичних інститутів займалися ще мислителі Античності – Платон та Аристотель. Їх цікавило питання про співвідношення між сутнісним змістом політики, пов'язаним із спілкуванням людей та їх груп щодо влади, та інституційними формами політики, які представляють конкретні структури. Так Платон у своїй «Державі» порівнював різні форми правління, а в «Законах» – конституції. На його думку саме держава повинна турбуватися про громадянські чесноти, забезпечувати внутрішній мир і захищати від зовнішніх ворогів. Аристотель пішов дещо далі і у «Політиці» спробував з'ясувати, яка саме конституція є ідеальною, який тип уряду – найкращий і які саме інститути повинні бути в органах дорадчої, виконавчої та судової влади. Їх ідеї розвивалися такими відомими мислителями як Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Гегель та інші. Їх праці відображають домінуючі на той час уявлення про провідну роль держави, що й зумовило державно-правове, нормативно-юридичне розуміння політичних інститутів. Так Т. Гоббс вбачав у політичних інститутах лише установи, на які поширюються повноваження державної влади, тобто легальні організації та структури, санкціоновані державою,

Поява робіт Е. Дюркгейма та М. Вебера сприяла формуванню соціологічного підходу до інститутів, який по-новому

поставив проблему співвідношення змісту і форми у політичних контактах. М. Вебер вважав державу «чистим» інститутом – сукупністю людей, поведінка яких заснована на раціональних установах (положеннях конституції, законів тощо). В свою чергу Е. Дюркгейм зазначав подвійну природу інститутів, які з одного боку являють собою певне ідеальне утворення у вигляді звичаїв і вірувань, а з іншого – такі звичаї та стереотипи, що матеріалізуються у діяльності соціальних організацій. М. Дюверже у «Політичній соціології» (1968 р.) визначив політичний інститут як «модель людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи, таким чином, характер стабільних, стійких і міцних».

Більшість теоретиків політичної науки погоджуються з тим, що політичні інститути впливають на вибір акторами стратегії своєї поведінки або способу, яким вони прагнуть досягти мети. Інститути дають підстави для визначення того, хто є законним актором, регулюють кількість акторів і порядок дії, значною мірою визначають, яку саме інформацію про наміри інших учасників можуть мати у своєму розпорядженні актори. Це має особливе значення, оскільки в рамках інституційного аналізу навіть незначні і несуттєві зміни в інституційних правилах, що стосуються стратегії політичної поведінки, мають визначальний вплив на результат усього політичного процесу.

Інституційний підхід дає змогу зрозуміти, як минуле впливає на сьогодення і майбутнє. Тобто пояснити зумовленість сьогоденішньої ситуації ефектом колії – траєкторією попереднього розвитку. Як відзначає Д. Норт: «Сьогодення та майбутнє пов'язані з минулим безперервністю інститутів суспільства. Вибір, який ми робимо сьогодні або завтра, сформований минулим. А минуле може бути зрозуміле нами тільки як процес інституційного розвитку»⁷³.

⁷³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. С. 12.

1.1. Наукові підходи до визначення політичних інститутів

Загалом можна виділити два основних підходи до розуміння політичних інститутів: I) інститути – це сукупність норм, правил, установок та традицій, вкорінених у суспільстві, які визначають, упорядковують і регулюють взаємовідносини між людьми, їх поведінку, «звід встановлень і правил, що забезпечують правильну і передбачувану поведінку»⁷⁴; II) інститути – суспільні об'єднання, організації, установи, їх сукупність, що «формує і втілює в життя колективні цілі суспільства або існуючих в ньому груп»⁷⁵. В українській мові відмінності між цими підходами намагаються позначити словами «інституція» – сукупність певних норм і правил, та «інститут» – певні організаційні форми. Як вважають М. Кармазіна та О. Шрубована, інституції – символічні, звичаєві, семіотичні значення та практики, закріплення і відтворення яких здійснюється за допомогою таких організацій як інститути. В свою чергу ознаками останнього є структурність та функціональність⁷⁶.

До представників першого підходу можна віднести Д. Норту, для якого інститути – це «правила гри» у суспільстві, обмежувальні рамки, що організують відносини між людьми»⁷⁷, механізми, що забезпечують виконання цих правил, і норми поведінки⁷⁸. При цьому вони є не лише джерелом «спонукальних мотивів людської взаємодії», що структурують повсякденне життя людей, але й відображають характер суспільного розвитку. Досить вдалими з цієї точки зору є

⁷⁴ Хейвуд Э. Политология. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 19.

⁷⁵ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор. Москва: Аспект Пресс, 2002. С. 38.

⁷⁶ Кармазіна М., Шрубована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. 2006. №4. С. 17.

⁷⁷ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. С. 17-19.

⁷⁸ Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение // Thesis: альманах. 1993. Вып. 2. С. 73.

український переклад однієї з основних його робіт: «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки»⁷⁹.

Для Дж. Марча та Дж. Олсена інститути є стійким набором правил і практик, які майже незмінні і незалежні від зовнішніх чинників та очікувань суб'єктів. Вони не лише визначають цілі та регулюють поведінку акторів у конкретних ситуаціях, але, спрямовуючи їх поведінку, обґрунтовують і виправдовують необхідність діяти відповідно до цих установок⁸⁰.

Для цього підходу характерне розрізнення формальних і неформальних правил. Більшість людей зазвичай слідує наперед визначеним правилам поведінки, причому основна частина цих правил не формалізована у вигляді законів або інших письмових розпоряджень. Найчастіше їх називають «рутиною», «звичаями», «загальноприйнятими процедурами», «звичками», «стилем прийняття рішень», або навіть «соціальними нормами» і «культурою». Але політичним інститутам у більш вузькому сенсі слова можна дати визначення як «формальним угодам, досягнутим групами людей, поведінка яких регулюється застосуванням чітко визначених правил і процесом прийняття рішень, що підкріплені повноваженнями однієї особи або групи осіб, які формально володіють владою»⁸¹. Очевидно, що «культура», «норми поведінки» тощо не є чітко визначеними та формалізованими.

Правила поведінки також поділяються на успадковані, зумовлені природою, і набуті, передані через культуру. Останні, в свою чергу, діляться на особисті і соціальні, а соціальні правила – на неформальні (закріплені традиціями, звичаями) і формальні (закріплені в правових нормах). Нарешті, формальні соціальні правила включають приватне і публічне право. Приватне право регулює поведінку не лише окремих

⁷⁹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000.

⁸⁰ March J. G., Olsen J. P. Elaboration the «new institutionalism» // Rhodes R. A. W., Binder S. A. The Oxford handbook of political institutions. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 3.

⁸¹ Levi M. A logic of institutional change // Cook K. S., Levi M. The limits of rationality. Chicago: University of Chicago Press. 1990. P. 405.

Класифікація правил поведінки

Правила поведінки				
Успадковані, правила, що передаються генетично	Набуті, що передаються через культуру			
	Особисті правила	Соціальні правила		
		Неформальні соціальні правила (традиції, звичаї тощо)	Формальні соціальні правила (нав'язуються усвідомлено, закріплені у праві)	
			Приватне право	Публічне право
			Правила індивідуальної поведінки	Правила внутрішньої організації держави; діяльність уряду
			Правила для недержавних організацій: – правила поведінки; – правила організації	Правила зовнішньої внутрішньої організації держави; – правила, що обмежують діяльність уряду

індивідів, а й недержавних організацій; у рамках публічного права виділяються правила, що обмежують діяльність уряду і держави.

У загальному вигляді система правил поведінки класифікована в монографії німецького економіста В. Ванберга «Правила і вибір в економічній теорії»⁸² (див. табл. 1).

⁸² Vanberg V. Rules and choice in economics. London: Routledge, 1994. P. 110.

Така класифікація допомагає розглянути все різноманіття правил, однак вона не позбавлена недоліків, позаяк намагається відобразити існуючу структуру, а не процес її еволюції. Обмеженість цієї схеми проявляється і в тому, що вона не розкриває взаємозв'язку і взаємовпливу різних типів правил та не враховує реальної практики, в якій правила постійно змінюються, модифікуються, а не перебувають у статичності.

Другий підхід представлений М. Вебером, Р. Далем, Б. Ротстайном, С. Хантігтоном та іншими. Так, на думку М. Вебера, інститут – це форма соціального об'єднання, в якому суспільна поведінка впорядкована у своїх засобах і цілях до прийнятих установок. Що стосується окремого індивіда, то він «вважається зобов'язаним брати участь у суспільних діях, конститутивних для даної спільноти», а його поведінка є раціонально впорядкованою та орієнтованою на існуючі установки⁸³. Для Р. Дала інститути – це організації, які розраховані на тривале існування і передаються від покоління до покоління. На його думку ранніми формами інститутів є «політичні угоди» та «укорінений порядок», які згодом перетворюються в інститути⁸⁴. Б. Ротстайн розглядає політичні інститути як організації (органи влади, органи управління), що створюються двома шляхами: 1) індивідами для відстоювання спільних інтересів, результатом чого є утворення демократичного режиму; 2) вищою силою (правителем, правлячою групою) для отримання максимальної вигоди з «експлуатації підвладної їм групи людей у власних інтересах», що закладає основи диктаторського режиму⁸⁵.

Очевидно, що за першого підходу інститути є стабільними структурами, зміна яких майже неможлива через високу інертність звичаїв, традицій і соціальних правил, які не регулюються формальними інститутами. Водночас другий підхід передбачає можливість трансформації політичних інститутів

⁸³ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. С. 536–537.

⁸⁴ Даль Р. О демократии. Москва: Аспект Пресс, 2000. С. 83.

⁸⁵ Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. С. 149–150.

як організацій, що складаються із індивідів та до певної міри залежні від формалізованих правил, виписаних у конституції.

Енциклопедичні словники містять комплексний підхід до визначення інституту, який є «формою організації та регулювання суспільних відносин і діяльності людини з властивими цій формі метою, функціями та засобами впливу на життя суспільства або окремих його частин; найзагальніший елемент соціальної структури»⁸⁶. У науках про суспільство термін «інститут» використовується для позначення: 1) організаційної системи зв'язків і соціальних норм, що регулюють певну галузь суспільних відносин; 2) процедури, спрямованої на задоволення певних потреб суспільства; 3) специфічної форми життєдіяльності людини; 4) зібрання людей, які згідно з поділом праці об'єднуються для досягнення спільної мети; 5) сукупності ролей і функцій, норм і структур, які забезпечують реалізацію інтересів окремих індивідів, соціальних груп, верств або суспільства загалом. При цьому в юридичній науці поняття «інститут» означає комплекс норм, що регулюють соціально-правові відносини. Діяльність інституту заснована на чітко розробленій системі правил і норм, контролі за їх виконанням.

Політологи розглядають політичний інститут як «впорядковану систему структур, правил та механізмів організаційного втілення і правового закріплення узвичаєних норм, роль якої полягає як у відтворенні та забезпеченні повторюваності суспільних практик, так і в самостійній регламентації політичного життя та продукуванні подальших зразків політичної поведінки»⁸⁷. При цьому виділяються дві його складові – внутрішньоузвичаєва та зовнішньоправова. Внутрішнім «жорстким ядром» політичного інституту, яке становить сукупність ціннісних, психологічних, символічних нашарувань, є

⁸⁶ Воронкова В. Г. Інститут // Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2. С. 574.

⁸⁷ Рибій О. Інститут політичний // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 288-289.

власне інституція – соціальна сутність будь-якого демократичного інституту. У свою чергу зовнішній, організаційно-правовий вимір передбачає функціонування інституту в політичному просторі у формі організації, з притаманними тільки їй правилами, що виробляються у взаємодії встановлених норм та емпіричних утілень цих норм.

Оскільки тлумачення інституту як інституції – сукупності норм, традицій і правил, укорінених у суспільстві, що регламентують соціальну взаємодію, передбачає тривалий і складний процес його зміни, тому у даному дослідженні під політичним інститутом розуміється упорядкована, стійка соціальна взаємодія, що регулює певну сферу політичних відносин на основі норм, установок, правил, традицій (звичаїв), стимулів та обмежень, що впливають на поведінку акторів, які до нього належать.

Ще одне теоретичне питання стосується співвідношення інститутів і уподобань, наявних у всіх учасників політичної дії, що породжує дві проблеми: по-перше, це узгодження індивідуальних пріференцій та колективного вибору; по-друге, інтеграція індивіда у суспільство.

Що стосується узгодження індивідуальних уподобань з колективним вибором, то насамперед слід зазначити, що уподобання притаманні лише людям⁸⁸, а по відношенню до інститутів вони мають зовнішній, екзогенний характер. Актори вступають в інституційну «гру» з наперед визначеним комплексом уподобань, які вони можуть раціонально вибудовувати в будь-якій послідовності. Інститути визначають обмін, який відбувається між акторами, але не мають жодного впливу на наявні у них уподобання. Так Дж. Б'юкенен відзначав, що політка – це «складна система обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють

⁸⁸ *Riker W. H. Political science and rational choice // Alt J. E., Shepsle K. A. Perspectives on positive political economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 171.*

яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються сплачувати податки в обмін на необхідні всім і кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду»⁸⁹.

Намагаючись максимізувати корисність, актори самі визначають пріоритетність уподобань і вступають у стратегічні відносини, побудовані на «логіці обміну» з іншими дійовими особами в рамках прийнятих інституційних правил. У випадку зміни інститутів актори зазвичай змінюють свою стратегію, але не уподобання. Відзначимо, що логіка обміну, яка передбачає в основі будь-якої дії розрахунок, має універсальний характер, оскільки актори завжди вважають за краще отримувати максимально можливу особисту вигоду. Проблема полягає в тому, як створити такі інститути, в рамках яких можна було б ефективно поєднати індивідуальні переваги з колективним вибором⁹⁰.

Проблема інтеграції індивіда у суспільство найкраще розкривається у соціологічному (культурологічному) підході. В його рамках інститути розглядаються як такі, що нав'язують індивідам «логіку відповідності», інакше кажучи, вони диктують акторам, яким уподобанням слід віддати пріоритет залежно від ситуації, в якій вони опинилися⁹¹. Не заперечуючи того, що індивідуальні дії переслідують певні цілі, прихильники такого підходу виходять з припущення, що люди не завжди здатні мислити логічно для побудови відносин між собою винятково на засадах раціональності. Замість цього вони слідує певним «сценаріям» або «шаблонам», розробленим інститутами, в рамках яких вони діють. Іншими словами, інститути не лише впливають на уподобання дійових осіб, але до певної міри і створюють їх; вони творять або соціально конструюють типи своїх акторів, їх атрибутику, світогляд тощо. У більшості ситуацій людина не вдається до обра-

⁸⁹ Бьюкенен Дж. Сочинения. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т.1. Москва: Таурис Альфа, 1997. С. 23.

⁹⁰ March J. G., Olsen J. P. *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. New York: Free Press, 1989. P. 119.

⁹¹ Powell W. W., Di Maggio P. J. *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

хунку найоптимальнішої для себе поведінки, а прагне визначити свою роль у даному інституційному середовищі, ставлячи питання «Хто я такий?» (підприємець, медик, батько тощо), відповідь на яке і визначає зміст його діяльності (отримання прибутку, допомога хворим, виховання дітей). Цей підхід отримав назву «логіка відповідності» і вказує на те, що діяльність акторів має не універсальний, а радше ситуативний характер, оскільки уподобання індивіда змінюються під впливом різних інституційних обставин. У цьому випадку проблема полягає в тому, як створити такі інститути, які могли б інтегрувати індивіда в суспільство⁹², сприяти уніфікації поведінки індивідів у певних обставинах.

1.2. Еволюція і основні етапи становлення інституційного аналізу

До початку XIX ст. держава виступала концентрованим виразом поняття «політичний інститут», що уособлював процес управління та правові норми. Основи нормативно-юридичного підходу до розуміння інститутів були закладені Т. Гоббсом, який звертав увагу на регулятивні механізми, санкціоновані державою, що володіла суверенітетом – абсолютною і примусовою владою. Згодом у роботах Е. Дюркгейма та М. Вебера сформувалося альтернативне, соціологічне, розуміння політичних інститутів. У його рамках під інститутами розумілося не лише фактичне оформлення політичних взаємин, але й їх ідеальний образ. При цьому до уваги бралися не лише формальні політичні інститути, а й неформальні практики, що дозволило розширити фокус досліджень, включивши відносини між людьми, що не регулювалися державою.

Якщо класична традиція політичної теорії основну увагу приділяла питанням створення і функціонування політич-

⁹² Jepperson R. L. Institutions, institutional effects and institutionalism // Powell W. W., Di Maggio P. J. The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. P. 143-163.

них інститутів, то у повоєнний період стали переважати різноманітні варіації теорій поведінки і теорій груп. У функціоналізмі, системному аналізі і теорії груп формальні політичні інститути або відсувалися на другий план, або ж взагалі не бралися до уваги. Тенденція зводити пояснення політичних процесів до аналізу соціальних, економічних або культурних чинників призвела до того, що значення інституціональних і організаційних форм у політичному житті майже ігнорувалося⁹³.

У рамках структурного функціоналізму загальні потреби соціальної системи (пов'язані, наприклад, з політичною стабільністю або соціальною стратифікацією) призводили до створення таких політичних інститутів, які були здатні їх задовольняти. Будь-яке суспільство прагне до створення структури таких соціальних інститутів, які були б в змозі вирішити його постійні базові проблеми. Представники численних різновидів теорії груп розглядали інститути переважно як арену політичних баталій між групами людей, інтереси яких заздальгідь визначені; проте специфіка самої цієї арени не сприймалася ними як важлива змінна при визначенні результатів цих баталій⁹⁴.

Ігнорування аналізу політичних інститутів у період домінування у політології поведінкового підходу можна розглядати як свого роду реакцію на відсутність прагнення до створення позитивної теорії, характерне для ранніх політичних досліджень. Основна увага, що приділялася формальним, юридичним аспектам діяльності політичних інститутів, їх історичному розвитку або «внутрішній логіці» існування, перешкождала розробці загальної теорії. Окрім того вважалося, що в ході низки значних історичних подій (революція у Російській імперії 1917 р., падіння Веймарської республіки тощо) роль формальних політичних інститутів була незнач-

⁹³ March J. G., Olsen J. P. The new institutionalism: Organizational factors in political life // *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. P. 734–749.

⁹⁴ Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. Structuring politics: Historical institutionalism in a comparative perspective. New York: Cambridge University Press, 1992. P. 1–32.

ною або ж взагалі зводилася до нуля. Тому дослідники зосереджувались на вивченні таких змінних як «авторитарні особистості», нерівномірність розподілу економічної влади між соціальними класами, а не інститутів як таких.

Розробка проблематики політичних інститутів почала активно розвиватися у політичній науці протягом 1970–1980-х рр., що було зумовлено низкою чинників. Насамперед цей інтерес мав загальнодисциплінарний характер: дослідженням інститутів почали займатися галузі науки, що теоретично та методологічно істотно між собою відрізнялися. Крім того, така переорієнтація відбувалася практично одночасно в різних галузях політичної науки: теоретики, які займалися проблемами організацій, почали вказувати на важливість організаційної культури⁹⁵, представники порівняльно-історичного підходу⁹⁶ закликали «повернути державу назад»⁹⁷, дослідники міжнародних відносин (зокрема С. Креснер⁹⁸) зробили акцент на «режимах», а фахівці в галузі економічних відносин дійшли висновку про важливість «правил гри» (насамперед Д. Норт⁹⁹ та М. Леві¹⁰⁰).

У теоретичному плані відродження інтересу до політичних інститутів мало кілька пояснень. По-перше, поведінкові концепції, структурний функціоналізм, марксизм та інші науково-теоретичні підходи виявилися нездатними сформулювати робочі гіпотези політичної науки. Зроблені ними висновки були помилковими або ж мали занадто узагальнений характер, щоб враховувати очевидні відмінності між

⁹⁵ Meyer J. W., Rowan W. R. *Organizational environments: Rules and rationality*. Beverly Hills (Cal.): Sage, 1983.

⁹⁶ Evans P. B., Rueschemeyer D., Skocpol T. *Bringing the state back in*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

⁹⁷ Hall P. A. *Governing the economy: The politics of state intervention in Britain and France*. New York: Oxford University Press, 1986.

⁹⁸ Krasner S. D. *International regimes*. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press, 1983.

⁹⁹ North D. C. *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

¹⁰⁰ Levi M. *Of rule and revenue*. Berkeley: University of California Press, 1988.

окремими політичними спільнотами. У середині ХХ ст. набула популярності ідея неминучої конвергенції соціальних наук за аналогією зі світовими процесами. Підстави для цього вбачалися у тому, що більшість країн Третього світу поступово модернізувалися, а демократичні капіталістичні держави Заходу з часом ставали більш соціальними¹⁰¹. Іншими словами, незважаючи на істотні відмінності в інституційній структурі між соціал-демократичними країнами (Норвегія, Швеція) та ліберальними демократіями (США) вважалося, що політична поведінка і політичні процеси у них розвиватимуться в одному і тому ж напрямку. Згодом від цього підходу відмовилися, оскільки замість конвергенції серед країн були виявлені стійкі відмінності у класовій структурі і/або політичній мобілізації, які з часом лише посилювалися¹⁰². Як пізніше з'ясував П. Бірнбаум¹⁰³, специфічні риси держави в історично значимі періоди її розвитку мали значний вплив на структурні характеристики політичної влади.

Таким чином було доведено, що політичні інститути не лише здійснюють поділ влади і впливають на вироблення політичної стратегії. На противагу уявленням, сформованим на основі теорії груп і марксизму, вони також впливають на формування політичних інтересів різних соціальних груп, як це зазначали С. Стейнмо¹⁰⁴, Дж. Понтассон¹⁰⁵, К. Доудінг¹⁰⁶.

Усередині економічного спрямування політичної науки (теорія раціонального вибору і теорія ігор) відродження

¹⁰¹ *Stepan A., Skach C.* Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarism versus presidentialism // *World Politics*. 1993. Vol. 46. P. 1–22.

¹⁰² *Esping-Andersen G.* The three worlds of welfare capitalism. Oxford: Polity Press, 1990.

¹⁰³ *Birnbaum P.* States and collective action: The European experience. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

¹⁰⁴ *Steinmo S., Thelen K., Longstreth F.* Structuring politics: Historical institutionalism in a comparative perspective. New York: Cambridge University Press, 1992.

¹⁰⁵ *Pontusson J.* From comparative public policy to political economy // *Comparative Political Studies*. 1995. Vol. 28. P. 117–147.

¹⁰⁶ *Dowding K., King D.* Preferences, institutions and rational choice. Oxford: Clarendon Press, 1995.

інтересу до політичних інститутів визначалося як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Спершу прихильники цих підходів висловлювали думку, що стабілізація і досягнення рівноваги в соціальних системах можливі в тому випадку, коли вони складаються лише з раціонально мислячих індивідів, які прагнуть до отримання максимальної вигоди у взаємодії один з одним. Однак ця теорія не справджувалася у випадку достатньо великої кількості таких рівноваг і не могла спрогнозувати, яка з них відповідатиме конкретній системі¹⁰⁷. Реальний результат міг як підтвердити, так і повністю спростувати ці теоретичні передбачення. Тобто така теорія лише підтверджує, що «може статися майже все, що завгодно»¹⁰⁸.

Коли це стало очевидним, прогнозування найбільш ймовірного варіанту вирішення проблеми поступилися місцем дослідженню того, яким чином існуючі інститути впливають на акторів при виборі ними певної стратегії дій, тобто вивченню правил гри¹⁰⁹.

Одним із зовнішніх чинників, що обумовив зростання інтересу до інститутів з боку представників теорії раціонального вибору, стало визнання відсутності умов для формування стійкої більшості в органах законодавчої влади. Якщо той чи інший народний обранець при голосуванні за законодавчі ініціативи виходитиме з власних інтересів або своїх виборців, то це призведе до «заиклення», за якого більшість, утворена для прийняття одного законопроекту, зміниться іншою для прийняття іншого. У підсумку така ситуація мала б призвести до колективного ірраціоналізму і політичного хаосу;

¹⁰⁷ Bianco W. T., Bates R. H. Cooperation by design: Leadership, structure and collective dilemmas // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. P. 137.

¹⁰⁸ Ferejohn J. Rationality and interpretation: Parliamentary elections in early Stuart England / Monroe K. R. The economic approach to politics. A critical reassessment of the theory of rational choice. New York: Harper Collins, 1991. P. 284.

¹⁰⁹ Shepsle K. A. Institutional equilibrium and equilibrium institutions / Weisberg H. A. Political science: The science of politics. New York: Agathon, 1986. P. 51–81.

проте практика діяльності законодавчих органів різних країн світу свідчить на користь існування стабільної більшості, що керується довгостроковими міркуваннями раціонального характеру.

Ще одна розбіжність між теоретичними передбаченнями і результатами емпіричних спостережень з'являється при вирішенні проблем колективної дії. Прихильникам теорії раціонального вибору з їх уявленнями про максимально утилітарний характер раціональної поведінки, досить важко пояснити випадки співпраці між індивідами для вирішення спільних проблем, що не завжди обіцяє матеріальну вигоду. Іншими словами представники теорії раціонального вибору вважають, що у раціонально мислячої особи, яка має власні егоїстичні інтереси, підстави для кооперації з іншими заради досягнення якихось спільних цілей відсутні, оскільки результат такої співпраці буде публічним, а не приватним. Більше того, як зазначали М. Олсон¹¹⁰ та Р. Хардін¹¹¹, продуктами такої співпраці можуть скористатися як ті, хто брав участь в їх створенні, так і ті, хто від цього утримався.

Оскільки насправді люди все-таки вирішують проблеми, здійснюючи колективні дії і об'єднуючись у групи (організації за інтересами, політичні партії, держави і навіть міждержавні об'єднання), питання, поставлене прихильниками концепції раціонального вибору і теорії ігор, виявилось фундаментальним і змусило політологів по-новому підійти до осмислення природи політичних організацій. Вирішення цієї проблеми пов'язувалося з історично сформованими політичними інститутами або з конкретними політичними лідерами, через яких можна здійснювати вплив лише на тих агентів, які вносять вклад у досягнення колективних цілей. Таким чином, як зазначала Е. Остром, розвиток політичної науки завершив повний цикл і повернувся до необхідності деталь-

¹¹⁰ *Olson M. C.* The logic of collective action. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1965.

¹¹¹ *Hardin R.* Collective action. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press, 1982.

ного аналізу культурних витоків та історичної послідовності, що проявляється у зміні політичних інститутів¹¹².

Вираз «новий інституціоналізм» було пущено в обіг Дж. Марчем і Дж. Олсеном в статті з однойменною назвою¹¹³. Хоча їх основний інтерес був пов'язаний з організаційними чинниками політичного життя, автори підкреслювали важливість норм і цінностей при визначенні того, як політичні організації повинні будуть функціонувати. Тому один з важливих підходів до вивчення інститутів визначає ці організації з позицій «логіки відповідності», що скеровує діяльність їх членів. Якщо слідувати цій точці зору, найбільш важливим елементом при визначенні інституту є не так формальні структури, правила та процедури, як набір певних цінностей, на основі яких члени організації приймають рішення і будують свою поведінку.

Цей нормативний погляд на інститути тісно пов'язаний з декількома підходами, розробленими у рамках теорії організацій. Так загальнокультурна інтерпретація теорії організацій містить аналогічні думки, що підкреслюють важливість цінностей для розуміння організаційної поведінки¹¹⁴. Ці два підходи дещо відрізняються між собою, оскільки інституційний підхід передбачає схожість цінностей, в той час як концепція організаційної культури припускає існування різних культур в рамках організації¹¹⁵. Таким чином, якщо для інституціоналізму тотожність цінностей носить визначальний характер, то для концепції організаційної культури цінності є змінними внутрішніми структурними величинами.

Загалом відмінності між «старим» (Т. Верлен, Дж. Коммонс, Дж. К. Гелбрейт) і новим інституціоналізмом (Р. Коуз,

¹¹² *Ostrom E.* Rational choice theory and institutional analysis: Toward complementarity // *American Political Science Review.* 1991. Vol. 85. P. 242.

¹¹³ *March J. G., Olsen J. P.* The new institutionalism: Organizational factors in political life. P. 734-749.

¹¹⁴ *Ott J. S.* The organizational culture perspective. Pacific Grove (Cal.): Brooks/Cole, 1989.

¹¹⁵ *Siehl C., Martin J.* The role of symbolic management: How can managers effectively transmit organizational culture / *Hunt J. G.* Leaders and managers. New York: Pergamon, 1984. P. 227-239.

Д. Норт, Дж. Б'юкенен) проявлялися у трьох вимірах. По-перше, «старі» інституціоналісти брали за основу право й політику і виходили на економічну сферу, намагаючись вивчати проблеми сучасної економічної теорії методами інших наук про суспільство. В свою чергу неоінституціоналісти рухаються у протилежному напрямі: вони вивчають політологічні та правові проблеми методами неокласичної економічної теорії із використанням методів мікроекономіки і теорії ігор. По-друге, традиційний інституціоналізм базувався переважно на індуктивному методі, прагнув йти від окремих випадків до узагальнень, в результаті чого загальна інституційна теорія так і не сформувалася. В свою чергу неоінституціоналізм слідує дедуктивним шляхом – від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя. По-третє, «старий» інституціоналізм звертав увагу насамперед на дії людських колективів (зазвичай професійних спілок і уряду) щодо захисту інтересів індивіда, а неоінституціоналізм ставить на чільне місце незалежного індивіда, який добровільно та згідно своїх інтересів вирішує, членство в яких колективах є найбільш вигідним.

Новий інституціоналізм відрізняється від свого ідейного попередника і в декількох аспектах, що відображають різні етапи його розвитку в політичній науці після періоду поведінкової революції. Перш за все для нього характерна підвищена увага до теорії розвитку і широке використання методів кількісного аналізу. Незважаючи на те, що дослідження, проведені з позицій нового інституціоналізму, зосереджувалися скоріше на структурах і організаціях, ніж на поведінці окремих людей, теорії та аналітичним методам у них надавалося не менше значення, ніж у поведінкової політології.

Якщо прихильникам старої версії інституціоналізму було достатньо описувати інститути, то представники нової розглядали їх як «залежні змінні величини» і пояснювали інші явища, пов'язані з інститутами, як «незалежні змінні величини», що визначають політику і управлінську поведінку. Слід зазначити, що сучасний інституційний аналіз вивчає швидше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні

аспекти інститутів, наприклад ступінь впливу на поведінку акторів форми державного правління – парламентської чи президентської республіки.

Прикметною рисою неоінституціоналізму стало розмежування між інститутами, що розуміються як «правила гри», і організаціями, функціонування яких визначається цими правилами. В останній чверті ХХ ст. з'явилося безліч робіт, в яких функціонування і роль інститутів вивчалися за допомогою положень макроекономіки і теорії ігор. На думку неоінституціоналістів обидва феномена – інститути та організації – структурують соціальне життя. Вони тісно пов'язані між собою, що формує хибне уявлення про їх єдність, але зрештою нормативні положення мають пріоритет щодо політичних організацій¹¹⁶.

Також можна говорити про регіональні відмінності в інституціоналізмі, зокрема між дослідниками зі Сполучених Штатів Америки та країн Західної Європи. Американська традиція *economics* значно випереджає європейські дослідження, однак у сфері інституціональних досліджень європейці демонструють кращі результати, що пояснюється відмінністю у національно-культурних традиціях. З точки зору європейської та східної цивілізації США є досить молодого державою, що не має тривалої історії, тому для американського дослідника типовим є підхід з позицій абстрактного раціонального індивіда. В свою чергу Західна Європа з багатим історичним минулим відкидає різке протиставлення індивіда і суспільства, а європейські дослідники виступають проти зведення міжособистісних відносин винятково до ринкових операцій. Тому вихідці з США демонструють краще використання математичного апарату, але незадовільне розуміння ролі традицій, культурних норм, ментальних стереотипів, тобто того, що становить сильну сторону нового інституціоналізму. Іншими словами для них норми є насамперед результатом вибору, а не передумовою раціональної поведінки.

¹¹⁶ *Scott R. Institutions and organizations. London: Sage, 1995.*

П. Хелл і Р. Тейлор виділили три основних підходи до інституційного аналізу, а саме: соціологічний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору, та історичний інституціоналізм¹¹⁷. В свою чергу Г. Пітерс визначив п'ять основних напрямів нового інституціоналізму:

1) економічний (нормативний) інституціоналізм, в центрі уваги якого є набір цінностей, що визначає поведінку членів організації;

2) інституціоналізм з точки зору теорії раціонального вибору, який трактує інститути як правила, які, накладаючи обмеження на поведінку індивідів, дають змогу акумулювати і реалізувати їх інтереси;

3) історичний інституціоналізм, для якого перший інституційний вибір, зроблений багато років тому, має визначальний вплив на сучасний політичний процес;

4) соціальний інституціоналізм, який досліджує характер взаємодії між різними соціальними групами, між державою та суспільством;

5) структурний функціоналізм, що має за мету порівняння президентських і парламентських режимів, федерацій та унітарних держав¹¹⁸.

Виходячи із запропонованої класифікації, далі будуть розглянуті такі основні підходи в рамках інституціоналізму як економічний, теорія раціонального вибору, історичний (культурологічний), соціально-політичний та структурний.

Переваги *економічного підходу* полягають в тому, що він дає змогу зрозуміти те, як окремі особистості поводитимуть себе в різному інституціональному середовищі. Економісти виходять з того, що індивіди прагнуть максимізувати очікувану для себе користь і відповідно до цього вибирають тип поведінки. Однак за відсутності теорії походження уподобань, яка б пояснила що таке «очікувана користь» для конк-

¹¹⁷ Hall P. A., Taylor R. C. R. Political science and the three new institutionalisms. P. 936–957.

¹¹⁸ Питерс Г. Политические институты: вчера и сегодня / Гудин Р., Клигеманн Х.-Д. Политическая наука. Новые направления. Москва: Вече, 1999. С. 218.

ретного актора, зміст переваг доводиться реконструювати виходячи з реальної поведінки. Іншими словами, залежна змінна використовується для визначення незалежної, до якої потім знову вдаються для пояснення вихідної залежної величини. З точки зору наукової методології це вважається серйозним недоліком, що породжує низку проблем, оскільки при проведенні емпіричних досліджень майже неможливо визначити, який тип поведінки відображає справжні уподобання, а який є результатом стратегічного вибору. Раціонально діючий політик, який прагне до максимальної особистої вигоди, не стане розкривати свої справжні прагнення колезі, який зможе використати отриману інформацію для створення інститутів, що суперечать його власним інтересам. Практичне використання такого підходу при створенні реальних інститутів, що регулюють колективну дію, серйозно ускладнюється наявністю інформаційної асиметрії, оскільки спотворені уявлення про справжні уподобання тих чи інших дійових осіб несуть ризик створення інститутів, неспроможних вирішити проблему колективної дії¹¹⁹.

Політологи, прихильники *теорії раціонального вибору*, розробили власну версію інституційного аналізу. Їх зусилля спрямовані на вирішення проблеми досягнення рівноваги, що є досить складним завданням у системі, яка складається з раціональних індивідуалістів. Правила, які визначаються інститутами, обмежують можливості максимізації індивідуальної поведінки і дають змогу приймати стабільні і передбачувані рішення.

Цікаву інтерпретацію теорії раціонального вибору запропонували К. Шепсл¹²⁰ і Б. Вейнгаст¹²¹. Вони вважають, що інститути слід розуміти як інструмент об'єднання уподобань

¹¹⁹ Miller G. J. Managerial dilemmas: The political economy of hierarchy. New York: Cambridge University Press, 1992.

¹²⁰ Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach // Journal of Theoretical Politics. 1989. Vol. 1. P. 131-147.

¹²¹ Weingast B. R. The economic role of political institutions: Federalism, markets, and economic development // Journal of Law, Economics, and Organization. 1995. Vol. 11. P. 1-31.

Напрями економічного інституціоналізму

Нова інституційна економіка	Неоінституційна економіка (контрактна парадигма)			
<ul style="list-style-type: none"> - теорії постіндустріального суспільства; - теорія конвергенції; - теорії постекономічного суспільства; - економіка глобальних проблем 	Інституційне середовище (правила гри)		Угоди (організації):	
	Публічне (теорія публічного вибору): <ul style="list-style-type: none"> - конституційна економіка; - економіка політики 	Приватне (теорія прав власності): <ul style="list-style-type: none"> - економіка права; - економіка організацій 	Попередні (ex ante) – теорія агентів	Реалізовані (ex post) – теорія транзакційних витрат; нова економічна історія

індивідів, кожен з яких прагне переслідувати власні цілі. Такі інститути стають своєрідною формою обмежень, що накладаються принаймні на перше покоління членів організації.

Як зазначалося вище, до поведінкової революції політологів в основному зосереджували увагу на аналізі становлення і функціонування інститутів, перш за все законодавчих систем, конституцій, бюрократичних апаратів, та на проблемах політичного лідерства. Водночас традиційна політична наука могла лише інтуїтивно визначити, які саме інститути справді впливають на політичну поведінку індивідів.

Заслуга теорії раціонального вибору полягає в тому, що вона обґрунтувала значення політичних інститутів виходячи з їх здатності вирішувати проблему колективної дії. Тобто найважливішими є ті політичні інститути, які стимулюють акторів до співпраці, переконуючи їх у можливості і раціональності такої поведінки. На сьогодні проблема полягає у виявленні причин, що лежать в основі появи таких інститутів,

що можливо лише в ході досліджень конкретних випадків. Якщо пояснення виникнення ефективних інститутів визначається конкретно-історичними умовами, то необхідно глибоко вивчати усі дотичні події відповідної історичної епохи. Щоб зрозуміти, чому взагалі можливе суспільство як таке, прихильники економічного підходу в політичній науці обов'язково повинні брати до уваги існуючі соціальні, історичні та культурні норми співпраці, довіри, честі і зобов'язань¹²².

Представники *історичного (культурологічного) інституціоналізму* акцентують увагу на ролі попереднього інституційного вибору для кращого функціонування як окремого елемента розвитку політичної системи, так і системи загалом. Вони стверджують, що такий вибір впливає на всі подальші політичні рішення. В рамках цього напрямку розглядаються основні принципи інституціоналізму і підкреслюється важливість структурного вибору, зробленого на початку зародження певного інституту. Це означає, що навіть якщо вже здійснено низку подальших структурних змін, попередні рішення все ще впливають на політичний процес.

Один з найбільш ефективних методів вивчення трансформаційних процесів пропонується історичним інституціоналізмом¹²³, який як течія в рамках неоінституціоналізму з'явився наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. У новаторських працях про соціальні передумови диктатури і демократії, про роль держави в періоди революцій і про політичний порядок у мінливих суспільствах (Б. Мур¹²⁴, С. Хантінгтон¹²⁵,

¹²² Gambetta D. Trust. Oxford: Blackwell, 1988.

¹²³ Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis. Cambridge: Cambridge University press, 1992; Skocpol T. Why I am an historical-institutionalist // Polity. 1995. Vol. 28. P. 103–106; Pierson P., Skocpol T. Historical institutionalism in contemporary political science / Katznelson I., Milner H.V. Political science: State of the discipline. New York: American Political Science Association, 2002. P. 693–721.

¹²⁴ Moore B. Social origins of dictatorship and democracy. Boston: Beacon press, 1966.

¹²⁵ Huntington S. Political order in changing societies. New Haven: Yale University press, 1968.

Т. Скокпол¹²⁶, Ч. Тіллі¹²⁷) історичний інституціоналізм виділяв чинники, що впливають на соціальні, економічні, політичні та культурні зрушення, які незалежно від свого внутрішнього змісту у функціональному плані діють однаково. Перш за все, визначається роль інститутів, – які складають «несучу конструкцію» соціальної дійсності і цілеспрямовано створені за допомогою прийняття законів, – у процесах змін. Інститути можуть встановлювати рамки таких зрушень, стати чинниками змін (наприклад партія, яка пережила зміну режиму) або їх результатом (наприклад, інститут надзвичайно сильного президента в країні як результат введення напівпрезидентства в умовах слабкої партійної системи). Відкидаючи усі догми філософії історії («прогрес як принцип руху», «хвильове поширення загальної демократії»), історичний інституціоналізм цікавиться тим, чому виникають інститути і яким чином їх «історія» потрапляє на певну стежку розвитку (колію).

Ключовими поняттями цього методу є стежка залежності, критична розвилка (критичні моменти, коли за відносно короткий період відбувається серія пов'язаних подій, «мінливість», поява різних можливих траєкторій подальшого розвитку¹²⁸), траєкторія, реактивні послідовності і зростаюча віддача.

«Стежка залежності» означає, що події або рішення вчорашнього дня визначають можливості сьогоднішнього, а події або рішення нинішнього дня визначають можливості завтрашнього¹²⁹.

¹²⁶ Skocpol T. States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia, and China. Cambridge; N.Y.: Cambridge University press, 1979.

¹²⁷ Tilly C. Coercion, capital, and European states, AD 990–1992. Cambridge, MA: Blackwell, 1994.

¹²⁸ Dobry M. Sociologie des Crises Politiques, La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1986.

¹²⁹ Патцельт В. Эволюция институтов, морфология и уроки истории. Можно ли извлекать уроки из истории? // Политическая наука. 2012. № 3. С. 50–70.

«Критичні розвилки» в процесах, залежних від пройденого шляху, виникають перш за все тоді, коли в державі, в правлячій групі або в інституті відбуваються докорінні зміни в системі управління або в системі переконань, оскільки в цьому випадку вся структурна група або функціональна зв'язка інституту може бути перебудована. Зміни здатні або привести до проведення запланованих реформ, як сталося на Другому Ватиканському соборі, або дати старт непередбачуваним процесам, прикладом чого може служити зміна курсу, здійснена новим генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим. У першому випадку реформи закінчилися глибокою інституційною кризою; у другому ж гласність і перебудова призвели до розпаду не тільки КПРС, але всього Радянського Союзу і цілої імперії. Якщо значні за наслідками зміни в системі управління або в системі переконань правлячої групи відбуваються в період, якому нова інституційна форма відповідає краще, ніж попереднім періодам, інститут може зробити ривок у своєму розвитку. За таких обставин можуть з однаковою ймовірністю виникнути новий варіант або новий тип старого стійкого інституту.

Реактивна послідовність означає, що випадкові події можуть покласти початок процесам, які, в свою чергу, призведуть до результатів, які згодом будуть вважатися неминучими і необхідними. Наприклад, перед першими демократичними виборами приймається виборчий закон, що приводить до фрагментації партійної системи і відсутності стійкої більшості в парламенті, що веде до неефективності і спроб посилення режиму.

Концепція зростаючої віддачі означає позитивний зворотний зв'язок, що закріплює структури, які виникли чисто випадково, і вводить систему в стабільний стан. Наприклад, партія може отримати несподівано велику частку голосів на виборах, прийти до влади, проводити популярну політику чи ефективну пропаганду, і в кінцевому підсумку лідер цієї партії може сприйматися як гарант майбутніх успіхів, що призведе до нової перемоги на виборах.

У багатьох версіях історичного інституціоналізму особливо підкреслюється роль випадковостей, що призводять до незначних, навіть майже непомітних змін. За відсутності таких змін сформовані інститути мали б залишитися у незмінному, стабільному стані. Інші версії історичного інституціоналізму передбачають, що певна інституційна структура настільки добре пристосовується до оточуючого сприятливого середовища, що виникає стабільна точкова рівновага, яка обмежує наслідки випадковостей і створює стійкість. Але якщо зовнішні умови швидко зміняться, вся конструкція може миттєво розпастися, як це відбулося наприклад з Німецькою демократичною республікою. Між двома цими полюсами існує версія, що багато інститутів зберігають стабільність у часи великих історичних переломів (так християнська церква пережила безліч трансформацій), а в інших поступово відбуваються незначні зміни (наприклад, еволюційні зміни у парламенті Великобританії). Крім того історичний інституціоналізм наголошує на важливості асиметричного розподілу влади для успішного функціонування і розвитку інститутів, а також значимості ролі ідей, яку вони відіграють при формуванні і розвитку останніх.

Водночас історичний інституціоналізм неспроможний пояснити перебіг процесу змін усередині інститутів. Загалом історичний інституціоналізм успішно застосовувався швидше в великих емпіричних дослідженнях, побудованих навколо окремих теоретичних концептів, ніж у теоріях, що претендують на всеохопність і пояснення процесів. До недоліків даного підходу слід також віднести відсутність належного теоретичного обґрунтування передумов виникнення критичних розвилків, а також умов для появи різних інституційних форм.

Соціально-політичний інституціоналізм сформувався в ході застосування інституційного аналізу до вивчення взаємовідносин між державою і суспільством так само, як і інститутів власне державного сектора. Деякі з найбільш важливих видів відносин між державою і суспільством, зокрема, корпоративізм і система соціальних зв'язків, мають багато характе-

ристич, які цілком доречно класифікувати як структурні або інституціональні. Так, наприклад, аналіз корпоративізму, здійснений Ф. Шміттером¹³⁰, свідчить про те, що ця система керується певним набором правил. Аналогічне дослідження систем соціальних зв'язків, проведене Д. Маршем і Р. Родсом¹³¹, вказує на важливу роль цінностей, які поділяються індивідами (нормативний інституціоналізм), і обміну (інституціоналізм з позицій раціонального вибору) при визначенні відносин між окремими соціальними групами.

Термінологія, що застосовується для опису поведінки груп інтересів у сучасних суспільствах та їх відносин з урядом, підкреслює їх інституційний характер. Так, наприклад, такі поняття, як «система соціальних зв'язків» (Е. Лауман¹³²), «спільноти» (У. Коулмен¹³³) і «виконавчі структури» (Б. Хйєрн, Д. Портер¹³⁴) вказують на інституційний характер взаємодії організацій між собою. Слугуючи корисною метафорою, структура водночас дає змогу для глибшого осмислення державного сектора. Ці поняття вказують на наявність стабільних моделей взаємодії як всередині груп приватного сектора, так і між цими групами та державним сектором. Застосування аналітичних засобів для опису цих зв'язків збільшує важливість такого варіанту інституціонального аналізу.

Структурний інституціоналізм дещо тяжіє до інституціоналізму старого зразка, проте застосовує кращий методологічний інструментарій. Цей підхід використовує багато категорій, розроблених представниками старої школи інституціоналізму, а у центрі дослідницьких інтересів даного

¹³⁰ Schmitter P. C. Still the century of corporatism? // Review of Politics. 1974. Vol. 36. P. 85-131.

¹³¹ Marsh D., Rhodes R. A. W. Policy communities and issue networks: Beyond typology / Marsh D., Rhodes R. A. W. Policy networks in British government. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 249-268.

¹³² Laumann E., Knoke P. The organizational state. Madison: University of Wisconsin Press, 1987.

¹³³ Coleman W., Skogstad G. Policy communities and policy-making in Canada. Toronto: Copp Clark Pitman, 1990.

¹³⁴ Hjerm B., Porter D. O. Implementation structures: A new unit of organizational analysis // Organization Studies. 1980. Vol. 2. P. 211-234.

напрямку перебувають відмінності між президентськими і парламентськими режимами, а також між федеральною та унітарною системами політичного устрою.

Згідно більш узагальненої версії структурного підходу інститути розглядаються як сукупність «контрольних точок блокування»¹³⁵: певні точки в єдиній послідовності прийняття рішень, в яких актор може запобігти здійсненню певної дії. Так, наприклад, уряд США як федерації має більше точок, в яких можна відкласти прийняття певних рішень або ж запобігти агресивним діям, ніж в умовах парламентського режиму. Іншими словами інститути розглядаються як комплекс взаємопов'язаних вузлових точок, в яких та чи інша дія може бути заблокована.

1.3. Трансформація політичних інститутів як об'єкт політологічного дослідження

Незважаючи на відмінності, майже всі визначення інститутів трактують їх як відносно стабільні характеристики політичного і соціального життя (правила, норми, процедури), що структурують поведінку і не можуть бути легко чи миттєво змінені. Це становить основоположний принцип усіх шкіл інституційного аналізу¹³⁶. Якби інститути змінювалися так само часто, як владні структури або інші паралельно існуючі соціальні сили, то потреби в інституційному аналізі не існувало.

В свою чергу Д. Норт стверджував, що процес інституційних змін зазвичай носить інкрементальний, поступовий характер, а не відбувається спонтанно. Це пояснюється насамперед стійкістю неформальних обмежень, прийнятих суспільством. Якщо формальні правила можна змінити досить швидко шляхом прийняття нових нормативно-право-

¹³⁵ Immergut E. Health politics: Interests and institutions in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

¹³⁶ Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. С. 167.

вих актів, то неформальні традиції і звичаї майже не підвладні свідомим зусиллям індивідів і не можуть відразу змінитися як реакція на зміну формальних правил¹³⁷. При цьому Д. Норт визнає, що інститути не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; вони швидше покликані слугувати інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил.

Для обґрунтування своєї позиції Д. Норт вводить поняття «ефект блокування» (lock-in effect)¹³⁸, який проявляється у тому, що уже прийняте рішення досить важко скасувати. Це відображає блокуючу роль інститутів при спробах вплинути на характер соціальних змін, а також вказує на здатність суспільства до збереження основної траєкторії соціальних змін за рахунок наявної інституційної структури. З точки зору неінституційної теорії інституційна пастка – це неефективна стійка норма або ж інститут, що може самопосилюватися. Її стійкість означає, що домінування неефективної норми, яка призвела до сильних заворушень, може завести систему до інституційної пастки.

Проблема «інституційних пасток» привернула увагу низки дослідників, які вивчають політичні та економічні процеси у перехідних країнах. Завдяки цьому ефекту довгостроковий характер соціальних змін, незважаючи на непередбачуваність еволюції конкретного суспільства в короткостроковій перспективі, цілком можна передбачити з досить високою ймовірністю.

Як вважає Р. Гудін, інститути можуть змінюватися у результаті: 1) чистої випадковості або дії непередбачуваних обставин: взаємодія різних інститутів може призвести до виникнення абсолютно нового непередбаченого типу; 2) еволюційних змін: інститути, що відповідають вимогам певного етапу історичного розвитку, змушені трансформуватися під впливом певного відбіркового (селективного)

¹³⁷ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. С. 66.

¹³⁸ Там же. С. 23.

механізму; 3) продуманих стратегічних кроків агентів політичної дії¹³⁹.

Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін¹⁴⁰. Перший – внутрішня інституціоналізація (деінституціоналізація), вагомий внесок у дослідження якої вніс С. Хантінгтон. Він визначив перелік критеріїв інституціоналізації: адаптивність, комплексність (внутрішня структура, диференціація), автономність (здатність діяти без зовнішніх акторів), когерентність (здатність приймати інтегровані й координовані рішення). Разом з К. Гьотцем Г. Пітерс пропонує доповнити цей список конгруентністю (співвідношенням між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас), а також есклюзивністю. До другого типу Г. Пітерс зараховує зміни цінностей та/або структур. На його думку інститут може зберегти форму, але змінити зміст та ступінь впливу на індивідів, з якими взаємодіє.

П. Ді Маджіо та В. Пауел для пояснення зміни, виникнення та еволюції інститутів, які вони розуміють як організації, запропонували концепцію інституційного ізоморфізму. Згідно з нею сукупність організацій утворює певні організаційні поля, що, поступово трансформуючи ці організації, роблять їх схожими між собою – ізоморфними. При цьому процес структурування організаційного поля вимагає дотримання чотирьох умов:

1) у процесі функціонування відбувається посилення взаємодії організацій;

2) з'являються міжорганізаційні структури (союзи, об'єднання організацій);

3) зростає рівень інформаційного навантаження на організації;

4) організації починають ідентифікувати себе як частину організаційного поля, що сприяє їх активній взаємодії з іншими організаціями.

¹³⁹ Goodin R. E. Laundering preferences / Elster J., Hylland A. Foundations of social choice theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 75–102.

¹⁴⁰ Peters G. B. Institutional theory in political science: The new institutionalism. New York: Continuum, 2012. P. 17.

Ізоморфізм (процес гомогенізації організацій, що належать до певної сукупності) може набувати конкурентної або інституційної форми. Конкурентний ізоморфізм передбачає прагнення організацій відповідати вимогам ринкового середовища, конкурувати не лише в економічній, а й політичній та соціальній сферах. Інституційний ізоморфізм реалізується у результаті: а) примусових змін через формальний чи неформальний тиск з боку інших інститутів-організацій чи виникнення проблем з легітимністю; б) наслідування, модифікації за зразком інших інститутів у випадку невизначеності; в) професіоналізації, коли для підвищення своєї ефективності інститути-організації віддають перевагу підвищенню спеціалізації у певній сфері¹⁴¹.

Очевидно, що деякі політичні інститути (конституція, державний устрій, виборча система) особливо цінуються за стабільність і незмінність. Однак навіть вони піддаються змінам, джерело яких залежить від підходу, якого дотримується дослідник.

Різні підходи у рамках інституційного аналізу по-різному тлумачать зміни інститутів та ідентифікують їх джерела.

Економічний інституціоналізм пояснює зміни інститутів виходячи з потреб економічних інтересів, представлених групами чи індивідами, часто застосовуючи просту теорію раціонального вибору для пояснення процесу прийняття рішень. Яскравим представником цього підходу є Д. Норт, який вважає інституційні зміни складним процесом, оскільки граничні зміни можуть бути наслідком змін у правилах, неформальних обмеженнях, у способах і ефективності примусу до виконання правил і обмежень¹⁴². Більше того, процес інституційних змін, як правило, має наростаючий, а не дискретний

¹⁴¹ Ди Маджио П. Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях // Экономическая социология. 2010. Т. 11. № 1. С. 35–37.

¹⁴² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. С. 21.

характер. Причини того, чому відбуваються наростаючі (інкрементальні) зміни, а дискретні зміни (наприклад, революція чи завоювання) ніколи не є абсолютно дискретними, полягають в наявності неформальних обмежень у суспільстві.

Процес інституційних змін за Д. Нортон має наступні характеристики:

1. Джерело інституційних змін – сприйняття (правильне або хибне) організацією можливостей, що існують у рамках існуючого інституційного середовища. Збереження або зміна інституційного середовища залежить від того, як організація порівнюватиме вигоди від укладення нових договорів у рамках існуючої інституційної структури з вигодами від інвестицій в зміну інституційного середовища. Якщо організація оцінює своє нинішнє становище як відносно невдале, вона може вибрати участь у політичному процесі, намагаючись змінити систему відносних цін, свою вигоду.

2. Процес змін, як формальних, так і неформальних правил, у більшості випадків відбувається поступово.

3. Спрямованість змін визначається траєкторією розвитку. Оскільки зміни відбуваються в напрямі, заданому інтересами існуючих організацій, що мають найбільш міцні позиції у переговорах.

4. Зміни траєкторії розвитку можуть відбуватися і відбуваються, оскільки існує велика невизначеність щодо наслідків політики, яка проводиться організаціями. Непередбачувані наслідки політики, що проводиться організаціями, зміни у довкіллі призводять до ослаблення існуючих організацій і появи нових. У таких ситуаціях значну роль відіграють політичні діячі та підприємці: ступінь їх свободи зростає, що дає їм можливість стимулювати зростання організацій з іншими інтересами або зміцнювати існуючі, виходячи із власного розуміння проблем.

З точки зору економічного підходу інститути є точками рівноваги, оскільки ніхто не зацікавлений в їх зміні. Іншими словами, можна говорити про їх здатність до самопосилення, що зумовлена:

1) витраченими засобами: агенти, які діють в певних інституційних рамках, уже витратили досить багато ресурсів для пристосування до них, що альтернативи, навіть з вищим ступенем ефективності, не видаються привабливими з огляду на уже зроблені інвестиції. Навіть якщо б окремі актори і були зацікавлені в отриманні вигод у короткочасовій перспективі, однак невизначеність щодо далеко горизонту планування утримує їх від зміни інститутів;

2) затратністю процесу змін: навіть якщо раціонально мислячий актор переконаний у необхідності і бажаності змін, які відповідають його інтересам, однак реальний обрахунок затрат, необхідних для перетворення, породжує проблему колективної дії. Тобто, як знайти спосіб об'єднання зусиль акторів, зацікавлених у зміні інститутів, та реалізувати це на практиці. Значні затрати (фінансові, матеріальні тощо), яких вимагає впровадження нових правил гри, стабілізує інституційну систему незалежно від її ефективності. Відтак виникає суміш ефективних і неефективних інститутів, а співвідношення між ними визначає кінцеву траєкторію розвитку.

Прихильники цього підходу в своїх поясненнях інституційних змін зазвичай не виходять за рамки чисто функціоналістського тлумачення виникнення і зміни інститутів. «Потреба» в тому чи іншому «пояснює» певний інституціональний порядок¹⁴³. Відповідно, інститути права виникли для задоволення потреби купців при укладанні угод в отриманні інформації про кредитоспроможність партнерів¹⁴⁴.

Інституційні зрушення можуть визначатися, наприклад, змінами в ціноутворенні, зумовленими зростанням чисельності населення або впровадженням новітніх технологій. Інтерпретація інститутів насамперед як інструменту примусу індивідів до певного вибору, ускладнює дослідження інституціональних змін у рамках методологічного індивідуа-

¹⁴³ *Hall P. A., Taylor R. C. R. Political science and the three new institutionalisms // Political Studies. 1996. Vol. XLIV. P. 936-957.*

¹⁴⁴ *Milgrom P. R., North D. C., Weingast B. R. The role of institutions in the revival of trade: The law merchant, private judges and the Champagne fairs // Economics and Politics. 1990. Vol. 2. P. 1-23.*

лізму. Такий підхід, хоча частково і допомагає зрозуміти потребу в інститутах, але не пояснює, чому вона задовольняється¹⁴⁵.

Результуюча траєкторія інституційних змін задається: 1) замиканням, що випливає з симбіотичного зв'язку між інститутами і організаціями, які розвиваються як результат структури стимулів, забезпеченої інститутами і 2) зворотним процесом, завдяки якому люди реагують на зміни у наборі можливостей.

Наростаючі зміни є результатом зміни уявлень у керівників політичних і економічних організацій, які приходять до висновку, що зможуть добитися більшого успіху за умови внесення у діючі інституційні рамки певних граничних змін. Але обґрунтованість таких уявлень значною мірою залежить від інформації, яку отримують керівники, та способів її опрацювання. Якби політичні і економічні ринки були ефективними (тобто, якби трансакційні витрати були рівні нулю), то керівники завжди б робили правильний вибір. Іншими словами, актори завжди б мали у своєму розпорядженні моделі, максимально наближені до реальності. Якби ж вони не відповідали істині, то інформаційний зворотний зв'язок дав змогу вносити до них корективи. Проте такої моделі раціональної поведінки не існує і акторам часто доводиться діяти на підставі неповної інформації і переробляти отриману інформацію за допомогою ментальних конструкцій, які можуть зумовлювати прийняття неефективних рішень¹⁴⁶.

Представники *теорії раціонального вибору* шукають джерело спільних дій у культурних, соціальних або політичних традиціях. Вони вважають, що такі традиції і зв'язки посилюють впевненість кожного актора, який погоджується на співпрацю, щодо аналогічної поведінки інших, у результаті чого і формується стабільна рівновага. Суть проблеми, як зазначає М. Хечтер, полягає в тому, що «подібні інститути представля-

¹⁴⁵ Bates R. H. Contra contractarianism: Some reflections on the new institutionalism // Politics and Society. 1988. Vol. 188. P. 387-401.

¹⁴⁶ Ibid. P. 23.

ють ефективну рівновагу за В. Парето, яку прихильники теорії ігор прагнуть пояснити»¹⁴⁷.

Як вже зазначалося вище, з позиції концепції раціонального вибору можна пояснити стабільність цієї рівноваги, але не виникнення різних видів рівноваги, ні саму ситуацію формування будь-якої конкретної рівноваги. Як стверджує Дж. Цебеліс, «... з позиції теорії раціонального вибору неможливе осмислення динаміки; з її допомогою можна простежити шляхи, слідуючи якими актори досягнуть необхідної рівноваги»¹⁴⁸. Таким чином, створення політичного інституту для вирішення проблеми певної колективної дії саме по собі є проблемою колективної дії. Формування такого роду інститутів, як зазначав Р. Бейтс, є «завданням, яке належить вирішити»¹⁴⁹. Оскільки у раціональних акторів, що діють виключно у власних інтересах, такі інститути і необхідні для їх створення спонукальні мотиви самі по собі ніколи не виникають. Іншими словами, «якщо йти за логікою подій, гра починається лише після того, як склалася група акторів і оформився порядок їх уподобань, причому це відбулося в результаті процесів, які не можна розглядати як частину даної гри»¹⁵⁰.

Інституціоналісти теорії раціонального вибору також стикаються із труднощами коли йдеться про інституційні зміни. Як зазначала М. Леві, «раціоналісти довго визнавали важливість розуміння рівноваги зміни, але їх аналізи зазвичай включають радше порівняльну статистику, ніж більш динамічний підхід»¹⁵¹. Основна складність пов'язана з трактуванням

¹⁴⁷ Hechter M. Principles of group solidarity. Berkeley (Cal.): University of California Press, 1987. P. 47.

¹⁴⁸ Tsebelis G. Nested games: Rational choice in a comparative perspective. Berkeley: University of California Press, 1990. P. 28.

¹⁴⁹ Bates R. H. Contra contractarianism: Some reflections on the new institutionalism. P. 395.

¹⁵⁰ Berger J., Offe C. Functionalism vs rational choice? // Theory and Society. 1982. Vol. 11. P. 525.

¹⁵¹ Levi M. Reconsiderations of rational choice in comparative and historical analysis / Lichbach I. M., Zuckerman A. S. Comparative politics: Rationality, culture, and structure. New York: Cambridge University Press, 2008. P. 117-133; Weingast B. R. Rational-choice institutionalism / Katznelson I., Milner H. V. Political science: State of the discipline. New York: W.W. Norton, 2002. P. 692.

інститутів як координуючих механізмів, що підтримують конкретну рівновагу¹⁵².

Як зазначали А. Грейф і Д. Лайтін, «самопосилюваним є той інститут, в якому поведінка кожного гравця є найкращою відповіддю. Неминучим висновком є те, що зміни у самопосилюваних інститутах мають зовнішнє походження»¹⁵³. Запропонований ними аналіз наголошує на врахуванні непрямих інституційних ефектів, так званому «ефекті зворотного зв'язку», здатному розширювати або обмежувати набір ситуацій, в яких інститути самопосилюються; таким чином їх пояснення внутрішніх змін передбачає перегляд деяких зовнішніх параметрів як внутрішніх змінних (тобто, квазі-параметрів). А. Грейф та Д. Лайтін можуть таким чином розраховувати на стабільність чи крах різних інституційних рівноваг (їх випадки стосуються занепаду або ж життєздатності соціального порядку в Венеції та Генуї). Але їх рамки не уточнюють, як вчені зможуть відрізнити квазі-параметри від параметрів, чи як визначити, які з квазі-параметрів більш піддатливі в ході операцій з інститутом.

Теоретики раціонального вибору іноді підкреслюють значення повторюваності дій, щоб пояснити поширеність явища колективної дії у реальному світі попри те, що у раціональних акторів, які діють у власних інтересах, відсутні стимули до співпраці такого роду¹⁵⁴. Проте при тлумаченні співпраці індивідів повторюваність їх дій відіграє досить обмежену

¹⁵² *Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from the rational choice approach. P. 145; Calvert R. L. The rational choice theory of social institutions: Cooperation, coordination, and communication / Banks J. S., Hanushek E. A. Modern political economy: Old topics, new directions. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 218; Levi M. A model, a method and a map: Rational choice in comparative and historical analysis / Lichbach M. I., Zuckerman A. S. Comparative politics: Rationality, culture, and structure. New York: Cambridge University Press, 1997. P. 27.*

¹⁵³ *Greif A., Laitin D. D. A theory of endogenous institutional change // American Political Science Review. 2004. Vol. 98. № 4. P. 633; Bates R. H., Avner G., Margaret L., Rosenthal J.-L., Weingast B. R. Analytic narratives. Princeton: Princeton University Press, 1998. P. 8.*

¹⁵⁴ *Axelrod R. A. The evolution of cooperation. New York: Basic Books, 1984.*

роль. Багаторазова повторюваність дійсно може привести до стабільного співробітництва між двома партіями, однак з такою ж ймовірністю вона може мати і зворотний результат; ні теорія раціонального вибору, ні теорія ігор не в змозі відповісти на питання про те, чому в кожному конкретному випадку результат є іншим. Роль багаторазової повторюваності при вирішенні проблеми колективної дії значною мірою залежить від асиметричного поширення інформації серед партнерів, особливо в тих випадках, коли в грі беруть участь більше двох гравців. Якщо у гру вступили дві особи, то отримати інформацію про їх готовність до співпраці досить легко. Однак по мірі зростання кількості гравців це завдання значно ускладнюється. Одним з негативних наслідків такої ситуації є те, що «учасники перехитрили самі себе в гонитві за оптимальною вигодою»¹⁵⁵.

Замість того, щоб вказувати на повторюваність, властиву політичній поведінці, політичним лідерам слід роз'яснити значущість їх ролі у вирішенні проблем колективної дії. У них має бути репутація, що викликає довіру серед акторів, причетних до вирішення конкретної проблеми. Вони повинні вміти переконувати колег у необхідності їх участі в даній колективній дії, а також мати в своєму розпорядженні кошти для заохочення тих, хто вніс вагомий внесок у спільну справу, і санкції щодо тих, хто залишився осторонь. Однак ні теорія раціонального вибору, ні теорія ігор не можуть допомогти у встановленні таких лідерів і з'ясуванні того, до яких кроків вдаються індивіди, щоб стати лідерами.

Зауважимо, що для створення інститутів, які забезпечують можливість колективної дії (тобто для створення ефективно діючих соціальних інститутів) агентам, які беруть участь у цьому процесі, в своїй поведінці не можна керуватися тільки чисто індивідуалістичними і утилітарними припущеннями теорії раціонального вибору. Як вважає Й. Елстер, якщо теорію раціонального вибору розуміти не тільки як емпіричний

¹⁵⁵ *Grafstein R.* Institutional realism: Social and political constraints on rational actors. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1992. P. 71.

опис поведінки, що має право на існування, а й як нормативну теорію, яка пояснює людям, як їм слід поводитися, тоді політичній теорії і справді загрожує небезпека¹⁵⁶. Якби утилітарні засади концепції раціонального вибору і теорії ігор були прийняті в якості нормативної бази для соціальної дії, то ефективні соціальні інститути, швидше за все, взагалі ніколи не були б створені. На думку К. Біччієрі, «широке застосування теорії ігор призвело б до того, що вона стала б суперечити самій собі і тим самим довела б свою неспроможність»¹⁵⁷.

Соціально ефективні інститути, створені для подолання субоптимальної рівноваги, не можуть бути утворені людьми, які аналогічно гравцям діють, послуговуючись положеннями концепції раціонального вибору або теорії ігор. Часто виникають ситуації, коли «кожен знає», що всім було б краще об'єднатися для створення ефективних інститутів, але це неможливо, оскільки «кожен» знає, що інші не будуть співпрацювати через відсутність довіри до партнерів. Дослідження соціальної значущості інститутів підводить політологів не тільки до висновку про необхідність поєднання формального моделювання та детального вивчення конкретних історичних прикладів створення (або руйнування) політичних інститутів, а й необхідність інтеграції позитивної і нормативної політичної теорії. Значення класичних і сучасних поглядів для визначення співвідношення між політичними інститутами і громадянськими чеснотами знайшло своє відображення в питанні, нещодавно поставленому Дж. Мансбріджем: «Чи в змозі ми створити такі інститути, які сприяли б мотивації, заснованій на таких нормативних уявленнях, які є благом самі по собі або ведуть до досягнення благих і справедливих результатів?»¹⁵⁸.

¹⁵⁶ *Elster J.* Nuts and bolts for the social scientist. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

¹⁵⁷ *Bicchieri C.* Rationality and coordination. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 128.

¹⁵⁸ *Mansbridge J. J.* The rise and fall of self-interest in the explanation of political life / Mansbridge J. J. Beyond self-interest. Chicago: University of Chicago Press, 1990. P. 20.

Соціально-політичний інституціоналізм дещо нагадує економічний підхід, але більшого значення надає соціальним або політичним чинникам, ніж економічним інтересам¹⁵⁹. Представники цього напрямку Б. де Москіта та А. Сміт запропонували селекторативну теорію (*selectorate theory*), що пояснює реакцію політиків, які перебувають при владі, на можливі революційні загрози. Вибір одного з двох основних варіантів поведінки в такій ситуації – посилення авторитарних тенденцій (обмеження політичних свобод, переслідування опозиціонерів) чи поглиблення демократизації – зумовлюється наявністю чи відсутністю у керівництва країни легкодоступних джерел прибутків (природних ресурсів, іноземної допомоги тощо). У результаті проведених емпіричних досліджень вони дійшли висновку, що надлишок ресурсів та малочисельність правлячої коаліції збільшують ймовірність переходу країни до авторитарного правління¹⁶⁰. Якщо ж до урядової коаліції входять представники більшості зацікавлених груп, то вибір буде зроблено на користь демократії, а негативні наслідки «ресурсного прокляття» будуть частково нейтралізовані. Іноземна допомога сприяє демократизації лише тоді, коли керівництво країни стоїть перед загрозою революції і розмір коаліції є середнім. Вона, як і запаси нафти, спонукають керівництво транзитної держави до концентрації влади у своїх руках у випадку загрози революції чи масових протестів. Прикладами «антидемократичного» впливу природних ресурсів чи іноземної допомоги є Венесуела, Іран, Росія, Туркменістан.

Соціально-політичний інституціоналізм аналізує широкий набір інститутів, фокусуючи увагу на некодифікованих, неформальних домовленостях та колективних сценаріях, що регулюють людську поведінку. Визначення інститутів у цій традиції постійно наголошує на їх самовідтворюваних характеристиках. Наприклад, згідно з В. Пауеллом, «речі, які є

¹⁵⁹ *Migdal J. S. State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.*

¹⁶⁰ *Mesquita de B., Smith A. Political survival and endogenous institutional change // Comparative Political Studies. 2009. Vol. 42. P. 167-188.*

інституціоналізованими, схильні бути відносно інертними, таким чином вони опираються зусиллям щодо змін»¹⁶¹. Для Р. Джепперсона «Інститути – це ті соціальні моделі, які постійно відтворюються, завдячуючи своїм виживанням самоактивуючим процесам»¹⁶². Для деяких представників цієї традиції, зокрема Дж. Марча і Дж. Олсена¹⁶³, інститути пов'язані з кодами належності та відтворенням, оскільки актори соціалізуються чи іншим чином навчаються слідувати їм.

Для інших самовідтворювані властивості інститутів є когнітивними за природою; інститути можуть бути настільки звичними і сприйматися як належне, що вони виходять за межі свідомого дослідження, як це вважали П. Бергер і Т. Лукмен ¹⁶⁴, Л. Цукер¹⁶⁵.

Крім того, соціально-політичні інституціоналісти стверджують, що актори часто відтворюють аналогічну інституційну логіку у різних сферах. Що стосується організацій, то нові організаційні форми є «ізоморфними» (тобто подібні чи сумісні) з існуючими організаціями¹⁶⁶. Актори виконують існуючі сценарії при побудові нових інститутів, навіть якщо це неефективно. Однак досить потужний інструмент для дослідження спадковості – механізм увіковічення, що використовується у соціологічному інституціоналізмі, не в змозі повною мірою пояснити можливі джерела внутрішніх змін.

¹⁶¹ Powell W. W. Expanding the scope of institutional analysis / Powell W. W., DiMaggio P. J. The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. P. 197.

¹⁶² Jepperson R. L. Institutions, institutional effects, and institutionalism. P. 145.

¹⁶³ March J. G., Olsen J. P. The new institutionalism: Organizational factors in political life. P. 734–749.

¹⁶⁴ Berger P. L., Luckmann T. The social construction of reality. New York: Doubleday, 1967.

¹⁶⁵ Zucker L. G. Organizations as institutions / Bacharach S. B. Research in the sociology of organizations. Greenwich, CT: JAI Press, 1983. P. 2.

¹⁶⁶ DiMaggio P. J., Powell W. W. The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields // American Sociological Review. 1983. Vol. 48. P. 147–160; Dobbin F. Forging industrial policy: The United States, Britain, and France in the railway age. New York: Cambridge University Press, 1994; Scott R. W. Institutions and organizations. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995.

Якщо угода уже реалізується, то як її можна змінити? Якщо ізоморфізм заохочує нові інститути набувати тих самих форм, що і старі, то де тоді можна відшукати динаміку та інноваційність? Тому для пояснення трансформацій соціально-політичні інституціоналісти часто вказують на зовнішні об'єкти чи сили¹⁶⁷, еволюцію широких політичних, правових чи ринкових «полів»¹⁶⁸. Вивчення змін у цьому підході часто дає дуже переконливі пояснення, в яких новим акторам вдається ліквідувати домінуючі практики чи сценарії та насадити власні альтернативи¹⁶⁹. Але такі міркування зазвичай упускають припущення, що нові властивості інституціональних сценаріїв роблять деяких з них стійкішими за інші до заміщень цього типу.

Представники *історичного або культурологічного* підходу виходять з того, що можливості для зміни або вибору інститутів є дуже обмеженими і зумовлені ефектом колії (залежністю від пройденого шляху): слід діяти у рамках, заданих історичними передумовами середовища та виборами попередніх акторів. Іншими словами, не індивіди вибирають найбільш оптимальні інститути, а самі інститути приводять до влади певних особистостей. У конкретний період часу можна вносити лише окремі зміни у характеристики інститутів, зумовлених історичною традицією¹⁷⁰.

Історики-інституціоналісти виходять з того, що моменти для змін супроводжуються таким явищем, як нездатність існуючих політичних інститутів впоратися з новим станом речей¹⁷¹. У таких ситуаціях керівники держави не тільки

¹⁶⁷ Hannan M., Freeman J. H. Organizational ecology. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

¹⁶⁸ Fligstein N. Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions // American Sociological Review. 1996. Vol. 61. P. 656-673.

¹⁶⁹ Zorn D., Dobbin F., Dierkes J., Kwok M.-S. The new firm: Power and sense-making in the construction of shareholder value // Nordic Organization Studies. 2006. Vol. 3. P. 41-68.

¹⁷⁰ Crouch C. Sharing public space and organized interests in Western Europe // Hall J. A. States in history. Oxford: Blackwell, 1986. P. 162-184.

¹⁷¹ Krasner S. D. Approaches to the state: Alternative conceptions and historical dynamics // Comparative Politics. 1984. Vol. 16. P. 223-246.

беруть участь у великій грі, але можуть також змінити самі правила гри. Інакше кажучи, в такі епохи вони можуть формувати політичні інститути майбутнього, причому іноді їм вдається встановити такі правила, які вигідні їм самим.

Іншими словами політичні актори можуть структурувати політичне майбутнє, а керівники держави – це не просто «структурні гвинтики», які обслуговують «потреби» великих соціальних систем, а й самі творять майбутнє. Однак історія наводить низку помилок і прорахунків у виборі інститутів для подальшого розвитку, зроблених індивідами.

Траєкторія попереднього розвитку інститутів не означає, що актори позбавлені свободи вибору. Цілком ймовірно, що вони можуть свідомо відмовитися від шляху розвитку, обраного їх предками. Однак, історичні інституціоналісти надто переоцінюють роль інститутів та ігнорують відносно широкий вибір альтернативної поведінки, доступний акторам.

З точки зору історичного інституціоналізму зміни відбуваються двома шляхами: в ході успадкування культурних моделей або ж в при обміні між інститутом та середовищем. У процесі передачі культурних моделей вони переходять від одного покоління до іншого, яке згодом підтримуватиме існуючі інститути, а потім передасть основні культурні моделі наступним поколінням. При передачі деякі культурні моделі можуть відрізнитися від вихідних, оскільки одні зміни можуть поєднатися з культурною моделлю, а інші – стати жертвою «внутрішньої селекції».

В ході обміну між інститутом і середовищем перший може продовжити своє існування лише за умови, що цей інститут виконує будь-які функції, корисні для оточення і має ресурси для виконання цієї функції. Інституційні зміни (наприклад, перехід від виробництва вантажних автомобілів до виробництва легкових) будуть деструктивними, якщо обмежать отримання ресурсів (якщо попит на легкові автомобілі виявиться занадто низьким), що отримало назву механізму зовнішньої селекції.

Однак, слід мати на увазі, що якщо оточення інституту швидко змінюється, інститут не зможе до нього пристосова-

тися. Найчастіше це має місце на початкових фазах становлення нового режиму і для його розвитку в умовах, що дуже швидко змінюються, можлива і протилежна ситуація: коли оточення інституту майже не змінюється, оскільки контролюється самим же інститутом, як це було, наприклад, у роки правління деяких комуністичних партій, які мали повний контроль за процесами, що відбувалися у державі. У цьому випадку оточення пристосовується до інституту, а не навпаки. Аналіз таких випадків дає можливість дізнатися, як влада перетворює дійсність, але не може вивчити механізми інституційних змін.

Історичний інституціоналізм традиційно наголошує на спадковості і тривалості, а не на зміні. Більшість емпіричних досліджень залежності від шляху стосуються пояснення виживання конкретних інституційних моделей чи результатів, часто на досить великому часовому відрізку. Хоча історичні інституціоналісти визнають культурні складові інститутів так само як координуючі функції, які можуть виконувати інститути, ці вчені розглядають інститути насамперед і передусім як політичну спадщину конкретної історичної боротьби. Таким чином історичні інституціоналісти включають політико-владний погляд на інститути, що акцентує увагу на їх розподільчому впливі, і багато з них пояснюють історичне виживання у поняттях збільшення зиску осіб, які перебувають при владі.

Коли доводиться пояснювати зміни, історичні інституціоналісти часто звертають увагу на «критичні розвилки» або критичні моменти, які часто розуміються як період надзвичайних обставин, протягом якого звичайні обмеження на діяльність зняті або ж ослаблені¹⁷². Пояснення таких епізодів іноді супроводжується аргументами про відносну вагу агентів щодо структури на різних фазах розвитку. І. Кацнельсон розглядає інститути як переважно обмежуючі у періоди «ста-

¹⁷² Capoccia G., Kelemen D. R. The study of critical junctures: Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism // *World Politics*. 2007. Vol. 59. № 3 (April). P. 341–369.

більшої» політики, але стверджує, що критичні моменти відкривають можливість для історичних агентів змінювати траєкторію розвитку¹⁷³.

Також можливий варіант, коли зовнішні технологічні зміни чи внутрішні особливості інститутів самі по собі беруть верх над свідомим соціальним контролем¹⁷⁴. На думку представників цього напрямку – П. Холла та К. Телена¹⁷⁵ – перший вибір інститутів вирішальним чином впливає на всі наступні політичні рішення.

У рамках цього підходу стабільність інститутів зумовлена прагненням осіб, які перебувають при владі, змінити правила гри таким чином, щоб вони найкраще відповідали їх інтересам, зокрема щодо посилення і збереження їх влади. Якщо агент володіє певною владою (наприклад, контролює капітал або організацію виробників), то він посилює її за рахунок підвищення дієздатності значимих для нього інститутів (вигідних законів про власність, положень трудового законодавства тощо)¹⁷⁶. Ці зусилля вимагають додаткових витрат і породжують додатковий ризик, оскільки існуючий інституційний порядок може бути зруйнований тими, хто має меншу владу.

Представники цього напрямку наводять цікаві пояснення причин і наслідків інституційних змін у конкретних історичних ситуаціях, однак це не наближає їх до створення загаль-

¹⁷³ *Katznelson I.* Periodization and preferences: Reflections on purposive action in comparative historical social science / Mahoney J., Rueschemeyer D. Comparative historical analysis in the social science. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 270–301.

¹⁷⁴ *Mahoney J.* The legacies of liberalism: Path dependence and political regimes in Central America. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001; *Streeck W., Thelen K. A.* Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford, UK: Oxford University Press, 2005.

¹⁷⁵ *Thelen K.* How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis / Mahoney J., Rueschemeyer D. Comparative historical analysis in the social science. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003. P. 208–240.

¹⁷⁶ *Rothstein B.* Labor market institutions and working-class strength / Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. Structuring politics: Historical institutionalism in a comparative perspective. New York: Cambridge University Press, 1992. P. 33–56.

ної теорії. Література з історичного інституціоналізму часто розглядає переривчасту модель змін, в якій у визначених наперед шляхах розвитку періодично з'являються моменти для діяльності агентів та здійснення інституційного вибору. Ці аргументи також вказують на недолік, що уже обговорювався для інших моделей рівноваги, який не враховує внутрішні джерела зміни та змушує сприймати зміни як крах одних інститутів та їх заміну іншими.

Розглянуті вище підходи мають кілька спільних рис і їх комбінацією можна пояснити події, що мали місце на території Східної Європи та колишнього СРСР на початку 1990-х років. Однак їх основним недоліком є ігнорування неструктурних чинників інституційних перетворень, зокрема такого суб'єктивного чинника як морально-психологічне сприйняття влади громадянами, тобто її легітимність, визнання її права здійснювати управління соціальними процесами, згода, готовність їй підпорядковуватися. З точки зору *легітиміційного підходу* до змін інститутів основну роль у цьому процесі відіграють масові уподобання, що ґрунтуються на вимозі справедливого розподілу спільних благ між членами політичної спільноти¹⁷⁷.

Легітимність є ступінню до якої громадяни сприймають державу як таку, що правильно застосовує владу. Вона представляє те, що можна назвати «ідеалістичною» теорією інституційних змін, в центрі якої перебувають значення ідей, норм чи цінностей. З точки зору легітимності, відповідні норми чи цінності виникають як частина спільної спрямованості на суспільні блага політичної спільноти. Легітимність стосується відповідності між уявленнями громадян про належне і законне використання політичної влади та реальною практикою.

Інститути є інфраструктурою для здійснення діяльності, на якій заснована легітимність. Підтримання легітимності

¹⁷⁷ Roland G. Understanding institutional change: Fast-moving and slow-moving institutions // Studies in Comparative International Development. 2004. Vol. 38. № 4. P. 109–131; Stimson J. A. Tides of consent: How public opinion shapes American politics. New York: Cambridge University Press, 2004.

означає, що інститути працюють у потрібному напрямку. Якщо інститути не виконують цього завдання, то зростає тиск щодо реалізації більш радикальних інституційних змін.

Структурні чинники та легітимність у ході інституційних змін можуть діяти автономно або взаємозалежно. З точки зору структурних підходів, вимога легітимності не має сенсу без способу її застосування, тобто останнє слово буде саме за структурами. Як слушно зазначав А. Пшеворські, в ході демократизації має значення «не втрата легітимності, а організація опозиції гегемонії»¹⁷⁸. Т. Скокпол для пояснення революцій звертає увагу на слабкість держави та міжнародний тиск. Насправді, легітимність може породжуватися безпосередньо цими структурними чинками¹⁷⁹. Як стверджує К. Телен, у «багатьох випадках зміна владних відносин є ключем до створення сприятливих можливостей, в яких нові сценарії ... можуть стати центральними»¹⁸⁰.

Отже, усі основні підходи до інституційного аналізу стикаються з проблемами у поясненні інституційних змін. Інституційні зміни часто мають місце лише тоді, коли проблеми інтерпретації правил та примусу до їх виконання відкривають акторам можливості реалізовувати «старі» правила» по-новому.

Отже, усі ці варіанти інституціоналізму дають відповідь на питання, чому з часом інститути зміцнюються, змушують шукати джерела інституційних змін у зовнішньому впливі. Таким чином вони не можуть стати основою для розробки загальної теорії змін, яка б враховувала як зовнішні, так і внутрішні джерела змін.

У літературі вчені часто виділяють внутрішні (ендогенні) та зовнішні інституційні зміни, відмінності між якими на

¹⁷⁸ *Przeworski A.* Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. P. 28.

¹⁷⁹ *Skocpol T.* States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

¹⁸⁰ *Thelen K.* How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis. P. 217.

практиці досить складно встановити. Більше того, вчені часто відрізняють типи інституційної еволюції з однією конкретною областю фокусу на залежності від шляху розвитку в становленні інститутів. Якщо інституційні домовленості працюють на вирішення соціальної дилеми, тоді виклики, на які вони повинні відповідати, походять від одного з двох джерел. З одного боку, вони можуть бути зовнішнім впливом на стратегічний вибір чи уподобання індивідів, підпорядкованих цьому інституту. Так, наприклад, виявлення значних покладів нафти і мінеральних ресурсів може підштовхнути керівництво країни до придушення опозиції, встановлення авторитарного режиму. Як показує цей приклад, шок середовища може сприяти перегляду інституційної домовленості, оскільки актори мають нові уподобання чи нові стратегії, доступні їм. Аналогічно середовище, в якому діють інститути, може різко змінитися через неочікувані результати виборів чи фінансову кризу, що можуть призвести до порушення рівноваги і створити передумови для інституційної реформи. До певної міри зовнішні чинники надають достатні пояснення інституційних змін. Однак навіть на перший погляд найбільш «зовнішні» джерела зміни часто вкорінені в існуючій інституційній структурі. Відкриття ресурсів може бути зовнішнім, однак рішення про розвиток цього сектору економіки, перетворення на експортера ресурсів та використання ренти від їх продажу для політичних цілей є функцією діючих інститутів країни, включаючи її режим¹⁸¹. З іншого боку, багато прикладів інституційної зміни виходять з процесу, що по факту видається передбачуваним.

У цих ситуаціях інституційна зміна вважається внутрішньою до інституційних рамок як таких. Стимули, що створюються інституційною рамкою, змушують індивідів вживати кроків, які ослаблюють інститут та змінюють його. Відомим прикладом такої внутрішньої інституційної зміни є запропо-

¹⁸¹ *Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse // American Political Science Review. 2011. Vol. 105. № 1. P 1-26.*

нована К. Каррубою модель внутрішньої зміни: появи незалежності судів за федеративного устрою держави¹⁸². У федерації суди змушені вирішувати суперечки між суверенними одиницями з власною політичною базою підтримки без наявності інструментів примусу до виконання своїх рішень. Оскільки суди не люблять приймати рішення, що будуть проігноровані, вони змушені таким чином вирішувати суперечки, щоб обидві сторони погодилися на добровільне виконання судового рішення. Водночас суверенні одиниці залежать від виборців, зацікавлених груп, які можуть і не погодитися на виконання рішень суду. Останні, в свою чергу, очікують, що суд прийматиме рішення, які відповідатимуть їх інтересам. Така зміна уявлення створює політичний тиск на суверенних позивачів, які в свою чергу роблять так, що суд прийматиме щораз більш агресивні рішення, а не орієнтуватиметься на досягнення згоди між конфліктуючими сторонами. Іншими словами, модель Карруби свідчить, що стратегія суду щодо досягнення рівноваги з часом змінює переконання таким чином, що поведінка, спрямована на досягнення рівноваги, також змінюється.

Вивчення інституційної зміни ставить додаткові питання щодо способу, яким інституційні інновації пов'язані з попередніми інституційними домовленостями. Однією з складних і перспективних сфер досліджень є залежність від шляху розвитку в еволюції інститутів (ефект колії). З цього погляду, конкретний вибір, зроблений щодо інституційних правил у конкретний період часу, впливає на варіанти та стимули, що стоять перед інституційними розробниками у наступний період. З одного боку, залежність від попереднього шляху розвитку створює ризик ослаблення систематичного вивчення інституційної зміни: якщо унікальні, специфічні чинники є критичними для розуміння інституційного розвитку, тоді передбачувана і узагальнена теорія інституційної зміни вида-

¹⁸² Carrubba C. J. A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems // Journal of Politics. 2009. Vol. 71. №1. P. 55–69.

ється недосяжною. Більш перспективним є підхід за якого інститути розвиваються і самі по собі, а не в результаті рішень, прийнятих акторами.

Інституційні інновації загалом змінюють старі правила чи співіснують одночасно з ними. Результатом є те, що будь-який інституційний розвиток слугує не для створення нових наборів правил чи стимулів, що існують у вакуумі, а для взаємодії зі старими домовленостями. Цей підхід знову ускладнює мету вивчення інституційних впливів, оскільки індивідуальні інституційні правила можна зрозуміти лише у контексті існуючих інститутів, на яких вони побудовані. Однак це також дає змогу зрозуміти причини, чому ми вважаємо раптовими зміни інститутів, що видаються результатами поступових змін у часі.

Згідно класичних постулатів інституціоналізму інституційні зміни являють собою постійний процес кількісних і якісних змін, модифікації різноманітних політичних, соціальних економічних, правових інститутів тощо. Вони можуть відбуватися природним шляхом (на думку Т. Верлена, постійно відбувається відбір тих інститутів, що приносять користь для максимальної кількості агентів) або раціональним – учасники роблять вибір тої чи іншої моделі чи правила, виходячи з власних інтересів та очікувань щодо майбутнього. Однак науково-теоретичне осмислення суті інституційних змін не може обмежуватися аналізом лише мотивів учасників цього процесу, а вимагає врахування особливостей самої природи інститутів.

На думку С. Тенга, який зробив спробу розробки загальної теорії інституційних змін, реформатори змушені вирішувати три основні проблеми¹⁸³. Перша полягає в обмеженості наших знань, що є іманентною характеристикою наукового пізнання. Якщо йдеться про просту ситуацію, то вона передбачає можливість оптимального рішення. Однак якщо складність зростає до необхідності укладання інституційної домов-

¹⁸³ *Tang S. A general theory of institutional change. London: Routledge, 2011. P. 8-9.*

леності, що покращить становище певної соціальної групи чи значної частини акторів, то брак знань та інформації стає очевидним. Насамперед тому, що ніхто не може гарантувати, що нова інституційна угода справді покращить життя. Оцінити її наслідки можна буде лише після реалізації на практиці, коли вона стане складовою частиною суспільного життя.

Друга проблема полягає у надмірній кількості агентів¹⁸⁴, що прагнуть змінити інститути. Переваги незначних за розміром спільнот у ході інституційних перетворень визнавалися ще Ш.-Л. де Монтеск'є та Дж. Медісоном¹⁸⁵, а складність узгодження інтересів значної кількості учасників визнавалася одним з основоположників інституційного підходу Д. Норттом¹⁸⁶. Різні агенти мають власні міркування та уподобання щодо бажаного змісту і форми інституційної домовленості. За такої ситуації досягнення консенсусу серед такого різноманіття учасників є досить складним завданням.

Остання проблема безпосередньо пов'язана з тим, що більшість інститутів займаються розподілом вигід і благ, що неминуче формує групи переможців та невдах серед агентів¹⁸⁷. Іншими словами, інститути можуть як врегульовувати конфлікти інтересів, так і їх посилювати. Якщо запропоновані інституційні домовленості мають дистрибутивний результат, то агенти можуть відмовитися від їх підтримки, якщо вважають, що інші отримують від них більше переваг, ніж вони.

¹⁸⁴ Young O. Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society // International Organization. 1991. Vol. 45. №3. P. 297; Denzau A. T., North D. C. Shared mental models: Ideologues and institutions // Kyklos. 1994. Vol. 47. № 1. P. 11.

¹⁸⁵ Mesquita de B. The logic of political survival / Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D. Cambridge, MA: MIT Press, 2003. P. 49–50.

¹⁸⁶ Denzau A., North D. Shared mental models: Ideologues and institutions // Kyklos. 1994. Vol. 47. № 1. P. 11.

¹⁸⁷ Knight J. Institutions and social conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 35–37; Weir M. Ideas and the Politics of Bounded Innovation / Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis. New York: Cambridge University Press, 1992. P. 188–216.

Навіть той факт, що нововведення покращать їх становище не буде враховуватися акторами, якщо інші учасники отримують від нього більшу вигоду.

Більше того, коли агенти вважають, що за новими домовленостями є майбутнє, то вони ще більше опиратимуться змінам, які закріплять несправедливий, на їх думку, розподіл вигод у довготривалій перспективі. Свого часу Р. Аксельрод та Р. Кохейн¹⁸⁸ стверджували, що у довгостроковій перспективі поведінка, заснована на співробітництві, є найкращою стратегією, а інститути збільшують ціну порушення правил та вигоду, отриману в результаті співробітництва. В умовах інституційної невизначеності актори роблять вибір на користь інститутів для її мінімізації, що зменшує ступінь анархії у міжнародній системі. Однак згодом Дж. Фірон довів, що якщо агенти в ході переговорів виходять з довгострокової перспективи, то вони ведуть жорсткіші торги щодо інституційних домовленостей, а це ускладнює співробітництво¹⁸⁹.

В свою чергу П. Пірсон¹⁹⁰ вказав на необхідність враховувати недоліки раціонального підходу до інституційних змін, який не передбачає, що, по-перше, актори можуть діяти не інструментально: виходити зі своїх уявлень про те, що є правильним, а не ефективним (інструментальним). По-друге, учасники інституційних угод можуть орієнтуватися насамперед на досягнення короткострокових, а не довгострокових, що є більш розумним, цілей, що особливо справедливо для політичної сфери, оскільки в умовах демократії політики змушені орієнтуватися на отримання перемоги на найближчих виборах. І, нарешті, результати реформ можуть виявитися неприйнятними для учасників (наприклад, розвиток сучасних інформаційних технологій відкриває нові можли-

¹⁸⁸ *Axelrod R., Keohane R. Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions // World Politics. 1985. Vol. 38. P. 226-254.*

¹⁸⁹ *Fearon J. Bargaining, enforcement, and international cooperation // International Organization. 1998. Vol. 52. № 2. P. 269-305.*

¹⁹⁰ *Pierson P. The limits of design: Explaining institutional origins and change // Governance. 2000. Vol. 13. № 4. P. 477-486.*

Типи інституційних змін

	Заміщення	Нашарування	Зміщення	Конверсія
Скасування старих правил	Так	Ні	Ні	Ні
Ігнорування старих правил	—	Ні	Так	Ні
Зміна взаємодії між правилами	—	Ні	Так	Так
Впровадження нових правил	Так	Так	Ні	Ні

вості для взаємодії між громадянами та державою, але водночас і «віртуалізує» громадсько-політичне життя).

У. Стрік та К. Телен вирішили зосередитися не так на передумовах проведення інституційних реформ та їх взаємозв'язку, скільки на суті пропонованих ними змін, точніше їх ставленні до старих та нових правил, що лежать в основі будь-якого інституту. На цій підставі вони виділили чотири основних типи інституційних змін¹⁹¹:

- 1) заміщення – видалення існуючих правил та впровадження нових;
- 2) нашарування – впровадження нових правил, які діють одночасно з існуючими;
- 3) зміщення – зміни у зовнішньому середовищі не знаходять свого відображення у перегляді правил;
- 4) конверсія – нове застосування наявних інститутів та правил (див. табл. 3).

Заміщення має місце коли існуючі правила замінюються новими. Такий вид змін може бути досить різким і включати радикальний перехід до нових інститутів, що є провідною темою досліджень теоретиків інституційних змін. Швидка ліквідація старих інститутів та їх заміна новими часто супро-

¹⁹¹ *Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford: Oxford University Press. 2005. P. 1–39.*

воджується революцією та іншими радикальними подіями у суспільному житті. Однак заміщення може бути тривалим, повільним і поступовим процесом, що має місце коли після свого впровадження нові інститути починають безпосередньо конкурувати, а не доповнювати, зі старими. Нові інститути часто впроваджуються акторами, що є «невдахами» за старої інституційної системи. Якщо прихильникам останньої вдасться стримати тиск з боку переможених, то тоді може відбутися поступове заміщення. Наприклад, проринкові інститути, на які погодилася комуністична влада в Китаї, закладають основи нової інституційної системи, що прагне поєднати переваги ринкової економіки без широкого поширення демократичної практики. Якщо з часом проринкові сили зміцнять свої позиції, то зможуть ослабити і поступово ліквідувати інститути комуністичного правління.

Нашарування має місце коли нові правила доповнюють («плюралізують»¹⁹²) або заміщують існуючі¹⁹³. На відміну від заміщення нашарування не впроваджує повністю нових інститутів чи правил, а передбачає лише доповнення або перегляд існуючих. Воно може мати наслідком суттєві зміни, якщо така інноваційність суперечить логіці інститутів або ускладнює їх діяльність. Процес нашарування часто має місце, коли інституційні конкуренти не в змозі реально змінити правила гри або ж здійснити заміщення – створити альтернативний інститут чи систему. Замість цього вони співпрацюють з існуючою системою, вводячи в обіг нові або доповнюючи старі правила. Перевага такого способу інституційних змін полягає в тому, що опиратися модифікації чи удосконаленню інституту досить складно. Хоча зміни можуть видаватися на перший погляд незначними, однак у довгостроковій перспективі результати від їх введення акумулюються і може відбутися процес перетворення кількісних змін у якісні, тобто утворитися новий інститут.

¹⁹² Schickler E. Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress. Princeton: Princeton University Press, 2001.

¹⁹³ Thelen K. How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis. P. 305–336.

Зміщення («дрейф»¹⁹⁴) має місце коли правила залишаються формально тими ж, однак їх зміст змінюється під впливом змін у зовнішньому середовищі. Якщо інститути не здатні адаптуватися до таких змін, то результат їх діяльності не відображатиме реальності. Наприклад, зміщення у структурі міського населення у бік вихідців з сільських територій в результаті процесу урбанізації тривалий час ігнорувалося в ході формування виборчих округів у низці міст США і Японії, що фактично позбавляло результати виборів репрезентативності і давало можливість політикам досягати потрібних результатів.

Конверсія відбувається тоді, коли правила залишаються формально тими ж, однак тлумачаться та використовуються у новий спосіб. Ця невідповідність між правилами та їх використанням відрізняється від ігнорування правил, що характерно для зміщення. У даному випадку йдеться про те, що актори активно користуються подвійною природою таких інститутів, змушуючи їх виконувати нові функції та вирішувати нові завдання. Традиційний інституціоналізм у соціології аналізує безліч прикладів інституційних новацій, які працюють з існуючим вихідними умовами для пошуку рішень нових проблем. У деяких випадках конверсія є швидше результатом включення нових акторів або приходу до влади нової коаліції політичних сил, а не руйнування старих інститутів чи їх використання для досягнення нових цілей. Однак у деяких випадках навіть ті, хто перебувають на узбіччі політичних процесів за наявних інститутів, можуть відмовитися від стратегії конверсії. Не маючи можливостей для руйнування інституту, вони радше скористаються його амбівалентною природою для реалізації своїх завдань та посилення своїх позицій.

Ще одна проблема, пов'язана із дослідженням зміни політичних інститутів, має етичний вимір і ділить учених на

¹⁹⁴ Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment / Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 40–82.

оптимістів та песимістів. Оптимісти стверджують, що політичною наукою уже накопичена значна база емпіричних даних, що отримали належне науково-теоретичне осмислення, щоб приступати до інституційної інженерії в рамках конкретної держави. Так, зокрема, донедавна вважалося доведеним, що президентська республіка створює набагато менше умов для консолідації демократії, ніж парламентські системи¹⁹⁵. Парламентські системи в поєднанні з іншими інститутами, що допомагають залагоджувати відносини між ворогуючими угрупованнями, можуть забезпечити демократичне правління і сприяти досягненню соціальної стабільності в спільнотах із внутрішніми протиріччями¹⁹⁶. Різноманітні корпоративні угоди можуть забезпечити мирний розвиток трудових відносин на підприємствах, одночасно стимулюючи економічне зростання.

Позиція песимістів відображена у відомому застереженні Ф. фон Хайєка про небезпеку зовнішнього втручання у розвиток суспільних інститутів¹⁹⁷. Наші знання про різні наслідки довільних соціальних перетворень занадто обмежені і доповнюються досить великим ризиком припуститися помилок, що призведуть до несподіваних, суперечливих і навіть протилежних бажаним результатів. На думку Ф. фон Хайєка, інститути не конструюються, а радше еволюціонують. Доступні нам сьогодні знання не дозволяють не тільки точно розрахувати, але навіть приблизно оцінити відмінності між місцевими і глобальними, короткостроковими і довгостроковими, приватними і публічними наслідками інституційних змін¹⁹⁸.

¹⁹⁵ *Stepan A., Skach C.* Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarism versus presidentialism. P. 1–22.

¹⁹⁶ *Lijphart A.* Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty one countries. New Haven (Conn.): Yale University Press. 1984; *Lewin L.* The rise and decline of corporatism: The case of Sweden // *European Journal of Political Research.* 1992. Vol. 26. P. 59–79.

¹⁹⁷ *Hayek von F.A.* The intellectuals and socialism // *University of Chicago Law Review.* 1949. Spring. Vol. 16.

¹⁹⁸ *Elster J.* The possibility of rational politics // *Held D.* Political theory today. Oxford: Polity Press, 1991. P. 115–142.

Крім того, як слушно зазначає А. Пшеворскі, залишається незрозумілим, чому інституційні угоди, які нормально функціонують в одних соціально-економічних умовах, за інших обставин можуть призвести до катастрофічних результатів¹⁹⁹.

Більше того, багато поширених тверджень щодо функціонування політичних інститутів на практиці не справджуються. Яскравим прикладом цього слугують корпоративні організації, які нерідко замість вирішення старих економічних проблем і мирного розвитку трудових відносин, лише породжують нові. Іншим прикладом є виборча система, за якої перемога на виборах у даному виборчому окрузі забезпечує всю повноту влади однієї політичної сили, що нерідко призводить до створення стійкої двопартійної системи.

Очевидно, що система політичних інститутів будь-якої держави породжує як продуктивні, так і контрпродуктивні стимули для організації, тому політична історія країни являє собою поєднання різних, навіть суперечливих тенденцій розвитку. Якщо зворотний зв'язок фрагментарний, а трансакційні витрати великі, то напрямок розвитку буде формуватися суб'єктивними моделями гравців, що породжують різноманітні інституційні обмеження та своєрідні інституційні пастки. Довгострокові політичні зміни є, як правило, результатом накопичення незліченних короткострокових рішень політичних і економічних агентів. Вибір, який роблять агенти, відображає їх суб'єктивне уявлення про навколишній світ. Тому ступінь відповідності між результатами і намірами залежить від того, наскільки ці уявлення є правильними. Оскільки моделі відображають ідеї, ідеологію, переконання, які лише частково піддаються виправленню і поліпшенню зворотним зв'язком, то наслідки часто є не тільки невизначеними, але і непередбачуваними.

Однак, як вважає Й. Елстер, той факт, що нам іноді бракує знань, не перешкоджає проведенню довільних інституційних

¹⁹⁹ Pryworski A. Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. P. 35.

перетворень²⁰⁰. Адже в певні історичні періоди, такі, як перехід до демократії, просто неможливо обійтися без створення нових політичних інститутів. Й. Елстер пропонує в ході інституційного будівництва виходити не з раціонально інструментальних міркувань або припущень про можливі наслідки, про які ми занадто мало знаємо, а з наших етичних і нормативних уявлень про інститути. Це означає, що при створенні інститутів слід керуватися певними моральними принципами, наприклад поняттями про справедливість, рівність та людську гідність, якими оперує нормативна теорія (Б. Беррі²⁰¹, Р. Дворкін²⁰²).

З точки зору теорії ігор, для забезпечення стабільності діяльності новостворених держав нові політичні інститути повинні давати представникам авторитарних режимів, які перебували при владі, справедливу можливість відстоювати свої інтереси, беручи участь у діяльності нових демократичних політичних інститутів, або навіть можливість повернути собі в майбутньому політичну владу через механізм виборів. У цьому випадку, якщо сили, які здійснюють демократичні перетворення, створюють нові демократичні політичні інститути (наприклад виборчу систему) для запобігання поверненню до влади представників старого режиму, тобто якщо вони будуть діяти як раціональні політичні агенти, які прагнуть отримання максимальних переваг для себе, – справа може скінчитися тим, що до влади повернуться ті самі авторитарні сили, які вони прагнули відсторонити. Тому при створенні нових політичних інститутів слід керуватися принципами справедливості, а не інструментальної раціональності.

Часто інститути розглядають такими, якими вони є, і при цьому майже не приділяється увага здатності окремих особистостей, груп або інших інститутів до створення інститутів того зразка, який сприяв би досягненню бажаних результатів у майбутньому. У низці випадків, наприклад, при викорис-

²⁰⁰ *Elster J.* The possibility of rational politics. P. 115–142.

²⁰¹ *Barry B.* Justice as impartiality. Oxford: Clarendon Press, 1995.

²⁰² *Dworkin R.* A matter of principle. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1985.

танні електоральних правил для підведення підсумків виборів, здатність правильно прогнозувати результати того чи іншого з проєктованих рішень досить висока. При аналізі інших структурних змінних, наприклад, при виборі президентського або парламентського типу правління, федерального або унітарного політичного устрою, здатність прогнозування набагато нижча. Часто інституційні наслідки виникають при спробах «вирішити» інші проблеми²⁰³.

Відсутність чіткої відповіді на питання про джерело інституційних змін свідчить про теоретичну нерозробленість інституційного аналізу. Твердження про «важливість політичних інститутів» нічого не говорить про те, які інститути важливіші і для яких випадків. Інституційний підхід може мати цінність лише в рамках серйозної теорії, що дозволяє будувати гіпотези про те, чому певні актори, ресурси та інститути виявляються важливішими за інших.

Деякі вчені приділяють менше уваги передбачуваності як такій, ніж здатності створювати такі інститути, які сприяли б втіленню в життя соціально значущих рішень²⁰⁴. Як з нормативних, так і з емпіричних позицій ймовірність здійснення інституційних проєктів, що забезпечують досягнення заздалегідь поставлених цілей, досить проблематична²⁰⁵.

Свідоме маніпулювання інститутами часто призводить зовсім до інших результатів, а іноді навіть до протилежних тим, на які розраховували. Крім того, нерідко в дійсності має місце явно виражена відповідність внутрішніх і зовнішніх цінностей, яку можна досягти і через інституційне проєктування²⁰⁶.

Інститут, що цілком нормально функціонує всередині якихось окремих структур, не завжди відповідає більшим соціальним завданням, а той інститут, що займається обслу-

²⁰³ Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from the rational choice approach. P. 141-142.

²⁰⁴ Elster J. The cement of society. New York: Cambridge University Press, 1989.

²⁰⁵ Komisar N. K. Imperfect alternatives: Choosing institutions in law, economics and public policy. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

²⁰⁶ Goodin R. E. The theory of institutional design. New York: Cambridge University Press 1996. P. 1-53.

говуванням публічних інтересів, не завжди діє досить ефективно. Так, реформи, спрямовані на розширення повноважень державних чиновників, можуть ослабити їх орієнтацію на задоволення потреб громадян. Іншими словами, наші знання про інституціональне проектування не є достатніми і ґрунтовними.

На сьогодні література про інституційний вибір представляє безліч різноманітних підходів до аналізу транзитивних процесів, кількість яких однак не свідчить про якість. Найчастіше зустрічаються три помилки: 1) екстраполяція; 2) намагання застосовувати теорії до регіону, який раніше не перебував у фокусі уваги дослідника; 3) недостатня обізнаність з історичним розвитком регіону.

Прикладом екстраполяції західних теорій на досвід Східної Європи є праця А. Лейпхарта, в якій він пояснював інституційний вибір Польщі, Угорщини і Чехословаччини виходячи з положень роботи С. Роккана²⁰⁷, в якій була зроблена спроба пояснити вибір північноєвропейськими країнами саме пропорційної виборчої системи та двопалатного парламенту у кінці ХІХ ст. С. Роккан стверджував, що ці інститути відповідали інтересам як робочого класу, так і консервативних партій того часу. За пропорційної системи робочий клас отримував гарантії мінімального представництва в ході його поступового залучення до політичних процесів та включення у суспільство, а старіші консервативні партії не усувалися від законодавчого процесу в результаті надання виборчих прав широким суспільним прошаркам. Бікамералізм, що передбачав формування нижньої палати в результаті прямих всенародних виборів, також був результатом цього компромісу²⁰⁸.

Аналогічну логіку А. Лейпхарт застосував до Східної Європи, вважаючи, що Комуністична партія та її наступниці

²⁰⁷ Rokkan S. Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970.

²⁰⁸ Lijphart A. Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1989-1991 // Journal of Theoretical Politics. 1991. Vol. 4. № 2. P. 208-209.

відігравали роль, аналогічну консерваторам, а нові демократичні партії виступали з позицій зростаючого робітничого класу. Він дещо розширив гіпотезу С. Роккана і запропонував розглядати президентську форму правління як свого роду компроміс між виконавчою та законодавчою владою, що дає обом сторонам шанс для збереження свого впливу. Однак досить важко зрозуміти, як президентська форма правління, відома своїм ультимативним принципом «переможець отримує все», здатна виконувати ті ж самі функції балансування інтересів політичних сил як це робить бікамералізм у працях С. Роккана. Іншими словами, за А. Лейпхартом, молоді демократії повинні зробити вибір на користь пропорційної виборчої системи та президентської форми правління.

Однак його гіпотеза повною мірою не справдилася. На початку демократичного переходу лише Польща мала пропорційну систему з високим прохідним бар'єром: 10% для політичних партій і 8% для виборчих блоків, в той час як Чехословаччина встановила його на рівні 5%, а Угорщина віддала перевагу змішаній виборчій системі. Отже, лише дві країни з трьох підтверджують першу гіпотезу про вибір на користь пропорційної системи.

А. Лейпхарт розглядав Польщу як яскраве підтвердження своєї теорії про вибір президентської форми правління, хоча насправді Варшава обрала варіант напівпрезидентської, парламентсько-президентської республіки, яку низка дослідників розглядає як унікальний феномен, відмінний від як від президентської, так і парламентської моделі²⁰⁹. Тим не менше дослідник переконаний, що вибір на користь сильного президента було зроблено не для збалансування повноважень між різними гілками влади, а як підтвердження впливовості позицій Компартії Польщі (КПП), що прагнула зберегти свою владу над країною у формі лібералізованого авторитаризму. Однак, на думку інших дослідників наявність в опозиційних сил харизматичного лідера «Солідарності» Л. Вален-

²⁰⁹ Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

си, не позбавленого президентських амбіцій, виявилася найбільш вагомим аргументом у ході переговорів²¹⁰.

Не витримує критики і припущення А. Лейпхарта про причини вибору Варшавою саме пропорційної системи. Він вважав, що «комуністи наполягали на чистій пропорційній системі на наступних виборах до сейму для того, щоб не позбутися влади»²¹¹. Однак комуністи не мали сильних позицій і не могли диктувати свої умови. До кінця 1990 року КПП розпалася на два конкуруючих соціал-демократичних утворення (Польську Селянську партію та Соціал-демократію Польської Республіки), які контролювали не більше третини місць у парламенті. Представники Солідарності у парламенті вагалися між вибором мажоритарної або змішаної виборчої системи. Тобто пропорційна система була компромісом між обома конкуруючими силами.

Ще однією проблемою є Угорщина, що не відповідає жодній з цих гіпотез. А. Лейпхарт пояснює, що електоральна відмінність зумовлена помилковою оцінкою виборчого потенціалу як комуністів, так і опозиції. Результати виборів 1990 р. свідчать, що реформовані комуністи прагнули до більшої пропорційності, ніж про це говорилося в ході переговорів за круглим столом. Проте, дві великих опозиційних фракції – Угорський демократичний форум та Союз вільних демократів – спершу виступали за мажоритарну систему. Але для збереження єдиної позиції з меншими опозиційними партіями, що взяли участь у Національному круглому столі, вони підтримали змішану систему. У випадку Чехословаччини А. Лейпхарт підтримує один аспект гіпотези С. Роккана. Автор пояснює відсутність президентіалізму на основі іншої логіки – консолідації. Парламентаризм з пропорційною системою є суттєвим елементом консолідації і автор стверджує, що саме це зумовило вибір пропорційної системи²¹². На

²¹⁰ *Bernhard M.* Semi-presidentialism, charisma, and democratic institutions in Poland / Mettenheim von K. Presidential institutions and democratic politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 182–186.

²¹¹ *Ibid.* P. 213.

²¹² *Lijphart A.* Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1989–1991. P. 216–217.

основі цього аналізу А. Лейпхарт стверджує, що «роканівське теоретичне прозріння з різними зауваженнями і уточненнями, зробленими мною, є загалом підтверджено»²¹³. Однак, Угорщина не відповідає цій моделі, а Чехословаччина зробила вибір користуючись іншою логікою – конституціоналізму, а аналіз Польщі – лише частково відповідає гіпотезі С. Роккана.

Прикладом невдалого застосування знань в одній сфері для аналізу ситуації в іншому регіоні є стаття відомих фахівців з американської політики Дж. Хіббінга та С. Паттерсона, в якій проаналізовано перші демократичні вибори в Угорщині 1990 р.²¹⁴ Вона містить цікавий аналіз та низку фактичних помилок, зокрема щодо дискусій навколо виборчої системи. Аналізуючи походження угорської виборчої системи, вони стверджують, що колишні комуністи прагнули до впровадження мажоритарної, а опозиційні сили – пропорційної системи. Однак насправді пропорційна система була бажана для старих опозиційних партій, які мали незначну кількість прихильників за відсутності популярних лідерів навіть на місцевому рівні²¹⁵. Але опозиція, що з'явилася у 1980-х рр, віддавала перевагу виборчій системі з елементами мажоритаризму. Партія вільних демократів наполягала на переважно мажоритарній системі і вони переконали Молодих демократів (Фідес) підтримати їх позицію. Угорський демократичний форум спершу тяжів до мажоритарної системи, однак згодом підтримав змішану систему, оскільки опозиція вирішила виступити єдиним фронтом в ході переговорів²¹⁶.

Прикладом третього типу помилок є спроба Дж. Коломера пояснити інституційні зміни у Східній Європі як продукт

²¹³ *Lijphart A. Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1989-1991. P. 219.*

²¹⁴ *Hibbing J., Patterson S. A democratic legislature in the making, the historic Hungarian elections of 1990 // Comparative Political Studies. 1992. Vol. 24. № 4. P. 437, 440-41, 448.*

²¹⁵ *Bozoki A. Hungary's road to systemic change: The opposition roundtable // Eastern European Politics and Society. 1993. Vol. 7. № 2. P. 298.*

²¹⁶ *Tokes R. Hungary's negotiated revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 339.*

стратегічних виборів політичних акторів²¹⁷. Він розглядає відмінності в інституційних моделях виключно як результат такого вибору, ігноруючи інші потенційні незалежні змінні: культурні, соціальні, економічні, зовнішні. Він стверджує, що зміни у Східній Європі «відбувалися у відносно схожому міжнародному контексті за порівняно однакових соціально-економічних стартових умов», тому відмінності в інституційних моделях є результатом різної стратегічної поведінки²¹⁸.

Однак складно змоделювати ситуацію, за якої стратегічні міркування політичних акторів можуть бути відділені від інших змінних. Саме існування певних політичних акторів, їх ресурсів та інтересів значною мірою зумовлюється контекстом, в якому вони функціонують. Якщо ці спільні риси мають місце у всіх випадках, то слід очікувати на аналогічну діяльність акторів з аналогічними характеристиками та цілями у всіх молодих демократіях регіону, які зроблять вибір на користь однієї моделі, що є неможливим. Це не применшує евристичної цінності теорії стратегічного вибору, однак слід враховувати найменші відхилення у контексті, які значно впливають на інтереси та стратегію цих акторів.

Дж. Коломер визначає можливі стратегії акторів до проведення перших демократичних виборів виходячи з двох чинників: 1) впливовості політичних акторів, що перебувають при владі, та їх опонентів, та 2) їх очікувань щодо результатів виборів. Відповідно, вибір буде зроблено на користь: I) мажоритарної виборчої системи та централізації влади, якщо партія влади має сильні позиції і високо оцінює свої шанси на перемогу; II) пропорційної виборчої системи та поділу влади, якщо опозиція має слабкі позиції на переговорах і не розраховує на перемогу на виборах.

Перша, мажоритарна, модель включає такі елементи як мажоритарну виборчу систему, однопалатний парламент, який обирає президента, прем'єр-міністра, що очолює вико-

²¹⁷ Colomer J. M. Strategies and outcomes in Eastern Europe // Journal of Democracy. 1995. Vol. 6. №2. P. 74–85.

²¹⁸ Ibid. P. 74–75.

навчу владу і формально відповідає перед парламентом²¹⁹. Друга модель передбачає пропорційну виборчу систему, прямі вибори президента та двопалатний парламент. Вибір між цими моделями є важливим для Дж. Коломера, який стверджує, що мажоритарна система є інституційною нормою для колишніх соціалістичних країн.

Однак за такого підходу упускається той важливий момент, що соціалістичні режими керувалися партійною машиною, що не знала конкуренції, а суть інституційних реформ зводиться, не в останню чергу, до відділення партії від держави, а не впровадження певної виборчої системи, результати якої можуть виявитися протилежними очікуваним через відсутність політичних партій у розумінні західних демократій.

Після перших виборів Дж. Коломер прогнозував, що нові демократичні інститути будуть розвиватися у напрямі плюралізму та поділу влади, оскільки «будь-яка партія повинна усвідомити, що їй складно буде скористатися можливостями мажоритарної системи, яка може за несприятливих умов не допустити їх до органів законодавчої та виконавчої влади»²²⁰.

Іншими словами, якщо опозиція виграє за умов мажоритарної системи та розпадеться на конкуруючі політичні партії, то ці партії швидше за все віддадуть перевагу плюралістичним інститутам у ході подальшого реформування політичної системи. Якщо переможуть ті, хто перебувають при владі, то вони збережуть існуючі мажоритарні інститути і сподіватимуться на перемогу на наступних виборах. В іншому випадку вони також започаткують реформи системи у напрямі до плюралістичних домовленостей. Однак у Польщі у 1993 р. після відставки уряду Г. Сухоцької було внесено зміни до законодавства, що запроваджували більш жорстку пропорційну виборчу систему з високим прохідним бар'єром. У результаті кількість партій, які пройшли до Сейму, зменшилася з майже 30 до 6.

²¹⁹ Ibid. P. 75.

²²⁰ Ibid. P. 82.

Якщо через допущені помилки дослідникам не вдається довести свою теорію, то вони намагаються відбирати лише ті факти, що відповідають висунутій гіпотези та ігнорувати випадки, що не вписуються у теоретичну конструкцію. Так Б. Геддес, яка спеціалізувалася на Латинській Америці, спробувала пояснити інституційний вибір окремих країн Східної Європи. На її думку, якщо члени Компартії вважають, що мають достатньо важелів впливу на ситуацію в країні, то вони роблять вибір на користь інститутів, що зміцнюють становище домінуючих політичних сил, зокрема таких, як сильний президент та пропорційна система виборів до законодавчого органу²²¹. Однак ця її гіпотеза не здатна пояснити вибір Угорщиною змішаної виборчої системи. Якщо слідувати її логіці, то угорські комуністи повинні були б віддати перевагу мажоритарній системі. Однак в ході переговорів з молодшими партнерами опозиційної коаліції було досягнуто згоди про змішану виборчу систему. Аналогічна ситуація і з Болгарією, в якій, на думку Б. Геддес, була майже відсутня організована опозиція. Тобто можна було б спрогнозувати вибір нею мажоритарної, а не змішаної виборчої системи.

Отже, ми є свідками зростання значення політичних інститутів для громадян та розвитку державності. Якщо раніше політика загалом сприймалася як відображення діяльності масових громадських і політичних організацій, то зараз особливу роль відіграють сукупність правил поведінки, що набули певного організаційного оформлення, та визначають поведінку акторів. Відповідно відновлення центральної ролі політичних інститутів та їх детальне дослідження є важливим для подальшого розвитку політичної теорії.

У дослідженні інституційних змін можна виділити три основних проблеми. Перша пов'язана з природою самих інститутів, які часто виконують дистрибутивну функцію для значної кількості агентів, а наші знання про інститути як такі завжди будуть неповними. Друга основна проблема полягає

²²¹ *Geddes B. A comparative perspective on the Leninist legacy in Eastern Europe // Comparative Political Studies. 1995. Vol. 28. № 2. P. 239–274.*

у спробах зрозуміти зміни інститутів через використання раціонального підходу. Однак агенти в ході вибору того чи іншого інституту чи зміни не завжди орієнтуються на їх ефективність та довгострокову перспективу. Крім того, результати змін можуть мати неочікувані негативні побічні наслідки, спрогнозувати які не можливо. Остання проблема стосується суті процесів: чи мають вони за мету радикальну зміну інституту чи лише окремих правил гри, які можуть сприяти збереженню інституту через модифікацію або ж закладати підвалини для його ліквідації у майбутньому.

Незважаючи на недоліки, характерні для будь-якої наукової теорії, що намагається пояснити певний суспільний феномен і спрогнозувати його подальший розвиток, низка помилок допускається самими дослідниками, що ставить під сумнів достовірність сформульованих ними концепцій. Загалом можна виділити три типи помилок: 1) екстраполяція: використання теорій, які справдилися щодо розвинених демократичних країн, але не завжди в змозі пояснити зміни в інших країнах; 2) намагання застосовувати теорії до регіону, який раніше не цікавив дослідника, оскільки вважається, що маючи глибокі теоретичні знання з певної проблеми (демократизації, партійного будівництва, виборів, громадської думки, інституційного вибору) фахівець може застосувати їх до будь-якого регіону; 3) недостатня обізнаність з історією регіону та фактологічні помилки. Тому дослідникам, які займаються аналізом інституційних виборів, слід завжди враховувати контекст, в якому він здійснюється, уникати механічного застосування накопичених знань без належного вивчення історичних передумов виникнення суспільних феноменів.

Розділ 2

Чинники інституційної інженерії у перехідних суспільствах

2.1. Шляхи конвергенції історичного інституціоналізму та вивчення демократизації

Оскільки, як уже згадувалося у першому розділі, основною характеристикою політичних інститутів є їх стабільність і незмінність, то деякі дослідники транзитних процесів стверджують, що творці нової держави не можуть починати з чистого листка і на власний розсуд вибирати ключові характеристики інституційного дизайну. Так М. Шугарт стверджує, що на фундаментальному рівні інституційного вибору як такого не існує: вибір президентської чи парламентської форми правління, типу виборчої системи визначається місцем географічного розташування країни²²². При цьому під географічним чинником він розуміє й історичне минуле країни: лібералізація монархій у Західній Європі, радикальний розрив з колоніальним чи авторитарним минулим (як це було в Латинській Америці, деяких країнах Африки). Ці історичні події, наслідки яких не здатні анулювати будь-які зусилля сучасників, зумовили домінування парламентаризму

²²² *Shugart M. Politicians, parties, and presidents: An exploration of authoritarian institutional design / Crawford B., Lijphart A. Liberalization and Leninist legacies: Comparative perspectives on democratic transitions. Berkeley: Institute of International and Area Studies, 1997. P. 40–90.*

в західноєвропейських країнах та популярність президентської форми правління у Латинській Америці. Відповідно, на думку М. Шугарта, оскільки Західна Європа почала свій перехід до демократії через запровадження парламентаризму, то саме такий шлях, з можливою перспективою вступу у Європейський Союз і обрали країни Східної Європи та Балтики. І уже в рамках інституційних варіантів, визначених географією, місцеві політики, які переслідують власні короткострокові інтереси, роблять раціональний вибір на користь конкретного типу. Прикладом цього можуть слугувати формування в деяких країнах (Бразилії, Росії) такої виборчої системи та структури влади, що допомагає багатьом політикам (які переважно є вихідцями з попереднього режиму), захистити великі і часто неефективні підприємства від спроб приватизації у ході ринкової лібералізації.

Однак на практиці часті міграції від президентської до парламентської форми правління і навпаки, від пропорційної до мажоритарної системи виборів, що спостерігаються у перехідних країнах, свідчать, що новизна і невикоріненість цих інститутів у суспільстві дозволяє політикам легко ними маніпулювати, що робить актуальним дослідження процедури вибору інституційної моделі у молодих демократіях.

Компромісним варіантом між прихильниками детерміністського та довільного вибору політичних інститутів у нових державах є поєднання історичного інституціоналізму та досліджень демократизації, які тривалий час співіснували паралельно. Спроби застосування історичного інституційного підходу до вивчення демократизації містять деякі класичні роботи у цій сфері, включаючи статтю Д. Растоу «Перехід до демократії»²²³ та працю Р. Даля «Поліархія»²²⁴.

Ці автори з'ясували важливість часових рамок для оцінки впливу інститутів на демократичний транзит та виживання демократії. Їх роботи передували появі в 1990-х рр. історич-

²²³ *Rustow D. Transitions to democracy: Towards a dynamic model // Comparative Politics 1970. Vol. 2. № 3. P. 337-363.*

²²⁴ *Dahl R. Polyarchy: Participation and opposition. New Haven, CT: Yale University Press, 1971.*

ного інституціоналізму як самостійного та системного підходу до вивчення політики. Лише протягом останніх років дослідники демократизації почали формально запозичувати теоретико-методологічні інструменти історичного інституціоналізму для вивчення інституційного середовища та змін (радикальних і поступових) в авторитарних та демократичних режимах.

Вивчення демократизації включає як аналіз процесу зміни режиму (його довгострокові наслідки, стратегічне значення переходів від авторитаризму до демократичного режиму), так і змін у рамках демократичних режимів як таких.

Однак, ігноруючи інтелектуальну спорідненість цих двох сфер дослідження, історичний інституціоналізм та демократизація певний час розвивалися паралельно, без близького знайомства одна з одною. Ця ситуація тривала навіть після 1990-х рр., коли, незважаючи на появу історичного інституціоналізму як важливої сфери порівняльної політології, акцент на транзитології (агентно орієнтований підхід в аналізі транзитів від авторитаризму до демократичних режимів) у демократизаційних студіях перешкоджав його інтеграції з новою сферою досліджень – історичним інституціоналізмом. Лише незначна кількість дослідників демократизації відносили свої роботи до течії історичного інституціоналізму. Відповідно, досить мало представників історичного інституціоналізму займалися вивченням демократизації.

Для досліджень, здійснених в рамках історичного інституціоналізму, характерні дві особливості. По-перше, вони розглядають інститути як незалежні змінні; по-друге, вони на системній основі включають питання часових рамок (тривалості, конкретного історичного моменту тощо). Щоб оцінити вплив історичного інституціоналізму на порівняльні демократизаційні студії, основні роботи можна класифікувати за наявністю однієї, двох або жодної з цих характеристик. Роботи, що розглядають інститути як незалежні змінні, можна назвати інституціоналістськими, а ті, що застосовують інші підходи до часових рамок – порівняльно історичними. На перетині цих двох груп перебувають історичні демокра-

2.1. Шляхи конвергенції історичного інституціоналізму та вивчення...

тизаційні дослідження. Агентно орієнтовані демократизаційні дослідження разом з теорією раціонального вибору, які звертають увагу на особливих агентів та прийняті ними рішення, що впливають на діяльність режимів, перебувають за межами рамок цих двох груп²²⁵.

Навіть з-поміж робіт на межі інституціоналістського і порівняльно-історичного підходів, які можна класифікувати як історично-інституційні студії демократизації, лише невелика кількість авторів свідомо відносили себе до історичних інституціоналістів. Д. Растоу зі знаменитою статтею «Перехід до демократії» (1970) часто вважається батьком-засновником «транзитології». Однак, він також може вважатися піонером історичного інституціоналізму в демократизаційних студіях (див. табл. 4).

Таблиця 4

Взаємозв'язок між демократизаційними студіями та історичним інституціоналізмом

Інституціоналісти		Порівняльно-історичний напрям
Х. Лінц, А. Степан, Дж. Капоччіа, Е. Гібсон	Д. Растоу, Р. Даль, Д. Коллієр і Р. Коллієр, Дж. Махоні	Б. Мур, Г. О'Доннелл, Г. Любберт, Д. Яшар
Агентно орієнтований підхід, теорія раціонального вибору: Ф. Шміттер, А. Пшеворські, Ч. Бош, Д. Акемоглу, Дж. Робінсон, С. Мейнверінг		

Однак історичний інституціоналізм як теоретичний підхід почав «кристалізуватися» на початку 1990-х рр., поступово розвивався протягом 2000-х рр. і нині пропонує низку методологічних інструментів, які можна використати у дослідженнях демократизації. Дж. Махоні досить успішно застосував інструментарій історичного інституціоналізму

²²⁵ Barrenechea R., Gibson E. L., Larkin T. Historical institutionalism and democratization studies // Fioretos O., Falleti T. G., Sheingate A. The Oxford handbook of historical institutionalism. Oxford, Oxford University Press, 2016. P. 295-328.

для розуміння процесів розвитку демократичних режимів, скориставшись поняттям «критичних розвилок» і «ефекту колії» (залежність від попереднього шляху) для аналізу результатів режимів у середині та кінці ХХ ст. у Центральній Америці²²⁶.

Серед тих, хто послуговувався поняттями «критична розвилка» і «ефектом колії» при побудові причинно-наслідкових моделей, були Р. Колліер та Д. Колліер²²⁷, які визначили інституційну інкорпорацію робочого класу у Латинській Америці як критичну точку для розвитку демократичного режиму у середині ХХ ст. Інститути, що слугували посередниками у цьому процесі включення нових соціальних класів у різних країнах через державу чи політичні партії, впливали на стабільність демократичного режиму протягом наступних десятиліть. З іншого боку, Дж. Махоні пояснює відмінності у результатах діяльності режимів у Центральній Америці на підставі аналізу вибору різних варіантів політики (радикальної чи поміркованої) у процесі ліберальних економічних реформ, проведених у сільській місцевості в ХІХ ст.

Б. Мур та Г. Любберт²²⁸ лише опосередковано послуговувалися логікою критичних розвилок для пояснення формування різних типів політичного режиму. У роботах Б. Мура²²⁹, присвячених аналізу причин появи демократії у Європі та США, акцентується увага на моменті досягнення домовленості між буржуазією та її союзниками, що є критичним моментом, оскільки цей вибір визначив подальший шлях розвитку країни: чи то шляхом демократії, фашизму чи

²²⁶ Mahoney J. The legacies of liberalism: Path dependence and political regimes in Central America. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001.

²²⁷ Collier R. B., Collier D. Shaping the political arena: Critical junctures, the labor movement, and regime dynamics in Latin America. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.

²²⁸ Luebbert G. M. Liberalism, fascism, or social democracy: Social classes and the political origins of regimes in interwar Europe. New York: Oxford University Press, 1991.

²²⁹ Moore B. The social origins of dictatorship and democracy. Boston, MA: Beacon Press, 1966.

соціалістичного (комуністичного) розвитку. Що стосується праць Г. Любберта, то, на його думку, відсутність чи наявність ліберальних і лейбористських коаліцій напередодні Першої світової війни впливало на те, чи ліберальні демократії успішно пройдуть через повоєнні кризи, чи на їх місці з'являться нові фашистські чи соціал-демократичні режими.

Наступність як ключова характеристика інституційного розвитку є центральною темою у «Поліархії» Р. Даля, який припустив, що тривалий шлях до формування демократичного режиму («поліархії») найбільш сприятливий для стабільності режиму, якщо інститути політичної конкуренції між елітами та різними суспільними групами з'являються до появи масової політичної участі. Якщо останнє передуює першому, або ж якщо ж вони утворюються одночасно, то шанси на стабільність демократичного режиму знижуються²³⁰.

Для інших авторів особливі історичні періоди визначають важливість різних незалежних змінних для встановлення і розвитку демократичного режиму. Так, С. Хантінгтон виділив історичні «хвилі» протягом двох століть, та наголосив на різних змінних як причинах переходу до демократії в кожному історичному періоді.

З огляду на використання інститутів як незалежних змінних, можна виділити принаймні два підходи. Одна група авторів розглядає особливі інститути режиму як чинники, що пояснюють різні результати діяльності політичних режимів. Б. Доунінга можна віднести до цього табору, оскільки він стверджує, що середньовічні представницькі асамблеї становили базу майбутньої ліберальної демократії в Європі. Досить популярним є підхід, у рамках якого характеристики партійних систем розглядаються як похідні від діяльності конкретного політичного режиму. Наприклад, Е. Гібсон²³¹, Д. Рюшемейер, Е. Стефенс та Дж. Стефенс²³², вважають, що

²³⁰ Dahl R. Polyarchy: Participation and opposition. P. 33–40.

²³¹ Gibson E. L. Class and conservative parties: Argentina in comparative perspective. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996.

²³² Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. Capitalist development and democracy. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

наявність консервативних партій є критичною передумовою, яка запобігає демократичним відкатам у Латинській Америці, а Д. Коллієр і Р. Коллієр тлумачать природу відносин між партіями та профспілками у Чилі та Бразилії як рушійну силу демократичних перетворень у цих країнах.

Інша група авторів у своїх поясненнях поєднує інституційні та соціально-економічні змінні. Вони зосереджуються насамперед на соціально-економічних детермінантах демократії та відводять інститутам меншу роль, розглядаючи політичні партії та коаліції не як незалежні змінні із власними правами, а як інституційні інструменти для вираження класових інтересів. Д. Яшар²³³ застосовує свій підхід до аналізу динаміки класових коаліцій, що сприяли переходу до демократії у Центральній Америці. До цієї групи також можна віднести Г. Любберта та Б. Мура.

Дослідників демократизаційних змін також можна класифікувати за тим, чи пропонують вони цілісну концепцію зміни політичного режиму чи конкретні інститути режиму розглядаються як залежні змінні. До першої групи належить значна кількість авторів, які досліджували транзити третьої хвилі демократизації. Кінець ХХ ст. у Латинській Америці та Східній Європі характеризується рухом від недемократичних (тобто воєнізованих і комуністичних диктаторських режимів) до відносно демократичних режимів. У ранніх роботах Б. Мура та Р. Даля також спостерігається прагнення сформулювати цілісну концепцію переходу до демократичного режиму.

Друга група складається з авторів, які фокусуються на особливих інститутах режиму, чи то у формі змін у рамках демократичного режиму, чи то у появі джерел майбутніх демократичних перетворень у старих режимах. Наприклад, у контексті демократичних режимів Р. Коллієр²³⁴ та Д. Рюше-

²³³ *Yashar D. J. Demanding democracy: Reform and reaction in Costa Rica and Guatemala, 1870–1950s.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1997.

²³⁴ *Collier R. B. Paths toward democracy: The working class and elites in Western Europe and South America.* New York: Cambridge University Press, 1999.

мейер, Е. Стефенс та Дж. Стефенс²³⁵ досліджують поширення виборчих прав у ХІХ ст. в Європі та Латинській Америці, в той час як Т. Ертман²³⁶ та Б. Доунінг²³⁷ аналізують розвиток парламентських інститутів у середньовічній Європі.

Чергову спробу пошуку нових шляхів аналізу інституційних процесів демократизації здійснили у 2010 р. Дж. Капоччіа та Д. Зіблатт²³⁸. Вони запропонували підхід «історично зумовленого порівняльного аналізу демократизації», що аналізував процеси демократизації у поняттях «ключових епізодів інституційних змін». Аналіз епізодів вимагає уваги до численних і особливих випадків інституційних змін, які нерівномірно розвиваються у напрямі демократизації. Відповідно інституційні зміни породжуються конфліктами вздовж численних ліній соціальних та політичних розмежувань у різні моменти часу, а не проходять через єдину однорідну систему режиму, що створюється одним ключовим чинником. Т. Кервей пропонував розглядати демократизацію не як процес, що має конкретну точку завершення, а як «епізоди поширення виборчих прав для включення нових груп людей»²³⁹, що вимагає уваги до низки змінних, здатних пояснити появу умов для зародження демократії та різноманітність її форм.

Це є певним відходом від аналізу, орієнтованого на дослідження ефекту колії, характерного для ранніх робіт з історичного компаративізму, що аналізували демократичний процес як довготривалу траєкторію розвитку режиму. У рамках траєкторії кожен елемент чи епізод рухається в одному напрямі,

²³⁵ *Rueschemeyer D., Stephens E. H., John S. Capitalist development and democracy. Chicago: University of Chicago Press, 1992.*

²³⁶ *Ertman T. Birth of the Leviathan: Building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe. New York: Cambridge University Press, 1997.*

²³⁷ *Downing B. M. The military revolution and political change: Origins of democracy and autocracy in early modern Europe. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.*

²³⁸ *Capocchia G., Ziblatt D. The historical turn in democratization studies: A new research agenda for Europe and beyond // Comparative Political Studies. 2010. Vol. 43. № 8–9. P. 931–968.*

²³⁹ *Caraway T. Class, gender, race, and the extension of suffrage // Comparative Politics. 2004. Vol. 36. № 4. P. 454.*

який зумовлений попередніми подіями. Водночас при аналізі епізодів кожен з них може бути відокремлено без збереження причинно-наслідкового зв'язку з можливістю руху демократичного процесу у зворотному напрямі. Перехід від часових рамок аналізу з траєкторії до дослідження епізодів дозволяє застосовувати модель «один інститут в даний момент», характерну для європейської демократизації. Очевидно, що демократії Західної Європи не з'явилися повністю сформованими в конкретний історичний момент, а пройшли тривалий шлях розвитку, що характеризувався нелінійністю та спорадичністю. Кожен інститут демократичного режиму є продуктом конкретної боротьби між низкою соціальних та уявних конфліктів. Представлення демократичного розвитку у поняттях епізодів інституційних змін допомагає уявити його як «ланцюг великих і малих подій»²⁴⁰.

Історичний інституціоналізм особливо доречний для аналізу ланцюгів подій, що виникли у певній часовій послідовності. Увага до поняття темпорального порядку (послідовності виникнення інститутів) та ідентифікації їх причинно-наслідкової значимості характерна для історичного інституціоналізму. Водночас аналіз епізодів доповнює підходи історичного інституціоналізму поняттями критичних розв'язок, оскільки багато ключових епізодів реформування інститутів можна розглядати як критичні моменти, в яких рішення акторів мали визначальний вплив на подальший розвиток політичних процесів. Аналіз епізодів також сприяє уважнішому аналізу проблеми поступових інституційних змін, що досліджувалася низкою представників історичного інституціоналізму²⁴¹.

Цей теоретичний підхід доцільно використовувати для розгляду додаткових або «зайвих» елементів демократичних режимів. Прикметною рисою цього підходу є те, що він може

²⁴⁰ Capoccia G., Ziblatt D. The historical turn in democratization studies. P. 941.

²⁴¹ Mahoney J., Thelen K. A gradual theory of institutional change / Mahoney J., Thelen K. Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 1-37.

застосовуватися до аналізу змін не лише в рамках країн, що рухаються шляхом до демократії, а й тих країн, що мають відносно добре розвинені демократичні режими. Наприклад рішення Верховного Суду США щодо визнання неконституційними ключових положень Закону про виборчі права, можна аналізувати як епізод демократичного відкату у розвинених демократіях. У 1965 р. у США був прийнятий Закон про виборчі права для усунення вкоріненої расової дискримінації в порядку голосування, зокрема, в південних штатах. Розділ 4 Закону містить так звану «формулу включення» і вимогу узгоджувати з федеральним урядом будь-які зміни у процедурі голосування, при цьому до «включених юрисдикцій» відносяться штати або адміністративно-територіальні одиниці, де діяла расова дискримінація (були введені цензи або механізми допуску до голосування, у результаті чого показники реєстрації або явки на вибори серед представників меншин в 1960-х – на початку 1970-х рр. були досить низькими). Формула включення застосовувалася до дев'яти штатів та низки округів в інших штатах і спершу була введена на п'ять років, але згодом її дію продовжували кілька разів (останній раз у 2006 р.), не вносячи змін до формули включення. 25 червня 2013 р. Верховний Суд США прийняв рішення про неконституційність розділу 4 Закону про виборчі права, оскільки за півстоліття з моменту прийняття цього закону умови в країні «кардинально змінилися», і що «виняткові і безпрецедентні заходи», прописані в законі, привели до того, що реєстрація та явка виборців у штатах, не залежно від їх згадки у Розділі 4, стали однаковими²⁴². Проте, як зазначили судді Верховного Суду, незважаючи на це досягнення, Конгрес США і далі продовжував продовжувати дію закону, ігноруючи ці зміни.

«Епізоди» та «траєкторії» відрізняються між собою в концептуальному плані, але як частини політичного процесу їх виокремити досить складно. Епізод можна визначити як

²⁴² *Постановлення Верховного суда указывают на изменения в характере гражданских прав 28 июня 2013 года.* URL: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/russian/article/2013/07/20130701277927.html?CP.rss=true#ixzz4R2MMR Tmh> (дата звернення: 01.11.2016).

подію чи групу подій, що мала місце як частина більшої упорядкованості; інцидент чи період, що розглядається ізольовано. Поняття «траєкторія» також широко використовується в науковій літературі і має міждисциплінарний характер, тому йому досить рідко дають визначення. У працях з історичного інституціоналізму «траєкторія» зазвичай розуміється як емпірично спостережувана довготривала модель інституційного розвитку. З цих визначень випливає, що епізоди можна аналізувати як частини траєкторії інституційного розвитку, що ставить питання про те, як аналіз епізодів може бути пов'язаний з вивченням триваліших траєкторій, а коли він залишається інструментом вивчення «почергової» появи інститутів.

Було б помилковим стверджувати про існування винятково демократичних або недемократичних траєкторій, хоча один шлях може бути більш демократичним, ніж інший. Очевидно, що досвід побудови демократичних інститутів Великобританії є демократичнішим шляхом розвитку, ніж наприклад Іспанії чи Угорщини. Детальний огляд розвитку демократії у Великобританії справді вимагає аналізу епізодів – те, що історики і політологи уже давно визнали, але яким чином можна зрозуміти стійкі відмінності між її політичним режимом та іншими країнами?

Очевидно, що певні інститути є важливішими для успішного демократизаційного процесу, ніж інші. Такі інститути можна назвати «наріжними інститутами», які є дискретними режимними інститутами, що виникають у ході певних епізодів інституційних змін й зумовлюють певні траєкторії інституційного розвитку режиму. Деякі наріжні інститути можуть сприяти довгостроковій стабілізації чи дестабілізації моделей розвитку режиму. Крім того, поява певних наріжних інститутів може спровокувати чи збільшити ймовірність появи певних інститутів режиму.

Зважаючи на першу можливість Р. Даль у 1971 р. стверджував, що ранні епізоди інституційного розвитку режиму породжують ефект блокування, що утруднює виживання низки демократичних інститутів. Так, якщо поява інституту конкурентних виборів передуює епізодам розширення вибор-

чих прав, то цілий кластер інститутів демократичного режиму має більше шансів вижити у довготривалій перспективі. Таким чином, аналіз епізоду може пролити світло на походження наріжних інститутів, що сприяють стабілізації у довгостроковій перспективі демократичного режиму. Аналогічно, деякі автори припускають, що консервативні партії відіграють особливо важливу роль для виживання демократичного режиму, оскільки поява масової політики створює епізоди з участю представників нижчих класів.

Належне функціонування наріжних інститутів сприяє появі інших демократичних інститутів. Так вчені, які досліджували ранні сучасні політичні режими в Європі, з'ясували, що успішне утвердження влади парламенту в Англії XVII ст. сприяло появі ліберальних демократичних інститутів в XVIII-XIX ст.²⁴³.

Порівняльні дослідження можуть пояснити чому поява різних інститутів режимів на початку демократизаційного процесу може спровокувати послідовну появу різних інститутів у демократизаційній траєкторії.

Отже, третя хвиля демократизації триває уже більше сорока років. Більшість демократій у Східній Європі, Латинській Америці уже можна назвати стабільними демократіями. Проблеми, з якими вони стикнулися у ході побудови демократичних інститутів, невіддільні від проблем і навіть спадщини транзитів, що дали їм життя. Необхідною є розробка нових підходів до вивчення демократизації, що відходять від парадигми транзитології, що створює передумови для більшої інтеграції підходів, які застосовуються у вивченні розвинених і молодих демократій. Історичний інституціоналізм може надати важливу теоретичну та методологічну підтримку новій парадигмі дослідження демократизації. Аналіз становлення політичних режимів у США, Європі та інших регіонах з тривалими демократичними традиціями свідчить, що демократія сама по собі є радше процесом, ніж пунктом при-

²⁴³ *Ertman T. Birth of the Leviathan: Building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe. P. 134-141.*

значення. Розвинені демократії характеризуються постійною боротьбою за структурування і реструктуризацію демократичних інститутів, розширення чи звуження прав, наданих громадянам. Це радше боротьба за зміни в рамках демократичних режимів, ніж між демократичними режимами (останнє є предметом дослідження транзитологів), а ставки у цих битвах можуть бути дуже високими.

Вивчення змін у рамках демократичного режиму є фактично вивченням змін його складових інститутів та взаємодії між цими інститутами. Таким чином, підхід до демократизації у розвинених демократіях, що реконструює політичний режим на складові, фокусується на епізодах створення чи зміни таких інститутів, та аналізує спорадичний демократичний розвиток інститутів, пропонує нові напрями демократизаційних досліджень, звертаючи увагу на важливість послідовності у створенні інститутів. Важливим є і те, що він пропонує можливість для взаємного посилення демократизації та історичного інституціоналізму: розкриваючи історичним інституціоналістам нові механізми поступових інституційних змін, а дослідникам демократизації – вплив цих змін на еволюцію демократичних режимів.

2.2. Типологізація чинників демократичних перетворень

Демократизація, як відмова від авторитарних та тоталітарних режимів і перехід на принципи демократичного управління та ринкової економіки, протягом останніх десятиліть стала такою ж невід’ємною характеристикою сучасних світових процесів, як і глобалізація. Обидва цих процеси призводять до неоднозначних результатів і породжують значний масив досліджень, автори яких намагаються зрозуміти причини їх виникнення, з’ясувати чинники, що впливають на їх розвиток, та спрогнозувати подальші перспективи. Спроба класифікації різноманіття думок вчених, які займаються проблемами демократичних переходів, щодо їх причин з ураху-

ванням досвіду «кольорових» революцій та «арабської весни» дасть змогу визначити чинники, вплив яких є вирішальним для успішного транзиту.

Перші роботи про демократичний транзит з'явилися у часи «холодної» війни і тому були надто ідеологізованими, оскільки їх автори були впевнені у беззаперечній перемозі капіталізму над його ідеологічним суперником – комунізмом. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. оформилася тенденція до оптимістичної оцінки демократичних транзитів. Автори праць цього періоду вважали, що дотримуючись певного набору правил і послідовності дій можна побудувати демократію та ринкову економіку на руїнах будь-якого недемократичного режиму. Досить типовою у цьому сенсі є праця Дж. Ді Пальми «Майстрування демократій»²⁴⁴. Однак згодом невдачі у низці країн із впровадженням демократичних інститутів зумовили появу праць, в яких досліджувалися «демократичний відкат»²⁴⁵, «виборчий авторитаризм»²⁴⁶, «дифузія авторитаризму»²⁴⁷, демократична стагнація і постдемократія²⁴⁸, «делеговані демократії»²⁴⁹, загроза виродження демократії в охлократію або аудиторну демократію²⁵⁰, типологія недемократичних режимів²⁵¹ тощо. Паралельно активізувалися дискусії щодо першопричин демократизації та їх впливу на траєкторії перетворень.

²⁴⁴ *Di Palma G.* To craft democracies: An essay on democratic transitions. Los Angeles: University of California Press, 1990.

²⁴⁵ *Diamond L.* The democratic rollback // *Foreign affairs*. 2008. Vol. 87. № 2. P. 36–48.

²⁴⁶ *Schedler A.* Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition. Boulder: Lynne Rienner publishers, 2006.

²⁴⁷ *Ambrosio T.* Constructing a framework of authoritarian diffusion. Concepts, dynamics, and future research // *International studies perspectives*. 2010. Vol. 11. № 4. P. 375–392.

²⁴⁸ *Crouch C.* Post-democracy. Roma: Laterza, 2003.

²⁴⁹ *O'Donnell G.* Delegative democracy // *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5. № 1. P. 55–69.

²⁵⁰ *Manin B.* The principles of representative government. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

²⁵¹ *Brooker P.* Non-democratic regimes. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

У кінці 1980-х рр. почали з'являтися численні публікації, автори яких намагалися застосувати існуючі політологічні теорії до аналізу процесів демократизації, що почалися на території Європи та Радянського Союзу. Так Ф. Шміттер та Т.-Л. Карл²⁵² запропонували розглядати демократизацію у Східній Європі за аналогією з таким же процесом у Південній Європі та Латинській Америці, незважаючи на фундаментальні відмінності у цих процесах. Теорія стратегічного вибору акцентує увагу на мотивації, уподобаннях та інтересах акторів як незалежних змінних, що пояснюють той чи інший результат. Нездатність зрозуміти правила їх гри або точно описати очікуваний результат є одним з основних недоліків у її застосуванні на практиці.

Інші дослідники послуговуються положеннями теорії раціонального вибору, що орієнтується насамперед на зменшення трансакційних затрат: чим вони менші, тим ефективніші інституційні механізми. Однак раціональний вибір ідеалізує здатність політичних акторів приймати виважені рішення та не враховує появу харизматичної особи чи різку зміну загального контексту трансформації, що змушує приймати нестандартні і непрогнозовані рішення.

І. Тарасов зводить інституційний вибір постсоціалістичних країн до легалізації неформальних інститутів (опозиційні рухи, поява свободи думки, діяльність громадських правозахисних організацій), що повинні змінити старі, або їх заповичення – імпорту²⁵³. Однак чітко розділити імпортовані демократичні інститути від власних, що перебувають на етапі становлення, досить складно.

Деякі дослідники намагаються покласти в основу свого підходу об'єктивні чинники, зокрема географію, яка визначає інституційний вибір молодих демократій. Так, Е. Ердем

²⁵² Schmitter P., Karl T.-L. The conceptual travels of transitologists and consolidologists: How far to the East should they attempt to go? // *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. № 1. P. 173-185.

²⁵³ Тарасов И. И. Институциональное развитие посткоммунистических политических систем стран Центрально-Восточной Европы: сравнительный анализ: автореферат дис. ... доктора политических наук. Саратов, 2009.

знаходить пояснення тому факту, що європейські країни є переважно парламентськими, а латиноамериканські – президентськими у географії²⁵⁴. Точніше у країнах, які раніше контролювали ті чи інші регіони світу, та у державах, з якими межують транзитні країни. Іншими словами йдеться про об'єднання історичного та культурного чинника, що не завжди є продуктивним. Так з їх допомогою не можна пояснити різний інституційний вибір, зроблений Чехією та Словаччиною.

Загалом усю сукупність чинників успішних переходів, представлених у літературі, присвяченій аналізу демократичних транзитів, можна звести, на нашу думку, до п'яти основних: соціально-культурних, економічних, персональних (чинник еліти), міжнародних та інституційних.

Взаємозв'язок *соціально-культурної* спадщини і процесів політичного реконструювання став предметом багатьох досліджень. У рамках цього підходу ключовою методологією є опитування громадської думки та аналіз політичних наслідків, в тому числі електоральних. Автори, які відстоюють провідну роль соціального чинника в ході демократизації, оперують такими поняттями як громадянська політична культура, що сприяє утвердженню і поширенню демократичної практики, та соціальний капітал. Р. Патнем вважає, що у широкому сенсі ключі до становлення стабільних політичних установ лежать у громадянському суспільстві, точніше – в існуванні «громадської культури» у місцевих громадах. Між місцевою громадою та урядом стоять політичні партії, але до тих пір, доки зародки громадянського суспільства не набудуть певної структури і форми, виникнення стабільних партійних систем неможливе.

Досліджуючи громадські традиції у різних регіонах сучасної Італії, Р. Патнем запропонував теорію соціального капіталу, який є ключовим чинником, що «змушує демократію пра-

²⁵⁴ Erdem E. Geography of institutional choice: Presidential and parliamentary systems // Workshop in Comparative Politics and Historical Analysis, Stanford, CA, December 2001. URL: <http://web.stanford.edu/class/polisci313/papers/ErdemDec03.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).

цювати». Свою увагу він зосередив насамперед на «громадянських цінностях» суспільства таких як громадянська активність і участь, солідарність і довіра, соціальні структури співробітництва тощо, які розглядаються як основні характеристики громадянського суспільства. Водночас він слушно зауважував, що будь-які зміни у політичній системі повинні враховувати обмеження, що накладаються на функціонування інститутів соціальним середовищем та історією, що «значною мірою визначає ефективність інститутів»²⁵⁵.

Роль соціального чинника, зокрема соціального капіталу, у ході демократизації розглядається у роботі Дж. Елстера, К. Оффе і У. Пройса, присвяченій дослідженню посткомуністичних політичних реформ. Висновки цих авторів, зроблені на основі ґрунтовного аналізу інституційних моделей у чотирьох постсоціалістичних республіках (Болгарії, Словаччині, Чехії та Угорщині), зводяться до того, що «найбільш значимою змінною для успішної трансформації є ступінь сумісності успадкованого світогляду, моделей поведінки і базових соціальних і політичних понять з функціональними потребами сучасного, частково індустріального, частково постіндустріального суспільства». У відповідь на найпоширеніше питання про важливість того чи іншого чинника, вони стверджують, що «найбільше значення має соціальний і культурний капітал та його потенціал для адаптації спадщини минулого до вимог сьогодення»²⁵⁶.

Водночас низка емпіричних досліджень засвідчила, що переходи до демократії можуть починатися в умовах, коли громадянські цінності не є домінуючими і поширеними. Тому пізніше вчені, зокрема Р. Інґлехарт²⁵⁷ та С. Фіш²⁵⁸,

²⁵⁵ Putnam R. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. P. 181.

²⁵⁶ Elster J., Offe C., Preuss U. Institutional design in post-communist societies: Rebuilding the ship at sea. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 307–308.

²⁵⁷ Inglehart R., Welzel C. Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

²⁵⁸ Haerpfer C., Bernhagen P., Inglehart R., Welzel C. Democratization. New York: Oxford University Press, 2009. P. 249–265.

почали акцентувати увагу на ролі суспільно визнаних цінностей, ідеалів рівності та толерантності. Однак їх висновки були поставлені під сумнів у статті Дж. Теорелла та Е. Хаденіуса про демократію без демократичних цінностей²⁵⁹.

Інші вчені вважають, що важливість політичної культури громадянського типу, як її розуміли Г. Алмонд та С. Верба²⁶⁰, у процесі побудови демократичних інститутів є дещо переоціненою. Набагато важливішим чинником є відсутність у суспільстві гострих конфліктів – соціальних, етнічних, релігійних, територіальних тощо, а також надмірної фрагментації і сегментації суспільства²⁶¹, його атомізованості²⁶². Але і цей аргумент не може претендувати на універсальність, оскільки відомі механізми подолання таких розколів і побудови демократії у багатоскладових суспільствах²⁶³.

Тут варто згадати і роль релігійного чинника. Починаючи з праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» прийнято вважати, що саме протестантизм та до певної міри католицизм створюють сприятливі умови для зародження і функціонування демократичних інститутів. Існує досить багато праць, в яких іслам²⁶⁴, православ'я²⁶⁵ та буддизм представлені як гальма на шляху демократичних перетворень.

²⁵⁹ Teorell J., Hadenius A. Democracy without democratic values: A rejoinder to Welzel and Inglehart // Studies in comparative international development. 2006. Vol. 41. № 3. P. 96–111.

²⁶⁰ Almond G., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton: Princeton University Press, 1963.

²⁶¹ Chirot D. Does democracy work in deeply divided societies? // Barany Z., Moser R. Is democracy exportable? Cambridge: Cambridge university press, 2009. P. 85–109.

²⁶² Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008.

²⁶³ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Москва: Аспект Пресс, 1997.

²⁶⁴ Fish S. Islam and authoritarianism // World politics. 2002. Vol. 55. №1. P. 4–37.

²⁶⁵ Богачёв М. Современные Римско-католическая и Русская православная церкви о свободе и демократии. URL: <http://www.opes.ru/data/2013/04/11/1233208689/Богачев.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).

Певний оптимізм щодо сумісності ісламу і цінностей демократії висловлюється Л. Даймондом²⁶⁶, С. Ібрахімом²⁶⁷, Дж. Елштейном²⁶⁸ та підтверджується «арабськими революціями»: поваленням авторитарних режимів у Північній Африці та на Близькому Сході.

Інші дослідники зосередили свою увагу на виявленні *економічних передумов*, необхідних для виникнення стабільної демократії. Одним з перших на це звернув увагу Б. Мур, який ще у 1966 р. запропонував відділяти суспільства, що стали демократичними від тих, що не зробили цього, відмовившись від політики, що сприяла комерціалізації сільського господарства та включення селян у модернізаційні економічні процеси. Приблизно в той же час А. Органські²⁶⁹ визначив етапи політичного розвитку, коли робітники і селяни, робітники і власники капіталу, чи селяни і власники капіталу об'єднувалися. На його думку, сформований таким чином союз визначав економічну політику уряду, який приходив до влади в результаті об'єднання їх зусиль.

Одним з найвідоміших представників цього підходу є С. Ліпсет, який запозичив свою гіпотезу у Аристотеля: «З часів Аристотеля і до сьогодні панує думка, що лише у заможному суспільстві з відносно незначною кількістю бідних громадян населення зможе брати розумну участь у політиці і виробити самоспротив, необхідний для уникнення появи безвідповідальних демагогів»²⁷⁰. Водночас С. Ліпсет наголошував на необхідності росту освіченості, збільшення середнього класу, як елемента, що сприяє «сприйняттю демократичних норм політичної толерантності»²⁷¹.

²⁶⁶ Diamond L. Why are there no Arab democracies? // Journal of democracy. 2010. Vol. 21. № 1. P. 93–104.

²⁶⁷ Ibrahim S. E. Toward Muslim democracies // Journal of democracy. 2007. Vol. 18. № 2. P. 5–13.

²⁶⁸ Elstain J. B. Religion and democracy // Journal of democracy. 2009. Vol. 20. № 2. P. 5–17.

²⁶⁹ Organski A. F. K. Stages of political development. New York: Knopf, 1965.

²⁷⁰ Lipset S. Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy // American Political Science Review. 1959. Vol. 53. P. 75.

²⁷¹ Ibid. P. 83–84.

Гіпотезу С. Ліпсета підтвердив один із авторів відомої моделі сучасного економічного росту Р. Барро, який відзначав, що «найкраще сприяє росту помірний рівень демократії, мінімальний рівень – на другому місці, а максимальний – на третьому»²⁷². Результати емпіричних досліджень, проведених Р. Барро на основі панельних даних за 1960-1990 рр. по 100 країнам світу, підтверджують, що політична свобода мало впливає на економічний ріст, хоча і є деякі індикатори нелінійного взаємозв'язку²⁷³. За низького рівня політичних прав у країні, їх розширення стимулює економічний ріст. Проте при досягненні певного рівня демократії, подальше розширення політичних прав зменшує економічний ріст. Водночас, на відміну від незначного впливу демократії на темпи економічного росту, в ході його досліджень була виявлена сильна позитивна залежність між рівнем життя населення і схильністю країни до встановлення демократії: чим заможніше суспільство, тим більша ймовірність встановлення демократії.

Однак тезу про те, що для демократії необхідний певний рівень економічного добробуту ще у 1970 р. заперечував американський політолог Д. Растоу. На його думку, для генезису демократії потрібно кілька важливих компонентів: відчуття національної єдності, стійкий і серйозний конфлікт, свідомий вибір демократичних процедур та при звичаєння політиків та електорату до нових правил. «Особливо слід зазначити, що модель безумовно відкидає необхідність наявності тих двох чинників, які іноді видаються за передумови демократії, а саме: високого рівня економічного і соціального розвитку, а також вихідного консенсусу – чи то з питань принципів чи процедур»²⁷⁴.

Згодом С. Ліпсет проаналізував залежність між рівнем економічного розвитку та виникненням демократії і зробив

²⁷² Barro R. Determinants of democracy // Journal of Political Economy. 1999. Vol. 107. № 6. P. 158–183.

²⁷³ Barro R. Determinants of economic growth. A cross-country empirical study. Cambridge, Mass: MIT Press, 1998.

²⁷⁴ Растоу Д. Переходы к демократии / Вся политика. Хрестоматия. Москва: Европа, 2006. С. 99.

висновок, що між ними існує позитивна, хоча і не визначальна, кореляція²⁷⁵. Такі свідчення є суперечливими і навколо них продовжують вестися дискусії з приводу того, чи економічні умови визначають політичні результати чи політичний вибір визначає економічну політику (Е. Глезер²⁷⁶, Б. Джоунс²⁷⁷, А. Пшеворські²⁷⁸).

Аналіз економічних реформ у Латинській Америці 1970-1980-х рр. дав підстави низці учених стверджувати, що авторитарні режими створюють більш сприятливі умови для їх здійснення²⁷⁹. Однак інші наполягали на тому, що демократії та автократії надто відрізняються між собою, щоб стверджувати про можливість узагальнення результатів їх діяльності та визначення впливу на процес реформування²⁸⁰.

Вважалося, що відносно високий рівень економічного розвитку сприяє появі середнього класу, що вимагає представництва своїх інтересів за допомогою демократичних інститутів. В свою чергу Л. Пай довів, що процеси модернізації ослаблювали соціальну та економічну базу авторитарних режимів²⁸¹. Пізніші емпіричні дослідження А. Пшеворського²⁸² та Ф. Лімонжі²⁸³ внесли серйозні корективи у твердження про високу кореляцію між заможністю громадян та

²⁷⁵ Lipset S. M. The social requisites of democracy revisited // American Sociological Review. 1994. Vol. 59. № 1. P. 1–22.

²⁷⁶ Glaeser E. L., LaPorta R., Lopez de Silanes F., Shleifer A. Do institutions cause growth? // Journal of Economic Growth, 2004. Vol. 9. № 3. P. 271–303.

²⁷⁷ Jones B., Olken B. Do leaders matter? National leadership and growth since World War II // Quarterly Journal of Economics. 2005. Vol. 120. № 3. P. 835–864.

²⁷⁸ Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and facts // World Politics. 1997. Vol. 49. № 2. P. 155–183.

²⁷⁹ Foxley A. Latin American experiments in neoconservative economics. Berkeley: University of California Press, 1983.

²⁸⁰ Haggard S., Kaufman R. The political economy of democratic transitions. Princeton: Princeton University Press, 1995.

²⁸¹ Pye L. W. Political science and the crisis of authoritarianism // American Political Science Review. 1990. Vol. 84. № 1. P. 3–19.

²⁸² Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and facts. P. 155–183.

²⁸³ Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J., Limongi F. Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950–1990. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

якістю демократичних інститутів: демократизація може починатися на різних рівнях економічного розвитку, однак високий рівень ВВП на душу населення до певної міри гарантує життєздатність демократичного режиму і його здатність опиратися авторитарним тенденціям. Крім того, вагомим чинником є відсутність у країні, що здійснює демократичний перехід, різкої майнової нерівності між різними соціальними групами²⁸⁴, оскільки низка емпіричних досліджень доводить, що така нерівність є не стільки перешкодою для демократизації, скільки для демократичної консолідації²⁸⁵.

Твердження А. Пшеворські, що економічний розвиток не сприяє розвитку демократії, але допомагає існуючим демократіям виживати, досить швидко було розкритиковане. Два емпіричних дослідження про ендогенну демократизацію²⁸⁶ та наслідки модернізації для людського розвитку²⁸⁷ довели, що економічний розвиток дійсно сприяє появі нових демократій. В свою чергу Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон²⁸⁸ стверджували, що основною рушійною силою демократизації є інтерес населення до економічного перерозподілу. Водночас ще на перших етапах перехідного процесу в Європі низка дослідників стверджувала, що розпад соцтабору був зумовлений не так прагненням до справедливого розподілу ресурсів, як бажанням громадян позбутися системи, яка здійснювала порівняно справедливий розподіл публічних благ ціною людської свободи²⁸⁹.

²⁸⁴ *Vanhanen T.* The limits of democratization: Climate, intelligence, and resource distribution. Augusta: Washington Summit publishers, 2009.

²⁸⁵ *Houle Ch.* Inequality and democracy: Why inequality harms consolidation but does not affect democratization // *World politics*. 2009. Vol. 64. № 4. P. 589–622.

²⁸⁶ *Boix C., Stokes S. L.* Endogenous democratization // *World Politics*. 2003. Vol. 55. № 4. P. 517–549.

²⁸⁷ *Inglehart R., Welzel C.* Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

²⁸⁸ *Acemoglu D., Robinson J. A.* Economic origins of dictatorship and democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

²⁸⁹ *Hofferbert R. I., Klingemann H.-D.* Remembering the bad old days: Human rights, economic conditions and democratic performance in transitional regimes // *European Journal of Political Research*. 1999. Vol. 5. № 2. P. 30–44.

Досить детальний аналіз взаємозв'язку між демократією та реформами запропонував Дж. Хеллман²⁹⁰, на думку якого економічні та інституційні реформи не лише продукують короткотермінові затрати, але також генерують короткострокові вигоди для груп, що перевищують недосконалість ринку, породжену транзитом. Ці переможці виявляються достатньо впливовими, щоб використати свою владу для блокування подальших реформ. Як правило, це корумповані бюрократи, підприємці, кримінальні елементи, чий вигоди у короткостроковій перспективі можуть бути втрачені у випадку продовження масштабних реформ. Ці актори підтримують і впроваджують лише окремі елементи економічних та інституційних реформ, що гарантують збільшення їх ренти, блокуючи інші. Часто їх стратегія полягає у вибіркового поєднанні швидкої економічної лібералізації та приватизації з гальмуванням інституційних реформ, спрямованих на регулювання ринку та обмеження їх ренти.

Інші дослідники розглядають можливість того, що зв'язок між демократією та економічною реформою є побічним і зумовлений більш глибокими причинами²⁹¹. Так Дж. Копштейн вважає, що зв'язок між демократією та економічною реформою потребує врахування цілого комплексу чинників, зокрема географічного²⁹².

Деякі вчені, зокрема М. Росс²⁹³, М. Гурсес²⁹⁴ і Д. Трейсман²⁹⁵, слушно вказують на небезпеку так званого «ресурсно-го прокляття», коли наявність значних запасів природних запасів негативно впливає на демократичний транзит.

²⁹⁰ *Hellman J.* Winners take all: The politics of partial reform // *World Politics*. 1998. Vol. 50. № 2. P. 203–234.

²⁹¹ *Darden K., Grzymala-Busse A.* The great divide: Pre-communist schooling and post-communist trajectories. MS New Haven, 2006.

²⁹² *Kopstein J., Reilly D.* Geographic diffusion and transformation of post-communist Europe // *World Politics*. 2000. Vol. 53. № 1. P. 1–30.

²⁹³ *Ross M.* Does oil hinder democracy? // *World politics*. 2001. Vol. 53. № 3. P. 325–361.

²⁹⁴ *Gurses M.* State-sponsored development, oil and democratization // *Democratization*. 2009. Vol. 16. № 3. P. 508–529.

²⁹⁵ *Treisman D.* Oil and democracy in Russia // *NBER: Working paper series*. 2010. January.

Водночас батько інституціоналізму Д. Норт довів, що навіть багаті ресурсами, економічно розвинені країни можуть страждати від поганого управління, тому інституційна основа є таким же важливим чинником розвитку, як і матеріальні блага²⁹⁶.

Тим не менше загалом успішний досвід демократичного транзиту постсоціалістичних країн змусив більшість дослідників погодитися з думкою, що демократія справді сприяє економічним та інституційним реформам. Хоча це твердження уже не викликає заперечень, однак щодо механізмів, за допомогою яких це здійснюється, тривають гострі дискусії. Найчастіше згадуються такі чинники, що сприяли успішним реформам, як часта зміна політичних сил при владі²⁹⁷, загальні вибори та партійна конкуренція²⁹⁸, активне громадянське суспільство, сильна політична опозиція тощо.

Якщо попередні підходи до аналізу причин успіхів чи провалів демократичних переходів акцентували увагу на об'єктивних чинниках (соціальній структурі, економічному розвитку), то вчені, які на перше місце ставлять *персональний (суб'єктивний)* чинник, наполягають на визначальній ролі індивіда або соціальної групи (еліти²⁹⁹), які перебувають при владі в момент падіння режиму. Ці дослідники вважають, що саме їх поведінка, яка й зумовлює сам процес переходу, значною мірою визначає успішність демократизації³⁰⁰. Учені цієї школи протиставляють «революції зверху» «революцію

²⁹⁶ North D. C. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

²⁹⁷ Hoff K., Stiglitz J. Exiting lawlessness // Economic Journal. 2008. Vol. 118. № 531. P. 1474–1497.

²⁹⁸ Grzymala-Busse A. Rebuilding Leviathan: Party competition and state exploitation in post-communist democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

²⁹⁹ Higley J., Burton M. The elite variable in democratic transitions and breakdowns // American Sociological Review. 1989. Vol. 54. P. 17–32; Higley J., Gunther R. Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 1–37.

³⁰⁰ Karl T. L., Schmitter P. C. From an Iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism // Slavic Review. 1995. Vol. 54. № 4. P. 965–987.

знизу». Основну увагу вони приділяють ролі еліт, важливості їх згуртованості і укладеним ними угодам.

У рамках цього підходу особливо детально вивчаються перші кроки органів державної влади після падіння старого режиму і проблеми, пов'язані із консолідацією демократії³⁰¹. Тут особливо важливою вважається здатність еліт примусити демократичні інститути працювати навіть у тих випадках, коли об'єктивні передумови не сприяють встановленню демократії³⁰². Так Дж. О'Доннелл³⁰³ та Дж. Коломер³⁰⁴ вважають, що важливими для пояснення траєкторії та результатів демократичного переходу є: характер і особливості падіння недемократичного режиму; ініціювання реформ «згори» або «знизу»; наявність протестного тиску; укладання договору про прихід до влади реформаторів; взаємовідносини між «старою» і «ноюю» опозицією; доля старої еліти; якість перших і наступних виборів; методи (політичні чи силові), які використовуються владою чи опозицією для досягнення поставлених цілей; позиція міжнародної спільноти тощо.

Частково можна погодитися із твердженням, що в ході «третьої хвилі» демократизації колишня партійна номенклатура відіграла, а у деяких країнах, що відмовилися від люстрації, продовжує відігравати важливу роль у політичному житті новостворених держав³⁰⁵. Світова історія знає немало прикладів того, як лідери, які прийшли до влади в результаті

³⁰¹ Linz J., Stepan A. Toward consolidated democracies // Journal of Democracy. 1996. Vol. 7. № 2. P. 34–51.

³⁰² Shin D. C. On the third wave of democratization: A synthesis and evaluation of recent theory and research // World Politics. 1994. Vol. 47. P. 135–170.

³⁰³ O'Donnell G., Schmitter P., Whitehead L. Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

³⁰⁴ Colomer J. Strategic transitions. Game theory and democratization. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000.

³⁰⁵ Frane A., Tomsic M. Elite (Re)configuration and politico-economic performance in post-socialist countries // Europe-Asia Studies. 2002. Vol. 54. №3. P. 435–454; Higley J., Lengyel G. Elites after state socialism: Theories and analysis. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000; Steen A. The question of legitimacy: Elites and political support in Russia // Europe-Asia Studies. 2001. Vol. 53. № 5. P. 697–718.

державного перевороту або іншим недемократичним шляхом, доклали максимум зусиль для побудови демократичних інститутів та розвитку ринкової економіки, а після досягнення ними певного рівня розвитку добровільно відмовилися від влади за результатами вільних і демократичних виборів у країні³⁰⁶. Однак такий розвиток подій є радше винятком, ніж правилом, і, крім того, еліти, роблячи вибір на користь того чи іншого варіанту транзиту, змушені враховувати існуючу соціальну структуру, економічний уклад держави та інші об'єктивні чинники.

Ще одна група дослідників демократичних переходів зосереджує свою увагу на *міжнародному чиннику*: впливі зарубіжних держав, міжнародних організацій³⁰⁷, наднаціональних утворень³⁰⁸ на ініціювання та успішність транзиту. Він відіграв особливу роль у демократизації колишніх соціалістичних країн³⁰⁹. Перш за все, ці країни були близькі географічно та культурно до країн Західної Європи. А перспектива стати членом Європейського Союзу, що відкрилася перед ними в середині 1990-х рр., значною мірою стимулювала радикальні реформи у політичній та економічній сферах. Також слід враховувати і геополітичний чинник, пов'язаний із членством в оборонних союзах, зокрема НАТО. Демократизація в регіоні значною мірою є функцією міжнародної політики, а не процесом, породженим внутрішніми причинами. Саме тут тиск ззовні прискорив падіння старих режимів і сьогодні має значний вплив на формування нових. Тобто зовнішні чинники, в тому числі і міжнародне середовище і вплив глобалізації – потужна складова еволюції правління у постсоціалістичних країнах.

³⁰⁶ O'Brien T. The role of the transitional leader: A comparative analysis of Adolfo Suárez and Boris Yeltsin // *Leadership*. 2007. Vol. 3. № 4. P. 419–432.

³⁰⁷ Pevehouse J. Democracy from the outside-in? International organizations and democratization // *International organization*. 2002. Vol. 56. № 3. P. 515–549.

³⁰⁸ Burnell P. Political strategies of external support for democratization // *Foreign policy analysis*. 2005. Vol. 1. № 3. P. 361–384.

³⁰⁹ Pridham G., Herring E., Sanford G. *Building democracy: The international dimension of democratization in Eastern Europe*. Bristol: Bloomsbury, 1997.

Що стосується інших регіонів, то є низка праць, присвячених аналізу адаптації перехідних держав до норм сучасного світового порядку, під яким часто розуміється домінування комплексу універсальних принципів, що виникли на Заході³¹⁰, який досить складно імпортувати в інші регіони світу. Для більшості країн, що здійснюють демократизацію у ході «третьої хвилі», фундаментальною проблемою є інтеграція в існуючий світовий порядок та інтеграція міжнародних норм у внутрішню політику.

На початку 1990-х рр. з'явилося кілька міждисциплінарних підходів, що бралися за вирішення проблеми поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників у процесах демократичної зміни режиму. Прикладами таких підходів є концепція «демократизації через конвергенцію» Л. Уайтхеда³¹¹, ідея «демократизації через проникнення в систему» Дж. Прідхема³¹² та «інтернаціоналізація внутрішньої політики» Д. Чалмерса³¹³. «Демократизація через конвергенцію» Л. Уайтхеда відбувається в процесі приєднання недемократичної країни без втрати свого суверенітету до вже існуючої спільноти демократичних держав, прикладом чого є демократизації в Іспанії, Португалії та Греції у ході інтеграції в європейське співтовариство.

Згідно з Дж. Прідхемом, зовнішні чинники довгострокового характеру «проникають» у дану політичну систему і впливають на фонові умови, готуючи зміну режиму. Тому навіть якщо під час демократичного транзиту безпосередня присут-

³¹⁰ *Badie B.* The imported state: The westernization of political order. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

³¹¹ *Whitehead L.* Democracy by convergence and Southern Europe: A comparative politics perspective // Pridham G. Encouraging democracy: The international context of regime transition in Southern Europe. New York: St. Martin's Press, 1991. P. 30-58.

³¹² *Pridham G.* International influences and democratic transition: Problems of theory and practice in linkage politics / Pridham G. Encouraging democracy: The international context of regime transition in Southern Europe. New York: St. Martin's Press, 1991. P. 1-29.

³¹³ *Chalmers D. A.* Internationalized domestic politics in Latin America. The institutional role of internationally based actors / Unpublished paper. Department of Political Science. Columbia University, 1993.

ність зовнішнього чинника не фіксується, при поясненні зміни режиму слід враховувати вплив довгострокових зовнішніх факторів і ступінь «проникності системи».

Д. Чалмерс для пояснення впливу зовнішніх факторів на розвал авторитарних режимів і перехід до демократії в Латинській Америці в 1970–1980-і рр. послуговується поняттям «актора з міжнародним базуванням», яким є будь-який актор, залучений у внутрішню політику держави протягом певного періоду часу і вбудований в політичні інститути цієї країни, який ототожнюється з зовнішніми джерелами впливу. Коли присутність акторів з міжнародним базуванням є значною, тоді політична система з такими акторами характеризується «інтернаціоналізацією внутрішньої політики»: інтернаціоналізація зумовлена присутністю згаданих акторів, а внутрішня свідчить, що вирішувані проблеми не є предметом зовнішньої політики або міждержавних відносин, а пов'язані з розв'язанням внутрішніх питань країни.

Однак на сьогодні спроби об'єднати зовнішні та внутрішні чинники демократизації поки не призвели до появи широко визнаних пояснювальних моделей. Всі ці роботи залишаються на стадії початкових розмірковувань і потребують подальших досліджень на основі теоретичних обґрунтувань і вивчення конкретних випадків.

Найбільш комплексно до проблеми пошуку чинників успішного демократичного транзиту підходять *інституціоналісти*. Зазначимо, що уже в 1991 р. праця С. Хантінгтона про демократії «третьої хвилі» стала спробою детального розгляду постсоціалістичних країн у рамках його комплексного вивчення перехідних процесів у всьому світі. Говорячи про детермінанти демократизації, С. Хантінгтон починає з наявності демократичного досвіду як сприятливої умови для консолідації нових демократій. Потім перераховує низку інших чинників: економічний розвиток та індустріалізація, міжнародне оточення та іноземні учасники, тривалість переходу в країні, тип самого переходу, і так звані контекстуальні проблеми (проблеми, характерні для кожної окремої країни, а також те, як «політична еліта та громадськість реагують на

дані проблеми). Чинник демократичних інститутів не включається С. Хантінгтоном у список першочергових детермінант: важливість цього феномену лише згадується, а вплив вибору макрополітичних інститутів супроводжується в його аналізі знаком питання.

На противагу С. Хантінгтону, який ігнорує важливість ролі інститутів, пізніші дослідження фокусують свою увагу насамперед на концептуальній основі, де вплив інститутів виступає в якості одного з основних чинників разом і дуже часто на противагу концепції залежності від пройденого шляху. Б. Кроуфорт та А. Лейпхарт розглядають кожен з цих чинників як «ідеальні моделі», щоб акцентувати увагу на контрасті для кращого концептуального аналізу і для «побудови гіпотез про різні траєкторії розвитку країн Східної Європи після падіння комунізму».

На думку Б. Геддес³¹⁴, шанси на виникнення демократії залежать від типу авторитарного режиму. Вона розрізняє три типи авторитарних режимів: персоналістські, військові і однопартійні, та стверджує, що через інституційні відмінності між ними вони по-різному уразливі для демократичних сил, оскільки надають їм різні можливості і володіють різними ресурсами для обмеження кола їх дій. Будь-якому авторитарному режиму властивий певний дефіцит контролю, обумовлений інституційними чинниками. Залежно від природи і масштабів цього дефіциту авторитарні режими надають демократичним силам різні можливості для об'єднання зусиль у масовий демократичний рух. При цьому слід пам'ятати, що структури можливостей самі по собі не створюють масових рухів і жоден авторитарний режим не здатний назавжди виключити їх появу.

Дж. Марч і Дж. Олсон стверджують, що політична демократія залежить не лише від економічних і соціальних умов, але і від структури політичних інститутів³¹⁵, які формують

³¹⁴ *Geddes B. What do we know about democratization after twenty years? // Annual Review of Political Science. 1999. № 2. P. 115-144.*

³¹⁵ *March J., Olson J. Rediscovering institutions: The organizational basis of politics. New York: The Free Press, 1989.*

порядок та передбачуваність. Вони моделюють, роблять спроможними та обмежують політичних акторів, якщо вони керуються логікою доцільності. Хоча інститути сприяють розвитку, впроваджують зв'язки, які об'єднують громадян, незважаючи на те, що їх розділяє, а також впливають на інституційні зміни, формують елемент «історичної неефективності», однак це також передбачає, що стійкий інституційний розвиток залежить від наявного досвіду (ефект колії³¹⁶), тому політичні інститути прагнуть відтворити себе³¹⁷, самопосилитися³¹⁸.

Дослідники-інституціоналісти виділяють цілий комплекс змінних, що мають вирішальний вплив на успішність демократизації, зокрема:

1) вибір виборчої системи: мажоритарної, пропорційної або змішаної³¹⁹;

2) діяльність політичних партій і формування партійної системи, оскільки стабільність останньої вважається однією з обов'язкових рис життєздатної демократії³²⁰;

3) форма державного правління: президентська, парламентська чи змішана. Хоча на сьогодні існує досить великий масив літератури, присвяченої перевагам кожної з цих форм³²¹, однак однотайності серед дослідників не спостері-

³¹⁶ Alexander G. Institutions, path dependence, and democratic consolidation // Journal of Theoretical Politics. 2001. Vol. 13. № 3. P. 249–269.

³¹⁷ Boas T. Conceptualizing continuity and change. The composite-standard model of path dependence // Journal of Theoretical Politics. 2007. Vol. 19. № 1. P. 33–54.

³¹⁸ North D. Institutions, institutional change and economic performance. P. 93–94.

³¹⁹ Lijphart A. Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries. New Haven: Yale University Press, 1984; Lijphart A. Electoral systems and party systems. Oxford: Oxford University Press, 1994.

³²⁰ Ware A. Political parties and party systems. Oxford: Oxford University Press, 1996; Pridham G., Lewis P. Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe. London: Routledge, 1996.

³²¹ Linz J. J., Valenzuela A. The failure of presidential democracy: Comparative perspectives. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994; Lijphart A. Parliamentary versus presidential government. Oxford, Oxford University Press, 1992; Linz J. The perils of presidentialism // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. № 1. P. 51–69; Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and assemblies:

гається, оскільки вибір тої чи іншої форми повинен враховувати особливості конкретної перехідної країни;

4) структура представницьких установ (одно- чи двопалатний парламент), оскільки формування верхньої палати породжує проблеми навіть у таких країнах зрілої демократії як ФРН та Великобританія;

5) конституційна угода, що визначає правила гри для усіх учасників політичного процесу. Окрім класичної праці Дж. Сарторі³²², аналізу ролі конституції у розбудові молодих демократичних держав у Східній Європі та Латинській Америці присвячено низку досліджень³²³, які детально аналізуються у четвертому розділі монографії;

6) якість інститутів, що протягом останніх десятиліть розглядається як характеристика стабільної та ефективної демократії і стала провідною темою у діяльності низки міжнародних організацій³²⁴, що розкрито у третьому розділі монографії.

2.3. Взаємодія формальних та неформальних інститутів у становленні політичної системи

Сьогодні проблема інституційного розвитку зводиться до проблеми взаємодії формальних та неформальних інститутів, оскільки саме ця проблема ще у 1990-ті рр. постала у центрі дослідження становлення демократії, зокрема в постсоціа-

Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

³²² Sartori J. G. Comparative constitutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes. New York: New York University Press, 1994.

³²³ Lijphart A., Waisman C. Institutional design in new democracies: Eastern Europe and Latin America. Boulder, CO: Westview Press, 1996.

³²⁴ Norris P. Stable democracy and good governance in divided societies: Do powersharing institutions work? // John F. Kennedy School of Government faculty: Research papers series. 2005. № RWP05-014; Sharma S. Democracy, good governance, and economic development // Taiwan journal of democracy. 2007. Vol. 3. № 1. P. 29-62.

лістичних країнах³²⁵. В. Меркель та А. Круассан виокремлюють дві моделі інституціоналізації: виникнення формальних структур демократичних систем і встановлення неформальних практик³²⁶. У ліберальних демократіях вони корелюють між собою, оскільки неформальні інститути підтримують формальні і надають їм гнучкості. Натомість у так званих «дефективних» демократіях неформальні практики є недемократичними (персоналізм, клієнтизм, корупція), підривають та обмежують функціонування демократично легітимних інститутів.

Низка дослідників вважає, що неформальні мережі лояльності, можуть мати руйнівний вплив на політичні системи перехідних суспільств. Наприклад, номенклатурні мережі в Центрально-Східній Європі часто критикуються за те, що вони гальмують політичні та економічні реформи через змішування приватних і громадських інтересів, спотворення циркуляції ресурсів, обмеження доступу до інформації, зловживання законом і дій, спрямованих на захоплення держави. Номенклатурні мережі є хорошим прикладом використання неформальних соціальних зв'язків як ресурсу для отримання економічної вигоди на користь конкретних індивідів або навіть груп. У зв'язку з привілейованими позиціями членів мережі в соціальній та економічній структурі влада цих мереж може стати серйозним тягарем для нової держави, особливо в умовах невизначеності перехідного періоду³²⁷.

Симбіоз формальних і неформальних інститутів у перехідних країнах породжує неопатримоніалізм, основними характеристиками якого є: 1) формування класу рентоорієнтованих політичних підприємців, які для досягнення своїх

³²⁵ Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. 2003. № 4. С. 6–25; Вейте К. von. Institutional engineering and transition to democracy / Democratic consolidation in Eastern Europe. Vol. 1.: Institutional engineering. New York: Oxford University Press, 2001. P. 3–24.

³²⁶ Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002. № 1. P. 6–17.

³²⁷ Stark D., Bruszt L. Postsocialist pathways: Transforming politics and property in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності; 2) приватне використання державно-адміністративних ресурсів, передусім силової й фіскальної функції держави, що застосовуються насамперед для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів; 3) вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин та зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби³²⁸. На думку Ю. Мацієвського, той факт, що в Україні політичні актори не визнають формальних правил, а слідуєть неформальним, дає підстави охарактеризувати політичний режим як гібридний³²⁹.

Усередині неопатримоніальної бюрократії центральні, стрижневі позиції належать клієнтарно-патронажній мережі, що утворюється навколо постаті глави держави. Її очолюють віддані особисто йому люди, яким належать ключові позиції в державному й партійному апаратах, які контролюють силові міністерства й основні галузі економіки. Саме цьому неформальному інституту й належить керівна, організаційна та мобілізаційна роль у реальній чи формальній «партії влади» та у політичному розвитку суспільства загалом, що відсуває на другий план проблему верховенства в такому суспільстві будь-якої партії.

Ще з часів Аристотеля порівняльний аналіз інститутів фокусувався на структурах, викладених в конституціях досліджуваних країн. Учені не проводили чіткого розмежування між організаціями (такими як парламент чи уряд) та системами права (такими як виборча система чи конституція як така). Класичні інституційні студії фокусувалися на інтересах, що призводили до росту правових структур та правил. Коли вчені намагалися демонструвати функціонування конституції на практиці, то підхід інституціоналістів зазнавав

³²⁸ Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні // Віче. 2008. № 17. URL: (дата звернення: 01.11.2016).

³²⁹ Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. С. 56.

невдачі через необхідність включення неформальних правил та інститутів для здійснення аналізу поточної практики. Ситуація почала змінюватися лише у 1980-х рр. і стала частиною теоретичних дискусій в рамках неонституціоналізму³³⁰.

Критики класичного інституційного підходу пропонували низку можливостей для подальшого розвитку інституційних досліджень, зокрема була висунена ідея вважати інститути залежними змінними, що активізувало проведення порівняльних аналізів. У результаті вчених зацікавили і ті інститути, що не мали правової і формальної форми, які й стали об'єктом аналізу.

Однією з визначальних характеристик інститутів є те, що вони обмежують діяльність індивідів, забороняючи одну діяльність та стимулюючи іншу³³¹. Серед інституціоналістів немає згоди щодо міри та механізмів, за допомогою яких це реалізується. Деякі автори (Дж. Марч і Дж. Олсон³³²) акцентують увагу на інтернаціоналізації норм в ході процесу первинної і вторинної соціалізації (сім'я, родинні зв'язки – школа, військо, компанії). У цьому випадку відмова слідувати правилам призводить до усвідомлення вини, а відхилення караються внутрішніми механізмами. Також існують механізми зовнішніх санкцій, такі як соціальна дискримінація чи виключення, втрата статусу, арешти тощо. Теорія раціонального вибору включає останнє, оскільки передбачає можливість страждань у випадку невиконання правил: актори йдуть всупереч установкам інституту і не отримують вигід від стимулів, пов'язаних з ним. Спільним для всіх типів механізмів примусу є те, що відхід від правил, встановлених неформальними інститутами, передбачає втрати для індивідів-порушників правил.

Навіть якщо санкції визначати як одну з основних характеристик інститутів, самі по собі вони не здатні пояснити

³³⁰ *Peters G. B. Institutional theory in political science: The «new institutionalism»*. London: Continuum, 2005. P. 3–21.

³³¹ *Ibid.* P. 18.

³³² *March J., Olson J. P. The new institutionalism: Organizational factors in political life // American Political Science Review. 1984. Vol. 78. P. 734–749.*

чому актори слідують установкам інститутів. Актори підпорядковуються інститутам, оскільки сприймають їх як даність або вважають «природними», переконані у їх легітимності та правовому характері. У відповідності з Д. Норттом, міркування про санкції та причини, чому актори слідують правилам, стосуються основної мети інститутів: «в рамках інституційного підходу, ключове припущення полягає у тому, що інститути створюють елементи порядку та передбачуваності»³³³. Іншими словами, інститути створюють певний набір правил, який передбачає права і обов'язки. Набір правил також створює та формує соціальний порядок таким чином, що поведінка усіх акторів, включених у цей соціальний порядок, є прогнозованою. Інститути впливають на діяльність через добровільне слідування правилам чи мотивуючи загрозою вжиття санкцій.

Для розрізнення формальних і неформальних інститутів останні можна визначити як інститути, які формально не згадані в офіційних документах (конституції чи законодавстві). Формальні інститути офіційно закріплені у письмових документах, що мають юридичну силу. Іншими словами, усі приватні контракти чи правила будь-яких організацій, які захищаються державою, є формальними інститутами. Діяльність формальних інститутів підтримується і гарантується органами державної влади, а порушення їх правил карається державою. Неформальні інститути також мають санкції, які реалізуються через механізм соціального виключення або обмеження доступу до затребуваних благ і послуг.

Неформальні інститути визнані публічно, однак вони не завжди закріплені законодавчо, а їх впливовість визначається низкою чинників. По-перше, неформальні інститути є соціально прийнятними, що забезпечує їм базову легітимність. Цей факт також слугує основним джерелом мотивації акторів, коли вони слідують моделям соціальної поведінки, приписаним цими неформальними інститутами. Актори, якщо вони обирають такі моделі поведінки, переслідують різні

³³³ March J. G, Olsen J. P. Elaboration the «new institutionalism». P. 4.

2.3. Взаємодія формальних та неформальних інститутів у становленні...

цілі, які можуть бути визначені вузько чи широко. Вони можуть бути пов'язані як з результатами, так і з певними моделями поведінки. Інститути посилюють взаємодію між індивідами та групами, стабілізують соціальні відносини, створюючи відомі та прийнятні поведінкові структури, які не можуть бути змінені індивідами. Навіть якщо актори не погоджуються з цими структурами, вони слідують їм, оскільки, згідно з раціональними обрахунками, ціна відмови від них може бути надто високою навіть за доступності альтернативних варіантів поведінки.

По-друге, відсутність контролю обумовлює незмінність неформальних інститутів. На противагу формальним інститутам, які отримують легітимність від держави, а у демократичних режимах і від народу, який є сувереном, більшість неформальних інститутів з'являються у результаті неконтрольованих соціальних процесів без втручання «невидимої руки». Крім цього, виходячи з природи формальних інститутів, їх форма може бути змінена акторами, що мають відповідні законодавчі повноваження. Однак це не можливо у випадку неформальних інститутів, які значною мірою залежать від глибоко вкоріненої соціальної практики. У таких організаціях зазвичай відсутній центральний орган, що може спрямовувати та координувати діяльність їх членів.

По-третє, неформальні інститути безпосередньо залежать від ефективності. Якщо ж неформальні інститути більше не визнаються як такі, то вони припиняють існування. На відміну від них формальні інститути, неефективність яких є очевидною, продовжують використовуватися і, принаймні формально, залишаються на своєму місці. Ці міркування відповідають визначенню, сформульованому Г. Хелмке та С. Левіцьким: «Неформальні інститути це соціальні спільні правила, зазвичай неписані, що створені та виконуються за межами офіційно дозволених каналів»³³⁴.

Ці найбільш важливі характеристики формальних і неформальних інститутів, представлені у таблиці 5.

³³⁴ Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: A research agenda // Perspectives on Politics. 2004. Vol. 2. № 4. P. 727.

Відмінності між формальними і неформальними інститутами

Ознаки	Формальні інститути	Неформальні інститути
Формально кодифіковані (законодавчо закріплені)	Так	Ні
Державні санкції	Так	Ні, соціальні санкції
Легітимація	Суверенітет народу (в умовах демократії) чи державної влади	Самостворені (соціально / суспільно прийняті)
Модель зміни	Діяльність осіб, які приймають політичні рішення	Зміна стимулів / публічні дискусії / силою
Часові рамки зміни	Короткострокові	Тривалий час (переважно)
Координаційний центр	Так	Ні (або іноді)

Хоча інститути складають соціальний феномен на макрорівні, їх не можна належним чином зрозуміти без аналізу їх діяльності на мікрорівні. Неформальні норми існують лише тоді, коли вони вкорінені у переконаннях і/або у ставленнях індивідів. Їх прийняття не завжди базується на позитивній нормативній оцінці. Існування неформального інституту свідчить про його функціонування, незалежно від того, чи вважається інститут чи результати його діяльності потрібними. Вкоріненість в індивідах неформальних інститутів пояснює їх дуже повільну трансформацію. Якщо формальні інститути можуть бути змінені нормативно-правовими актами органів публічної влади, то процес зміни соціально базованих інститутів є надзвичайно тривалим, оскільки неформальні інститути є інтерналізованими акторами і самовідтворюються через формування майбутніх поведінкових очікувань. Незважаючи на їх неофіційну природу, неформальні інститути можуть бути зрозумілі та чітко описані на аналі-

тичному рівні, оскільки вони відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності, що відрізняють їх від інших. Як стверджував Р. Зінтл, «ми маємо справу з системами, які мають чітку відмінність між внутрішнім і зовнішнім сприйняттям акторів у поняттях типу та щільності взаємодії, а не просто із статистичною сукупністю»³³⁵.

Неформальні інститути є чимось більшим, ніж певна закономірність чи упорядкованість (у сенсі звичок чи рутини), структура (як моделі соціальної стратифікації), мода або тенденції (якщо більшість людей носить однаковий стиль одягу протягом конкретного сезону, то це не вважається неформальним інститутом). Регулярність та структура є важливими, але не вичерпними характеристиками неформальних інститутів.

У багатьох неоінституційних підходах культурні моделі та рутина розглядаються як неформальні інститути, тобто неформальні інститути та культура вважаються синонімами. Однак отожднення неформальних інститутів з культурою означає ігнорування низки їх важливих особливостей. По-перше, культура не визначає діяльність індивідів в однаковий (конкретний) спосіб, як це роблять неформальні інститути. По-друге, якщо неформальні інститути можуть змушувати до чогось за допомогою санкцій, то культурним моделям бракує механізму примусу. Навіть якщо актори поведуться у розріз з культурними моделями, то на них санкції за відхилення від існуючих культурних норм не накладаються. По-третє, культура має справу з цінностями, а інститути – з очікуваннями. Як слушно зазначали Г. Хелмке і С. Левіцькі, «неформальні інститути відображають спільні очікування, але не завжди спільні цінності»³³⁶.

Культура та неформальні інститути є поняттями, що взаємно доповнюють один одного. Неформальні інститути

³³⁵ Zintl R. Clubs, clans und cliquen / Ramb B.-T., Tietzel M. *Okonomische Verhaltenstheorie*. Munich: Vahlen, 1993. P. 89.

³³⁶ Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: A research agenda. Paper presented at the APSA Annual Meeting, Boston, MA, August 28-31, 2002. P. 38.

можна розглядати як невід'ємну частину культурних моделей. Деякі соціальні явища, такі як звичаї, включають обидва феномена, однак не всі типи звичаїв слід розуміти як інститути. У деяких випадках звичаї стосуються рутинної поведінки індивідів чи малих груп, що не мають особливого значення для інших. Звичаї можуть також включати постійно повторювану поведінку для дуже великих груп осіб, однак це не означає, що ці звичаї складають неформальні інститути (наприклад, багато людей звикли брати участь у виборах або ж відпочивати). Такі звичаї можуть бути змінені на рівні індивіда досить легко, оскільки транзакційна ціна такого кроку є досить низькою. З іншого боку, звичаєве право являє собою неформальний інститут.

Неформальні інститути не тотожні неформальній політиці, хоча деякі автори, зокрема Т. Ейзенштадт³³⁷, використовують ці концепції як взаємозамінні. Неформальна політика включає різні види діяльності, які не завжди обов'язково пов'язані з інститутами. Неформальна діяльність може базуватися на правилах, але вони також можуть мати спонтанний або спорадичний характер. Прикладами неформальної політики є процес формування коаліції, корпоративні зустрічі чи приватні розмови за закритими дверима. Аналогічно до культурних моделей, неформальна політика немає механізму санкцій. Іншими словами, неформальні інститути є лише частиною великого світу неформальності; регулярні дії, неформальна практика та політика з часом можуть бути трансформовані у впливові неформальні інститути.

Відносини між формальними та неформальними інститутами можуть набувати трьох видів: 1) взаємного посилення; 2) конкуренції, коли вони суперничають між собою; 3) нейтральної форми, що не становить інтересу у рамках даного дослідження. Відносини першого виду досить поширені у багатьох розвинених демократіях, коли формальні та нефор-

³³⁷ Eisenstadt T. Thinking outside the (ballot) box: Informal electoral institutions and Mexico's political opening // Journal of Inter-American Studies and World Affairs. 2003. Vol. 45. № 1. P. 25-54.

мальні інститути зміцнюють і доповнюють один одного. Неформальні інститути слугують провідником у ситуаціях, коли неможливо застосувати існуючі правила формальних інститутів. Вони також можуть зменшити жорсткість формальних інститутів. У випадку відносин другого виду, коли формальні та неформальні інститути конкурують один з одним, можна говорити про ослаблення формальних інститутів. Неформальні інститути змінюють, ослаблюють, чи руйнують правила, що лежать в основі формальних інститутів. За таких умов формальні інститути більше не мають значного впливу на поведінку акторів. Іншими словами, формальні інститути не в змозі гарантувати бажану поведінку акторів.

Конкуренція між формальними та неформальними інститутами може навіть призвести до заміни чи ліквідації формальних інститутів або ж їх нестабільного співіснування. У таких ситуаціях неформальні інститути залежать від існування формальних інститутів, використовуючи їх для власних цілей. Неформальні інститути або ж частково захоплюють формальні інститути, або ж просочуються крізь них (є «проникаючим середовищем»³³⁸), перетворюючись на паразитів. Прикладом такого неформального інституту є корупція. Крім того, неформальні інститути є часто невидимими для аналітиків, оскільки до них практично не можливо застосувати кількісний емпіричний аналіз.

Г. Хелмке і С. Левіцькі пропонують альтернативний підхід до розрізнення формальних і неформальних інститутів³³⁹, вважаючи за потрібне виділити чотири типи неформальних інститутів: 1) доповнюючі (взаємне посилення інститутів); 2) заміщуючі (посилення або ослаблення інститутів залежно від контексту); 3) адаптивні, що взаємно пристосовуються та 4) конкуруючі.

Найбільш цікавим є адаптивний тип, у якому неформальні правила напряду не ослаблюють формальні правила, але

³³⁸ Powell W., DiMaggio P. J. The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. P. 13.

³³⁹ Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: A research agenda. P. 728.

впливають на результати їх застосування, тобто вони суперечать духу, але не букві формальних правил. Наприклад, коаліційний президентіалізм, який базується на неформальних коаліційних домовленостях, суперечить духу президентіалізму як формі державного правління, але є демократичним інститутом, не будучи таким по духу. Іншими словами, маємо ситуацію, коли наміри неформальних інститутів співпадають з нормативними намірами формальних інститутів. Коаліційний президентіалізм також пов'язаний з іншими формами неформальних інститутів, такими як «злочинна угода еліт» (угода про політичні правила, яка не відповідає чи навіть порушує конституцію, і демонструє доповнюючу роль неформальних інститутів). Такі угоди дають змогу елітам правити, не звертаючи увагу на порушення базових конституційних правил³⁴⁰ та «клієнтизм». Не у всіх випадках їх можна класифікувати як злочинні, але очевидно, що вони не відповідають духу демократії.

Якщо ж наміри неформальних інститутів не сумісні з демократичними ідеалами, то їх слід розглядати як конкуренти, а не адаптивні. Детальний аналіз класифікації, запропонованої Г. Хелмке та С. Левіцькі свідчить, що аналізуючи взаємовідносини між формальними та неформальними інститутами, не слід ігнорувати нормативний характер останніх.

Раніше уже згадувалося про різні вираження та форми неформальних інститутів. У спеціалізованій літературі можна знайти різноманітні підходи до класифікації неформальних інститутів, деякі з них характеризуються високим рівнем абстрагування з застосуванням таких понять як довіра і недовіра. Існування таких базових норм справляє значний вплив на поведінку акторів у різних сферах. Інші пов'язують це з особливими обставинами (низький рівень абстрагування) чи підкреслюють надзвичайне значення поведінки у пев-

³⁴⁰ *Thiery P.* Informal institutions and the rule of law in Latin America: Argentina and Chile in vomparative perspective. Paper presented at the ECPR General Conference Reykjavik, August 26, 2011. URL: www.ecprnet.eu/MyECPR/proposals/reykjavik/uploads/papers/2117.pdf (дата звернення: 03.05.2013). P. 17.

них ситуаціях. Так вендета (кривава помста) є прикладом неформального інституту, який визначає особливу реакцію сім'ї чи клану на вбивство свого члена. Всі ці риси поведінки включені у конкретний контекст і позбавлені сенсу поза його рамками. Третій тип неформального інституту (розташований на мезорівні абстракції) складає неформальну систему правил, корупції чи клієнтизму. Ці інститути є більш специфічними, ніж перший тип, але покривають ширший спектр діяльності, ніж другий тип.

Отже, неформальні інститути, такі як клієнтизм та корупція, включають різні підтипи неформальних інститутів. Кожен з цих специфічних підтипів має особливе значення. Це ілюструється прикладом клієнтизму, який може поставати у вигляді: 1) родинних зв'язків; 2) мафії; 3) автократичних клік та клієнтистських партій; 4) непотизму. У випадку корупції виділяються два підтипи: 1) соціальні актори намагаються вплинути на політичні рішення, пропонуючи матеріальні цінності (хабарництво); 2) офіційні особи держави просять громадян надати фінансові ресурси в обмін на виконання ними адміністративного завдання, яке в іншому випадку вони будуть змушені виконати за будь-яких обставин (здирство).

Крім того, більш комплексні інститути, такі як клієнтизм та корупція, можуть поєднуватися на вищому рівні узагальнення. Такі комбінації неформальних інститутів можуть поширюватися аж до рівня прихованої конституції, структуруючи політичний режим у неопатримоніальну систему («суміш двох співіснуючих, частково переплетених, типів домінування: патримоніального та бюрократичного, базованого на праві та раціональності. ... Неформальність та формальність внутрішньо пов'язані один з одним різними способами і у різній ступені; і ця суміш інституціоналізована»³⁴¹; «це форма організації, у якій відносини патримоніального типу пронизують політико-адміністративну систему, що

³⁴¹ Erdmann G., Engel U. Neopatrimonialism reconsidered: Critical review and elaboration of an elusive concept // Journal of Commonwealth and Comparative Studies. 2007. Vol. 45. P. 105.

формально будується на раціонально-легальних відносинах. Офіційні особи займають позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак здійснення цих повноважень відбувається, наскільки це можливо, не у вигляді державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. Загальні взаємини водночас будуються за патримоніальною моделлю пана й васала, а не за моделлю раціонально-легальних відносин між начальником і підлеглим, поведінка ж при цьому скоріше орієнтована на демонстрацію персонального статусу чиновника, ніж на виконання суспільних функцій»³⁴²).

Ступінь абстракції (узагальнення) інституту визначається різноманітністю його діяльності: чим вищий рівень абстракції, тим більшим є перелік дій, які він може здійснювати. Масштаб різних дій зменшується зі зниженням ступеня абстракції.

Окрім рівня абстрагування (узагальнення), неформальні інститути можна класифікувати за їх зв'язком з громадянськими традиціями, що знаходить своє відображення у захисті універсальних прав, визнаних за людиною. В свою чергу негромадянські традиції підтримують ідею відмінностей і партикулярних моделей³⁴³. Йдеться про тривалу дискусію між універсалізмом з одного боку, та партикуляризмом з іншого. Довіра, солідарність, толерантність та чесність є базовими кодами, укоріненими у довготривалі громадянські традиції. Партикуляристичний погляд позначений недовірою, егоїзмом, нетолерантністю чи нечесністю (принаймні у стосунках з незнайомцями та чужими групами). Універсалізм лежить в основі громадянських, а партикуляризм – негромадянських чеснот.

До громадянських чеснот належать такі елементи, як неписані конституційні домовленості, що можна спостеріга-

³⁴² Clapham C. Third world politics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985. P. 48.

³⁴³ O'Donnell G. Another institutionalization: Latin America and elsewhere // Kellogg Institute Working Paper 222. Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press, 1996.

ти у Великій Британії. Хоча цей приклад широко використовується у літературі і вважається радше винятком, неформальні правила (як вираження неформальної конституції) можна спостерігати також в інших політичних системах, зокрема йдеться про консенсусні системи Австрії та Швейцарії, коаліційний президенціалізм у Бразилії та Чилі.

Також існує значна кількість специфічних неформальних правил, що впливають на законодавство та управлінські процеси у країні, та продуктивно співіснують з формальними інститутами. Вони коригують зміст формальних правил, розроблених для структурування процедур державного управління. Такими прикладами є реальна законодавча влада президента США та коаліційні угоди урядових партій у парламентських демократіях. Іншим неформальним інститутом у громадянській традиції є громадська непокора, легітимність якої значною мірою заснована на громадянських цінностях та нормах, однак така діяльність за визначенням є протиправною.

Ще одним прикладом є звичаєве право, що поєднується з правлінням закону. Слід зазначити, що деякі звичаї можуть бути несумісними з демократичними принципами. Звичаєве право включає всі некодифіковані правила та моделі поведінки, на які держава чи суди можуть накласти санкції. Це включає традиційні, секулярні та релігійні системи права, такі як ісламське право (шаріат). Деякі з неформальних інститутів асоціюються з цими системами права сумісними з верховенством права; інші перебувають у конфлікті з верховенством права чи суперечать його засадничим принципам. До звичаєвого права належать і народні традиції, вірність яким може навіть посилювати недержавні чи частково контрольовані державою суди, як це можна спостерігати у різних країнах Західної Африки.

На міжнародному рівні у сфері ділових відносин активно розвивається конфліктний арбітраж, що здійснюється приватними організаціями. Ці арбітражні механізми створили підприємницьке право, добре відоме як саморегулювання банківської системи (Базельські угоди). Неформальні системи

права, що проявляються у мережах сусідства, в яких вони регулюють специфічні аспекти соціальної безпеки (мережі самодопомоги, спільноти вкладників, мігрантів), досить популярні у багатьох країнах, що розвиваються.

Насильство як спосіб впливу на політичний процес є іншим інструментом, що негромадянські союзи пропонують політичним акторам. Щоб віднести насильство до категорії «неформальний інститут», воно не повинно застосовуватися на постійній основі. Достатньо, якщо актори погрожують його застосуванням у випадку неприйняття певних політичних рішень.

Таблиця 6

Класифікація неформальних інститутів

Рівень абстрагування (узагальнення)	Універсалізм громадянських чеснот	Партикуляризм негромадянських чеснот
Високий	Довіра / солідарність Толерантність / чесність	Недовіра / егоїзм Нетолерантність / нечесність
Середній	Домовленості Неформальні частини конституцій Звичаєве право, сумісне з верховенством права Громадянська непокора	Неявні конституції Звичаєве право, що не відповідає верховенству права. Корупція, клієн-тизм, погрози застосування насильства / уявні загрози (організована злочинність)
Низький	Адміністративні правила, квоти представництва	Вендета

Наступні ситуації можуть бути визначені як «форми участі, засновані на насильстві, що піддаються ідентифікації»: загроза державного перевороту, заколоти та організована злочинність.

Такі типи політичних режимів як демократія та автократія являють собою спеціальні інституційні домовленості, що регулюють доступ, розподіл та організацію політичної влади. Як уже згадувалося раніше, у всіх типах режиму формальні та

2.3. Взаємодія формальних та неформальних інститутів у становленні...

неформальні інститути можуть мати різні відносини між собою. Вчені, які досліджують взаємозв'язок між формальними та неформальними інститутами, визнають, що характер цих відносин визначається типом політичного режиму. У демократіях неформальні інститути, такі як клієнтізм та корупція, вступають у конфліктні відносини, а в автократіях вони можуть розглядатися як взаємно доповнюючі, про що свідчать численні дослідження неопатримоніальних та султанських режимів. Однак у тоталітарних режимах клієнтізм та корупція протистоять формальним інститутам, оскільки ослаблюють контроль правлячого класу над політичною системою. Іншими словами, один і той же інститут може призвести до різних наслідків залежно від характеру здійснення державної влади.

Це твердження особливо важливе у ході дослідження транзитних процесів, коли має місце зміна формальних інститутів, що також впливає на взаємовідносини між формальними та неформальними організаціями. Неформальні інститути, такі як клієнтізм, є основою авторитарного правління, які в ході і після завершення перехідного періоду перешкоджають демократизації. Інші неформальні інститути, такі як залякування та організована злочинність, можуть впливати на транзитний процес ще до його початку. Кожен етап транзиту може сприяти появі нових неформальних практик та інститутів, що мають неоднозначний вплив. Для з'ясування його характеру слід здійснити детальний аналіз з урахуванням усіх нюансів. Вплив неформальних інститутів на демократичні інститути, зокрема ті, що забезпечують та регулюють три визначальних риси демократії, зокрема свободу, рівність та політичний і судовий контроль, є ключовими для аналізу. Всі неформальні інститути в рамках негромадянських чеснот негативно впливають на становлення демократії. Інші неформальні інститути (коаліційний президенціалізм, громадська непокора) можуть покращити якість демократії, слугуючи функціональним еквівалентом формальних каналів участі³⁴⁴.

³⁴⁴ Lauth H.-J. Informal institutions and democracy // Democratization. 2000. Vol. 7. № 4. P. 21-50.

Отже, вплив неформальних інститутів на функціонування демократичної політичної системи є неоднозначним. Клієнтистська участь може відображати позитивну захисну реакцію, дозволяючи більшу політичну участь, ніж формальні демократичні інститути, що контролюються елітами.

Таким чином боротьба за демократію полягає не у мінімізації впливу неформальних інститутів, а ведеться радше всередині самих неформальних інститутів. Очевидно, що негромадянські чесноти ослаблюють демократію, а неформальні інститути, що відображають громадські чесноти, підтримують формальні демократичні інститути або ж слугують запобіжниками від надмірної жорсткості формальних інститутів. Для розуміння процесів демократичної консолідації і функціонування дефективних демократії необхідно глибоко досліджувати неформальні інститути. Аналіз транзитивного досвіду молодих демократій вимагає також наскрізного аналізу всіх неформальних інститутів. Емпіричні дослідження повинні починатися з визначення повного набору інститутів, присутніх у даній політичній системі. Це завдання інколи неможливо виконати з огляду на складну динаміку інституційної мережі, що лежить в основі режиму. Наступним дослідницьким кроком є структурування і аналіз співіснування формальних і неформальних інститутів, що сприятимуть кращому розумінню динаміки як у молодих, так і у розвинених демократіях.

Чи можна стверджувати, що неформальні інститути важливіші для автократій, ніж демократій? Низка досліджень дає позитивну відповідь на це питання, оскільки більшість визначень авторитарного правління стосується насамперед домінування неформальних правил. Однак через брак емпіричних доказів про реальну роль неформальних інститутів у диктаторських режимах³⁴⁵ дати однозначну відповідь на поставлене питання досить складно. Можна лише стверджувати, що процеси політичних змін завжди супроводжуються

³⁴⁵ Radnitz S. Informal politics and the state // Comparative Politics. 2011. Vol. 43. P. 354.

трансформацією неформальних інститутів, а гібридні режими та дефектні демократії становлять важливу сферу досліджень політичних інститутів. Тоді виникає питання про ступінь відповідальності політичних режимів за створення та виживання неформальних інститутів.

Неоінституціоналісти неодноразово робили спроби пояснити появу неформальних інститутів³⁴⁶, вказуючи на трансакційні затрати, фіксовані очікування, порядок і стабільність, владу та інтереси. Цей масив досліджень можна умовно поділити на два табори виходячи з критерію контрольованості цього процесу. Одні вважають виникнення неформальних інститутів спонтанним процесом, а інші – розглядають його як усвідомлений і навмисний, оскільки вони здатні задовольнити суспільні потреби³⁴⁷. Неформальні інститути можуть появилися з неформальної практики і свідчити про слабкість формальних інститутів. Вони можуть бути сумісними чи навіть необхідними для демократичного процесу (такі як коаліційні угоди, квоти на представництво) або ж гальмувати його (домінування організованої злочинності). Особливість створення неформальних інститутів була відзначена П. Коллнером³⁴⁸, на думку якого вони пропонують політичній еліті привабливі альтернативи, що роблять їх впливовішими і здатними швидше реагувати на нові обставини, вимагають меншої підзвітності та прозорості. Таким чином неформальні інститути є механізмами за допомогою яких політичні еліти можуть зміцнити свої позиції та посилити своє домінування, тому вони їй зацікавленні в їх існуванні. Окрім інтересів акторів за виживання неформальних інститутів відпові-

³⁴⁶ Jancsics D. Interdisciplinary perspectives on corruption // *Sociology Compass*. 2014. Vol. 8. № 4. P. 358–372.

³⁴⁷ Giordano C. The social organization of informality: The rationale underlying personalized relationships and coalitions / Giordano C., Hayoz N. *Informality in Eastern Europe: Structures, political cultures and social practices*. Bern: Peter Lang, 2013.

³⁴⁸ Kollner P. «Informelle Politik» und «Informelle Institutionen»: Konzeptionelle Grundlagen, Analytische Zugänge und Herausforderungen für das Studium Autoritärer und anderer Politischer Herrschaftssysteme // GIGA Working Paper 192. Hamburg, 2012. P. 7.

дає і ефект колії, що збільшує шанси на їх подальше існування завдяки тривалій історії функціонування. Тим не менше, не зважаючи на перераховані вище чинники, неформальні інститути змінюються і можуть бути змінені.

Беззаперечно, неформальні інститути впливають на діяльність акторів у політичній, соціальній та економічній сферах. Слідуючи викладеній вище логіці, кінцевий результат залежить як від типу неформального інституту, так само як від наявної сукупності відносин з формальними інститутами. Якщо вони рівномірно змінюються у процесі трансформації, то аналогічні процеси відбуваються з їх результатами.

Низка емпіричних досліджень, проведених В. Ганевим³⁴⁹, А. Гжималою-Бассе³⁵⁰ та П. Тієрі, підкреслює важливість неформальних інститутів. Ці дослідження доповнюються аналізом практики неформального управління, представленим у роботах Т. Крістіансена, С. П'яттоні³⁵¹, К. Нойхолд³⁵². Однак слід констатувати, що за незначним винятком вивчення неформальних інститутів все ще не оформилося в теоретичний конструкт.

Отже, інститути важливі для функціонування і розуміння політичного режиму, оскільки вони формують наш соціальний порядок. Політичні актори слідують змісту правил, встановлених інститутами, які можуть бути формальними і неформальними. Неформальні інститути є частиною будь-якої політичної системи, а їх відносини з формальними інститутами досить складно детально проаналізувати. Спрогнозувати вплив неформальних інститутів на функціонування політичного режиму можна шляхом їх класифікації,

³⁴⁹ *Ganev V. I. Preying on the state: The transformation of Bulgaria after 1989. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2007.*

³⁵⁰ *Grzymala-Busse A. The best laid plans: The impact of informal rules on formal institutions in transitional regimes // Studies in Comparative International Development. 2010. Vol. 45. P. 311–333.*

³⁵¹ *Christiansen T., Follesdal A., Piattoni S. Informal governance in the European Union: An introduction / Christiansen T., Piattoni S. Informal governance in the European Union. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2003.*

³⁵² *Christiansen T., Neuhold C. International handbook on informal governance. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2012.*

2.3. Взаємодія формальних та неформальних інститутів у становленні...

що допомагає типологізації і системному осмисленню через їх відносини з формальними інститутами. Водночас, слід мати на увазі, що взаємодія між формальними та неформальними інститутами значною мірою визначається конкретними умовами. Формальні та неформальні інститути фільтрують політичну діяльність, однак вони лише частково спроможні визначити результати політичного процесу.

З огляду на ці висновки, слід більше уваги приділяти уподобанням, інтересам та переконанням акторів, сформованих цими інститутами, оскільки саме актори формують ці інститути. Жодна політична система не може вижити без неформальної діяльності. Як слушно зазначав Дж. Ходжсон, формальні інститути, що не мають сильної неформальної підтримки, є законодавчими деклараціями, а не реальними інститутами. Це не означає, що законодавчі правила неважливі, але вони набувають значення по мірі включення у звичаї та поведінку³⁵³.

Суть політичних процесів неможливо зрозуміти без включення до аналізу існуючих неформальних інститутів. У деяких випадках вплив неформальних інститутів є незначним; в інших випадках вони відіграють провідну роль. Відповідно, ідентифікація сильних і слабких інститутів повинна бути частиною будь-якого інституційного аналізу³⁵⁴.

Емпіричні дані наголошують, що неформальні інститути не слід розглядати як загрозу. Традиційні інститути – це частина сучасного політичного середовища, в якому продовжують з'являтися нові неформальні інститути, що вимагає додаткових досліджень щодо ролі останніх. В. Меркель та А. Круассан запропонували дві моделі інституціоналізації: виникнення формальних структур демократичних систем і встановлення неформальних практик³⁵⁵. У ліберальних

³⁵³ *Hodgson G. M. What are institutions? // Journal of Economic Issues. 2006. Vol. XL. №1. P. 18.*

³⁵⁴ *Levitsky S., Murillo M. V. Variation in institutional strength // Annual Review of Politics. 2009. Vol. 12. P. 115–133.*

³⁵⁵ *Merkel W. Embedded and defective democracies // Democratization. Vol.11. №5. P. 33–58.*

демократіях вони корелюють між собою, оскільки неформальні інститути підтримують формальні і надають їм необхідної гнучкості, адаптивності до мінливого середовища сучасного життя. Натомість у дефективних демократіях неформальні практики є недемократичними (персоналізм, клієнтизм, корупція), підривають та обмежують функціонування демократично легітимних інститутів.

З кінця 1990-х рр. у низці випадків постсоціалістичних трансформацій проявився фасадний характер політичних інститутів і правозастосування. Основні рішення нерідко приймалися поза їхніми рамками, за лаштунками, в обхід діючих правових механізмів.

Недорозвиненість нових інституційних компонентів влади та переважання суб'єктивних чинників в управлінні державними справами свідчили про живучість спадщини авторитарних, однопартійних режимів. Нерідко новою владою дотримувався лише процедурний мінімум демократичних вимог, у результаті чого у новостворені інститути часто вкладався недемократичний, неправовий зміст.

Отже, безсумнівно, що об'єктивні (соціальні, економічні, міжнародні, інституційні) та суб'єктивні чинники відіграють особливу роль у ході демократизації. Оскільки значна частина цих умов не може бути змінена впродовж кількох років, то основна увага суспільствознавців та політиків повинна звертатися на пошук та зміну тих інститутів, формальних чи неформальних, які б нівелювали негативний вплив несприятливих чинників, та максимізували позитивний ефект від тих, що сприяють становленню і розвитку демократичних інститутів у конкретній державі.

2.4. Проблеми концептуалізації інституційних виборів у перехідних суспільствах

Насамперед зазначимо, що політичні інститути частіше реформуються та змінюються, ніж це традиційно вважалося у низці політологічних досліджень. По-перше, зміна режиму

та демократизація стали частим феноменом сучасності (більше 118 спроб демократизації лише в країнах з населенням більше 1 млн. осіб було зареєстровано в світі з кінця ХІХ ст., в той час як 133 переходи від і до демократії відбулося починаючи з 1945 р.)³⁵⁶.

Відносно висока частота інституційних змін не завжди включає аналіз політичних процесів, заснованих на правилах виборів та механізмах прийняття рішень. Стандартна модель у політології фокусується на трьох елементах: уподобаннях громадян, позиції політичних партій чи кандидатів та інституційних правилах. Типовим є припущення, що найбільш стабільним з цих елементів є інституційні правила, а гра щодо зміни політичного режиму проходить через обмін між громадянами чи партіями / кандидатами відповідно до наявних можливостей, обмежень та стимулів, визначених існуючими інституційними рамками.

У теорії раціонального вибору та інших схожих підходах, оскільки «відкритий» процес взаємодії між громадянами та партіями може бути незбалансованим і дати неочікувані результати, політичні інститути швидше будуть обмежувальними механізмами, спроможними впровадити стабільність на додачу до їх ролі у вирішенні проблем координації і кооперації. За такого підходу політична рівновага може вважатися стабільним результатом, породженим відносно стабільними інститутами, незважаючи на потенційну нестабільність та непередбачуваність взаємодії між громадянами та політичними партіями, як це зазначав К. Шепсле у низці своїх праць³⁵⁷.

³⁵⁶ Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. A., Limogi F. Democracy and development. Political institutions and material well-being in the world, 1950–1990. Cambridge: Cambridge University Press, 2000; Colomer J. M. Political institutions. Democracy and social choice. Oxford: Oxford University Press, 2001.

³⁵⁷ Shepsle K. A. Institutional arrangements and equilibrium in multidimensional voting models // American Journal of Political Science. 1979. Vol. 23. P. 27–59; Shepsle K. A. Institutional equilibrium and equilibrium institutions / Weisberg H. Political Science: The Science of Politics. New York: Agathon, 1986. P. 51–81; Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from the rational choice approach // Journal of Theoretical Politics. 1989. Vol. 1. P. 131–149.

Останні емпіричні свідчення ставлять під сумнів реалізм такого припущення, зважаючи на відносну ступінь стабільності кожного з трьох вище згаданих політичних елементів. По-перше, уподобання громадян, хоча вони можуть бути до певної міри внутрішніми до політичного процесу та піддаватись маніпуляціям у короткостроковій перспективі, але також можуть демонструвати стабільність у довгостроковій перспективі, як це доведено низкою досліджень поведінки виборців та виборчої волатильності³⁵⁸.

По-друге, політичні партії видаються більш рухомими, а їх пріоритети та інтереси можуть досить радикально змінюватися від виборів до виборів. Але низка довгострокових спостережень свідчить, що основні партії у розвинених демократіях тяжіють залишатися в межах своїх ідеологічних пріоритетів по вісі ліві-праві. Радикальна зміна партійних позицій є ризикованою, тому політичні партії уникають цього, оскільки це може ускладнити комунікацію політичних лідерів з виборцями. Саме тому ідеологічна позиція партій працює як корисний евристичний інструмент та джерело інформації на парламентських виборах, що підкреслюється у просторових теоріях голосування: вони вимагають певної спадковості (стабільність відносної партійної позиції аналізувалася у працях П. Мейра³⁵⁹, М. Левера³⁶⁰, Д. Хабера³⁶¹).

У цих рамках відносно стабільні уподобання виборців та партійні позиції, зміни в результатах виборів, правила та політика можуть вимагати наявності маніпулятивних навичок у політичних лідерів у короткостроковій перспективі, включаючи маневрування у формуванні порядку денного,

³⁵⁸ *Bartolini S., Mair P.* Identity, competition, and electoral availability: The stabilisation of European electorates 1885–1995. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

³⁵⁹ *Castles F., Mair P.* Left-right political sales: Some experts judgements // *European Journal of Political Research*. 1984. Vol. 12. P. 83–88.

³⁶⁰ *Laver M., Hunt B. W.* Policy and party competition. New York: Routledge, 1992.

³⁶¹ *Huber J. D., Inglehart R.* Expert interpretations of party space and party locations in 42 Societies // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 1. P. 73–111.

риториці та стратегічній поведінці в інститутах (як це розглянуто у В. Райкера³⁶²).

Стабільність формальних інститутів може переоцінюватися. Зокрема, теорія рівноваги інститутів, розроблена Д. Норттом, вказує на спроможність інститутів посилювати самих себе та ускладнювати своє заміщення іншими завдяки ефектам стимулів, включеним в їх структуру. Крім того, відповідно до положень Д. Норта, розглянутих у першому розділі, неефективні інститути можуть вижити як наслідок того, що актори навчилися їх використовувати, адаптувалися до їх вимог і вартість їх заміни є досить високою³⁶³. Базове припущення щодо цього аргументу полягає в тому, що розвиток інститутів є предметом збільшення прибутків, саме тому народ отримує позитивні загальні вигоди від використання існуючих інститутів і вартість їх заміни зростає.

Представники цього підходу розглядають політичні інститути за аналогією з правом власності, контрактними гарантіями, верховенством права, правосуддям та іншими похідними від ефективного ринку для надання публічного блага. Його застосування до політики можливе до тої міри, доки певні інститути з надання публічних благ можуть продукувати широко поширене задоволення серед значної кількості громадян, навіть універсальні блага, оскільки деякі публічні блага можуть споживатися всіма громадянам способом, не дуже прийнятним для них (наприклад, національна оборона, безпека, захист оточуючого середовища).

Але публічні блага є також предметом політичної конкуренції, оскільки вони завжди включають певний розподільчий вимір, в тому числі податки, державні видатки тощо. Фактично, вся політична активність – і в електоральній полі-

³⁶² *Riker W. H. Political theory and the art of heresthetics / Finifter A. Political Science: The State of the Discipline, Washington: American Political Science Association, 1983. P. 47-67; Riker W. H. The art of political manipulation. New Haven, CT: Yale University Press, 1986; Riker W. H. Agenda formation. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993.*

³⁶³ *Pierson P. Increasing returns, path dependence, and the study of politics // American Political Science Review. 2000. Vol. 94. № 2. P. 251-268.*

тиці зокрема – включає певний ступінь конкуренції та продукування переможців та переможених. Іншими словами, вигоди та затрати від результатів діяльності політичних інститутів значно відрізняються для різних акторів. У цих контекстах для деяких акторів прагнення вийти з існуючих інститутів може бути нейтралізоване до певної міри відповідними вигодами від передбачуваності, пристосованості до існуючих інституційних правил, але не завжди значна кількість вигід виходить від результатів діяльності інститутів. Так, деякі аспекти інституційної політики можуть не бути предметом для збільшення доходів, оскільки, для деяких акторів навчання та адаптація до існуючих правил може бути цілком рівнозначна привчанням себе до програшів. Тоді, якщо ціна виходу є відносно низькою, просування інституційних змін може бути раціональною стратегією.

Точніше, актори, які не сприймають того, що вони стануть абсолютними і постійними невдахами як результат політичної гри, що проводиться за існуючими інституційними правилами, можуть віддати перевагу інституційній зміні, незважаючи на те, що їх результат є непрогнозованим: від виграшу до повної поразки. Актори зацікавлені в інституційних змінах не лише тому, що вони виявляються постійними невдахами у цій грі. Правителі, які не люблять ризикувати і приймати виклики від альтернативних потенційних переможців, можуть, виходячи з раціональних міркувань, вибрати зміну інституційних правил гри для того, щоб мінімізувати свої можливі втрати.

Очікування акторів щодо отримання влади визначаються ступенем їх включеності в існуючий інституційний режим та його особливостями, що можуть створювати загрози для них у майбутньому. Ситуація непевності, що загрожує інституційній стабільності, з'являється з появою нових політичних, соціальних груп, що домагаються участі у політичному житті. Якщо існуючі інституційні рамки орієнтовані на ексклюзивність (виключність), тобто абсолютну перемогу лише одного актора (політичної партії чи соціального класу з чіткими преференціями) за рахунок інших учасників, то

владні актори ризикують втратити усе, якщо новим суб'єктам вдасться реалізувати свої цілі. Іншими словами, ті, хто перебувають при владі за існуючої конфігурації інститутів, мають усі шанси стати абсолютними невдахами. Для уникнення такої ситуації і мінімізації ризиків невизначеності переможці та невдахи можуть погодитися на зміну інституційних правил, що передбачають більшу включеність і відкритість політичної системи, відмову від гри з нульовою сумою. Такі зміни передбачають розширення виборчих прав; пом'якшення виборчого і партійного законодавства заради появи нових політичних партій у представницьких органах; диференціацію виборних посад (проведення окремих виборів президента і членів парламенту тощо). У результаті такої реформи кількість переможців збільшується і вони починають укладати між собою низку угод щодо поділу владних повноважень. При цьому винагорода за перемогу зменшується одночасно з мінімізацією ризику лишитися поза межами політичної гри. Тобто перехід до розширеної інституційної формули є викликом для тих, хто перебуває при владі, та їх конкурентів, що прагнуть запобігти своїй повній поразці чи відстороненню від влади, гарантувати собі певний мінімальний обсяг владних повноважень.

Підтримка акторами конкретного варіанту інституційної формули визначається їх очікуваннями від її реалізації. Якщо впливові актори постійно програють і не бачать змін на краще у майбутньому, що є типовим для ексклюзивних інституційних рамок, то вони можуть погодитися на зміну існуючих інститутів. Причину відмови від змін і підтримку збереженню статус-кво слід шукати в очікуваннях впливових акторів щодо посилення своїх позицій. При цьому, на противагу ексклюзивним режимам, інституційні правила інклюзивних режимів продукують значну кількість переможців, а широке поширення політичного задоволення полегшує прийняття нових інституційних домовленостей іншими акторами³⁶⁴.

³⁶⁴ Przeworski A. Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press,

За такого підходу можливо порівняти стратегії інституційних змін у різних контекстах. Керівництво авторитарних режимів може погодитися на лібералізацію чи демократизацію з тих же міркувань, що й актори у демократичних режимах – заради збереження влади, і можуть підтримувати інституційні реформи у напрямі ускладнення і розширення формули поділу влади. Тобто ключовими є очікування і побоювання акторів, їх стратегія поведінки у випадку непередбачених результатів реформи: адаптація до нових умов чи їх саботування тощо.

Деякі дослідники фокусуються на аналізі передумов встановлення авторитарного правління. Так, наприклад, Р. Вінтроуб³⁶⁵, М. Олсон³⁶⁶ та М. Мак'юрі³⁶⁷ досліджують чинники, що сприяють зміцненню авторитарних режимів. Їх дослідження пов'язують інституційну модель та способи, за допомогою яких лідери можуть отримувати прибутки через оподаткування своїх громадян. М. Олсон проілюстрував це ситуацією, коли бродячі бандити програють у конкурентній боротьбі стаціонарним / постійним (державним) бандитам. Останні роблять вибір на користь меншого оподаткування для виграшу у довгостроковій перспективі, а не короткострокового вилучення максимальних коштів. Таким чином постійні автократи гарантують безпеку своїм підданам в обмін на частину їх багатства.

Хоча низка праць дає уявлення про появу і функціонування недемократичних режимів, проте мало хто переймається проблемами існування демократичного управління. На думку Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона³⁶⁸ на практиці усі сус-

1991; *Geddes B.* Initiation of new democratic institutions in Eastern Europe and Latin America / *Lijphart A., Waisman C.* Institutional design in new democracies. Berkeley: University of California Press, 1996. P. 15–42.

³⁶⁵ *Wintrobe R.* The tinpot and the totalitarian: An economic theory of dictatorship // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. P. 849–872.

³⁶⁶ *Olson M. C.* Dictatorship, democracy and development // *American Political Science Review*. 1993. Vol. 87. № 3. P. 567–576.

³⁶⁷ *McGuire M. C., Olson M. C.* The economics of autocracy and majority rule // *Journal of Economic Literature*. 1996. Vol. 34. P. 72–96.

³⁶⁸ *Acemoglu D., Robinson J. A.* Economic origins of dictatorship and democracy. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2006.

пільства поділені по лініях економічних класів. Якщо є реальна загроза революції, тоді багаті можуть демократизуватися, намагаючись продемонструвати свою відданість редистрибутивній політиці для задоволення інтересів бідних. Їх модель, як і попереднє дослідження Д. Норта і Б. Вейнгаста³⁶⁹, вказує на вирішальний момент, коли управлінські інститути можуть бути змінені у разі виникнення загрози добробуту кожному громадянину.

Однак ця модель не припускає можливості того, що недемократичне керівництво країни спробує купити лояльність бідних. Тобто, коли лідери країни стоять перед загрозою революції, реакція на неї та напрям інституційних змін залежать від існуючих інститутів та наявних вільних ресурсів. Зокрема, якщо вільних ресурсів є в надлишку, а кількість учасників урядової коаліції відносно мала, то лідери зменшують публічні блага. Якщо сформована широка коаліція, то лідери підуть шляхом розширення публічних благ. Крім того, в останньому випадку, негативні наслідки надлишку вільних ресурсів будуть нейтралізовані.

Детальний аналіз стратегій акторів щодо інституційних змін може пояснити перехід від жорсткого до м'якого авторитаризму, від авторитаризму до демократії, від мажоритарної до плюралістичної демократії чи інших змін в інститутах демократії. Припущення про існування спільної стратегічної моделі може бути застосоване до усіх типів політичних режимів. Різний ступінь включеності та виключності політичних акторів властивий як для недемократичних, так і демократичних режимів. Однак це не означає нівелювання концептуальних відмінностей між авторитаризмом та демократією. Йдеться про необхідність виконання мінімуму умов, необхідних для порівняння: дотримання прав і свобод громадян, широке виборче право і вибори з невідомим переможцем.

У відповідності з накресленою вище моделлю, загальна тенденція до більш включеної, плюралістичної інституційної

³⁶⁹ North D. C., Weingast B. R. Constitutions and commitment: The evolution of institutions governing public choice in seventeenth-century England // Journal of Economic History. 1989. Vol. 49. № 4. P. 803–832.

формули проявляється у: 1) прискоренні темпів демократизаційних процесів у різних частинах світу, 2) суттєвих змінах між інститутами демократичного режиму (реформа виборчої системи, удосконалення відносин між виконавчою та законодавчою владою), 3) поступових інституційних змінах у демократичних режимах та 4) передачі повноважень на нижчі рівні державного управління – децентралізації.

Перші переходи до демократичного режиму були зафіксовані у XIX ст. У 1900 р. існувало лише 9 електоральних демократій, які надавали чоловікам право голосування, з-поміж 55 незалежних держав світу (тобто менше однієї п'ятої). У 2000 р. кількість демократій зросла в 10 разів, в той час як кількість незалежних держав зросла менше, ніж учетверо: 92 демократії з 191 країни світу (майже половина). Згідно даних Freedom House якщо у 1973 р. 29% країн можна було вважати вільними, то в 2014 р. їх стало 45%³⁷⁰. А майже за чверть століття – з 1990 по 2014 рр. загальна кількість електоральних демократій зросла з 41% до 63%. Кількість існуючих демократій, створених у різні періоди, також демонструє тенденцію до зростання. Якщо брати до уваги лише країни, в яких проживало більше 1 млн. осіб, то протягом першої, найдовшої, хвилі демократизації, згідно з періодизацією С. Хантінгтона, з 1828 по 1943 рр. виникло лише 9 демократій. 18 стабільних демократій було створено за майже три десятиліття (1944–1973 рр.), а ще 37 демократичних режимів – за 15 років (1974–1988 рр.), а інші 19 – протягом наступних десяти років.

Поширення демократії стало можливим завдяки поширенню тенденції до інституційного плюралізму. Утвердження демократичних інститутів у більшості демократій першої хвилі здійснювалося інститутами, орієнтованими на обмеження. Зокрема 6 з 9 електоральних демократій, що існували на початку XX ст., були парламентськими країнами з мажоритарною виборчою системою, яка зводила політичну

³⁷⁰ *Freedom in the World. Country status and ratings overview, FIW 1973-2014.* URL: <https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20%26%20Ratings%20Overview%2C%201973-2014.pdf> (дата звернення: 11.11.2015).

конкуренцію до протистояння двох основних партій (Великобританія, Іспанія, Нова Зеландія, Канада, Франція та Швейцарія). Єдиним винятком була президентська республіка – США та два парламентських режими з пропорційною системою виборів у Бельгії та Норвегії. Але обмежувальні демократичні формули, засновані на плюралістичних виборах, спровокували високу кількість невдач у деяких з цих країн та невдалі спроби демократизації не лише у Європі 1920–1930 рр., але і у низці колишніх британських колоній в Азії та Африці, що характеризувалися етнічною, релігійною чи мовною різноманітністю.

Набагато успішніше демократизація здійснювалася у парламентських республіках з пропорційною системою виборів. Прикметно, що навіть в 11 європейських демократіях з пропорційним представництвом, які зазнали невдач у період між двома світовими війнами, всі відновили пропорційну систему виборів³⁷¹.

Скориставшись запропонованою С. Хантінгтоном систематизацією хвиль демократизації у світі, результати запровадження нових політичних інститутів можна представити у вигляді наступної таблиці. За даний період у 85 країнах, в яких проживає більше 1 млн. громадян за 127 років (1874–2000) було зафіксовано 123 спроби демократизації, які розподілені відповідно до трьох форм політичного устрою: парламентсько-мажоритарного (парламент формується на основі мажоритарної виборчої системи, як, наприклад, у Великобританії), парламентсько-пропорційного (парламент формується на основі пропорційної системи виборів, приклад – сучасна Німеччина) та президентського або напівпрезидентського (приклад – Франція і Польща відповідно)³⁷².

Під успішною спробою тут розуміється встановлення стабільної демократії, яка проіснувала до кінця ХХ ст. Ефективність форми – співвідношення між успішними та невда-

³⁷¹ *Gasiorowski M.* An overview of the political regime change dataset // *Comparative Political Studies*. 1996. Vol. 29. № 4. P. 69–83.

³⁷² *Colomer J.* *Political institutions: Democracy and social change.* Oxford: Oxford University, 2001. P. 123.

**Ефективність форм політичного устрою
в процесі демократизації**

		Парламентсько-мажоритарний	Парламентсько-пропорційне представництво	Президентський і напів-президентський	Разом
1 хвиля (1874-1943)	Успішні спроби	5	4	1	10
	Невдалі спроби	3	10	8	21
2 хвиля (1944-1973)	Успішні спроби	6	9	4	19
	Невдалі спроби	15	1	13	29
3 хвиля (1974-1999)	Успішні спроби	2	11	27	40
	Невдалі спроби	-	-	4	4
Разом	Успішні спроби	13	24	32	69
	Невдалі спроби	18	11	25	54
Ефективність		0,7	2,1	1,28	1,27
Успішність, %		10,5	19,5	26	56

лими спробами запровадження даної форми. Успішність певної форми політичного устрою обраховується як відсоток між успішними випадками демократизації та загальною кількістю спроб демократизації (123 спроби).

Отже, як видно з таблиці, найбільш ефективною, тобто такою, що має більшу ймовірність успіху та тривалість існування, є парламентсько-пропорційне представництво з коефіцієнтом в 2,1. А найменш стабільною є британська модель устрою. Парламентсько-пропорційне представництво дає хороші результати з огляду на тривалість існування після другої і третьої хвиль демократизації: 90% і 100% успіх у ство-

ренні стабільних демократичних режимів відповідно. Окремі випадки невдач із запровадження даної моделі у період першої хвилі, зумовлені не формою політичних інститутів, а зовнішньою агресією в ході Першої світової війни і початку Другої світової (Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія і Чехословаччина). І лише один випадок Франції не можна пояснити вказаною причиною.

Протягом першої хвилі демократизації найбільш успішною виявилася парламентсько-мажоритарна форма, другою – парламентсько-пропорційне представництво, а останньою – президентська і напівпрезидентська форма, яка є найуспішнішою з огляду на всі спроби демократизації. Президентська, особливо напівпрезидентська, форма політичного устрою стала найбільш популярною в ході третьої хвилі демократизації: 83% та 100% випадків, відповідно, які функціонують до нашого часу. Ці форми найбільш поширені у Латинській Америці в ході процесу повторної демократизації, а також у Східній Європі, Африці та Азії.

Більш детальний аналіз інституційних форм підтверджує висунуту вище тезу про те, що плюралістичні форми отримують відносно більшу підтримку. З огляду на парламентські вибори, цікаво спостерігати, що всі 11 європейських демократій, які вибрали формулу пропорційного представництва і зазнали невдачі протягом 1920-1930 рр., відновили пропорційне представництво в ході повторної спроби формування демократичних інститутів: 7 після завершення Другої світової війни (Австрія, Бельгія, Данія, Італія, Нідерланди, Німеччина та Норвегія), а 4 – після розвалу Радянського Союзу в 1990-ті рр. (Естонія, Латвія, Литва і Чехословаччина).

Три парламентсько-мажоритарні демократії перейшли до більш плюралістичних інститутів без повторних спроб демократизації. Швейцарія приєдналася до загальноєвропейської тенденції пропорційного представництва в кінці Першої світової війни. Нова Зеландія поміняла мажоритарні округи на пропорційну виборчу систему, створивши умови для формування багатопартійності і коаліційних урядів, після отриман-

ня позитивної відповіді на референдумі 1993 р.³⁷³. Японія відмовилася від мажоритарної системи з основою на багатопартійних округах та обмеженим голосуванням на користь змішаної системи пропорційного представництва у 1994 р.³⁷⁴ Перехід до пропорційного представництва мав місце і у Франції при переході від Четвертої до П'ятої Республіки у 1958 р. Новим елементом інституційного плюралізму стало запровадження прямих виборів президента. В результаті сучасна Франція є більш плюралістичною демократією, ніж це було за часів Четвертої республіки у всіх відношеннях.

Якщо проаналізувати конституції найбільш успішних постсоціалістичних країн Європи на предмет закріплення в них типу виборчої системи до законодавчого органу країни, то з'ясується, що у п'яти з восьми країн така норма міститься в Основному законі. Зокрема, Конституція Польщі 1997 р. закріпила пропорційні вибори до нижньої палати парламенту (ст. 96); Конституція Чехії, прийнята 16 грудня 1992 р., у ст. 18 говориться про пропорційну систему виборів до нижньої палати парламенту; Конституція Латвії від 15 лютого 1922 р. передбачає пропорційну виборчу систему у ст. 6; Конституція Естонії закріпила пропорційну виборчу систему у ст. 60. Лише конституції Литви, Словаччини та Угорщини прийняті без зазначення типу виборчої системи до законодавчого органу.

Отже, з точки зору виборчої системи, в процесі демократизації найкращий результат дає поєднання пропорційної системи з парламентською формою правління. Найменш ефективним є однопалатний парламент, який формується на основі мажоритарної виборчої системи, яка на виході дає однопартійний уряд, що є менш ефективним, ніж згадані вище альтернативи. Крім того, формальне закріплення типу виборчої системи у конституціях більшості успішних молодих демократій дало їм змогу стабілізувати політичну ситуа-

³⁷³ Jackson K., McRobie A. New Zealand adopts proportional representation. Accident? Design? Evolution? Aldershot, UK: Ashgate, 1998. P. 10.

³⁷⁴ Shiratori R. The politics of electoral Reform in Japan // International Political Science Review. 1995. Vol. 16. № 1. P. 80.

цію, прогнозувати діяльність політичних акторів на довгострокову перспективу і сприяло досягненню консенсусу між учасниками політичного процесу.

Переваги іншого основного елемента інституційного плюралізму та поділу влади – розведені у часі вибори на пост президента та до представницького органу – стали предметом гострих дискусій серед політологів. Але емпіричні дані, зібрані протягом кількох десятиліть, свідчать, що якщо президент хоча б раз обирався на прямих виборах, то відмовитися від цього механізму у подальшому досить складно. Винятком є лише Німеччина, яка перейшла до обрання президента Федеральними зборами після Другої світової війни. Більше того, майже у всіх країнах поновлення демократичних інститутів після краху авторитарного режиму супроводжується відновленням прямих виборів президента. Особливо яскраво це проявляється на прикладі Латинської Америки у 1980-х роках³⁷⁵.

Якщо виходити з того, що існує лише три узагальнених типи демократичного режиму: 1) парламентський з мажоритарною системою виборів, 2) парламентський з пропорційною системою виборів та 3) президентський, до якого відносяться усі його гібридні, напівпрезидентські форми, то можна визначити дві основні зміни у політичному режимі, зумовлені еволюцією демократії. Перша – це зміна виборчої системи, зокрема перехід від мажоритарної до пропорційної чи змішаної системи виборів, результатом якої є формування багатопартійної парламентської коаліції та уряду (Швейцарія (1918), Нова Зеландія (1993), Японія (1994)). Друга зміна полягає у трансформації форми державного правління: переході від парламентської до президентської республіки, зумовленому політичною кризою через різну партійну приналежність глави держави та парламентської більшості. Таку реформу здійснила Франція у 1958 р., давши початок V Республіці, та Ізраїль у 1996 р. При цьому жодна з розвине-

³⁷⁵ Mainwaring S., Shugart M. *Presidentialism and democracy in Latin America*. New York: Cambridge University Press, 1997.

них демократій в ході інституційних змін не пішла шляхом обмеження плюралізму політичної системи. Це стосується і парламентських режимів з мажоритарною виборчою системою. Навіть Великобританія нещодавно погодилася на реформу виборчого законодавства задля ослаблення конкуренції між Консервативною та Лейбористською партіями. На кінець ХХ ст. з 64 демократій, в яких проживає більше 1 млн. громадян, лише 16% були парламентськими республіками з мажоритарною виборчою системою, а 34% – парламентськими республіками з пропорційною системою, а решта – президентськими чи напівпрезидентськими.

Що стосується третьої тенденції – послідовного удосконалення інституційних формул у демократичних режимах, то вони мали місце у більшості демократичних режимів. А. Лейпхарт виділив 70 виборчих систем, які функціонували у 27 сталих демократіях у період 1945–1990 років³⁷⁶. Принаймні 10 з цих країн мали досвід реформування одного чи кількох базових елементів виборів: розміру виборчих округів, типу виборчої системи, зміни відсоткового бар'єру та кількості членів представницького органу (у Франції та Німеччині були випробувані 6 виборчих систем, у Греції – п'ять з 1974 по 1990 роки, Ізраїль, Італія, Японія, Мальта, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція). Менш радикальні зміни були здійсненні у семи стабільних демократіях, а ще сім країн впровадили нові виборчі правила для проведення виборів до Європарламенту. Лише три старих демократії залишили без змін свою виборчу систему у даний період – Канада, США і Швейцарія.

Зміни у процедуру вибору президента було внесено у 12 латиноамериканських країнах протягом останньої чверті ХХ ст., в результаті чого правило простої більшості було замінено виборами у два тури чи вимогою отримання голосів кваліфікованої більшості. Основні інституційні реформи щодо каденції президента, кількості його строків та відносин

³⁷⁶ *Lijphart A. Electoral systems and party systems: A study of twenty-seven democracies, 1945-1990. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 52-56.*

із законодавчою та виконавчою гілками влади були впроваджені протягом останнього десятиліття ХХ ст. у 9 латиноамериканських демократіях: Аргентині, Болівії, Бразилії, Венесуелі, Еквадорі, Колумбії, Перу, Уругваї та Чилі. У більшості випадків ці реформи зміцнювали баланс у поділі влади між законодавчою та виконавчою гілками влади, посилювали вимоги щодо підзвітності президента та створили нові можливості для співробітництва між органами державної влади.

Остання, четверта тенденція проявилася у перегляді взаємовідносин між різними рівнями державного управління та наданні права місцевим та регіональним органам влади самостійно вирішувати низку проблем, що набуло форми децентралізації.

Отже, на вибір політичних інститутів у перехідних суспільствах значний вплив має історична спадщина, вплив якої можна виявити за допомогою інструментарію історичного інституціоналізму, спосіб взаємодії формальних та неформальних інститутів та глобальні тенденції інституційної інженерії.

Розділ 3

Демократизація та державотворчі процеси у перехідних суспільствах

Демократизація і державотворення є ключовими поняттями у сучасному порядку денному міжнародного розвитку. Для виникнення демократії і набуття нею стійкості необхідний мінімальний рівень державності, що задовольняє вимогам безпеки як в частині відсутності загроз територіальній єдності, так і в частині ефективної монополії держави на засоби примусу.

Хоча демократизація та державотворення часто є паралельними процесами, однак вони стосуються двох різних базових концепцій: демократії та держави. Бездержавність не є частиною визначення демократії і навпаки. Таким чином їх «взаємодія ... визначається іншими чинниками ... є лише чотири можливих варіанти»³⁷⁷, які стосуються наявності чи відсутності держави.

Предмет дослідження лежить на перетині двох напрямів у політології, що почали активно розвиватися в останні десятиліття. Перший стосується побічних наслідків демократизації, тобто її впливу на низку соціальних, економічних та політичних феноменів, що досліджувалися Д. Лейком³⁷⁸, Б. Буено де

³⁷⁷ Rose R., Shin D. C. Democratization backwards: the problem of third-wave democracies // *British Journal of Political Science*. 2001. Vol. 31. № 2. P. 335.

³⁷⁸ Lake D., Baum M. The invisible hand of democracy. Political control and the provision of public services // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. № 6. P. 587–621.

Співвідношення між державністю та демократією

Державність 	Недемократична консолідована держава	Демократична консолідована держава
	Недемократична крихка держава fragile state	Демократична крихка держава
	 Демократія	

Москітою³⁷⁹, К. Малліганом³⁸⁰, Дж. Карбоном³⁸¹. Другий напрям, представлений П. Евансом³⁸², К. Хендріксом³⁸³, Дж. Фортіном³⁸⁴, стосується спроб емпірично оцінити зміст та значення понять держава, державність та/або спроможність держави.

Твердження, що демократія посилює консолідацію державних інститутів одразу ж зустрічає заперечення, що демократія може з'явитися лише після того, як сформувалася держава. Бездержавність не входить до переліку необхідних передумов

³⁷⁹ *Bueno de Mesquita B., Morrow J. D., Siverson R. M., Smith A. Political institutions, policy choice and the survival of leaders // British Journal of Political Science. 2002. Vol. 32. P. 559-590.*

³⁸⁰ *Mulligan C., Gil R., Sala-i-Martin X. Do democracies have different public policies than nondemocracies // Journal of Economic Perspectives. 2004. Vol. 18. № 1. P. 51-74.*

³⁸¹ *Carbone G. The consequences of democratization // Journal of Democracy. 2009. Vol. 20. № 2. P. 123-137.*

³⁸² *Evans P., Rauch J. E. Bureaucracy and growth: a cross-national analysis of the effects of «Weberian» state structure on economic growth // American Sociological Review. 1999. Vol. 64. № 5. P. 748-765.*

³⁸³ *Hendrix C. S. Measuring state capacity: theoretical and empirical implications for the study of civil conflict // Journal of Peace Research. 2010. Vol. 47. № 3. P. 273-285.*

³⁸⁴ *Fortin J. A tool to evaluate state capacity in post-communist countries, 1989-2006 // European Journal of Political Research. 2010. Vol. 49. № 5. P. 654-686.*

для демократії. Як зазначали ще Х. Лінц та А. Степан, «немає держави – немає демократії»³⁸⁵. В свою чергу С. Хантінгтон стверджував, що «люди можуть мати порядок без свободи, але вони не можуть мати свободу без порядку. Влада повинна існувати до того, як буде обмежена»³⁸⁶.

На відмінності постсоціалістичного транзиту, в якому демократизація передувала національно-державному будівництву, вказує і Т. Кузьо. На його думку, «поставторитарні транзити в Латинській Америці та Південній Європі, в основному, фокусувалися на завданнях демократизації й – набагато меншою мірою – маркетизації. Проблеми будівництва сучасної держави і громадянської нації не відігравали значної ролі в цих переходах»³⁸⁷. В свою чергу постколоніальні транзити постсоціалістичних країн, на його думку, краще розглядати як «квадротранзити, тому що вони зіштовхуються з фундаментальними проблемами державності, створення нації, відносинами з національними меншинами та колишніми метрополіями». Такий перехід характеризується чотирма складовими елементами: демократизація, маркетизація, будівництво модерної держави та громадянської нації. Як вважає О. Фісун, саме незавершеність національного будівництва і раціонально-бюрократичної трансформації держави зумовлює те, що у більшості випадків політичні траєкторії після розпаду Радянського Союзу призвели не до встановлення демократії, а до консолідації системи неопатримоніального панування³⁸⁸.

Лише окремі дослідники ставлять питання про те, що держава є невід'ємною базовою рамкою, на якій можуть бути побудовані сучасні демократії. Цим пояснюється те, що

³⁸⁵ Linz J. Problems of democratic transition and consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. P. 14.

³⁸⁶ Huntington S. Political order in changing societies. New Haven/London: Yale University Press, 1968. P. 7–8.

³⁸⁷ Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, 2005. Вып. 3. С. 177.

³⁸⁸ Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні // Віче. 2008. № 17. С. 4–7.

визначення демократії зазвичай не включають державу як обов'язковий елемент, оскільки виходять з припущення про існування необхідного мінімуму державності.

Якщо мінімальна функціональна спроможність держави повинна існувати до початку демократизації, то відкладення демократизації на період, коли буде створено належно функціонуючу державу («із спроможними, справедливими інститутами і сталою здатністю до розвитку, законотворчості та реалізації ефективної політики»), давало підстави, як зазначав Т. Каротерз, погоджуватися із хибним твердженням про те, що автократи можуть добре справлятися із цими завданнями. Однак диктатори непристосовані функціонувати на другому етапі державного будівництва, зокрема в ході будівництва ефективної державної бюрократії – оскільки справедлива, ефективна, автономна і легітимна держава загрожує самій природі і виживанню авторитарних та диктаторських режимів³⁸⁹.

Тобто питання можна поставити наступним чином: чи може держава бути ефективно консолідована до своєї демократизації; і чи впровадження демократичних джерел легітимності державних інститутів допомагає посилити ненадійні держави? Іншими словами, чи «демократизація сама по собі є передумовою для добре керованих та консолідованих держав»?³⁹⁰.

3.1. Нелінійність процесів демократичної трансформації

У середині 1990-х рр. увагу дослідників привернули не лише швидкі темпи демократизації, які демонструвала низка країн Східної Європи, а й різноманітні відхилення від ідеаль-

³⁸⁹ Carothers T. How democracies emerge: the «sequencing» fallacy // Journal of Democracy. 2007. Vol. 18. № 1. P. 18–19.

³⁹⁰ Bratton M. State-building and democratization in Sub-Saharan Africa: forwards, backwards or together? // Afrobarometer Working Paper. 2004. № 43. P. 7.

ної моделі, що спостерігалися у молодих демократіях. У деяких країнах демократизація призвела до появи «деградуючих» (failing) або «колапсуючих» (collapsed) держав³⁹¹. Водночас слід визнати, що у цих державах існували несприятливі передумови, такі як етнічна чи релігійна неоднорідність, відсутність тривалого досвіду власної державності тощо, які ускладнили здійснення переходу.

Відповідно виникали питання: чи можна ці держави хоча б умовно відносити до демократичних; чи не занадто повільно деякі країни здійснюють перехід; чи не загальмували вони у «сірій» зоні або ж скочуються до авторитаризму; чи справляються нові уряди з наданням послуг тої якості, до якої звикли громадяни?

Все більше дослідників почали стверджувати, що перехідні суспільства лише перейняли деякі зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократичну конституцію та багатопартійну систему), уникаючи реалізації на практиці таких її принципів як верховенство права, поділ влади тощо. Ці відхилення від очікувань класифікувалися як «неліберальні демократії» (illiberal)³⁹² або як «демократії зі зламаним хребтом» (broken back democracy)³⁹³, а їх вивчення започаткувало у політологічній літературі новий напрям, пов'язаний із «якістю демократії»³⁹⁴ та державного управління нових держав.

Традиційно демократії приписується створення більш сприятливого середовища для економічного розвитку та більш справедливий розподіл суспільних благ³⁹⁵, а також

³⁹¹ Zartman W. I. *Collapsed states: The disintegration and restoration of legitimate authority*. Boulder (CO): Lynne Rienner, 1995.

³⁹² Schedler A. *Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition*. Boulder (CO): Lynne Rienner, 2006.

³⁹³ Rose R., Mishler W., Haerpfer C. W. *Democracy and its alternatives. Understanding post-communist societies*. Baltimore (MD): Johns Hopkins University Press, 1998.

³⁹⁴ O'Donnell G. Why rule of law matters // *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. № 1. P. 5–19.

³⁹⁵ Reuveny R., Li Q. Economic openness, democracy, and income distribution // *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36. P. 575–601.

згладжування значних диспропорцій у рівнях доходів³⁹⁶. К. Лі та Р. Рьовені³⁹⁷ вважають, що демократичні режими краще справляються із захистом навколишнього середовища, хоча є також підстави побоюватися, що демократичні інститути сприяють безвідповідальній екологічній політиці³⁹⁸. Також обґрунтовуються твердження, що демократія призводить до зростання рівня щастя і задоволеності життям³⁹⁹. При цьому багато з позитивних аспектів демократії слабше виражаються в нових демократіях, ніж в консолідованих⁴⁰⁰.

Але все ж є вагомі причини і для критичної оцінки демократичного тренду. По-перше, багато нових демократій демонструють наявність серйозних дефектів, особливо в частині захисту прав людини, поваги до принципу верховенства права, підзвітності та прозорості. «Ефективні демократії», тобто ті, в яких діє верховенство права і захищені права громадян, все ще становлять меншість серед країн світу, складаючи приблизно половину від усіх демократичних держав і чверть усіх країн світу загалом. По-друге, навіть незважаючи на майже загальну підтримку демократії населенням, підтримка з боку багатьох громадян є поверхневою, без справжньої дієвої демократичної мотивації⁴⁰¹. Це особливо характерно для нових демократій, в яких громадяни можуть невірною тлумачити її значення, асоціюючи з добробутом (як у розвинених країнах із сталою демократією) і не вкладаючи пер-

³⁹⁶ Sen A. *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

³⁹⁷ Li Q., Reuveny R. *Democracy and environmental degradation* // *International Studies Quarterly*. 2006. Vol. 50. P. 935–956.

³⁹⁸ Gleditsch K. S., Ward M. D. *Diffusion and the international context of democratization* // *International Organization*. 2006. Vol. 60. P. 911–933.

³⁹⁹ Inglehart R., Foa R., Welzel C., Peterson C. *Social change, freedom and rising happiness: A global perspective, 1981–2007* // *Perspectives on Psychological Science*. 2008. Vol. 3. № 4. P. 264–285.

⁴⁰⁰ Rose R. *When government fails. Social capital in an antimodern Russia* / Edwards B., Foley M. W., Diani M. *Beyond Tocqueville. Civil society and the social capital debate in comparative perspective*. Hanover (NH): Tufts University, 2001. P. 56–69.

⁴⁰¹ Inglehart R. *How solid is mass support for democracy – and how do we measure it?* // *Political Science and Politics*. 2003. Vol. 36. P. 51–57.

винний зміст у це самодостатнє явище, тому підтримують новий режим на словах.

Більше того, оскільки демократія передбачає проведення регулярних і змагальних виборів, то політики насамперед зацікавлені у своєму переобранні, відповідно, вони готові піти на одноразові соціальні виплати з державного бюджету на передодні виборів, на укладання таємних домовленостей з представниками великого бізнесу заради фінансування їх передвиборчої кампанії в обмін на певні послуги у майбутньому тощо. Отже, за певних умов політичні та економічні еліти в молодих демократіях можуть стати жертвами корпоративних інтересів, що в підсумку може призвести до того, що вони перестануть виробляти оптимальні обсяги суспільних благ⁴⁰².

Відзначимо, що варіативність форм демократії, яка спостерігається серед країн третьої хвилі демократизації, актуалізувала дискусії щодо самого феномена цього явища у сучасному світі, що призвело до появи концепції «постдемократії»⁴⁰³, яка формується в окремих розвинених країнах Заходу, її розгляду поза рамками суверенних держав⁴⁰⁴, пропозицій про ревізію демократичних інститутів на різних рівнях: від місцевого (територіальних громад), через національні держави, до планети загалом (глобального громадянського суспільства)⁴⁰⁵.

Більше того, невдачі демократизації та її попередниці – модернізації – спровокували появу наукових дискусій щодо пріоритетності керованих процесів, які здатен забезпечити авторитарний режим, на противагу становленню демократичних принципів навіть за рахунок різкого погіршення соціально-економічної ситуації у державі чи навіть її розпаду. Так, якщо у 1950-ті рр. політичне регулювання процесу

⁴⁰² Olson M. Dictatorship, democracy and development // American Political Science Review. 1993. Vol. 87. № 3. P. 567-576.

⁴⁰³ Crouch C. Post-democracy. Cambridge: Polity Press, 2004.

⁴⁰⁴ Held D. Democracy and the global order: From the modern state to cosmopolitan governance. Stanford (CA): Stanford University Press, 1995.

⁴⁰⁵ Held D., Pollitt C. New forms of democracy. London: Sage, 1986.

модернізації пов'язували з демократизацією за західним зразком, то в 1960–1970-ті рр. з'явилося безліч досліджень, які стверджували, що демократизацію можна розглядати як необхідну умову економічного зростання. На перший план виступила проблема політичної стабільності, без вирішення якої важко розраховувати на соціально-економічний розвиток. Відповідно допускалася можливість підтримки недемократичних режимів, які вели свої країни шляхом модернізації, прикладами яких були Бразилія, Південна Корея, Тайвань, Чилі, Філіппіни тощо.

Деякі вчені, зокрема С. Хантінгтон та Дж. Нельсон, вбачали основну причину політичної нестабільності перехідних суспільств у конфлікті між високим рівнем мобілізації та залученості, з одного боку, і низьким рівнем організації та інституціоналізації – з іншого⁴⁰⁶. В результаті прискорена модернізація, руйнуючи старі політичні інститути, зумовлювала не політичний розвиток, а політичний занепад. Виходячи з цього вчені робили висновок, що лише жорсткий політичний режим, який здатен контролювати суспільний порядок, зможе забезпечити перехід до ринкової економіки та зберегти цілісність країни. Відповідно, наявність високоцентралізованих інститутів є необхідною умовою здійснення успішної модернізації та демократизації.

Поширеною серед дослідників є думка про вирішальну роль управлінських інститутів для добробуту громадян. «Належне урядування», «спроможність держави» чи «якість управління» прискорює соціальний та економічний розвиток. Нефункціональні та корумповані урядові інститути відіграють провідну роль у багатьох країнах світу, що мають значні економічні та соціальні проблеми⁴⁰⁷.

⁴⁰⁶ Huntington S. P. *Political order in changing societies*. New Haven: Yale University Press, 1968; Huntington S. P., Nelson G. M. *No easy choice: political participation in developing countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976; Huntington S. P. *Will more countries become democratic?* // *Political Science Quarterly*. 1984. Vol. 99. № 2. P. 193–218.

⁴⁰⁷ Rothstein B., Teorell J. *What is quality of government? A theory of impartial government institutions* // *Governance*. 2008. Vol. 21. № 2. P. 166.

Низка емпіричних досліджень вказують на те, що Б. Харріс-Вайт⁴⁰⁸ і Х.-І. Санг визначили як суперечливі відносини між демократією та корупцією⁴⁰⁹. З'ясувалося, що порівняно з авторитарними режимами демократія має негативний вплив на якість уряду на початкових стадіях демократизації. Лише з часом цей вплив стає позитивним. Ця нелінійна залежність пояснюється двома різними вимірами демократії.

Одне з досліджень встановило, що якість державного управління найвища у сильних демократичних державах, має середнє значення у сильних авторитарних режимах та найнижча у частково демократичних державах. Завдяки використанню різних емпіричних інструментів ця нелінійність була визначена в U-подібній⁴¹⁰, J-подібній⁴¹¹ чи S-подібній формі⁴¹². Що стосується часу появи чи історичного досвіду демократії, то молоді демократії демонструють гіршу якість управління, ніж старі⁴¹³. Іншими словами, часткові чи молоді демократії функціонують гірше, ніж авторитарні режими, і набагато гірше, ніж повноцінні чи старі демократії.

Історії відомі приклади недемократичних держав, які цілком ефективно створюють умови для розвитку, досягаючи вражаючих політичних і соціально-економічних результатів, створюючи інститути, в тому числі «хорошого правління» (наприклад, сучасний Сінгапур, Південна Корея і Тайвань до початку демократизації у 1980-ті рр.). Деяким автократам вдавалося вирішувати проблему високої дитячої смертності: так за часів диктатури А. Піночета в Чилі коефіцієнт дитячої смертності знизився з 65 у 1974 р. до 20 в 1984 р.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Harris-White B., White G. Liberalization and new forms of corruption. Brighton: Institute of Development Studies, 1996. P. 3.

⁴⁰⁹ Sung H.-E. Democracy and political corruption: A cross-national comparison // Crime, Law & Social Change. 2004. Vol. 41. P. 179.

⁴¹⁰ Montinola G. R., Jackman R. W. Sources of corruption: A cross-country study // British Journal of Political Science. 2002. Vol. 32. P. 147-170.

⁴¹¹ Back H., Hadenius A. Democracy and state capacity. P. 1-24.

⁴¹² Sung H.-E. Democracy and political corruption. P. 179-194.

⁴¹³ Keefer P. Clientelism, credibility, and the policy choices of young democracies // American Journal of Political Science. 2007. Vol. 51. № 4. P. 804.

⁴¹⁴ McGuire J. W. Social policy and mortality decline in East Asia and Latin America // World Development. 2001. Vol. 29. № 10. P. 1673-1697.

Більше того, дослідники К. Малліган та К. Цуї, скориставшись моделлю монополістичної конкуренції, дійшли висновку, що диктаторські режими набагато ефективніше діють в економічній сфері, ніж у демократичні⁴¹⁵. Вони виходили з того, що ключовою характеристикою будь-якої держави є монополія на насильство. Рівень політичної конкуренції, а отже, ступінь демократичності чи недемократичності, вчені пропонують розуміти як величину «бар'єру на участь у розподіленні прав на тимчасове управління державою». Політичного лідера хвилюють два питання: термін його перебування при владі та максимізація доходу від тимчасового розпорядження монополією на насильство. І тут у диктаторів набагато більше місця для маневру, ніж у демократів.

Економічна політика – рівень оподаткування, регулювання ринку, видатки на соціальне забезпечення – функціонально жодним чином не пов'язана з політичною конкуренцією. Але вона опосередковано впливає на стабільність режиму через рівень доходів громадян та популярність уряду. Тобто, при виборі економічного курсу диктатор, який в першу чергу прагне не допустити появи конкурентів, має досить високий ступінь свободи і може проводити цілком адекватну економічну політику. Як правило, авторитарні лідери проводять збалансовану економічну політику, спрямовану на задоволення соціальних потреб максимально великого прошарку населення. Про це свідчить аналіз падінь диктаторських режимів протягом 1950–1990 рр.: з 89 диктаторів-невдах лише 6 позбулися влади в результаті народних заворушень, а решта стали жертвами внутрішніх інтриг.

Про природність монополії і диктатури та штучність демократії говорить відомий американський інституціоналіст Д. Норт. На його думку, є три основних способи облаштування суспільства:

– первіснообщинний, рівнозначний хаосу, за якого сильний завжди правий, а слабкий – голодний;

⁴¹⁵ Mulligan C., Tsui K. Political competitiveness. NBER Working Paper. 2006. № 10.

– суспільство з обмеженим доступом, коли серед хаосу починає формуватися еліта, яка утримує владу за рахунок ренти, породженої відсутністю вільного входу, і виключною прерогативою еліти є створення і зміна організаційних форм;

– суспільство з вільним доступом, що відповідає демократичному⁴¹⁶.

Оригінальність теорії Д. Норта полягає в тому, що він вважає існування обмеженого доступу природним станом суспільства – в економіці це монополія, у політиці – диктатура. Саме для виходу із цього стабільного стану потрібно докласти додаткові зусилля. Тобто, якщо не захищати вільний ринок, то виникне монополія, якщо ж пустити на самоплив захист прав громадянина – то з'явиться диктатура і авторитарний режим. Таким чином, демократія і вільний ринок – це штучні феномени, які суперечать природному стану речей і які постійно потрібно захищати. Тільки ті країни, які це усвідомили, змогли перейти від природного стану до демократії та ринку.

Останні дослідження свідчать що інша проблема запровадження демократичних принципів управління полягає у амбівалентній ролі одного і того ж інституту в залежності від умов конкретної країни. Тобто, в одній країні демократичні інститути сприяють соціально-економічному розвитку (наприклад країни Заходу), а в іншій – дестабілізують ситуацію, аж до виникнення громадянської війни (африканські країни). Е. Глейзер, А. Шлейфер та ще троє інших дослідників, які займалися в основному походженням законодавчих систем і пов'язаних з ними інститутів, що визначають діловий клімат в різних країнах, запропонували підхід, який дозволив би порівнювати усю різноманітність способів організації капіталістичної економіки⁴¹⁷.

⁴¹⁶ North D., Wallis J. Weingast B. A conceptual framework for interpreting recorded human history. NBER Working Paper. 2006. № 12.

⁴¹⁷ Djanko S., Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The new comparative economics // Journal of Comparative Economics. 2003. Vol. 31. P. 595–619.

Схожі стартові умови, різні результати

Стартові умови схожі, але результати різні					
	ВВП на душу населення, дол.			ВВП на душу населення, дол.	
	1950 р.	2000 р.		1950 р.	2000 р.
Аргентина	4 987	8 137	Куба	2 046	2 414
Швеція	6 739	20 321	Мексика	2 365	7 218

Аргентина і Швеція є прикладом того, які протилежні результати дає ліва політика за умов м'якої фашистської диктатури та парламентської демократії. Відмінність між авторитарними режимами у Мексиці та Кубі полягає в тому, що мексиканський диктатор кожні 6 років залишав спадкоємця, а кубинці більше півстоліття прожили за двох диктаторів.

Отже, кожній країні потрібні адекватні інститути, які б створювали правильні стимули для економічних акторів. Але навіть якщо перелік цих інститутів можна визначити, то залишається основне питання: що може забезпечити роботу цих інститутів? За великим рахунком все зводиться до дилеми: сильна центральна влада і безправні громадяни або ж слабка влада і громадяни, беззахисні один перед одним. Сильна держава забезпечує права власності, тобто стимули до економічного розвитку, цілком ймовірно за рахунок «пролетаризації» громадян – позбавлення їх приватної власності та прав. За слабкої держави основну загрозу інвестиціям та власності одних громадян становлять інші, які за допомогою підкупу, шантажу, рейдерства можуть домогтися вигідного для них перерозподілу ресурсів. Тому дослідники повинні дати відповідь на запитання як повинно бути влаштоване суспільство, щоб зберегти баланс між двома крайнощами: диктатурою та анархією.

На початку 1990-х років з'явилися нові дослідження, автори яких стверджували, що, незважаючи на певні переваги

авторитарних режимів, демократіям вдається досягти кращих результатів у здійсненні реформування. Слід зазначити, що на перших етапах демократичних трансформацій у соціалістичних країнах багато вчених були налаштовані досить песимістично і висловлювали сумнів у сумісності демократії та економічних реформ. Так К. Оффе відзначав, що «ринкова економіка діє лише за наявності переддемократичних умов ... Лише розвинена ринкова економіка продукує структурні соціальні умови, необхідні для стабільної демократії...»⁴¹⁸.

Дж. Елстер безпосередньо заявляв про необхідність та неможливість одночасної політичної та економічної реформи⁴¹⁹. А на думку К. Йовітта «у Східній Європі нагальним політичним імперативом є економічний. Будь-яка успішна відповідь на цей імператив повалить авторитаризм. Візьмемо як «хороший приклад» демократичного капіталізму Чехословаччину ... Потрібен тип ліберального авторитаризму, що існував у Західній Європі в ХІХ ст.»⁴²⁰ для успішної реформи. Свого часу А. Пшеворські попереджав, що швидкі економічні реформи в умовах демократичного режиму у Східній Європі призведуть до коливань керівництва цих країн між популізмом та технократичною відповіддю на кризу інститутів. При цьому жодна з цих позицій не здатна буде привести до успіху в ході реформ⁴²¹.

Низка вчених провела емпіричні дослідження цієї проблеми, що дало підстави запропонувати ряд спеціальних теорій, які пояснюють причинно-наслідкові механізми і демонстру-

⁴¹⁸ *Offe C.* Varieties of transition: The East European and East German experience. Cambridge: MIT Press, 1997. P. 41.

⁴¹⁹ *Elster J.* The necessity and impossibility of simultaneous economic and political reform / Greenberg D., Katz S. Constitutionalism and democracy: Transition in the contemporary world. New York: Oxford University Press, 1993. P. 267-274.

⁴²⁰ *Jowitt K.* New world disorder: The Leninist extinction. Berkeley: University of California Press, 1992. P. 302-303.

⁴²¹ *Przeworski A.* Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

ють можливий вплив демократизації на державу. Існування зв'язку між демократичними реформами та державною консолідацією досліджували Г. Бек та А. Хаденіус у теорії «двох методів управління: керування і контролю»⁴²². Кожен із цих підходів базується на визнанні необхідності значної централізації державної діяльності, що, в свою чергу, передбачає певні механізми управління та контролю центру над периферією. Але централізовані структури, ресурси та процеси не завжди втілюються в ефективну управлінську діяльність. Остання суттєво покращується коли соціальні групи та індивіди, які є об'єктами державної політики, співробітничать і таким чином сприяють посиленню «керування та контролю знизу». Нисхідний (зверху – вниз) контроль за державними управлінськими структурами може бути покращений у тому числі і завдяки ієрархічній та репресивній природі авторитарних режимів. Варто застерегти, що у багатих природними ресурсами країнах ініціювання політичної відкритості та збільшення кількості учасників політичного процесу може ослабити контроль зверху раніше, ніж сформується і почнуть працювати на повну силу висхідні (знизу – вверху) механізми контролю, тобто до появи розвиненого громадянського суспільства. А це спрощує завдання узурпаторам влади, які обіцяють виборцям навести порядок і забезпечити соціальний мінімум в обмін на відмову від демократичних принципів, як це відбулося у країнах Латинської Америки. Таким чином Г. Бек та А. Хаденіус емпірично підтвердили J-подібний зв'язок між демократизацією та адміністративною здатністю і стверджували, що демократія потребує певного часу, щоб зміцнитися та сприяти державній консолідації.

Ряд досліджень справджують твердження, що у бідних країнах вплив демократії є радше негативним, ніж позитивним⁴²³. Це зумовлено тим, що виборці у найменш розвинених країнах переоцінюють короткострокові вигоди для

⁴²² Back H., Hadenius A. Democracy and state capacity: exploring a J-shaped relationship // *Governance*. 2008. Vol. 21. № 1. P. 1–24.

⁴²³ Charron N., Lapuente V. Does democracy produce quality of government? // *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. № 4. P. 445.

негайного споживання (такі як патронажний розподіл) та ігнорують більш дорогі та довготривалі інвестиції, необхідні для покращення якості бюрократії (інфраструктури влади) і, відповідно, адміністративної здатності держави.

В свою чергу Р. Бейтс, виходячи з дослідження перехідних режимів з багатопартійною політикою в Африці, з'ясував, що низька виборча конкуренція та слабкість держави є синонімами⁴²⁴. Роблячи осіб, які перебувають при владі менш впевненими щодо збереження їх становища у майбутньому та скорочуючи їх горизонт планування, демократизація стимулює у них поведінку за принципом «після мене хоч потоп». А це в свою чергу породжує небезпеку для суспільства – прискорює виникнення конфліктів та крах держави. Іншими словами політичні реформи провокують безпорядки⁴²⁵.

Зовсім інший підхід щодо взаємозв'язку між демократизацією та розвитком держави запропонував Д. Слейтер⁴²⁶. На його думку змагальні вибори, які дещо відрізняються від справді демократичних, посилюють інфраструктурну владу держави завдяки трьом механізмам:

1) стимулювання появи масових політичних партій, які в свою чергу допомагають максимізувати тиск на обрані уряди для покращення їх інституційної спроможності та розробки найбільш актуальних і універсальних державних програм: від удосконалення систем охорони здоров'я та освіти, до комунальних послуг та земельної реформи;

2) реєстрація виборців, як передумова проведення виборів, що робить населення «видимим» для держави і таким чином породжує «основу державної інфраструктурної влади» та формує ключову точку для розвитку й реалізації державних програм;

3) присутність органів державної влади на всій території країни для проведення виборів, що вимагає значних зусиль у

⁴²⁴ Bates R. H. When things fell apart. State failure in late-century Africa. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. P. 12.

⁴²⁵ *Ibid.* P. 26, 108.

⁴²⁶ Slater D. Can Leviathan be democratic? Competitive elections, robust mass politics and state infrastructural power // Studies in Comparative International Development. 2008. Vol. 43. P. 252–272.

напрямі створення виборчої адміністрації, підпорядкування периферійних чи непокірних регіонів і ослаблення місцевого спротиву, в тому числі збройного. Така новостворена держава ймовірніше за все виживе і після завершення електорального періоду. Таким чином, виборчий процес слугує «інструментом для створення політичного порядку»⁴²⁷, що співзвучно з ідеєю Ч. Тіллі про те, що «війна творить держави»⁴²⁸.

Окрім спеціальних теорій існує низка більш загальних причинно-наслідкових механізмів, що передбачають зв'язок із впровадженням демократичних інститутів та політикою, спрямованою на консолідацію держави. Фактично це комплексні процеси в яких, принаймні теоретично, можна розраховувати на позитивний вплив демократії на діяльність, ефективність та надання послуг державою загалом⁴²⁹, тобто її сприяння економічному росту, мирним процесам, соціальному добробуту тощо.

Демократичне включення, легітимність та ефективність. Демократична участь часто вживається як синонім соціального та політичного включення. Як зазначав Н. Глейзер, «інституційні характеристики, що дають надію на те, що кожна частина спільноти відчуватиме себе частиною цілого ... завдяки вільним політичним партіям, вільній пресі, змагальним виборам та визнанню вищого арбітра в особі суду, тому демократія обіцяє справитися з глибокими поділами більш успішно, ніж будь-яка інша альтернатива»⁴³⁰.

Через розширення права голосу та інших важливих прав і свобод (свобода слова, зібрань тощо) всі громадяни країни на

⁴²⁷ Wantchekon L. The paradox of warlord democracy: a theoretical investigation // American Political Science Review. 2004. Vol. 98. № 1. P. 18.

⁴²⁸ Tilly C. War making and state making as organized crime / Evans P., Rueschemeyer D., Skocpol T. Bringing the state back in. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. P. 188.

⁴²⁹ Lake D., Baum M. The invisible hand of democracy. Political control and the provision of public services // Comparative Political Studies. 2001. Vol. 34. № 6. P. 587–621.

⁴³⁰ Glazer N. Democracy and deep divides // Journal of Democracy. 2010. Vol. 21. № 2. P. 5–19.

рівних підставах стають частиною політичної системи, з якої більшість з них були раніше виключені. З одного боку активна участь передбачає, що кожна особа чи група осіб має можливість озвучити свої інтереси – через вибори, партії, профспілки, громадські організації, соціальні рухи тощо, і таким чином відчуває свою приналежність до державних справ.

Однак важливим є не так відчуття залучення до політичних процесів, як ідентифікація народу із державою, що тотожне визнанню легітимності її влади. Таким чином вибори є інструментом легітимації політичної влади і в цьому сенсі твердження, що «демократія легітимізує державу» не потребує обґрунтування⁴³¹.

Водночас інструментальна сторона участі передбачає, що інтереси, які артикулюються і озвучуються громадянами та посередниками, беруться до уваги виборними особами, що приймають рішення. Соціальні потреби та інтереси таким чином включені у процес прийняття рішень і, як результат, уряди, сформовані за результатами виборів, краще реагують на запити електорату. Відповідно, демократичний процес прийняття рішень покращує сприйняття державної влади, підтримуючи та зміцнюючи суспільну згоду. Згода, в свою чергу, сприяє підвищенню ефективності держави, тобто експресивна та інструментальна участь зменшує індивідуальний, локальний спротив соціальному та територіальному проникненню державних структур, прискорюючи створення та впровадження внутрішнього політичного порядку на усій території країни. Це особливо важливо для держав, що потребують лояльності різноманітних етнічних чи релігійних спільнот.

Демократія за рахунок тісного взаємозв'язку між легітимністю та ефективністю державних структур поглиблює присутність держави у певних регіонах чи громадах. Добре функціонуючі державні органи самі по собі частково залежать від легітимності держави як такої. Отже, міра, до якої демокра-

⁴³¹ *Bratton M., Chang E. State-building and democratization in Africa: forwards, backwards or together? // Comparative Political Studies. 2006. Vol. 39. № 9. P. 1081.*

тичний процес посилює легітимність державних інститутів, безперечно сприяє посиленню ефективності останніх. Це особливо слушно, коли йдеться про покращення збирання податків відповідними державними органами, що складає фінансову основу держави. Отже, демократичні уряди стикаються із меншим спротивом, що означає зниження затрат на отримання згоди у впровадженні прямих норм оподаткування громадян: якщо народ співробітничав з тим, хто розраховує на частину їх доходів, то очевидно, що цей уряд користується популярністю у виборців.

Політична конкуренція і підзвітність. Демократична конкуренція також відіграє важливу роль у підтриманні консолідаційних процесів у державі. Конкуренція передбачає наявність однієї або більше альтернатив тим, хто перебуває при владі, і таким чином стимулює політиків, які прагнуть переобрання, удосконалити механізм перерозподілу публічних благ, а не покращувати матеріальне становище своїх близьких чи друзів. У політичних системах, де правителі мають справу з конкуренцією і тому не можуть бути певними, що залишаться при владі завтра і захистять власні інтереси, рівень корупції є меншим⁴³².

Навіть не перебуваючи при владі, такі демократичні актори як опозиційні партії можуть бути гравцями з правом вето, що здійснюють певний нагляд і контроль за діяльністю уряду, викриваючи випадки корупції та зловживань політиками і державними чиновниками. Вони також мають можливість блокувати ініціативи, що можуть сприяти конфліктним, антидержавним процесам. Разом з виборами механізми підзвітності та моніторингу, що є базовими у роботі парламенту, партій, ЗМІ та громадських організацій, сприяють підвищенню ефективності діяльності держави⁴³³. Вони створюють «публічну сферу», де суспільні інтереси артикулюються та дискутуються, викриваючи зловживання, корупційні схеми

⁴³² Montinola G. R., Jackman R. W. Sources of corruption: a cross-country study // British Journal of Political Science. 2002. Vol. 32. № 1. P. 151.

⁴³³ Sen A. An argument on the primacy of political rights: freedoms and needs // New Republic. 1994. 10 January. P. 32–34.

та змушуючи уряд, сформований за результатами виборів, реформувати систему державного управління для підвищення її ефективності. Нарешті, реальна зміна політичних сил при владі розширює кількість громадян, які хоча б один раз ідентифікували себе з особами, які перебувають в уряді, і таким чином прагнуть і надалі збільшувати легітимність державних інститутів, прискорюючи досягнення і посилення адміністративної спроможності держави.

Виборчі процеси та інституційне будівництво. Якщо уже згадана демократична участь та конкуренція покращують діяльність держави загалом, то деякі аспекти демократії мають особливий вплив на державність. Процес проведення виборів повинен сприяти поширенню та поглибленню присутності держави на усій її території. Проведення загальнонаціональних виборів передбачає потребу у створенні по всій країні представництв виборчої комісії, які б здійснювали реєстрацію виборців, організовували сам процес голосування, підрахунок голосів тощо. Території країни, на яких присутність держави досить незначна, повинні бути охоплені цією діяльністю, що передбачає створення відповідних органів. Як результат, потреба проведення регулярних виборів також стимулює політиків та політичні партії з «сепаратистських» регіонів до примирення із своїми земляками та до участі у загальнодержавних процесах. Завдяки цьому спроможність держави контролювати та взаємодіяти з усім населенням значно посилюється.

У результаті покращується адміністративна спроможність та контроль за територією, що у подальшому можна спрямувати на виконання інших управлінських задач. Більше того, правові процедури, що лежать в основі виборчої легітимності, протидіють персоналістському правлінню і таким чином, хоча б теоретично, сприяють демократизації та інституціоналізації управлінського апарату держави. Роблячи політиків і, опосередковано, державних чиновників підзвітними, демократичні процедури та санкції допомагають контролювати деспотичну владу та обмежувати поширення корупції: «демократія та підзвітність підвищують ціну корупційної поведінки і запобігають хабарництву, що зменшує можливос-

ті для корупції»⁴³⁴. Незважаючи на багато явних і неявних тверджень щодо позитивного чи негативного впливу демократизації на функціонування держави, фактів, які б підтверджували чи спростовували наявність такого взаємозв'язку поки що не має.

Як уже зазначалося, не всі нові демократичні режими виявилися стабільними, в деяких країнах відбувалися відкати від демократії, а багато постсоціалістичних країн не можуть бути віднесені до числа консолідованих. Деяким з них досі загрожують зміцнення авторитарних тенденцій, ослаблення підтримки демократичних інститутів з боку громадян. В інших регіонах світу виникли хоч і стабільні, але так звані «дефектні» або делегативні демократії⁴³⁵, де політика здебільшого залишається «делегованою» часто неефективним лідерам і лідерам-популістам через низький рівень залучення громадян у політичний процес. Тому на перший план виходять проблеми загальної «якості» демократичних систем як в частині належного функціонування⁴³⁶, так і в більш вимогливому нормативному значенні⁴³⁷.

Проблема із нестабільними і слабкими політичними інститутами демократичного режиму полягає у необхідності певного часу для впровадження культури демократії. Адже демократія – результат процесу демократизації, розтягнутого протягом століть, який поступово і результативно вирішував проблеми конкретного історичного періоду.

Як слушно зазначають Дж. Марч і Дж. Олсен⁴³⁸, сучасні демократичні політії є «продуктами вчорашнього дня» (вони розвивалися в унікальних національних умовах і несуть на

⁴³⁴ *Pellegata A.* The effects of democracy on the «quality of governance». Evidence on the capacity of political systems to constrain corruption. URL: <http://www.sisp.it/files/papers/2009/alessandro-pellegata-427.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).

⁴³⁵ *O'Donnell G.* Delegative democracy // *Journal of Democracy.* 1994. Vol. 5. № 1. P. 55–69.

⁴³⁶ *Diamond L., Morlino L.* Assessing the quality of democracy. Baltimore (MD): Johns Hopkins University Press, 2005.

⁴³⁷ *Barber B. R.* Strong democracy: Participatory politics for a new age. Berkeley (CA): University of California Press, 1984.

⁴³⁸ *March J. G., Olsen J. P.* Democratic governance. New York: Free Press, 1995.

собі відбиток історії), що опинилися в мінливому соціально-економічному і технологічному контексті. Якщо раніше найпопулярнішими поняттями у політиці та державному управлінні були борг, справедливість і виважена дискусія, яка веде до встановлення істини і знаходження вірного рішення, то зараз частіше говорять про конкуренцію, політичні коаліції, торг та різноманітні обміни між раціонально мислячими егоїстичними індивідами.

Ефективне функціонування демократії вимагає виконання основної умови: «цивілізованості громадян, офіційних осіб, інститутів і політичних процесів». При цьому під цивілізованістю розуміється «усвідомлення колективного (громадянського) характеру людського буття». Як вважають Дж. Марч і Дж. Олсен⁴³⁹, її виконання вимагає наявності: 1) почуття солідарності, що пов'язує індивіда і політичну спільноту (при збереженні індивідуальної автономії і відмови від виключення індивідів з політики на різних підставах); 2) специфічних ідентичностей або ролей (громадянина, посадової особи), сумісних з демократичними процедурами, які їх підтримують, відповідають високим моральним стандартам (любов до свободи, готовність відстоювати власні права і права інших громадян, а також виконувати громадянський або службовий обов'язок) і здатні до самоудосконалення; 3) інститутів, що забезпечують баланс між спільнотою та індивідуальною автономією, між різними ідентичностями та лояльностями.

Демократичне врядування в інституційній парадигмі, яке запропонували Дж. Марч і Дж. Олсен, – не просто формування і управління коаліціями та обмінами в рамках деяких обмежень, але діяльність із створення і зміни цих обмежень, вплив на соціально-політичне життя і саму історію, а також її сприйняття. Демократичне врядування передбачає:

1) створення, підтримку і розвиток демократичних громадянських і групових ідентичностей, а також виявлення та протидію ідентичностям, несумісним з демократією (через соціалізацію, деліберацію і участь);

⁴³⁹ March J. G., Olsen J. P. Democratic governance. New York: Free Press, 1995. P. 43.

2) створення та надання громадянам, групам та інститутам можливостей для здійснення прийнятних політичних дій;

3) оцінку (інтерпретацію) політичних дій;

4) розвиток політичної системи, здатної адаптуватися до змін вимог середовища.

Аналіз майже 30 пострадянських країн свідчить, що для процвітання демократії держава повинна володіти необхідними інструментами для підтримання порядку і закону, для захисту прав громадян, іншими словами забезпечити підтримання та надання необхідних державних послуг.

Низка авторів вказують на прямий зв'язок між сильною державою та демократичними інститутами⁴⁴⁰. Ще у 1996 р. Х. Лінц і А. Степан стверджували, що ефективна держава є необхідною умовою для демократичної консолідації (громадянської, політичної, економічної та верховенства права). Іншими словами, для процвітання демократії держава повинна бути спроможною надати і гарантувати права людини, правління закону, захист приватної власності тощо.

Однак на практиці ця теорія ніколи не досліджувалася. Пострадянська модель спроможності держави дає змогу повному оцінити типи режимів – демократичних чи авторитарних – що з'явилися після падіння соціалістичної системи.

Значний масив літератури пропонує механізми, що поєднують якість демократії та спроможність держави. Найбільш ґрунтовним у цій сфері слід вважати дослідження А. Гжимали-Бассе⁴⁴¹, яка запропонувала поняття здорової конкурен-

⁴⁴⁰ *Bunce V. Comparative democratization: Big and bounded generalizations // Comparative Political Studies. 2000. Vol. 33. P. 703–734; Fukuyama F. State-building: Governance and world order in the 21st century. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004; Huber E., Rueschemeyer D., Stephens J. D. The paradoxes of contemporary democracy: Formal, participatory, and social dimensions / Anderson L. Transitions to democracy. New York, NY: Columbia University Press, 1999. P. 168–192; Suleiman E. Bureaucracy and democratic consolidation: Lessons from Eastern Europe / Anderson L. Transition to democracy. New York: Columbia University Press. 1999. P. 141–167.*

⁴⁴¹ *Grzymala-Busse A. Rebuilding leviathan. Party competition and state exploitation in post-communist democracies. Cambridge, UK: Cambridge Uni-*

ції, відповідно до якого високий рівень конкуренції серед політичних партій протягом пострадянського періоду пояснює чому державні ресурси були менше вичерпані правлячими коаліціями в Естонії, Литві, Словенії, Польщі та Угорщині, порівняно з Чехією, Словаччиною, Литвою та Болгарією. У першій групі країн опозиційні партії відігравали важливу роль у діяльності усіх успішних урядів починаючи з 1990 року і навіть спромоглися успішно моніторити рівень державної експлуатації. Висновки автора перегукуються з результатами дослідження Дж. Морана та П. Кіфера, які стверджували, що рівень довіри до уряду залежить не лише від його послідовності у реалізації програми реформ, але посилюється присутністю впливових гравців, що можуть накласти вето на його рішення.

Аналогічно до цих робіт в одному з досліджень Світового банку також стверджується, що рівень спроможності держави може підтримуватися у налагодженому балансі за рахунок добре розвиненого громадянського суспільства⁴⁴².

Поглиблюючи ранні дослідження зв'язку між корупцією та демократією Г. Бек та А. Хаденіус⁴⁴³, так само як Н. Чаррон та В. Лапуенте⁴⁴⁴ запропонували кількісну демонстрацію на великій вибірці країн, використовуючи удосконалені методи вимірювання спроможності держави. Хоча емпіричні дослідження між демократією та державною спроможністю є сильними сторонами цих робіт, однак отримані ними теоретичні висновки не дають підстав стверджувати про наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між цими феноменами. Обидва дослідження розглядають J-подібну чи параболоподібну залежність між демократією та адміністра-

versity Press, 2007; Grzymala-Busse A., Luong J. P. Reconceptualizing the state: Lessons from post-communism // *Politics & Society*. 2002. Vol. 30. P. 529–554.

⁴⁴² Hellman J., Jones G., Kaufmann D. *Seize the state, seize the day: State capture, corruption and influence in transition* (Policy Research Working Paper 2444). Washington, DC: World Bank, 2000.

⁴⁴³ Back H., Hadenius A. *Democracy and state capacity: Exploring a J-shaped relationship*. P. 1–24.

⁴⁴⁴ Charron N., Lapuente V. *Does democracy produce quality of government?* P. 443–470.

тивною ефективністю. Як зазначає А. Гжимала-Бассе, у країнах, які вже перебувають на певному рівні розвитку демократії, подальша демократизація має позитивний вплив на зміцнення адміністративної здатності держави. Водночас в авторитарних режимах демократизація слугуватиме зниженню державної здатності, а у випадку напівавторитарних режимів, демократизація не впливає на державну спроможність⁴⁴⁵.

Можна зробити два висновки про важливість ефективної діяльності держави у поясненні транзитних переходів. По-перше, емпіричні дослідження свідчать про сильний взаємозв'язок між певним рівнем дієздатності держави та успішним завершенням демократичного переходу. Проблеми, з якими стикнулися постсоціалістичні країни після краху режимів, були надзвичайно складними. Вони включали економічну трансформацію, демократичний перехід, реконструкцію держави, відродження громадянського суспільства, формування політичних партій, повну переорієнтацію зовнішньої і безпекової політики, а у деяких випадках навіть йшлося про відновлення національної ідентичності.

Як результат, різні країни були більше або менше успішними у реалізації цих змін, оскільки дієздатність держави на ранніх етапах переходу, її сила чи слабкість, встановлювали обмеження щодо вибору пакету реформ та результатів його реалізації. Відмінності у дієздатності держави на ранніх етапах демократизації дали різні можливості політикам щодо вибору ключових елементів політичних та економічних реформ.

По-друге, багатоваріантний аналіз також засвідчив існування сильної та чіткої емпіричної залежності між дієздатністю держави та демократією у постсоціалістичних країнах у часі.

⁴⁴⁵ Back H., Hadenius A. Democracy and state capacity: Exploring a J-shaped relationship. P. 20.

3.2. Розбудова інституційної спроможності держави

Для виявлення причин поразок демократичних режимів, група дослідників – А. Діскін, Х. Діскін та Р. Хазан – проаналізували причини невдач в ході утвердження демократії у майже 60 країнах⁴⁴⁶. Чинники, які бралися до уваги в ході дослідження були розподілені на чотири взаємопов'язані групи: інституційні, соціальні, партійні та зовнішнє втручання.

До інституційних критеріїв, що ослаблюють демократію, віднесені:

1. Федералізм, який може сприяти занепаду демократичного ладу більше, ніж будь-який інший адміністративно-територіальний устрій держави. Наявність достатньо самостійних суб'єктів федерації сприяє виникненню і розповсюдженню сепаратистських настроїв та продукує проблеми у відносинах центр-регіони. Варто зазначити, що серед дослідників немає одностайності з приводу даного припущення. Протилежної позиції дотримувався А. Ліпхарт, який назвав федералізм серед основних елементів обмеження влади більшості, що сприяє встановленню консенсусної демократії. Л. Даймонд⁴⁴⁷ та Д. Горовіц⁴⁴⁸ також звертали увагу на корисність федералізму для врегулювання етнічних та соціальних конфліктів, оскільки це сприяє встановленню більш стабільної демократії в плюралістичних суспільствах. Проте А. Гаденіус не знайшов значимих кількісних зв'язків між федералізмом та надійністю демократії у країнах, що розвиваються⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ Diskin A., Diskin H., Hazan R. Why democracies collapse: The reason for democratic failure and success // *International Political Science Review*. 2005. № 26. P. 291-309.

⁴⁴⁷ Diamond L. Three paradoxes of democracy // *Journal of Democracy*. 1990. № 1. P. 48-66; Diamond L. *Political culture and democracy in developing countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 1993.

⁴⁴⁸ Horowitz D. *Democracy in divided societies* / Diamond L., Planner M. Nationalism, ethnic conflict, and democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 61-112.

⁴⁴⁹ Hadenius A. The duration of democracy: Institutional vs. socio-economic factors / Beetham D. *Defining and measuring democracy*. London: Sage, 1994.

2. Президентська форма правління. Значна кількість авторів вважає, що президентська або змішана форма правління наражає демократію на більшу небезпеку, ніж парламентська. Особливо активно це питання досліджувалося в 1990-ті рр. Зокрема, А. Степан і С. Скеч⁴⁵⁰ стверджували, що президентська форма правління сприяє консолідації демократії. В свою чергу Х. Лінц попереджав про небезпеки президентства, вказуючи на вибори за принципом «переможець отримує все», подвійну легітимність уряду (президент та парламент) та жорсткість системи. Все це підриває спроможність до компромісів, що є основною вимогою демократичної системи⁴⁵¹. Д. Горовіц⁴⁵², С. Мейнверінг⁴⁵³, М. Шугарт і Дж. Карі⁴⁵⁴ виступали на захист президентського правління. Хоча дискусії з цього питання все ще тривають, проте помітна тенденція до домінування позицій прихильників парламентаризму⁴⁵⁵. Деякі кількісні дослідження не підтвердили перевагу певної форми правління⁴⁵⁶, в тому числі парламентаризму⁴⁵⁷.

3. Пропорційна виборча система. Досить популярним твердженням у науковій літературі є те, що пропорційна система виборів швидше веде до поразки демократії, ніж інші.

⁴⁵⁰ *Stepan A., Skach C. Presidentialism and parliamentarism in comparative perspective / Linz J., Valenzuela A. The failure of presidential democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994.*

⁴⁵¹ *Лунц Х. Опасности президентства // Пределы власти. 1994. № 2-3. С. 3-24.*

⁴⁵² *Horowitz D. Comparing democratic systems // Journal of Democracy. 1990. № 1. P. 73-79.*

⁴⁵³ *Mainwaring S. Presidentialism, multipartism, and democracy: The difficult combination // Comparative Political Studies. 1993. № 26. P. 198-228.*

⁴⁵⁴ *Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. New York: Cambridge University Press, 1992.*

⁴⁵⁵ *Lijphart A. Constitutional choices for new democracies // Journal of Democracy. 1991. № 2. P. 72-84; Lijphart A. The virtues of parliamentarism: But which kind of parliamentarism? / Chehabi H. E., Stepan A. Politics, society, and democracy: Comparative studies. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1995.*

⁴⁵⁶ *Power T., Gasiorowski M. Institutional design and democratic consolidation in the Third World // Comparative Political Studies. 1997. Vol. 30. P. 123-155.*

⁴⁵⁷ *Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? // Journal of Democracy. 1996. № 7. P. 39-55.*

Загалом, пропорційна виборча система може призвести до двох суперечливих наслідків: 1) спричинити фрагментацію, що послаблює партійну систему; 2) розширити представництво, локалізуючи конфлікт у певних межах, запобігаючи, таким чином, його виходу за рамки партійної системи – у суспільство. Суперечки з приводу переваг тої чи іншої виборчої системи все ще тривають⁴⁵⁸, проте прихильників пропорційної системи виборів із високим бар'єром досить мало. Навіть ті вчені, які виступають за пропорційність, вказують на необхідність виваженого підходу при виборі прохідного бар'єру.

4. Конституційна слабкість (нестабільність). Політична система з низькою конституційною стабільністю набагато ближча до колапсу демократії, ніж з високою. Причина полягає в тому, що часті конституційні зміни можуть виступати не тільки причиною, а й індикатором демократичної нестабільності. Чіткі правила гри, особливо в часи кризи, здатні запобігти ослабленню основ демократії⁴⁵⁹. Питання конституційної стабільності детально не аналізується у літературі, однак має своїх прихильників і противників. Зокрема П. Меркль⁴⁶⁰ висловлюється на користь певної гнучкості конституції, в той час як А. Лейпхарт⁴⁶¹ та низка інших дослідників, наполягають на тому, що жорстка конституція є основою консенсусної моделі демократії і рекомендована до впровадження у молодих демократіях.

Серед соціальних критеріїв були виділені наступні:

1. Наявність розламів у середині суспільства. В працях політологів висувається гіпотеза, що країни з глибокими

⁴⁵⁸ *Blais A., Dion S.* Electoral systems and the consolidation of new democracies // *Ethier D.* Democratic transition and consolidation in Southern Europe, Latin America and Southeast Asia. L.: Macmillan, 1990; *Lardeyret G.* The problem with PR // *Journal of Democracy*. 1991. № 2. P. 30–35; *Sartori G.* Comparative constitutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes. New York: New York University Press, 1994.

⁴⁵⁹ *Lutz D.* Toward a theory of constitutional amendment // *American Political Science Review*. 1994. № 88. P. 365–380.

⁴⁶⁰ *Merkl P.* Which are today's democracies? // *International Social Science Journal*. 1993. Vol. 45. P. 257–270.

⁴⁶¹ *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997.

і/або паралельними соціальними розламами, більше схильні до поразки демократії, ніж ті, у яких ці розлами мілкі і/або перетинаються. Широко визнаним є підхід С. Ліпсета⁴⁶², за якого перехресні розлами сприяють стабільній демократії. Водночас низка авторів (Р. Даль⁴⁶³, Д. Горовіц, Г. Пауелл⁴⁶⁴) схильні заперечувати взаємозв'язок між наявністю соціальних розламів та ефективністю функціонуванням демократії. Проміжна позиція між цими двома підходами полягає в тому, що наявність чи відсутність лише певних видів соціальних розламів впливає на стабільність демократичного режиму.

2. Слабкість економіки. Країни із слабкою чи нестабільною економікою більше схильні до демократичного колапсу. Дослідження, здійснене А. Пшеворські⁴⁶⁵, встановило зв'язок між економікою (її ростом, відсутністю криз, низьким рівнем інфляції) та стабільною демократією. Тобто, позитивні здобутки в економічній сфері сприяють стабілізації демократії. Також низка досліджень⁴⁶⁶ підтвердила результати співставлення між показниками багатства, індустріалізації, урбанізації та освітою, проведеного С. Ліпсетом⁴⁶⁷. Він зробив висновок, що економічно розвинені нації швидше підтримуватимуть демократичний устрій, ніж бідні.

3. Несприятлива історія – історичний досвід, політична культура, ступінь розвитку громадянського суспільства. Країни з недемократичним чи неоднозначним історичним минулим більше схильні до демократичного колапсу.

⁴⁶² Lipset S. The social requisites of democracy revisited // American Sociological Review. 1994. № 59. P. 1–22.

⁴⁶³ Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. Харків: Каравела, 2002.

⁴⁶⁴ Powell G. Contemporary democracies: Participation, stability, and violence. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

⁴⁶⁵ Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? P. 39–55.

⁴⁶⁶ Bollen K., Jackman R. Political democracy and size distribution of income // American Sociological Review. 1985. № 50. P. 438–457; Cutright P., Wiley J. Modernization and political representation: 1927–1966 // Studies in Comparative International Development. 1969. № 5. P. 23–44.

⁴⁶⁷ Lipset S. Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy // American Political Science Review. 1959. № 53. P. 69–105.

Найкраще це твердження розкрито у праці Г. Алмонда і С. Верби⁴⁶⁸, які досліджували зв'язок між громадянською культурою та стабільністю демократичного режиму. Ця проблема також аналізувалася у працях С. Ліпсета, Р. Патнама⁴⁶⁹ та у запропонованому С. Хантінгтоном⁴⁷⁰ підході у вигляді трьох хвиль демократизації.

Партійні критерії включали:

1. Фрагментованість партійної системи. Як свідчить досвід Веймарської республіки, чим вища фрагментація, тим більша ймовірність демократичного колапсу. Більшість політологів, серед яких М. Дюверже⁴⁷¹, С. Ліпсет і Р. Даль, погоджуються з думкою, що двопартійна система є необхідною умовою встановлення політичної стабільності. Однак ті вчені, які виступають за фрагментацію (А. Лейпхарт, М. Мілдарські⁴⁷², С. Роккан⁴⁷³, Дж. Сарторі⁴⁷⁴), попереджають про небезпеку її надто високого рівня.

2. Поляризованість партійної системи. Висока поляризація партійної системи сприяє поразці демократії, оскільки вона породжує екстремістські або ж антисистемні партії, які підтримують легітимність режиму, та не допускаються до формування уряду, що веде до демократичної нестабільності⁴⁷⁵.

⁴⁶⁸ Almond G., Verba S. The civic culture. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.

⁴⁶⁹ Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ, Основи, 2001.

⁴⁷⁰ Хантінгтон С. Третья волна: Демократизация на исходе XX века. Москва, Росспен, 2003.

⁴⁷¹ Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2000.

⁴⁷² Midlarsky M. Political stability of two-party and multiparty systems: Probabilistic bases for the comparison of party systems // American Political Science Review. 1984. Vol. 78. P. 929-951.

⁴⁷³ Rokkan S. Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of the processes of development. Oslo: Norwegian University Press, 1970.

⁴⁷⁴ Sartori G. Parties and party systems: A framework for analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

⁴⁷⁵ Sani G., Sartori G. Polarization, fragmentation and competition in Western democracies / Daalder H., Mair P. Western European party systems: Continuity and change. London: Sage, 1983; Hazan R. Centre parties: Competition and polarization in European parliamentary democracies. London: Pinter, 1997.

3. Нестабільність уряду. Урядова нестабільність чи нестійка урядова коаліція веде до краху демократичного режиму. Більше того, деструктивні процеси в уряді також можуть свідчити про загальну нестабільність, спровоковану низкою чинників, проаналізованих вище. Підтвердження даної гіпотези зустрічаються у працях, присвячених вивченню окремих країн у періоди криз. Більшість досліджень урядової та коаліційної стабільності зосереджені на вивченні спеціальних чинників, що сприяють чи загрожують стабільності уряду, а не на демократичній системі загалом⁴⁷⁶.

Значення останнього чинника – зовнішнього втручання у внутрішні справи держави – полягає в тому, що країни, які зазнали серйозного втручання ззовні, більш схильні до краху демократичних інститутів. Оскільки привнесена ззовні і впроваджена силовими методами демократія чи будь-які інші політичні інститути виявляються нежиттєздатними, якщо зовнішній актор зменшує свою присутність на території держави.

Виділивши ці чотири групи чинників, автори включили у своє дослідження 30 випадків падіння демократичних режимів і 32 випадки їх стабільного функціонування. В результаті з'ясувалося, що найважливішими чинниками, що ведуть до руйнування демократії, є розлами, слабкість економіки, несприятлива історія, урядова нестабільність та зовнішнє втручання⁴⁷⁷.

Із одинадцяти розглянутих вище гіпотетичних критеріїв, на сьогодні в Україні можна констатувати наявність шести, причому негативний вплив останніх чотирьох з них доведено дослідниками: змішана форма правління, конституційна нестабільність (конституційна реформа 2004 року та нинішні спроби внесення змін до Конституції), наявність

⁴⁷⁶ *Laver M., Shepsle K.* Making and breaking governments: Cabinets and legislatures in parliamentary democracies. New York: Cambridge University Press, 1996; *Warwick P.* Government survival in parliamentary democracies. New York: Cambridge University Press, 1994.

⁴⁷⁷ *Diskin A., Diskin H., Hazan R.* Why democracies collapse: The reason for democratic failure and success // *International Political Science Review*. 2005. Vol. 26. P. 303.

розламів всередині суспільства (до 2014 року найбільш дискусійними були мовне питання, ставлення до минулого, членство в НАТО та Євросоюзі), слабкість економіки (висока інфляція, економічний спад), несприятлива історія та урядова нестабільність, спровокована слабкістю парламентської більшості. Іншими словами, демократичне будівництво в Україні відбувається досить повільними темпами без виключення ймовірності посилення авторитарних тенденцій.

Взаємозв'язок між стабільністю, цілісністю держави та демократією простежується у рейтингу нестійких держав (Fragile States Index⁴⁷⁸), який складають журнал Foreign Policy та Фонд миру. При його формуванні до уваги беруться 11 критеріїв: демографічний тиск (густота населення, конфліктуючі етнічні групи); рівень еміграції; рівень економічної нерівності; стан розвитку економіки; криміналізація держави; фрагментованість силових структур та еліти; наявність переміщених осіб усередині країни; зростання реваншистських настроїв; обсяг послуг, що надаються державою; ступінь дотримання законів і прав людини; наявність зовнішнього втручання (іноземне втручання у внутрішні конфлікти, залежність від зовнішнього фінансування).

Для загальної оцінки стану країни укладачі рейтингу також аналізували спроможність п'яти основних державних інститутів – політичного керівництва, армії, поліції, судової системи та громадянських служб – забезпечити безпеку держави та її громадян. Наявність високих балів по двом індикаторам вважається найбільш критичним для стійкості держави: ступінь територіальної і соціальної нерівномірності економічного розвитку та рівень криміналізації, делегітимації держави. В результаті проведеного аналізу 178 країн, дослідники розподілили їх на 11 категорій: дуже міцні, міцні, дуже стабільні, більш стабільні, стабільні, у небезпеці, поміркована загроза, висока загроза, критична ситуація, досить критична ситуація і надзвичайно критична ситуація. Динаміка України згідно рейтингу держав, що не відбулися, виглядає

⁴⁷⁸ *Fragile States Index*. URL: <http://fsi.fundforpeace.org> (дата звернення: 01.11.2016).

3.2. Розбудова інституційної спроможності держави

наступним чином: (1 – найгірша ситуація, 178 – найкраща ситуація): 2005 р. – 39-те місце; 2006 р. – 86-те місце; 2007 р. – 106-те місце; 2008 р. – 108-ме місце; 2009 р. – 110-те місце; 2010 р. – 109-те місце; 2011 р. – 110 місце, 2012 р. – 113, 2013 р. – 117-те місце; 2014 р. – 113-те місце; 2015 р. – 84-те місце.

Наступна таблиця демонструє взаємозв'язок між спроможністю державних інститутів та рівнем демократії.

Таблиця 10

Рейтинг недієздатних держав та ступінь свободи

Fragile States Index 2016	Freedom in the World 2016	Fragile States Index 2016	Freedom in the World 2016	Fragile States Index 2016	Freedom in the World 2016
Надзвичайно критична ситуація		Поміркова-на загроза		Міцні	
1. Сомалі	Не вільна	72. Грузія	Частково вільна	169. Канада	Вільна
2. Південний Судан	Не вільна	81. Азербайджан	Не вільна	170. Ісландія	Вільна
3. ЦАР	Не вільна	83. Туркменістан	Не вільна	171. Швеція	Вільна
4. Судан	Не вільна	85. Україна	Частково вільна	172. Ірландія	Вільна
5. Йемен	Не вільна	92. Білорусь	Не вільна	174. Швейцарія	Вільна
6. Сирія	Не вільна	93. Молдова	Частково вільна	175. Данія	Вільна
7. Чад	Не вільна	98. Сербія	Вільна	176. Нова Зеландія	Вільна
8. Конго	Не вільна			177. Норвегія	Вільна

Більшість молодих демократій Східної Європи віднесені до групи більш стабільних країн: Польща (152), Чехія (151), Литва (149), Естонія (146), Словаччина (144), Латвія (141). До стабільних потрапили Хорватія (135), Угорщина (135), Румунія (134), Болгарія (132). Водночас держави, де склалася

надзвичайно критична ситуація характеризуються відсутністю демократичних інститутів або їх недорозвиненістю, що, до певної міри, підтверджує гіпотезу про взаємозв'язок між демократією та спроможністю держави.

Привертає увагу і той факт, що найбільш стабільними і дієздатними державами є демократії, в той час як авторитарні режими очолюють рейтинг недієздатності, наближаючись до межі, за якою починається розпад держави.

Будь-яка трансформація управлінських інститутів держави має на меті підвищення рівня ефективності їх діяльності, чи мова йде про еволюційні зміни у рамках демократичного режиму, чи про революційні при переході від авторитарних до демократичних засад управління. Особливе значення ефективність і якість діяльності органів державної влади має в останньому випадку, адже саме ці чинники здатні забезпечити економічний розвиток держави, що є однією з необхідних умов розвитку і зміцнення новостворених демократичних інститутів.

Світовий банк (СБ) вже у 1989 році усвідомив значення якісного управління для формування стабільних демократичних режимів. В його доповіді про африканські держави міститься висновок про те, що неодмінною запорукою успіху економічних реформ є створення інститутів⁴⁷⁹. У міру запровадження демократичних принципів управління роль інститутів зростала, оскільки вважалося, що завданням державних інститутів є встановлення збалансованих правил економічної взаємодії, побудова правової держави і формування сильних фінансових інститутів, забезпечення прав власності і відкритої конкуренції⁴⁸⁰. У відповідності з цими аргументами адміністративна реформа і зміна завдань держави (її відмова від статусу головного економічного суб'єкта і перетворення в інститут, який «належним чином» заохочує приватних гравців), вивільняє нові сили, які потребують кращої інтеграції в

⁴⁷⁹ *Sub-Saharan Africa: From crisis to sustainable growth*. Washington, DC: World Bank, 1989.

⁴⁸⁰ *From plan to market: World Development Report 1996*. Washington, DC: World Bank, 1996. P. 86-122.

політичні структури і забезпечення їх надійності. Таким чином, реформа урядових інститутів створює середовище, в якому процвітання політичної демократії вважається неминучим.

Щорічно Світовий банк відстежує зміни у рейтингу якості державного управління⁴⁸¹, що виходить із пропагованої ним концепції належного урядування. Цей документ містить результати першого десятиріччя існування цього проекту, яке охопило 212 країн. СБ виходить з того, що якість управління є вирішальним чинником економічного росту. Методологія СБ полягає в тому, що для визначення досить розмитого поняття – якості державного управління – слід враховувати шість основних аспектів інституційної якості або управління:

1. Врахування думки населення і підзвітність держорганів, які відслідковують дотримання політичних, громадських прав і прав людини.

2. Політична стабільність і насильство, які оцінюють вірогідність загроз насильства або змін у владі, включаючи тероризм.

3. Ефективність управління, яка свідчить про компетентність бюрократії та якість надання державних послуг.

4. Якість законодавства, що характеризується використанням ринкових механізмів для регулювання економічних процесів.

5. Верховенство права, яке вказує на якість виконання договорів, роботу органів з охорони правопорядку та судів, а також вірогідність злочинів і насильства у суспільстві.

6. Боротьба з корупцією, яка вказує на застосування державних повноважень для забезпечення приватних інтересів, включаючи корупцію у великих та незначних розмірах, а також захоплення держави корумпованими угрупованнями зсередини.

Автори дослідження – Д. Кауфман, А. Краай та М. Мاستруцці – виходили з того, що необхідно взяти усі наявні бази

⁴⁸¹ Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. Governance Matters VI: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996–2006. Washington, DC: World Bank, 2007.

даних, виключивши повторення інформації. За таких умов випадкові помилки та тенденційність одних дослідників буде компенсована іншими.

Звіт про результати десятилітнього дослідження, на думку експертів зі Світового банку, демонструє країнам, що розвиваються, необхідність формування ефективної бюрократичної машини, переходу до якісного управління державними справами. Якщо рейтинг держави покращується на 1 бал, то це рівнозначно зниженню дитячої смертності на 2/3 та збільшенню доходів населення в 3 рази у довгостроковій перспективі.

Історія досліджень дає підстави стверджувати, що багатство та процвітання є наслідком покращення якості управління, а не навпаки.

Як видно з таблиці 11, в Україні після покращення показників протягом 2005–2006 років спостерігається поступове погіршення ситуації. У порівнянні з 1996 роком найбільшого прогресу нам вдалося досягти у підзвітності державних органів та врахуванні думки населення. Незначного успіху вдалося домогтися у боротьбі із корупцією. Знизилися показники у таких сферах як політична стабільність, якість законодавства та верховенство права.

Автори рейтингу вказують на прямий взаємозв'язок між якістю державного управління і корупцією. Так, у США, Канаді, Португалії, де висока якість управління, майже відсутня корупція. А в Росії, Єгипті, Венесуелі низька якість управління супроводжується високим рівнем корупції та низькою підзвітністю влади.

Водночас у звіті Світового Банку про Світовий розвиток у 2011 р. (*World Development Report 2011*) відзначено, що інституційні реформи у країнах, ослаблених кризою або ж війною, не обов'язково повинні бути технічно досконалими. Швидше, вони повинні бути пристосовані до політичного контексту та місцевих ініціатив у кожен конкретний проміжок часу. Деякі стверджують, що успішне інституційне будівництво обов'язково має бути частиною суспільного договору⁴⁸².

⁴⁸² *World Development Report 2011: Conflict, Security, and Development*. Washington, DC: World Bank, 2011.

Управлінські показники України⁴⁸³

	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2016
Врахування думки населення і підзвітність держорганів	-0,3	-0,33	-0,57	41	46	48	-0,06
Політична стабільність, відсутність насильства та тероризму	-0,08	-0,13	-0,22	37	45	6	-0,27
Ефективність управління	-0,88	-0,76	-0,68	34	25	35	-0,77
Якість законодавства	-0,49	-0,82	-0,61	34	34	30	-0,57
Верховенство права	-0,53	-0,98	-1,07	27	25	23	-0,73
Боротьба з корупцією	-1,03	-1,18	-1,06	30	17	15	-0,9

Однак деякі елементи слабкості держави є глибоко вкоріненими у соціальну динаміку та відносини, і ключовий вимір інституційної спроможності стосується міри, до якої органи держави спроможні врегульовувати соціальні конфлікти, допомагати у відновленні та розвитку соціальної практики. У слабких державах з низькою інституційною спроможністю ці політичні сили та макросоціальні розколи можуть зникати, а іноді і зміщуватися або змінюватися. Фактично, організаційна ефективність залежить від політичного контексту та інститутів, форма діяльності яких є очевидною⁴⁸⁴.

Індекс трансформації Бертельсманна⁴⁸⁵ (ІТБ) є підсумком порівняльного аналізу рівня розвитку демократії та ринкової

⁴⁸³ *The Worldwide Governance Indicators*. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp> (дата звернення 01.11.2016).

⁴⁸⁴ Mahoney J., Thelen K. *Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁴⁸⁵ Bertelsmann Stiftung's Transformation Index. URL: <https://www.bti-project.org/> (дата звернення: 01.11.2016).

економіки, а також якості державного управління в 129 країнах світу. Проект реалізується Фондом Бертельсманна спільно з Центром дослідження прикладної політики у Мюнхені. До роботи над Індексом залучена міждисциплінарна комісія експертів, до складу якої входять представники провідних дослідницьких інститутів і університетів переважно з Німеччини і Франції. Результатом їх роботи є поєднання якісних і кількісних оцінок політичного, економічного розвитку перехідних держав та їх динаміка.

Першою складовою Індексу трансформації є «статусний індекс» (Status Index), що відображає ступінь просування перехідних суспільств до демократії та ринкової економіки. Найкращі показники мають ті країни, де найбільш ефективно функціонують інститути демократії та ринкової економіки. Показник кожної країни розраховується як середнє арифметичне двох числових показників, що характеризують досягнення у сфері політичної та економічної трансформації. Успішність політичної трансформації визначається на основі індикаторів, які включають такі критерії як суверенність, політична участь, верховенство права, стабільність демократичних інститутів, політична і соціальна інтеграція. В ході аналізу економічної трансформації враховуються: рівень соціально-економічного розвитку країни, структура ринкових процесів, валютна та цінова стабільність, дотримання прав приватної власності, рівень всезагального добробуту, стабільність економічної системи.

Друга складова – «індекс управління» (Management Index) – оцінює якість державного управління. Результат кожної країни розраховується на основі кількісних показників рівня і складності управління. В свою чергу рівень управління визначається на основі аналізу таких чинників, як здатність політичних акторів до маневрування і досягнення консенсусу, ресурсна ефективність, взаємодія із зовнішнім середовищем. Рівень складності управління вираховується на основі 6 індикаторів: структурні умови, традиції громадянського суспільства, інтенсивність конфліктів, рівень освіти населення, економічні показники країни і роль закону.

**Найкращі перехідні країни згідно з індексом трансформації
Бертельсманна 2016⁴⁸⁶**

Політична трансформація	Економічна трансформація	Управління трансформацією
Уругвай	Тайвань	Уругвай
Естонія	Чехія	Чилі
Тайвань	Естонія	Тайвань
Польща	Литва	Естонія
Чехія	Польща	Польща
Литва	Сінгапур	Литва
Коста-Рика	Словенія	Латвія
Словенія	Словаччина	Словаччина
Чилі	Пд. Корея	Ботсвана
Словаччина	Уругвай	Пд. Корея

Високі показники рівня складності управління за інших рівних умов підвищують рейтинг країни, в якій уряд спромігся завдяки ефективному використанню управлінського потенціалу вирішити проблеми переходу.

Згідно Індексу лідерами трансформацій серед постсоціалістичних країн є Естонія (2), Чехія (3), Польща (5), Литва (6), Словенія (7), Словаччина (9) і Латвія (10).

Україна в 2016 р. посіла 52-е місце, поступившись таким постсоціалістичним країнам, як Молдова (47), Грузія (45), Косово (44), Боснія і Герцеговина (42), Албанія (33), Македонія (31), Сербія (21), Чорногорія (20), Болгарія (16), Хорватія (15), Румунія (14). Якщо ж порівнювати із пострадянськими республіками, то найближчі до нас Киргизстан (70), Вірменія (64), Росія (81), Казахстан (85), Азербайджан (95), Біло-

⁴⁸⁶ Transformation Index BTI 2016. URL: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/publications/publication/did/transformation-index-bti-2016/> (дата звернення: 01.11.2016).

русь (99), Таджикистан (109), Узбекистан (115), Туркменістан 116). При цьому найкращі оцінки Україна здобула щодо статусу демократії (6,8) та ринкової економіки (5,4), а найгірші – за управлінським індексом (5 балів), який майже не покращувався з моменту складання Індексу в 2006 р.

Таким чином аналіз компонентів, що включаються у різноманітні міжнародні рейтинги з оцінки прогресу у впровадженні демократичних інститутів, свідчить про важливість управлінської складової у цьому процесі. Здатність уряду певної країни створити необхідні норми, процедури, механізми прийняття і виконання рішень, використовувати сучасні способи оцінки та контролю за діяльністю організацій та індивідів, має вирішальне значення для переходу до консолідованої демократії. Ефективні управлінські процеси дають можливість державі адаптуватися до політичних, економічних, соціальних, демографічних, технологічних змін оточуючого середовища.

Накопичені за два десятиліття реформ у колишніх соціалістичних країнах позитивні та негативні результати дають змогу зробити висновок про унікальність транзитного переходу в цьому регіоні та по-новому оцінити роль інститутів і середовища.

Можна виділити два основні підходи до оцінки ролі та напрямку реформи державного управління в ході транзиту на території колишніх соціалістичних країн. Перший, прихильниками якого як правило є політики, різноманітні консультанти та неурядові організації, полягає в оцінці транзитних країн як полігону для випробовування неоліберальних ідей в політиці та економіці на практиці⁴⁸⁷. Домінуючим рецептом молодим демократіям щодо проведення адміністративної реформи був перехід до концепції Нового державного управління (New Public Management, НДУ), витоки якої можна віднайти у системі управління якістю У. Демінга (Total

⁴⁸⁷ *Haynes M., Husan R. Market failure, state failure, institutions, and historical constraints in the East European transition // Journal of European Area Studies. 2002. № 1. P. 105–129; Wedel J. Collision and collusion: The strange case of Western aid to Eastern Europe. New York: Palgrave, 2001.*

Quality Management) та у заклику Д. Озборна «заново створити уряд»⁴⁸⁸. В самому НДУ виділяються два напрямки, один з яких виходить із неоліберальних засад вільного ринку, що спричинило реформи в США, Канаді, Новій Зеландії та Великій Британії. А другий напрямок фокусується на покращенні управління та організаційних реформах, що більш характерно для країн континентальної Європи. Ці реформаторські рухи підтримувалися перемогами на парламентських виборах представників консервативних сил та політиків, що прагнули зменшити роль держави, таких як Р. Рейган у США та М. Тетчер у Великобританії.

Таким чином, ще до початку Третьої хвилі демократизації в Східній Європі багато розвинених країн мали як позитивний, так і негативний досвід запровадження НДУ. Слід зазначити, що прихильники даного напряму розуміли, що їхні рецепти для нових східноєвропейських демократій будуть досить болючими, але насаджування цих нових способів мислення та управління переважно сприятимуть появі «вікна можливостей, відкритому падінням комунізму»⁴⁸⁹. У їх наміри входило запровадження нових інститутів у ще соціалістичне суспільство зі старими підходами до вирішення справ. Ці стратегії, що називалися «шоковою терапією» чи підходом «великого вибуху», були сформульовані на основі схожого досвіду в Латинській Америці і Південній Європі та орієнтувалися на отримання негайного та вражаючого ефекту, однак не враховували значного розриву між західними ідеями та можливостями перехідних країн.

Представники другого підходу застерігали, що перехідний період може мати набагато складніший характер і вимагатиме розробки більш деталізованих програм реформ, ніж просте насаджування західних інститутів на теренах Східної Європи. Вони, як правило, називають себе транзитологами і

⁴⁸⁸ Osborne D., Gaebler T. Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector. Reading, MA: Addison-Wesley, 1992.

⁴⁸⁹ Orenstein M. Out of the red: Building capitalism and democracy in postcommunist Europe. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2001. P. 7.

акцентують увагу на розвитку інститутів, таких як політичні партії, групи інтересів та законодавчий процес⁴⁹⁰.

Майже два десятиліття реформ у постсоціалістичних країнах змусили дослідників внести корективи у свої підходи. Сьогодні переважна частина з них все більшу роль відводять культурі, інституціональній спадщині та негативно оцінюють надмірну інституціоналізацію⁴⁹¹.

Що стосується культури, то К. Худ запропонував корисну типологію для розуміння процесів у перехідних країнах, систематизувавши напрацювання різних вчених і демонструючи зв'язок між культурою та державним управлінням⁴⁹².

В основу своєї типології він поклав положення кроскультурної теорії «решіток і груп» М. Дугласа, яка припускала існування чотирьох варіантів світосприйняття і відповідних їм соціальних відносин, які розрізняються за «груповим» виміром (інтенсивністю приєднання індивіда до групи та ступінь її впливу на нього) та «решіткою» – ступенем обмеження індивідуальних взаємодій.

У цій системі координат виділяються наступні типи відносин:

1. Індивідуалізм (низька решітка, низька група) – висока ступінь змагальності та високий рівень недовіри, слабка культура, слабка групова залежність. Державне управління можна ототожнити з індивідуальною грою професіоналів (шахмати, шашки).

2. Фаталізм (висока решітка, низька група) – індивіди за власним вибором або ж з примусу виявляються ізольованими в складній соціальній структурі, для них характерний еkleктичний набір цінностей, атомізована субординація.

⁴⁹⁰ Przeworski A. *Democracy and the market*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Schmitter P., Karl T. *The conceptual travels of transitologists and consolidologists: How far to the east should they attempt to go?* // *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. P. 173–185.

⁴⁹¹ Lane J., Rohner D. *Institution building and spillovers* // *Swiss Political Science Review*. 2004. № 1. P. 77–90.

⁴⁹² Hood C. *The art of the state: Culture, rhetoric, and public management*. Oxford: Clarendon Press, 1998.

Адміністративну систему можна порівняти азартними видами – грою з долею (рулетка, ігрові автомати).

3. Ієрархія (висока решітка, висока група) – сильно об'єднані групи із складною внутрішньою структурою, характерна бюрократизація та централізація. Державне управління аналогічне командній грі з сильним капітаном (хокей, футбол).

4. Егалітаризм (низька решітка, висока група) – невеликі спільноти, що характеризуються постійними конфліктами між окремими фракціями, чітким вирізненням «своїх» і «чужих». Аналогією державному управлінню будуть групові, без капітана, і незмагальні види спорту (наприклад, народні танці).

Таблиця 13

Кроскультурна теорія «решіток і груп» М. Дугласа

Решітка	висока	Фаталізм	Ієрархія
	низька	Індивідуалізм	Егалітаризм
		низька	висока
		Група	

На думку М. Дугласа державне управління Східної Європи відноситься до категорії фаталізму, оскільки їх дуже атомізовані у соціальному та політичному вимірах громадяни не довіряють уряду та своїм сусідам. Управління державними справами у фаталістичних культурах схильне до корупції, замкнутості та спроможне надавати лише кілька найважливіших державних послуг. Відповідно, управлінська система є неефективною, невідповідною та слабо реагує на потреби суспільства. Для таких культур реформа державного управління повинна фокусуватися на відновленні довіри до державних інститутів та розбудові громадянського суспільства.

Інші дослідники – Я.-Е. Лейн та Д. Ронер – вирішили встановити зв'язок між інституційним розвитком країн, що проходять перехідний етап, та успіхами у запровадженні ринкової економіки. Разом з тим вони вирішили встановити існування позитивного ефекту доміно: коли успішна реформа одного інституту призводить до аналогічних результатів в інших. Шляхом емпіричного дослідження їм вдалося довести, що інституційний розвиток сфери державного управління справді пов'язаний з успіхами в економіці і, що ще більш важливо, зосереджуючи реформаторські зусилля на одному інституті можна домогтися позитивних результатів у діяльності інших.

Тобто «інституційні питання, такі, як права власності, ефективність управління, корупція, якість регуляторної політики, верховенство права (у вузькому сенсі) мають більший вплив на економічні результати», ніж макроекономічна політика та політична стабільність⁴⁹³.

Таким чином, дедалі більше дослідників схиляються до думки про важливість врахування культурного чинника в ході запровадження нових інститутів та врахування специфіки країн, що проходять через трансформаційні процеси.

Отже, держава є «вирішальною у конституюванні соціального порядку, у впровадженні регулювання та мирних приватних відносин між групами та індивідами»⁴⁹⁴ оскільки вона робить взаємодію між групами та індивідами більш передбачуваною. Відповідно, чим менша дієдатність держави тим складніше їй виконувати завдання, які постають перед нею у сучасному світі.

Якщо інститути держави не спроможні сприяти виконанню прав і обов'язків, то право держави на монополію насильства та ресурси може бути легко піддане сумніву. Більше того, якщо держава не може виконувати своїх обов'язків, то індивіди вдаються до альтернативних механізмів задоволення своїх потреб.

⁴⁹³ Lane J.-E., Rohner D. Institution building and spillovers. P. 86.

⁴⁹⁴ Przeworski A. Group on East-South systems transformations. New York: Cambridge University Press, 1995. P. 110.

Недієздатна, слабка держава не в змозі успішно адаптувати свої політичні інститути до потреб демократичного режиму, що призводить не лише до управлінського хаосу, а й несе у собі загрозу втрати суверенітету, про що переконливо свідчить рейтинг держав-невдах.

Розділ 4

Форма державного правління як засадничий інституційний вибір у перехідних суспільствах

4.1. Варіативність форм державного правління у нових демократіях

Вибір форми правління значною мірою визначає успішність перебігу демократичного транзиту. Як зазначали Д.Л. Горовіц⁴⁹⁵, Х. Лінц⁴⁹⁶ та С.М. Ліпсет⁴⁹⁷, творці нових демократичних конституцій мали визначитися щодо двох важливих питань: виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної) та форми державного правління: парламентської або президентської.

Важливість форми державного правління для перехідних країн зумовлена двома основними причинами. По-перше, визначаючи взаємодію між законодавчою та виконавчою гілками влади вона має значний вплив на якість демократії і перспективи демократичної консолідації. По-друге, вона відіграє значну роль у формуванні та інституціоналізації партійної системи. За президентської форми правління кількість партій не може пояснюватися виключно виборчим зако-

⁴⁹⁵ Horowitz D. L. Comparing democratic system // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. № 4. P. 73-79.

⁴⁹⁶ Linz J. J. The virtues of parliamentarianism // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. № 4. P. 84-91.

⁴⁹⁷ Lipset S. M. The centrality of political culture // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. № 4. P. 80-83.

4.1. Варіативність форм державного правління у нових демократіях

нодавством, яке деталізує процедуру формування представницьких органів місцевого і національного рівнів. На прикладі Латинської Америки і Африки було доведено, що президентська форма правління, вибори президента за принципом простої більшості голосів і одночасне проведення виборів до парламенту сприяють скороченню числа парламентських партій⁴⁹⁸.

Дискусії щодо відповідності президентської чи парламентської моделі потребам новостворених демократичних держав так чи інакше піднімалися у політологічних дослідженнях ще з 1970-х рр. По мірі збільшення кількості країн, що стали на демократичний шлях розвитку, накопичувалася емпірична база, що вимагала детального опрацювання. Одним з найважливіших питань для дослідників транзитних процесів став пошук оптимальної форми державного правління, яка б гарантувала успішність впровадження демократичних інститутів.

Проблема з президентами полягає в тому, що вони можуть бути або занадто слабкими, або занадто сильними. Коли президентська форма правління поєднується з пропорційною системою парламентських виборів і багатопартійністю, як це поширено в Латинській Америці, то це послаблює президентів, провокуючи політичну кризу. Однак президенти також можуть бути занадто сильними, що веде до ослаблення демократії⁴⁹⁹.

Водночас і парламентаризм не може вважатися панацеєю від хвороб транзиту. М. Фіш та М. Кронінг запропонували оцінювали впливовість законодавчого органу за допомогою Індексу влади парламенту (Parliamentary Power Index, ІВП), розробленому на основі масштабного дослідження⁵⁰⁰.

⁴⁹⁸ Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Mozaffar S., Scarritt J., Galaich G. Electoral institutions, ethnopolitical cleavages, and party systems in Africa's emerging democracies // American Political Science Review. 2003. Vol. 97. № 3. P. 379–390.

⁴⁹⁹ O'Donnell G. Delegative democracy // Journal of Democracy. 1994. Vol. 5. № 1. P. 55–69.

⁵⁰⁰ Fish M. S., Kroenig M. Diversity, conflict, and democracy: Some evidence from Eurasia and East Europe // Democratization. 2006. Vol. 13. № 5. P. 828–842.

Прорангувавши перехідні країни за шкалою від 0 (парламент повністю позбавлений влади) до 1 (максимальний ступінь впливовості парламенту), вони встановили значну залежність між повноваженнями парламенту та успішністю транзитного переходу: чим слабший законодавчий орган, тим більше шансів на зрив демократизації. Так, середній бал ІВП для країн невдалої демократизації становить 0,42; для країн з нестійкою демократизацією – 0,5; для країн зі сталою демократизацією – 0,62. Однак така кореляція не є абсолютною, про що свідчить військовий переворот 2006 р. у республіці Фіджі, яка мала один з найвищих показників ІВП – 0,63.

Детальний аналіз літератури, присвяченій трансформаційним процесам у перехідних суспільствах, дає змогу прослідкувати еволюцію наукових підходів та краще зрозуміти не лише особливості тої чи іншої форми правління, а й значення політичних інститутів для становлення демократичної держави.

Як вважає Р. Елджі⁵⁰¹, увесь масив наукових досліджень, присвячених формам державного правління, можна поділити на три періоди. Перший пройшов під домінуванням класичних аргументів Х. Лінца про переваги парламентської форми над президентською, особливо для молодих, нестабільних демократій. Для цього етапу був характерний акцент на поясненні однієї змінної (типу режиму) та однієї похідної (успіх демократичної консолідації).

Як стверджував Х. Лінц, президент та парламент, що обираються на прямих і загальних виборах, отримують право безпосередньо звертатися до народу, намагаючись заручитися підтримкою виборців у реалізації своєї політики. У випадку різної партійної приналежності глави держави і більшості у законодавчому органі це призводить до гострих і затяжних конфліктів між виконавчою та законодавчою гілками влади. Конфлікти можуть загострюватися через низку чинників, зокрема у зв'язку з: ультимативністю результатів президент-

⁵⁰¹ Elgie R. From Linz to Tsebelis: Three waves of presidential/parliamentary studies? // Democratization. 2005. Vol. 12. № 1. P. 108.

ських виборів, оскільки переможцю дістається все; подвійною природою поста президента (представляє як державу, так і конкретну політичну силу) та загальною негнучкістю системи (тривалий термін перебування на посту глави держави). Х. Лінц стверджував, що саме парламентаризм надає гнучкості політичному процесу, а президенціалізм робить політичну систему жорсткішою, хоча і стабільнішою. У пізнішій роботі Х. Лінц наполягав, що «президенціалізм несе більший ризик для стабільної демократичної політики, ніж сучасний парламентаризм»⁵⁰².

Другий етап розпочався у 1992 р. з виходом у світ роботи М. Шугарта і Дж. Кері⁵⁰³, які критикували попередників за надмірну зосередженість виключно на чистих характеристиках кожного типу. В той час низка фундаментальних особливостей цих типів ігнорувалася, хоча саме вони, у поєднанні з іншими інституційними змінними (компетенція органів виконавчої влади, партійна та виборча системи), суттєво впливали на діяльність президента та парламенту. Закономірно, що на цьому етапі дослідники взяли за вивчення насамперед інституційної практики конкретних країн і намагалися пояснити дві і більше змінних: тип режиму, партійну систему і/або повноваження глави держави. Так С. Мейнверінг стверджував, що проблема полягає не в президенті як такому, а швидше у «складному поєднанні» президенціалізму з фрагментованою багатопартійною системою⁵⁰⁴.

Результати другого етапу вдало підсумовує висновок, що президентські системи «дуже відрізняються за повноваженнями, наданими президенту, типом партійної та виборчої систем, соціально-економічним та історичним контекстом, в

⁵⁰² Linz J. Presidential or parliamentary democracy: Does it make a difference? // Linz J., Valenzuela A. Failure of presidential democracy. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1994. P. 70.

⁵⁰³ Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies. Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

⁵⁰⁴ Mainwaring S. Presidentialism, multipartism and democracy: The difficult combination // Comparative Political Studies. 1993. Vol. 26. № 2. P. 227.

якому вони створені. І ці відмінності набагато важливіші, ніж класичні відмінності дихотомії між президентською та парламентською системами»⁵⁰⁵.

Третій етап датується 1995 р., коли з'явилася робота Дж. Цебеліса про поведінку акторів, що володіють правом вето, у різних типах режиму. Під ними він розумів «індивідуальних чи колективних акторів, згода яких необхідна для зміни статус-кво»⁵⁰⁶. Вони можуть бути інституційними (передбаченими конституцією) або партійними (утворюватися як продукт політичного режиму, наприклад, парламентська більшість тощо). Співвідношення між різними акторами значною мірою зумовлює ступінь політичної стабільності у країні, яка залежить від їх кількості, ідеологічних відмінностей, внутрішньої узгодженості тощо.

Дещо пізніше з'явилася робота К. Штром⁵⁰⁷, що аналізувала делегування та підзвітність у парламентських демократіях, виходячи з положень теорії про відносини між принципалом і агентом. Основним принципалом є виборець, що делегує своє суверенне право представнику (депутату), який діє як агент. В свою чергу депутат, який тепер виступає в ролі принципала, може делегувати свою владу ще комусь, хто буде діяти як його агент. В умовах парламентської моделі виборець делегує повноваження представнику у парламенті, який передає їх прем'єр-міністру та уряду, а ті в свою чергу – міністрам як керівникам урядових підрозділів та, у кінцевому підсумку, – державним службовцям.

Дещо інший принцип делегування спостерігається у президентській моделі: виборець делегує свої повноваження як президенту, так і депутату. Президент передає повноваження секретарю як голові урядового підрозділу, а той – державним службовцям. Водночас законодавчий орган делегує свої

⁵⁰⁵ *Mainwaring S., Shugart M. Presidentialism and democracy in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 394–439.*

⁵⁰⁶ *Tsebelis G. Veto players. How political institutions work. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002. P. 19.*

⁵⁰⁷ *Strom K. Delegation and accountability in parliamentary democracies // European Journal of Political Research. 2000. Vol. 37. P. 261–289.*

повноваження міністру, якого призначає урядова коаліція. Аналогічно парламент може передати повноваження управлінському органу шляхом створення незалежних організацій. Іншими словами, представництво починається з множини принципалів (громадян) та закінчується великою кількістю агентів (державних службовців). При цьому парламентське делегування виглядає як цілісний довгий ланцюг, в той час як президентське є більш жорстким.

На третьому етапі твердження С. Мейнверінга про потенційно конфліктогенне поєднання парламентаризму і президентізму було спростоване низкою дослідників, які заявляли, що президентська форма може працювати як парламентська: президенти можуть будувати стабільні багатопартійні коаліції, навіть у слабоінституціоналізованій партійній системі. Найбільше таких підтверджень знаходиться у роботі латиноамериканських політологів. У них стверджується, що президенти можуть управляти коаліціями так само успішно, як і прем'єр-міністри, однак було б помилковим вважати, що вони діють за допомогою аналогічних інструментів.

Остання робота Д. Семуельса і М. Шугарта дає підстави віднести їх до третього етапу, оскільки демонструє, що виконавча влада має фундаментально відмінні владні відносини зі своїми партіями в умовах парламентського і президентського режиму. Більше того, вони припускають, що якщо у парламентській системі правляча партія поєднує виконавчі і законодавчі функції, оскільки партійні лідери обираються та підзвітні через внутрішній відбір партіями, то у президентській системі партії дають більше прав приймати рішення главі держави, оскільки він обирається незалежно від парламенту. Таким чином, ці автори відзначають, що «президентізм перебуває у конфлікті з логікою парламентаризму»⁵⁰⁸. Однак вони стверджують, що саме ця риса президентської форми правління загрожує демократичним інститутам,

⁵⁰⁸ *Samuels D., Shugart M. Presidents, parties, prime ministers: How the separation of powers affects party organization and behavior. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 16–17.*

оскільки чим більше свободи у прийнятті рішень отримують глави держав, тим важче політичним партіям притягувати їх до відповідальності. Відповідно, президент стикається з меншими обмеженнями, ніж прем'єр-міністр, коли з власною партією приймає рішення про склад уряду та формує парламентську коаліцію. Президенти можуть прагнути до тих самих цілей, що й прем'єр-міністр – заручитися підтримкою надійної більшості у парламенті, але не завжди досягають їх однаковими інструментами. Хоча такий коаліційний президентіалізм досить добре проаналізовано у літературі, присвяченій аналізу досвіду країн Латинської Америки, до схожих висновків прийшли й дослідники Африки. Так П. Чабал та Ж.-П. Далоз⁵⁰⁹, Н. ван де Валле⁵¹⁰ з'ясували, що африканські президенти демонструють гнучкість у використанні формальної та неформальної влади, що дає змогу їм домінувати навіть у дуже фрагментованих парламентах.

Порівняльні дослідження у різних регіонах світу наводять додаткові підтвердження того, що формування коаліції є звичним явищем за президентіалізму, а багатопартійна система не впливає на ймовірність демократичної консолідації⁵¹¹.

На основі цих досліджень сформувався ще один перспективний напрям досліджень взаємозв'язку між формою державного правління та ефективністю демократичної політичної системи – вивчення коаліційного президентіалізму.

Він є стратегічною відповіддю на інституційну дилему, яка постає перед урядом, що формується президентом, у фрагментованому багатопартійному парламенті. Для формування підтримки у законодавчому органі щодо реалізації урядової програми президенти повинні поводитися як прем'єр-міністри у багатопартійних демократіях Західної Європи:

⁵⁰⁹ Chabal P., Daloz J.-P. Africa works: The political instrumentalization of disorder. Oxford: James Curry, 2004.

⁵¹⁰ Van de Walle N. Presidentialism and clientelism in Africa's emerging party systems // Journal of Modern African Studies. 2003. Vol. 41. P. 297-321.

⁵¹¹ Cheibub J., Przeworski A. Government coalitions and legislative success under presidentialism and parliamentarism // British Journal of Political Science. 2004. Vol. 34. P. 565-587.

сформуванню міжпартійну коаліцію у парламенті та сприяти її розвитку і зміцненню. Завданням президента є якомога швидке формування такого об'єднання партійних фракцій у парламенті, яке зможе підтримувати ініціативи уряду.

Ідея, що президент, який обирається на загальних прямих виборах, може виступати у якості ініціатора і форматора коаліції у 1980–1990-х рр. не розглядалася дослідниками демократизації, значна кількість з яких очікували, що багатопартійні президентські режими приречені на невдачу, достатньо згадати Х. Лінца⁵¹², С. Мейнверінга⁵¹³, А. Степана⁵¹⁴. Однак, сьогодні все більше вчених погоджуються з думкою, що «президентіалізм може працювати як парламентаризм»⁵¹⁵.

Водночас було б помилково стверджувати, що президент використовує ті ж самі методи як і прем'єр-міністр, або ж що він має ті ж законодавчі повноваження, як і прем'єр-міністр. Як демонструє аналіз значного масиву політичної практики, президент має у своєму розпорядженні менше механізмів для впливу на законодавчий процес, однак він все-таки спроможний сформуванню ефективну і стабільну більшість у законодавчому органі, так само як і його колеги у парламентських республіках.

З точки зору інституційного підходу до відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади, конфлікти та співробітництво між президентом та парламентом зумовлюються природою політичних інститутів, які не лише визначають стратегії акторів, а й впливають на можливий розподіл певних політичних результатів⁵¹⁶.

⁵¹² Linz J. The perils of presidentialism // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. P. 50–69.

⁵¹³ Mainwaring S. Presidentialism, multipartism and democracy: The difficult combination. P. 198–228.

⁵¹⁴ Stepan A., Skach C. Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarianism versus presidentialism // World Politics. 1993. Vol. 46. P. 1–22.

⁵¹⁵ Colomer J. M., Negretto G. L. Can presidentialism work like parliamentarism? // Government and Opposition. 2005. Vol. 40. № 1. P. 60–89.

⁵¹⁶ Przeworski A. Some problems in the study of transitions to democracy / O'Donnell G., Schmitter P. C., Whitehead L. Transitions from authoritarian rule

Кілька аксіом, обґрунтованих інституціоналістами, підтверджують існування феномену коаліційного президентіалізму. Наприклад, за інших рівних умов чим більша кількість політичних партій, тим складніше сформувати з них стабільну коаліцію у парламенті. Чим складніше створити стабільну коаліцію, тим менш ймовірно, що законодавчий орган схвалюватиме нормативно-правові акти, запропоновані урядом. Загроза виникнення тупикової ситуації є набагато серйознішою для молодих, нестійких демократій, ніж для розвинених демократичних режимів тощо.

Іншими контекстуальними змінними, які впливають на відносини між органами законодавчої та виконавчої влади, є час (виборчий цикл: розведення у часі парламентських та президентських виборів); економічна ситуація; якість президентського правління; поведінка зовнішніх акторів (наприклад, впливових губернаторів, антисистемних сил тощо) та траєкторія розвитку національної історії та культури. Деякі інституційні змінні, що найчастіше досліджуються (прерогативи президента, партійна та фракційна структура парламенту), можуть по-різному впливати на політичні інститути у певних політичних системах, що можна проілюструвати на прикладі країн Співдружності незалежних держав (СНД).

Напівпрезидентські конституції багатьох пострадянських держав зафіксували високий ступінь формальної влади у руках президента, оскільки на початку демократичного транзиту у 1990-х рр. творці пострадянських конституцій були добре обізнані з перешкодами, які породжує система поділу влади для керівника молодій держави. Проілюструвати це можна порівняльним індексом, що використовується для вимірювання концентрації президентської влади у пострадянських конституціях⁵¹⁷. Він свідчить, що навіть у країнах

comparative perspectives. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1986. P. 47-63; O'Donnell G. Illusions about consolidation // Journal of Democracy. 1996. Vol. 7. № 2. P. 34-51.

⁵¹⁷ Hellman J. Constitutions and economic reform in the postcommunist transitions // East European Constitutional Review. 1996. Vol. 5. № 1. P. 46-56; Frye T. A politics of institutional choice: Post-communist presidencies // Comparative Political Studies. 1997. № 5. P. 523-552.

СНД формальна влада президентів набагато більша, ніж у їх колег у Східній Європі. Відповідно, багато пострадянських політичних систем були охарактеризовані дослідниками як «суперпрезидентські»⁵¹⁸, оскільки повноваження глави держави практично необмежені у період виборів, в той час як виборчий процес легко піддається маніпуляціям, насамперед завдяки використанню адміністративного ресурсу. У процесі прийняття рішень президенти досягають своїх цілей, використовуючи цілу низку закріплених за ними повноважень. Цей фокус на формальній концентрації президентської влади, особливо у законодавчій сфері, підштовхує до висновку про зменшення значення інституційних і політичних обмежень, насамперед парламенту і політичних партій⁵¹⁹.

Суперпрезидентіалізм також тлумачиться як формальне вираження системи неопатримоналізму, яке посилює позиції президента, а слабкість інституційних противаг подається як спадок радянської політичної культури, що дає можливість лідерам управляти через патронаж та особисте правління⁵²⁰. Така форма «патронажного президентіалізму», як вважає Г. Хейл, поєднує сильну формальну та неформальну владу, ресурси, що продукуються мережами патрон-клієнтських відносин, що негативно впливають на державу та економіку⁵²¹. Іншими словами, в результаті розпаду соціалістичної політичної системи глави новостворених держав отримали значні повноваження за рахунок альтернативних центрів інституційної влади.

«Суперпрезидентіалізм» чи «патронажне» президентство в регіоні співіснує з законодавчою владою, що користується

⁵¹⁸ Holmes S. Superpresidentialism and its problems // *East European Constitutional Review*. 1993. Vol. 2. № 4. P. 123–126; Ishiyama J. T., Kennedy R. Superpresidentialism and political party development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // *Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. № 8. P. 1177–1191.

⁵¹⁹ Fish S. M. Stronger legislatures, stronger democracies // *Journal of Democracy*. 2006. Vol. 17. № 1. P. 5–20.

⁵²⁰ Robinson N. *Institutions and political change in Russia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000.

⁵²¹ Hale H. Regime cycles: Democracy, autocracy and revolution in post-soviet Eurasia // *World Politics*. 2005. Vol. 58. P. 133–165.

меншою довірою виборців. Як результат, теоретичні твердження, що нестабільність президенціалізму спричиняється його подвійним каналом легітимності – окремими виборами президента і парламенту, – не справдилася так, як це прогнозував Х. Лінц. Навпаки, саме надзвичайна концентрація влади у президента є джерелом вразливості у пострадянських країнах. «Кольорові» революції у регіоні відбулися як результат менш загрозливої, як видавалося, інституційної домовленості: закінчення каденції президента⁵²².

Однак, не зважаючи на значні повноваження, у низці випадків перші пострадянські президенти не отримували достатньої партійної підтримки для формування коаліцій у парламенті. Всупереч стереотипам, вони виявилися неспроможними підтримувати функціонування парламентської більшості, користуючись правом видавати укази та розпорядження. В інших країнах СНД розподіл коштів державного бюджету та різноманітні додаткові платежі, такі як патронаж, залишаються важливими інструментами для формування провладних сил у законодавчому органі. Торгівля посадами міністрів у деяких країнах СНД використовується значно ширше, ніж це характерно для моделі латиноамериканських країн, описаної О.А. Нето⁵²³.

Загалом для представників третього етапу характерне використання широкого спектру політологічних теорій, у результаті чого з'ясування переваг і недоліків президентської і парламентської форми уже не було основним завданням дослідження.

Однак ми можемо спрогнозувати появу четвертого, більш вузько спеціалізованого етапу досліджень взаємозв'язку між президентом та парламентом за різних форм правління. Такий крок зумовлений насамперед необхідністю чітко розділяти президентську та гібридну (парламентсько-президентську чи президентсько-парламентську) республіки, які

⁵²² Hale H. Regime cycles: Democracy, autocracy and revolution in post-soviet Eurasia. P. 133–165.

⁵²³ Neto O. A. The presidential calculus: Executive policy making and cabinet formation in the Americas // Comparative Political Studies. 2006. № 4. P. 1–26.

більшість дослідників третього етапу відносять до президентської моделі.

Після краху соціалістичної системи низка країн Центрально-Східної Європи зробила вибір на користь напівпрезидентської форми правління – Болгарія, Литва, Македонія, Молдова (за винятком 2001–2016 років), Польща, Сербія, Словаччина, Словенія, Румунія, Хорватія, Чорногорія. Ф. Фрізон-Роше слушно зазначає, що напівпрезидентська модель відповідала умовам, що склалися у країнах регіону, які адаптували її до своїх геополітичних потреб та особливостей кожного з етапів перехідного процесу⁵²⁴.

Загалом серед колишніх соціалістичних країн понад 60 % віддали перевагу напівпрезидентській формі правління, і лише 30 % – парламентській, а 10 % – президентській. Навіть деякі держави Африки, Азії, Латиської Америки також зробили вибір на користь цієї моделі. Більше того, деякі президентські або ж парламентські демократії також поступово трансформуються у напівпрезидентську форму державного правління. Так Вірменія та Грузія відмовилися від президентської моделі і перейшли на змішану в 1994 та 2004 роках відповідно, у 2013 р. в Чехії, традиційній парламентській республіці, були проведені перші всенародні вибори президента, а у 2014 – у Туреччині. Загалом 40 % країн, що утворилися протягом 1974–2009 рр., можна віднести до гібридної форми правління⁵²⁵.

У найбільш загальному визначенні напівпрезидентська форма правління передбачає підзвітність перед парламентом як президента, обраного на загальних прямих виборах, так і прем'єр-міністра з урядом. До переваг цієї форми слід віднести гнучкість системи поділу влади, яка неоднозначно оцінюється дослідниками. Якщо для країни характерний інтенсивний політичний конфлікт, породжений двома конкуруючими політичними силами (у молодих демократіях Європи

⁵²⁴ Frison-Roche F. *Semi-presidentialism in a post-communist context / Elgie R., Moestrup S. Semi-presidentialism outside Europe.* New York: Routledge. 2007. P. 58.

⁵²⁵ Kim Y. H. *A troubled marriage? Divided minority government, cohabitation, presidential powers, president-parliamentarism and semi-presidentialism // Government and Opposition.* 2015. Vol. 50. № 4. P. 652–681.

вони зазвичай представлені колишніми комуністами та реформаторами), то напівпрезидентська форма правління закладає хорошу основу для пошуку консенсусу: одна зі сторін отримує пост президента, а інша – прем'єр-міністра. Такий компроміс є більш продуктивним для розвитку політичної системи, ніж принцип «переможець отримує все», характерний для президентської форми державного правління. Крім того, прямі вибори президента на чітко визначений термін можуть надати системі необхідну політичну стабільність та легітимність навіть за умови надмірної фрагментації парламенту та хронічної урядової нестабільності. У цій ситуації напівпрезидентська форма створює кращі умови для процесу демократизації, ніж чиста парламентська республіка.

Загалом, напівпрезидентський режим є досить зручним з теоретичної точки зору, але складним у застосуванні на практиці, оскільки схильний продукувати конфлікти між президентом та прем'єр-міністром. Найбільш відомими прикладами такого протистояння у країнах Центрально-Східної Європи є конфлікти між президентом Л. Валенсою та прем'єр-міністрами протягом 1991–1995 рр. у Польщі, між президентом Т. Бесеску та прем'єр-міністром В. Понта у 2012 р. у Румунії, що мало наслідком дестабілізацію політичної ситуації.

Оскільки кожна з країн намагалася пристосувати змішану форму державного правління для вирішення власних проблем, що породило безліч варіацій, то М. Шугарт та Дж. Кері⁵²⁶ запропонували виділити дві основні моделі: прем'єрсько-президентську та президентсько-парламентську. Перша характеризується тим, що прем'єр-міністр та уряд несуть колективну відповідальність лише перед парламентом. Саме таку модель обрали Болгарія, Литва, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Хорватія (з 2001 р.) та Чорногорія. Особливістю другої є те, що прем'єр-міністр та уряд несуть колективну відповідальність як перед парламентом, так і перед президен-

⁵²⁶ *Shugart M., Carey J. Presidents and assemblies. Constitutional design and electoral dynamics. P. 14.*

4.1. Варіативність форм державного правління у нових демократіях

том. Вона практикувалася Хорватією до 2000 р. та Україною у 1996–2006 та у 2010–2014 рр., коли була скасована конституційна реформа.

Труднощі із віднесенням країни до парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської форми правління зумовлені необхідністю пошуку балансу між врахуванням формальної, закріпленої у конституції, та неформальної, фактичної практики реалізації повноважень різними гілками влади. Так, згідно даних Проекту порівняльного конституціоналізму⁵²⁷, який проаналізував тексти діючих конституцій щодо деталізованості; обсягу; кількості повноважень, закріплених за виконавчою (президентом, прем'єр-міністром, урядом загалом) та законодавчою гілками влади; незалежності судової системи та кількості закріплених прав і свобод, Росія через низький рівень повноважень у законодавчого органу та політичну практику є швидше президентською республікою, ніж парламентсько-президентською, виходячи з тексту конституції.

Таблиця 14

Рейтинг конституцій

	Виконавчі повноваження	Законодавчі повноваження
Максимальний показник	7 – Сирія, Іспанія, Росія, Румунія, Франція, Білорусь; 6 – Україна, Польща	0,62 – Словенія; 0,52 – Болгарія, Швеція; 0,48 – Україна, Уругвай, Бразилія, Фінляндія; 0,33 – Швейцарія; 0,38 – США; 0,43 – Румунія, Польща, Хорватія, Чорногорія, Грузія, Данія, Австрія
Мінімальний показник	0 – Ізраїль, Великобританія; 1 – Швейцарія, США, Північна Корея	0,05 – Канада; 0,09 – Великобританія; 0,14 – Туркменістан, Казахстан; 0,19 – Ізраїль; 0,24 – Італія, Росія; 0,29 – Німеччина

⁵²⁷ *Comparative Constitutions Project: Informing constitutional design*. URL: <http://comparativeconstitutionsproject.org/ccp-rankings> (дата звернення: 01.11.2016).

Більшість дослідників вважають, що найбільшу небезпеку для демократичних інститутів несе у собі остання, президентсько-парламентська модель, оскільки саме подвійна підзвітність перед парламентом та президентом, створює додаткову інституційну невизначеність, що є джерелом конфліктів між гілками влади. Така система подвійної відповідальності, на думку М. Шугарта, створює ситуацію, коли «немає жодної інституційно визначеної влади над урядом»⁵²⁸. Більше того, конфлікт навколо призначення та відставки уряду з високою ймовірністю ставить питання про легітимність самого режиму. Оскільки така система надає парламенту право відставки прем'єр-міністра, то уряд в першу чергу залежить від підтримки парламентської більшості. Відповідно, він орієнтується насамперед на задоволення інтересів парламенту, а не президента. Навіть якщо уряд сформовано в результаті компромісу між президентом та парламентом, він демонструватиме лояльність останньому. Повною мірою внутрішній конфлікт проявляється в умовах «коабітації»: приналежності прем'єр-міністра до непрезидентської політичної сили або відсутності представників президента у складі уряду.

Однак, на думку Я. Кіма, поділений уряд, підпорядкований парламенту і президенту, має позитивний зв'язок із вищим рівнем демократії, а саме нездатність проконтролювати повноваження президента є найсерйознішим ризиком для змішаної форми правління: чим більше повноважень має президент, тим більші ризики для демократії несе у собі ця форма державного правління⁵²⁹.

Президентсько-парламентська модель є потенційно більш небезпечною, схильною до виникнення політичних конфліктів та тупикових ситуацій у розвитку політичної системи. Оскільки конституція надає президенту і парламенту право розпуску уряду, то виникає спокуса покласти відповідальність за невдачі саме на виконавчий орган влади, особливо

⁵²⁸ Shugart M. Of presidents and parliaments // East European Constitutional Review. 1993. Vol. 2. № 1. P. 30.

⁵²⁹ Kim Y. H. A troubled marriage? P. 652–681.

якщо президент і більшість у парламенті представляють різні політичні сили.

З огляду на наведене вище вважаємо помилковим ототожнювати напівпрезидентську форму правління з президентською, що характерно для попередніх досліджень взаємозв'язку між виконавчою та законодавчою гілками влади, особливо у випадку молодих демократій. Необхідність чіткого розмежування цих форм створює передумови для початку нового етапу у дослідженні інституту президентства, оскільки накопичена емпірична база дає змогу формулювати нові теоретичні висновки.

Зазначимо, що для більшості перехідних суспільств пост президента є новим політичним інститутом, комплексність якого найбільш яскраво проявляється при аналізі присяги, що складається переможцем президентських виборів. Відносно інституту присяги глави держави існують дві протилежні думки: це важливий політико-правовий інститут або ж лише ритуал морально-дисциплінуючого характеру для осіб, які її складають⁵³⁰. Однак, на нашу думку, значення цього політико-правового інституту зростає в зв'язку з тенденцією до персонілізації політики, що з'явилася в результаті особливостей здійснення управлінських функцій в умовах представницької демократії та розмивання меж між різними ідеологічними течіями.

Інститут присяги глави держави це перш за все політико-правовий акт. Юридична природа інституту присяги президента проявляється в тому, що вона свідчить про набуття особою статусу глави держави і її допуск до виконання своїх обов'язків. Іншими словами, мова йде про конкретні зобов'язання, що породжує юридичний факт і передбачає певні правові наслідки. Складаючи присягу, конкретна особа офіційно обіцяє належним чином виконувати свої посадові обов'язки протягом усього строку перебування на посаді.

⁵³⁰ *Проблеми теорії держави та права: учеб. пособ / Марченко М.Н., Лейст О.Э., Попков В.Д., Комаров С.А., Малько А.В. Москва: «ПРОСПЕКТ», 1999. С. 271-272.*

Обов'язковість прийняття присяги новим президентом і тлумачення цього акту як завершення повноважень попереднього президента, міститься в конституціях Азербайджану (ст. 103), Албанії (ст. 88 з уточненням, що новий президент не може вступити на посаду раніше, ніж закінчиться мандат попередника), Алжиру (ст. 75), Білорусії (ст. 83), Ботсвани (ст. 37), Казахстану (ст. 42), Литви (ст. 82), Монголії (ст. 32), Росії (ст. 92), Сенегалу (ст. 31), Туркменістану (ст. 56), Таджикистану (ст. 67), Узбекистану (ст. 92), України (ст. 104), Чехії (ст. 55). Найбільш жорсткі вимоги до процедури присяги містить Конституція Словаччини: «Відмова від присяги або присяга із застереженням тягнуть за собою недійсність виборів Президента» (ст. 101).

До ще однієї особливості присяги як юридичного акта слід віднести наявність в деяких текстах Основного закону санкцій за її порушення. Так президент Мексики перед Федеральним конгресом чи перед Постійною комісією обіцяє, що у випадку невиконання клятви «нехай Нація закличе мене до відповіді» (ст. 87). Слід звернути увагу і на те, що саме порушення присяги, як правило, не є підставою для ініціювання процедури імпичменту. Такими підставами переважно є порушення Конституції і законів країни, дотримуватися яких клянется новообраний президент, державна зрада або вчинення злочину.

Покажемо у цьому сенсі рішення Конституційного Суду Литовської Республіки, який розглядав у 2004 р. справу президента Р. Паксаса, обвинуваченого у грубому порушенні Конституції і присяги (незаконне надання громадянства, розголошення державної таємниці, незаконне втручання у відносини між приватними господарськими суб'єктами). Дві статті Конституції країни – 74 і 86 – передбачають можливість дострокової відставки президента за грубе порушення ним Конституції або присяги, а також у випадку виявлення факту вчинення злочину в порядку імпичменту. При цьому президент вважається таким, що вступив на пост після принесення «присяги народом зберігати вірність Литовській Республіці та Конституції, сумлінно виконувати свої обов'язки і бути до

всіх однаково справедливим» (ст. 82). У своєму рішенні Конституційний суд підкреслив, що присяга Президента Республіки – «це не тільки чисто формальний або символічний акт; не тільки урочисте проголошення слів присяги і підписання тексту присяги. Оскільки інститут присяги Президента Республіки і зміст присяги закріплені в Конституції, то присяга Президента Республіки має конституційно-правове значення і тягне за собою конституційно-правові наслідки. Акт присяги Президента Республіки є значущим у конституційному сенсі і поряд з іншим несе в собі і той зміст, що, присягаючи народу, Президент Республіки гласно і урочисто приймає на себе зобов'язання діяти тільки так, як зобов'язує дана присяга, і за жодних обставин не порушувати цю присягу». Розкриваючи конституційний зміст і конституційне значення інституту присяги, Конституційний суд констатував, що порушення присяги – «це одночасно і грубе порушення Конституції, а грубе порушення Конституції – це одночасно і порушення присяги»⁵³¹.

Про політичну природу інституту присяги глави держави свідчить, по-перше, його походження, що бере початок з процедур коронації (зведення на престол монархів) та інтронізації (приведення до влади нового глави церкви). Свідченням того, що сучасна присяга президента є продовженням традицій коронації є те, що деякі європейські монархи все ще клянуться перед парламентом дотримуватися конституції, сумлінно виконувати свої обов'язки (Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Люксембург), а князь князівства Ліхтенштейн ще до її прийняття в парламенті дає письмове зобов'язання вірно служити державі і народу.

По-друге, політична значимість процедури складення присяги полягає в тому, що вона націлена не тільки на фіксацію прав і статусу глави держави, а й на підтвердження авторитету цієї посади, її політичної значущості. Цей факт підкреслюється присутністю на відповідній церемонії представ-

⁵³¹ Синявичус В. Импичмент и ограничение права быть избранным // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: Дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. 2006. № 1. С. 130.

ників усіх гілок влади. Як правило, вона відбувається в ході урочистого засідання законодавчого органу в присутності представників судової (Верховного, Конституційного судів) і виконавчої влади (уряду, глав регіонів). У деяких конституціях чітко визначається перелік осіб, присутніх при прийнятті присяги: «депутати парламенту, члени Конституційної ради, судді Верховного суду, а також всі колишні президенти» (Республіка Казахстан), «депутати Палати представників і членів Ради Республіки, суддів Конституційного, Верховного та вищого господарського суду» (Республіка Білорусь). Про своєрідну політичну спадковість свідчить присутність на церемонії інавгурації попередніх глав держави. Хоча це правило не завжди закріплюється в Основному законі, проте, в більшості країн воно вже стало політичною традицією.

Слід звернути увагу і на публічний, відкритий характер самої процедури, на якій також присутні численні гості та представники іноземних держав, а сама церемонія транслюється в прямому ефірі. Це також свідчить про визнання повної легітимності того, хто вступає на пост глави держави, який отримав це право законним шляхом. У той же час урочистість вступу на посаду нового глави держави переслідує дві цілі: 1) продемонструвати повагу суспільства до самого інституту президентства як основного інституту національної державності; 2) сприяти усвідомленню головною дійовою особою церемонії міри своєї відповідальності перед суспільством, оскільки з моменту вступу на посаду вона повина бути виразником інтересів не тільки окремих політичних сил, а всієї держави та нації.

По-третє, про політичне значення свідчить ціннісне наповнення тексту присяги президента. У ньому відбиваються основні, універсальні конституційні цінності, які народ, як джерело влади пов'язує з президентом як главою держави. Ці цінності взаємопов'язані і невід'ємні одна від одної, найбільш точно відображають характер державного устрою та принципи здійснення державної влади. У більшості країн присяга президентів передбачає, що він: а) здійснюючи визначені конституцією і законами повноваження, керується виключно

конституцією і законами, які не може порушити; б) на своєму посту діє виходячи виключно з інтересів народу і держави; в) не переслідує цілей та інтересів, несумісних з конституцією і законами, з інтересами народу і держави. Крім того присяга в концентрованому вигляді містить основні завдання глави держави і вказує, перед ким він несе відповідальність за їх виконання (як правило, перед народом і Богом).

По-четверте, політичний аспект процедури присяги підкреслюється наявністю релігійного елемента, покликаного посилити легітимність нового правителя, особливо в країнах, де церква відіграє важливу роль у суспільному житті. Найбільш яскраво релігійний момент проявляється в тексті присяги президента Ісламської Республіки Пакистан, що містить цілу релігійну формулу про віру в єдиного і всемогутнього Аллаха (ст. 42). Слід зазначити, що конституції деяких європейських держав обумовлюють можливість згадки бога (ст. 62 Конституції Республіки Австрії) або відмову від релігійної формули (ст. 56 Конституції ФРН).

По-п'яте, в деяких країнах присяга підкреслює єдність системи державного управління завдяки ідентичності текстів присяги президента, членів парламенту та державних службовців (Болгарія, Пакистан).

По-шосте, в текстах присяги зустрічається згадка про особливості політичного устрою держави, її історії. Зокрема, в текстах урочистої клятви містяться елементи, які свідчать про особливий статус окремих територій («поважати права громадян і автономних співтовариств» ст. 61 Конституції Королівства Іспанії) чи про державну політику щодо найбільш важливих питань (обіцянку піклуватися про права меншин міститься в ст. 114 Конституції Республіки Сербії, а національних меншин та етнічних груп у ст. 104 Конституції Словацької Республіки; в той же час президент Південної Кореї клянеється «прагнути до мирного об'єднання батьківщини» (ст. 69)).

Таким чином, не заперечуючи позицію юристів про публічно-правову та конституційно-правову природу інституту присяги глави держави, його слід розглядати як комплексний

політико-правовий інститут. Юридична складова проявляється у набутті особою статусу глави держави і її допуску до виконання своїх обов'язків та передбачає санкції за порушення взятих зобов'язань. До рис, що свідчать про політичну природу цього акта, відносяться: 1) історичне походження з процедури коронації; 2) присутність на урочистій церемонії представників усіх гілок влади та публічний характер, що підтверджує її значимість; 3) ціннісний зміст тексту присяги; 4) наявність релігійного елемента; 5) ідентичність тексту присяги глави держави, членів парламенту, державних чиновників; 6) згадка про особливості політичного устрою держави.

4.2. Баланс повноважень органів законодавчої і виконавчої гілок влади у формуванні уряду

Вітчизняна політологія робить перші кроки в науково-теоретичному осмисленні процесу формування уряду законодавчим органом. Водночас аналіз процесу формування урядів є однією з найбільш актуальних тем у світовій порівняльній політології протягом останнього півстоліття. Саме у цьому напрямі прогрес найбільш очевидний, оскільки його представники послідовно удосконалюють дослідницькі методи, доповнюючи роботи попередників, запозичуючи нові підходи з інших сфер дослідження та поступово розширюючи фокус своєї уваги.

Тема дослідження процесу формування уряду парламентською більшістю є відносно новою для вітчизняних учених, актуальність якої зумовлена переходом до парламентсько-президентської республіки. Відповідно спроби систематизації західних досліджень цієї сфери у вітчизняній політології відсутні. Крім того, саме спосіб створення уряду, його розпуск та повноваження є ключовими для встановлення типу гібридної форми: парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської. Практика формування вищого органу виконавчої влади визначає реальний вплив президента або парламенту на політичний процес в країні, що має

особливе значення для перехідних країн, в яких значні неформальні повноваження глави держави щодо уряду можуть призвести до посилення централізації та скочування до авторитаризму, як це мало місце у формально парламентсько-президентській Російській Федерації.

Теоретичною основою сучасних досліджень формування уряду стали теорія ігор та торгів, представлена у працях таких учених як Дж. фон Нойман, О. Моргенштерн, Л. Шеплей та М. Шабік⁵³².

Дж. фон Нойман та О. Моргенштерн у своїй праці «Теорія ігор та економічної поведінки»⁵³³ розглядали політичні партії як виключно прагматичних гравців, що прагнуть насамперед до отримання посад в уряді. Однак вони не виключали того, що, оскільки йдеться про стратегії різних гравців, то учасники переговорів щодо формування уряду можуть погодитися на створення мінімально вигравшних коаліцій.

Найбільш вдалим прикладом застосування логіки теорії ігор та торгів до створення уряду була робота В. Райкера «Теорія політичних коаліцій»⁵³⁴. У ній він визначив чотири передумови, необхідних для створення коаліції: 1) наявність більше двох учасників, 2) відмова від принципу «гри з нульовою сумою», оскільки саме прагнення отримати хоча б частину, а не весь обсяг владних повноважень, змушує партії укладати коаліційну угоду; 3) вільний обмін інформацією щодо інтересів та стратегії учасників; 4) домінування раціональної логіки серед учасників. Якщо ці умови виконуються, то можна говорити про початок коаліційних перемовин, які, однак, не обов'язково призведуть до створення стабільної політичної коаліції. Виходячи з положень роботи Дж. фон Ноймана та О. Моргенштерна, В. Райкер довів, що результатом коаліційних перемовин має стати мінімально вигравшна коаліція,

⁵³² *Shapley L., Shubik M. A method for evaluating the distribution of power in a committee system // American Political Science Review. 1954. Vol. 48. № 3. P. 787-792.*

⁵³³ *von Neumann I., Morgenstern O. Theory of games and economic behavior. Princeton: Princeton University Press, 1953.*

⁵³⁴ *Riker W. The theory of political coalitions. New Haven: Yale University Press, 1962.*

яка містить найменшу кількість партій, які разом можуть гарантувати більшість у парламенті.

Проблема розміру урядової коаліції детальніше досліджувалася В. Гемсоном, який довів, що найбільше шансів на реалізацію мають ті коаліції, які включають мінімальну кількість учасників і дають найменшу перевагу при формуванні парламентської більшості, так звана коаліція мінімального розміру. На відміну від ще одного виду коаліції – мінімально вигральної, вона характеризується мінімально можливою кількістю членів законодавчого органу, яка дозволяє формувати або ж контролювати більшість у парламенті⁵³⁵. Пізніше з'явилися праці, які стверджували, що потенційні уряди, до складу яких входить найбільша парламентська партія, мають високі шанси на формування, оскільки найбільша партія часто є ключовим гравцем у процесі створення уряду і не може бути з нього виключена⁵³⁶.

Такий механістичний підхід до прогнозування утворення урядових коаліцій критикувався низкою учених, зокрема Е. Броуном⁵³⁷, М. Левером⁵³⁸, М. Тейлором та М. Франкліном⁵³⁹, які довели, що гіпотези В. Райкера та інших дослідників про мінімальну вигральну коаліцію є досить неточними, особливо коли йдеться про формування урядів у парламентських демократіях. Набагато частіше у парламентських демократіях Західної Європи формувалися коаліції надмірної більшості (окремим учасникам якої не вдавалося отримати посади безпосередньо в уряді) та уряди меншості, що не мали

⁵³⁵ *Gamson W.* A theory of coalition formation // *American Sociological Review*. 1961. Vol. 26. P. 373–382.

⁵³⁶ *Van Deemen A.* Dominant players and minimum size coalitions // *European Journal of Political Research*. 1989. Vol. 23. P. 1–33; *Peleg B.* Coalition formation in simple games with dominant players // *International Journal of Game Theory*. 1981. Vol. 1. P. 11–13.

⁵³⁷ *Browne E. C.* Coalition theories: A logical and empirical critique. London: Sage Professional Papers, 1973.

⁵³⁸ *Taylor M., Laver M.* Government coalitions in Western Europe // *European Journal of Political Research*. 1973. Vol. 1. № 3. P. 205–248.

⁵³⁹ *Franklin M., Mackie T.* Familiarity and inertia in the formation of governing coalitions in parliamentary democracies // *British Journal of Political Science*. 1983. Vol. 13. № 3. P. 275–298.

підтримки парламентської більшості. Цей феномен не можливо було пояснити виходячи з положень теорії ігор, що змусило вчених шукати нові мотиви, якими керуються політичні партії. До кінця 1980-х рр. з'являлися поодинокі спроби пояснити появу тої чи іншої урядової коаліції у певній країні, які з часом були систематизовані. Так, практично одночасно з'явилися праці К. Стром, М. Левера і К. Шепсля, присвячені урядам меншості⁵⁴⁰ та надлишковим коаліціям⁵⁴¹. Їх ідеї згодом були поглиблені дослідженнями Т. Бергмана⁵⁴², К. Воулдена⁵⁴³ та Е.-К. Джангара⁵⁴⁴.

Ще на початку 1970-х рр. були опубліковані дослідження, що прагнули вийти з вузьких рамок торгів за посади в уряді і звернути увагу на важливість ідеологічного чинника. Так, у 1970 р. П. Аксельрод вказав на важливість врахування ідеологічної дистанції між учасниками, що прагнуть сформувати коаліцію. На його думку найбільше шансів на успіх мають коаліції, до складу яких входять ідеологічно близькі партії, що можуть сформувати мінімально наближену коаліцію⁵⁴⁵.

В свою чергу А. де Сваан розробив першу теорію формування уряду, в якій ідеологічні міркування та прагнення реалізувати виборчу програму були домінуючими⁵⁴⁶. Відмов-

⁵⁴⁰ *Strom K.* Minority governments and majority rule. Cambridge: Cambridge University Press, 1990; *Laver M., Shepsle K. A.* A theory of minority government in parliamentary democracy / Scharpf F. W. Games in hierarchies and networks. Boulder: Westview, 1993. P. 429–447.

⁵⁴¹ *Strom K.* A behavioral theory of competitive political parties // *American Journal of Political Science.* 1990. Vol. 34. № 2. P. 565–598.

⁵⁴² *Bergman T.* Formation rules and minority governments // *European Journal of Political Research.* 1993. Vol. 23. № 1. P. 55–66.

⁵⁴³ *Volden C., Carrubba C.* The formation of oversized coalitions in parliamentary democracies // *American Journal of Political Science.* 2004. Vol. 48. № 3. P. 521–537.

⁵⁴⁴ *Jungar A. C.* A case of a surplus majority government: The Finnish rainbow coalition // *Scandinavian Political Studies.* 2002. Vol. 25. № 1. P. 57–83; *Jungar A.-C.* Surplus majority governments: A comparative study of Italy and Finland. Uppsala: Uppsala Universitet, 2000.

⁵⁴⁵ *Axelrod P.* Conflict of interest. Chicago, 1970. P. 165–187.

⁵⁴⁶ *Swaan de A.* Coalition theories and cabinet formation: A study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company, 1973.

ляючись від теорії розподілу місць, А. де Сваан критично проаналізував популярне на той час розуміння природи торгів, що лежало в основі теорій формування уряду. Теорія поділу місць як гра з фіксованою сумою розглядала процес утворення уряду як торги з приводу призу, що буде негайно поділений між тими, хто отримав посади. В свою чергу А. де Сваан розглянув майбутній уряд не як виграш, що у найближчій часовій перспективі буде поділено між переможцями, а як перший крок у переговорах щодо політичного курсу, який буде реалізований новим кабінетом міністрів. Іншими словами, навіть якщо варіант угоди між крайніми правими і крайніми лівими партіями буде відповідати положенням теорії мінімальної виграшної коаліції та задовольняти владні амбіції учасників, однак неможливість узгодити крайні позиції ідеологічного спектру в урядовій програмі зводить ймовірність реалізації такого варіанту до нуля.

Я. Бадж і Г. Кеман звернули увагу на те, що певні, так звані антисистемні партії, не можуть розглядатися в якості учасника коаліційних переговорів, оскільки займають надто радикальні позиції по відношенню до інших, що практично заперечує будь-яку можливість співпраці з ними⁵⁴⁷.

Слід зазначити, що спроби вийти за межі простої формули поділу міністерських посад робилися і в кінці 1950-х рр. Так, визнаючи важливість не стільки формування уряду, скільки реалізації ним певного політичного курсу, Е. Доунс запропонував просторове моделювання політики⁵⁴⁸, а Д. Блек довів, що партія, яка з-поміж учасників переговорів займає середню позицію в ідеологічному спектрі, має найбільш переконливі аргументи⁵⁴⁹.

⁵⁴⁶ *Swaan de A.* Coalition theories and cabinet formation: A study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company, 1973.

⁵⁴⁷ *Budge I., Keman H.* Parties and democracy: Coalition formation and government functioning in twenty states. Oxford: Oxford University Press, 1990.

⁵⁴⁸ *Downs A.* An economic theory of democracy. New York: Harper & Row, 1957.

⁵⁴⁹ *Black D.* The theory of committees and elections. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

На початку 1990-х рр. було зроблено спроби перейти від моделі реалізації політики в ході формування уряду до теорії поділу відповідальності за сфери політики, розробленої Д. Остін-Смітом⁵⁵⁰, М. Левером та К. Шепслем⁵⁵¹. Іншими словами, коаліційний уряд буде сформовано тоді, коли за його учасниками будуть закріплені чіткі сфери відповідальності, наприклад щодо соціального забезпечення, охорони здоров'я, економічної чи промислової політики тощо. Однак теоретичні припущення, що лягли в основу даного підходу, були широко розкритиковані, а емпіричні докази правдивості гіпотези, на думку П. Варвіка⁵⁵² та А. Лапії⁵⁵³, є недостатніми. Згідно теорії Левера-Шепсля, партнери в коаліційному уряді ніколи не співробітничатимуть для спільного узгодження політики і повинні поділити урядові посади між собою таким чином, щоб кожен міністр діяв як представник партії у своєму міністерстві. П. Данліві визнає, що поділ сфер відповідальності справді є одним з етапів у ході формування уряду, однак таку модель не можливо реалізувати на практиці, оскільки вона ігнорує важливість низки урядових механізмів, що прискорюють формування коаліції (конституційні норми, тиск виборців, ЗМІ, політичної еліти) і вимагають від партійних міністрів дотримуватися загального політичного курсу уряду⁵⁵⁴.

⁵⁵⁰ *Austen-Smith D., Banks J. S. Stable governments and the allocation of policy portfolios // American Political Science Review. 1990. Vol. 84. № 3. P. 891-906.*

⁵⁵¹ *Laver M., Shepsle K. A. Making and breaking governments: Cabinets and legislatures in parliamentary democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.*

⁵⁵² *Warwick P. V. Coalition government membership in West European parliamentary democracies // British Journal of Political Science. 1996. Vol. 26. № 4. P. 471-499.*

⁵⁵³ *Lupia A., Strom K. Bargaining, transaction costs and coalition governance / Strom K., Muller W. C., Bergman T. Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 51-83.*

⁵⁵⁴ *Dunleavy P., Bastow S. Modelling coalitions that cannot coalesce: a critique of the Laver-Shepsle approach // West European Politics. 2001. Vol. 24. № 1. P. 1-26.*

Перші альтернативні моделі формування уряду, що враховували прагнення політичних партій отримати посади та реалізувати виборчу програму, з'явилися на початку 1990-х рр. Наприклад, роботи М. Дебаса⁵⁵⁵, І. Зенеда⁵⁵⁶, К. Кромбеза⁵⁵⁷, П. ван Рузендала⁵⁵⁸, виявили цікаву закономірність. Якщо дистрибуція сфер відповідальності та парламентських місць у ході коаліційних торгів зосереджена у руках одного актора, то дуже ймовірним є формування уряду меншості, в той час як мінімально виграшна чи надмірна коаліція утворюються за умов, коли повноваження щодо поділу сфер і посад деконцентровані і більш розпорошені серед учасників.

З початку 1980-х рр. дослідники процесу формування урядів почали аналізувати цілу низку чинників, що впливали на нього. Цей процес відбувався паралельно з переходом від кооперативних моделей теорії ігор до некооперативних. Якщо в кооперативній моделі теорії ігор формування коаліцій може будуватися виключно на характеристиках партій, то перехід до некооперативних моделей вимагав більше інформації та глибшого аналізу ситуації та правил, за якими створюється кабінет міністрів. Д. Барон першим застосував положення некооперативної теорії торгів до формування коаліцій⁵⁵⁹. У тому ж році у співавторстві з Дж. Ферреджоном він опублікував модель торгів у законотворчому органі, яка, на відміну від моделі досконалої рівноваги А. Рубінштейна⁵⁶⁰,

⁵⁵⁵ *Debus M.* Office and policy payoffs in coalition governments // *Party Politics*. 2008. Vol. 14. № 5. P. 515–538.

⁵⁵⁶ *Sened I.* A model of coalition formation: Theory and evidence // *Journal of Politics*. 1996. Vol. 58. № 2. P. 350–372.

⁵⁵⁷ *Crombez C.* Minority government, minimal winning coalitions and surplus majorities in parliamentary systems // *European Journal of Political Research*. 1996. Vol. 29. № 1. P. 1–29.

⁵⁵⁸ *van Roozendaal P.* Centre parties and coalition cabinet formation: A game-theoretic approach // *European Journal of Political Research*. 1990. Vol. 18. № 3. P. 324–348.

⁵⁵⁹ *Baron D. P.* A noncooperative theory of legislative coalitions // *American Journal of Political Science*. 1989. Vol. 33. № 4. P. 1048–1084.

⁵⁶⁰ *Rubinstein A.* Perfect equilibrium in a bargaining model // *Econometrica*. 1982. Vol. 50. № 1. P. 97–109.

передбачає ситуацію, коли до торгів залучено більше двох партій⁵⁶¹.

Рухаючись шляхом деталізованого вивчення процедури торгів та умов, в яких вони відбуваються, багато дослідників виявили цілий спектр чинників, що впливають на формування уряду. Так М. Франклін і Т. Макі припустили, що історичний контекст та наявність досвіду співпраці між паріями відіграють важливу роль при прийнятті рішення про створення певного уряду⁵⁶². У монографії Дж. Любберта було детально розглянуто те, який вплив має природа політичних партій (зокрема їх масовість) та загальний виборчий контекст на створення урядів у Європі та Ізраїлі⁵⁶³. Роль політичної конкуренції та інститутів представницької демократії аналізувалася у роботі Н. Шофільда⁵⁶⁴. Низка дослідників почали наголошувати на потенційній важливості вивчення нормативно-правових актів, що або безпосередньо визначають послідовність формування коаліції, або опосередковано впливають на цей процес⁵⁶⁵, включаючи положення конституції⁵⁶⁶.

Тенденція, започаткована у 1990-х рр. щодо важливості врахування широкого контексту в якому відбувається формування коаліції, продовжилася і на початку XXI ст., зокрема у роботах С. Голдер, яка дослідила як виборчі коаліції, які укладаються до проведення виборів, впливають на форму-

⁵⁶¹ *Baron D., Ferejohn J. Bargaining in legislatures // American Political Science Review. 1989. Vol. 83. № 4. P. 1181–1206.*

⁵⁶² *Franklin M., Mackie T. Familiarity and inertia in the formation of governing coalitions in parliamentary democracies. P. 275–298.*

⁵⁶³ *Luebbert G. M. Comparative democracy: Policymaking and governing coalitions in Europe and Israel. New York: Columbia University Press, 1984.*

⁵⁶⁴ *Schofield N. Coalition politics and representative democracy // European Journal of Political Research. 1997. Vol. 31. № 1–2. P. 183–192.*

⁵⁶⁵ *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A. A structural model of government formation // Econometrica. 2003. Vol. 71. № 1. P. 27–70.*

⁵⁶⁶ *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A. The effects of constitutions on coalition governments in parliamentary democracies / Congleton R. D., Swedenborg B. Democratic constitutional design and public policy. Cambridge: MIT Press, 2006. P. 133–161.*

вання уряду⁵⁶⁷. Після аналізу усіх передвиборчих коаліції у період з 1946 по 1998 рр. у 20 розвиненнях демократіях, дослідниця зробила висновок, що найчастіше вони укладаються між ідеологічно близькими партіями в поляризованій партійній системі задля створення широкої, але не надлишкової урядової коаліції. При цьому коаліційні партнери практично однакові за розміром, а вибори відбуваються за пропорційною системою.

Емпіричне дослідження формування урядів на основі даних 147 000 потенційних урядів, зроблені з 700 урядових коаліцій у 40 парламентських та напівпрезидентських республіках протягом 1945–2012 рр., підтвердило, що усі моделі формування урядів зводяться до визначення ролі акторів, що беруть участь у цьому процесі, та аналізу їх поведінки.

Усі формальні та неформальні моделі формування урядів передбачають існування актора, на якого покладено завдання сформуувати уряд⁵⁶⁸. Цей актор, як правило, називається «форматором» чи «ініціатором». Таким чином ці моделі описують процес формування уряду як такий, що відбувається в два кроки. На першому вибирається форматор з 3-поміж усіх можливих форматорів, а на другому – форматор обирає всі можливі уряди, що включають його партію.

Низка досліджень, проведених Д. Бероном⁵⁶⁹, П. Варвіком⁵⁷⁰,

⁵⁶⁷ *Golder S.* The logic of pre-electoral coalition formation. Columbus: Ohio State University Press, 2006.

⁵⁶⁸ *Austen-Smith D., Banks J.* Elections, coalitions, and legislative outcomes // *American Political Science Review*. 1988. Vol. 82. P. 405–422; *Baron D.* A spatial theory of government formation in parliamentary systems // *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. P. 137–165; *Laver M., Schofield N.* Multiparty government: The politics of coalition in Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.

⁵⁶⁹ *Baron D., Diermeier D.* Elections, governments and parliaments in proportional representation systems. *Quarterly Journal of Economics*. 2001. Vol. 116. P. 933–967.

⁵⁷⁰ *Warwick P., Druckman J.* The portfolio allocation paradox: An investigation into the nature of a very strong but puzzling relationship // *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45. P. 635–665.

Дж. Снайдером⁵⁷¹ та Дж. Фрекетте⁵⁷², аналізують роль, яку відіграє форматор у процесі формування уряду, хоча є інші теорії процесу формування уряду, насамперед кооперативні моделі теорії ігор, що не мають відкритого посилання на форматора, запропоновані зокрема Н. Шофілдом⁵⁷³. Але той факт, що вони ігнорують інституційний контекст в якому відбувається процес формування уряду, дає підстави деяким фахівцям стверджувати, що вони позбавлені «реалізму»⁵⁷⁴. Якщо низка потенційних урядів зможе успішно бути реалізована, то прогнозування того, хто саме стане форматором дає змогу чіткіше ідентифікувати склад уряду.

Хоча дослідженню питання вибору форматора протягом останніх десятиліть присвячено низку праць, лише відносно недавно політологи почали з'ясовувати, яка партія береться за основу на практиці⁵⁷⁵. Багато з цих робіт фокусуються на розмірі чи кількості партійних місць, що має кожен з потенційних учасників уряду. Не дивно, що ці формальні моделі формування уряду припускають, що форматори послідовно вибираються залежно від розміру партії (починаючи з най-

⁵⁷¹ *Ansolahehere S., Snyder J., Strauss A., Ting M. Voting weights and formateur advantages in the formation of coalition Governments // American Journal of Political Science. 2005. Vol. 49. P. 550–563.*

⁵⁷² *Frechette G., Kagel J., Morelli M. Gamson's law versus non-cooperative game theory // Games and Economic Behavior. 2005. Vol. 51. P. 365–390.*

⁵⁷³ *Schofield N. Political competition and multiparty coalition governments // European Journal of Political Research. 1993. Vol. 23. P. 1–33; Schofield N. Coalition politics and representative democracy. P. 183–192.*

⁵⁷⁴ *Laver M., Schofield N. Multiparty government: The politics of coalition in Europe. P. 18.*

⁵⁷⁵ *Diermeier D., Merlo A. An empirical investigation of coalitional bargaining procedures // Journal of Public Economics. 2004. Vol. 88. P. 783–797; Isaksson G-E. From election to government: Principal rules and deviant cases // Government and Opposition. 2005. Vol. 40. P. 329–357; Back H., Dumont P. Making the first move: A two-stage analysis of the role of formateurs in parliamentary government formation // Public Choice. 2008. Vol. 135. P. 353–373; Glasgow G., Golder M., Golder S. Who «wins»? Determining the party of the prime minister // American Journal of Political Science. 2011. Vol. 55. P. 937–954; Glasgow G., Golder M., Golder S. New empirical strategies for the study of parliamentary government formation // Political Analysis. 2012. Vol. 20. P. 248–270.*

більшої⁵⁷⁶) або кількості місць форматора у законодавчому органі⁵⁷⁷.

Останні дослідження вибору партії прем'єр-міністра⁵⁷⁸ встановили, що найбільша партія має найбільше шансів стати форматором, але цей результат значною мірою залежить від конкретних умов. У західноєвропейських країнах статус найбільшої партії збільшує шанси стати успішним форматором у двох третіх випадків, однак закінчується невдачею у решті ситуацій. Також партія може стати форматором за наявності більшості місць у парламенті, що справджується у всіх випадках.

При цьому слід враховувати, чи перебувала ця партія у попередньому складі уряду. Якщо популярний прем'єр-міністр, який наполог на конституційно обов'язкових виборах чи проголосив дострокові вибори за наявності високої підтримки виборців⁵⁷⁹, то він матиме високі шанси стати форматором нового уряду. Однак при цьому слід враховувати, чи не став конфлікт причиною розпаду уряду. Досвід перебування при владі не надає жодних переваг урядовій партії, якщо уряд розпався через протиріччя чи скандали, чи був «покараний» виборцями за проведення неефективної політики.

Варто брати до уваги й ідеологічне спрямування партій, що теж впливає на вибір форматора. Багато моделей процесу формування уряду свідчать, що серединна ідеологічна партія більш ймовірно буде в уряді та відіграє значну роль у процесі прийняття рішень, оскільки партія, що контролює сере-

⁵⁷⁶ Austen-Smith D., Banks J. Elections, coalitions, and legislative outcomes // American Political Science Review. 1988. Vol. 82. P. 405–422.

⁵⁷⁷ Baron D., Ferejohn J. Bargaining in legislatures. P. 1189–1201.

⁵⁷⁸ Glasgow G., Golder M., Golder S. Who «wins»? Determining the party of the prime minister. P. 950.

⁵⁷⁹ Strom K., Swindle S. Strategic parliamentary dissolution // American Political Science Review. 2002. Vol. 96. P. 575–591; Smith A. Election timing in majoritarian parliaments // British Journal of Political Science. 2003. Vol. 33. P. 397–418; Kayser M. Who surfs, who manipulates? The determinants of opportunistic election timing and electorally motivated economic interventions // American Political Science Review. 2005. Vol. 99. P. 17–28.

динного законодавця є «ефективним диктатором політики» в одновимірних теоріях коаліційних торгів⁵⁸⁰. Так, член середньої партії має досить високі шанси стати прем'єр-міністром у Західній, але не Східній Європі.

При цьому ідеологічно неоднорідні коаліції мають менше шансів сформувати уряд, ніж ідеологічно близькі партнери. Одна з причини полягає в тому, що ці партії хочуть мінімізувати політичну концесію – уступки, на які вони будуть змушені погодитися в ході формування більшості у парламенті. Крім того, через ідеологічні розбіжності важко досягти угоди про коаліційну програму. Як зазначає К. Стром, «чим більша преференційна розбіжність між партіями, тим нестабільнішою буде коаліція»⁵⁸¹.

Крім того уряд меншості має більше шансів на тривале існування, якщо опозиційна «більшість» є ідеологічно поділеною⁵⁸². Причина полягає в тому, що уряд меншості краще здатен використовувати суперечності серед опозиції щодо конкретних питань для реалізації власної політики.

Слід зазначити, що усі попередні емпіричні дослідження формування уряду ігнорують аналіз можливості, коли одна партія за результатами виборів контролює більшість місць у законодавчому органі, оскільки вважається, що у такому випадку ідентифікація партії-більшості тотожна встановленню складу уряду і будь-які подальші наукові розвідки не потрібні. Проблема полягає в тому, що це припущення не обґрунтоване емпіричними даними. Як зазначають М. Левер і Н. Шофільд «навіть у цій, на перший погляд однозначній ситуації, політичним партіям не відомо про що торгуватися і навіщо створювати управлінські органи коаліції»⁵⁸³. Однак слід визнати, що уряд більшості, який складається з однієї

⁵⁸⁰ *Laver M., Schofield N.* Multiparty government: The politics of coalition in Europe. P. 11.

⁵⁸¹ *Strom K., Muller W., Smith D.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies // *Annual Review of Political Science* 2010. Vol. 13. P. 521.

⁵⁸² *Laver M., Schofield N.* Multiparty government: The politics of coalition in Europe. P. 80-81.

⁵⁸³ *Ibid.* P. 1.

партії, має більше шансів отримати посади, ніж інші типи урядів. Якщо жодна партія не контролює більшість місць, тоді створюються передумови для формування мінімальної переможної коаліції.

Очевидно, що результати виборів є одним з кількох чинників, що впливають на процес формування уряду в європейських багатопартійних демократіях⁵⁸⁴. Проте міра взаємозв'язку між результатами виборів та складом уряду все ще не досить добре досліджена. Аналіз процесу формування урядів у Західній Європі після закінчення Другої світової війни демонструє цікаві відмінності між країнами. Принцип «переможця виборів» найбільше справджується у Португалії, де ймовірність партії-переможниці взяти участь у новому уряді була значно вищою, ніж ймовірність менш успішних колег отримати посади. У деяких країнах перемога на виборах частіше переводить партію у статус опозиції, ніж проурядової. Так в Італії до 1994 р. прем'єр-міністр ніколи не був членом партії, що отримала вагому перемогу на виборах.

Висока електоральна волатильність позитивно пов'язана з принципом електоральної перемоги. Чим більші зміни у балансі влади між парламентськими партіями, тим складніше сформувати новий уряд з переможців виборів. Однак прем'єр-міністр швидше за все походить з партій, що посіли перші місця у виборчих перегонах. Проте, якщо електоральні результати мають значення, то врахування розміру партії, її впливовості у попередньому складі парламенту та ідеології, дають можливість краще спрогнозувати, яка саме партія стане базою для уряду, ніж отримані результати на виборах. Цікаво й те, що перемога на виборах не пояснює ймовірність стати коаліційним партнером. Фактично, якщо партія хоче ввійти до уряду як коаліційний партнер, то важливіше уникнути втрати місць, ніж стати переможцем. Тобто, перемога відіграє роль, але це не лінійна залежність.

⁵⁸⁴ *Mattila M., Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries // *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. P. 263–285.

Отримання посад дає змогу партіям впливати на публічну політику і більшість партії віддають перевагу отриманню посад, незважаючи на результати виборів. Більше того, партії можуть на власний розсуд піти в опозицію, оскільки у довгостроковій перспективі це може бути привабливішою альтернативою, ніж участь в уряді. Вибравши продовження перебування при владі, урядова партія чи партнери по коаліції можуть трактувати падіння рейтингу як коригуючий сигнал та змінити кадровий склад чи політику для залучення на свою сторону виборців⁵⁸⁵.

Тим не менше, ігнорування електоральних виборів є найменшою проблемою для представницької демократії. Зрештою, акт голосування є лише регулярним шансом для виборців оцінити своїх лідерів і таким чином вплинути на процес прийняття рішень. Тобто, формування уряду повинно враховувати, але не відображати зміни громадської думки.

Останнім часом з'явилася низка колективних монографій, які акцентують увагу на ролі політичних інститутів, на важливості врахування умов, в яких відбувається формування уряду⁵⁸⁶ та його включеність у загальний життєвий цикл демократії у конкретній країні⁵⁸⁷. Ці роботи підкреслюють необхідність розуміння процесу формування уряду як торгів, що відбуваються за певних виборчих правил і у конкретній політичній ситуації, а не розглядати його як ізольовану, одномоментну гру.

Деякі дослідники обґрунтовують гіпотезу, що партія президента чи прем'єр-міністра спроможна впливати на формування нового уряду⁵⁸⁸. Інші теорії фокусуються на особливих

⁵⁸⁵ *Rose R., Mackie T. T. Incumbency in government: Asset or liability? / Daalder H., Mair P. Western European party systems: Continuity and change. London: Sage, 1983. P. 132.*

⁵⁸⁶ *Strom K., Muller W. C., Bergman T. Delegation and accountability in parliamentary democracies. Oxford: Oxford University Press, 2003.*

⁵⁸⁷ *Strom K., Muller W. C., Bergman T. Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008.*

⁵⁸⁸ *Strom K., Swindle S. Strategic parliamentary dissolution // American Political Science Review. 2002. Vol. 96. P. 575-91.*

інститутах чи домовленостях, які впливають процес формування уряду. Наприклад, низка вчених (К. Стром, Я. Бадж⁵⁸⁹, Т. Бергман⁵⁹⁰) припускають, що уряд меншості менш ймовірний у країнах, що вимагають інвеститурного голосування. Вважається, що уряду меншості складно приступити до виконання обов'язків у країнах, де вимагається інвеститурне голосування. Фактично, уряд меншості повинен бути підтриманий, а не просто прийнятий, якщо передбачена процедура інвеститурного голосування.

Низка політичних інститутів мають визначальний вплив на тип сформованого уряду (меншості, мінімальний переможний чи надлишкової більшості), на що вказують дослідження К. Волдена⁵⁹¹, А. Джунгара⁵⁹² та К. Керруби⁵⁹³. Традиція акцентувати увагу на умови, в яких відбувається формування уряду продовжилася і на початку ХХІ ст. Низка статей Д. Дірмейера⁵⁹⁴ з'ясувала вплив відмінностей між основними політичними інститутами та очікуваннями щодо стабільності уряду на формування коаліції. Інші автори⁵⁹⁵ наголошують на важливості врахування політичного контексту, в якому формуються уряд і коаліція, і всіх етапів «демо-

⁵⁸⁹ *Strom K., Budge I., Laver M.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies // *American Journal of Political Science*. 1994. Vol. 38. P. 303–335.

⁵⁹⁰ *Bergman T.* Constitutional rules and party goals in coalition formation. Umea: UmeaUniversity Press, 1995.

⁵⁹¹ *Volden C., Carrubba C.* The formation of oversize coalitions in parliamentary democracies. P. 521–537.

⁵⁹² *Jungar A. C.* Surplus majority governments: A comparative study of Italy and Finland. Uppsala: Uppsala Universitet, 2000.

⁵⁹³ *Carruba C. J., Volden C.* Coalitional politics and logrolling in legislative institutions // *American Journal of Political Science*. 2000. Vol. 44. № 2. P. 261–277.

⁵⁹⁴ *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A.* The effects of constitutions on coalition governments in parliamentary democracies / Congleton R. D., Swedenborg B. Democratic constitutional design and public policy. Cambridge: MIT Press, 2006. P. 133–161; *Diermeier D., Eraslan J., Merlo A.* Bicameralism and government formation // *Quarterly Journal of Political Science*. 2007. Vol. 2. № 3. P. 227–252.

⁵⁹⁵ *Strom K., Muller W. C., Bergman T.* Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008.

кратичного життєвого циклу» в парламентських демократіях, включаючи формування уряду⁵⁹⁶.

Особливістю досліджень початку ХХІ ст. є розробка трьох нових напрямів дослідження: аналіз ролі президента, двопалатного парламенту та транзитного переходу на формування уряду. Якщо попередні роботи ігнорували важливість глави держави, зосереджуючись виключно на впливі законодавчого органу та повноваженнях прем'єр-міністра, то дослідження Ш.-Г. Кенга⁵⁹⁷, А. Нето⁵⁹⁸, М. Тавіца⁵⁹⁹ і П. Шлейтера⁶⁰⁰ довели, що роль останнього може у низці випадків бути вирішальною, хоча вона часто переоцінюється оскільки глава держави має радше церемоніальні, ніж реальні повноваження у цьому процесі⁶⁰¹. Дж. Глазгоу переконливо доводить, що президенти також відіграють активну роль у виборі партії прем'єр-міністра⁶⁰².

Деякі дослідження демонструють міру, до якої президент впливає на процес формування уряду⁶⁰³, зокрема коли доходить до кількості позапартійних міністрів⁶⁰⁴. Так президент,

⁵⁹⁶ *Mitchell P., Nyblade B. Government formation and cabinet type in parliamentary democracies // Strom K., Muller W. C., Bergman T. Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008.*

⁵⁹⁷ *Kang S.-G. The influence of presidential heads of state on government formation in European democracies: Empirical evidence // European Journal of Political Research. 2009. Vol. 48. P. 543–572.*

⁵⁹⁸ *Neto A., Strom K. Breaking the parliamentary chain of delegation: Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies // British Journal of Political Science. 2006. Vol. 36. P. 619–643.*

⁵⁹⁹ *Tavits M. Presidents with prime ministers: Do direct elections matter? New York: Oxford University Press, 2009.*

⁶⁰⁰ *Schleiter P., Morgan-Jones E. Who's in charge? Presidents, assemblies, and the political control of semipresidential cabinets // Comparative Political Studies. 2010. Vol. 43. № 11. P. 1415–1441.*

⁶⁰¹ *Schleiter P., Morgan-Jones E. Constitutional power and competing risks // American Political Science Review. 2009. Vol. 103. P. 496–512.*

⁶⁰² *Glasgow G., Golder M., Golder S. New empirical strategies for the study of parliamentary government formation. P. 248–270.*

⁶⁰³ *Schleiter P., Morgan-Jones E. Who's in charge? Presidents, assemblies, and the political control of semipresidential cabinets. P. 1415–1441.*

⁶⁰⁴ *Neto A. O., Strom K. Breaking the parliamentary chain of delegation: Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies. P. 640.*

обраний не на прямих і загальних виборах, має у своєму розпорядженні низку інструментів для полегшення отримання посади прем'єр-міністра членом своєї партії, однак на практиці їх важко застосувати, особливо за наявності інвеститурного голосування (затвердження уряду) – схвалення більшістю голосів у парламенті прем'єр-міністра та складу уряду. Інвеститурне голосування включає: 1) визначення кандидата на пост прем'єра; 2) формування списку уряду та обговорення урядової програми; 3) обговорення в парламенті програми та складу уряду; 4) затвердження уряду.

Коли ця процедура передбачена у конституції, то прем'єр-міністр зобов'язаний продемонструвати, що користується підтримкою парламентської більшості. Якщо ж вона відсутня, то уже парламент має шукати шляхи демонстрації свого неприйняття такого уряду. Іншими словами, інвеститурне голосування обмежує вплив президента на вибір форматора.

Загалом інвеститурне голосування може не мати особливого впливу. Наприклад, ст. 49-1 Конституції Франції 1958 р. передбачала, що новий уряд має пройти через процедуру інвеститурного голосування, однак далеко не всі уряди вирішили піти таким шляхом і це не мало для них жодних конституційних наслідків.

У Румунії голосування щодо нового уряду спричинило появу іншого типу суперечності. У цій президентсько-парламентській республіці, інвеститурне голосування використовується для посилення формальних повноважень президента. Так ст. 85 Конституції Румунії передбачає, що президент пропонує кандидатуру на пост прем'єр-міністра і призначає уряд на основі вотуму довіри, висловленого парламентом. У випадку реорганізації уряду чи появи у ньому вакантного місця президент за пропозицією прем'єр-міністра відкликає і призначає окремих членів уряду. Процедура інвеститури викладена у ст. 102: президент висуває кандидатуру на посаду прем'єр-міністра після консультацій з партією, що має абсолютну більшість у парламенті, або, за відсутності такої, з партіями, представленими у парламенті. Кандидат на посаду прем'єр-міністра у 10-денний термін після висування вимагає

від парламенту вотуму довіри для урядової програми і всього складу уряду. Однак у випадку приналежності президента і прем'єр-міністра до різних політичних сил ця процедура значно ускладнюється. Так у 2012 р. у результаті розпаду коаліційного уряду прем'єр-міністр, член Соціал-демократичної партії, що конкурує з пропрезидентською Ліберально-демократичною партією (ЛДП), знайшов нового союзника і погодився на інвеститурне голосування лише щодо складу уряду, а не програми, оскільки йшлося про переформатування всередині коаліції, яка мала намір виконувати уже затверджену парламентом програму. В свою чергу президент наполягав на тому, що фактично відбулося створення нового коаліційного уряду, склад і програма якого має пройти процедуру, передбачену ст. 85. Після того, як більшість в обох палатах парламенту схвалила склад нового уряду, ЛДП звернулася до Конституційного суду щодо законності такого рішення. На її думку було два шляхи для врегулювання ситуації: 1) відставка уряду і початок формування нового згідно ст. 102 і 103 Конституції; 2) затвердження програми діючого уряду. У результаті тривалих переговорів прем'єр-міністр погодився затвердити програму переформатованого уряду в парламенті, а президент призначив нових міністрів. Однак через кілька тижнів члени парламентської більшості обвинуватили президента у порушенні Конституції, обмеженні прав громадян і перешкоджанні нормальній роботі уряду, та санкціонували референдум щодо довіри президенту. В ході опитування більшість висловилося за імпічмент Т. Бесеску, однак явка склала менше 50 %, тому референдум був визнаний таким, що не відбувся.

Зазначимо, що це не вперше президент Румунії користався неоднозначними положеннями Конституції для збільшення свого впливу на уряд. У 2007 р. президент країни відмовився призначати міністра юстиції у коабітаційному уряді, що було оскаржено прем'єр-міністром у Конституційному суді. Однак, за відсутності чіткого визначення в Основному законі, Конституційний суд підтримав президента, постановивши, що глава держави може відмовитися від призначення особи

на посаду міністра лише один раз за наявності вагомих причин.

Досить поширеною є думка, що партія президента має найбільші шанси стати форматором, які зменшуються за наявності інвеститурного голосування або всенародного обрання президента.

Традиційно вважається, що стабільність роботи уряду практично не залежить від наявності підтримки з боку верхньої палати, тим не менше бікамералізм має значний вплив на формування та діяльність основного органу виконавчої влади. В умовах бікамералізму ініціатори урядової коаліції повинні заручитися підтримкою обох палат для гарантування безперешкодного проходження урядових проектів та збільшення тривалості свого перебування при владі. Зокрема Дж. Друкмен, проаналізувавши дані про діяльність 202 урядів у 10 країнах, дійшов висновку, що бікамералізм має незначний вплив на формування уряду, однак справджується гіпотеза про триваліший термін його існування за наявності підтримки з боку більшості у верхній палаті⁶⁰⁵. Також вдалося з'ясувати, що потенційні коаліції, які контролюють більшість у верхній палаті, мають більше шансів на утворення⁶⁰⁶. Важливість врахування особливостей діяльності бікамерального законодавчого органу зростає в умовах формування невеликих за розміром коаліцій⁶⁰⁷.

Перехід до демократії країн колишнього соцтабору дав значний обсяг емпіричного матеріалу, який потребував відповідного науково-теоретичного осмислення. Так у Польщі протягом 1991–2003 років змінилося 10 урядів, у Латвії їх було 8 від утворення першого демократично обраного уряду у

⁶⁰⁵ *Druckman J., Thies M.* The importance of concurrence: The impact of bicameralism on government formation and duration // *American Journal of Political Science.* 2002. Vol. 46. № 4. P. 760–771.

⁶⁰⁶ *Druckman J., Martin, L., Thies M.* Influence without confidence: Upper chambers and government formation // *Legislative Studies Quarterly.* 2005. Vol. 30. № 4. P. 529–548.

⁶⁰⁷ *Diermeier D., Eraslan J., Merlo A.* Bicameralism and government formation. P. 227–252.

липні 1993 до 2004 року. Середня тривалість існування урядів у постсоціалістичних країнах складає 520 днів проти 640 у європейських демократіях⁶⁰⁸. Особливістю східноєвропейського напрямку досліджень стало не лише поглиблення розуміння впливу інституційних, структурних та економічних чинників на створення і функціонування уряду в умовах становлення демократичних інститутів, а й додаткове підтвердження важливості історичної спадщини. Детальний аналіз результатів виборів у цих країнах свідчить, що авторитарне минуле та партії, створені на основі колишніх комуністичних, тривалий час мали значний вплив на їх результати, що підтверджують дослідження А. Гжимали-Бассе⁶⁰⁹, Дж. Ішіями⁶¹⁰, Г. Кітшельта⁶¹¹. Більше того, як стверджують Дж. Друкмен та Е. Робертс, партії, які утворили урядову коаліцію з колишніми комуністами, отримують більший відсоток посад, ніж теоретично прогнозується⁶¹². В свою чергу А. Гжимала-Бассе зазначає, що колишні комуністи, ввійшовши у коаліцію, втрачають на наступних виборах значно більшу частку своїх виборців, ніж інші партії⁶¹³. Таким чином існує так званий «режимний поділ» між партіями, що асоціюються зі старим соціалістичним режимом, та рештою партій у країні і це відіграє вирішальну роль в ході голосування на

⁶⁰⁸ *Conrad R. C., Golder S. Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies // European Journal of Political Research. 2010. Vol. 49. № 1. P. 119–150.*

⁶⁰⁹ *Grzymala-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe // Comparative Political Studies. 2003. Vol. 36. № 10. P. 1123–1147.*

⁶¹⁰ *Ishiyama J. T. Party organization and the political success of the communist successor parties // Social Science Quarterly. 2001. Vol. 82. № 4. P. 844–864.*

⁶¹¹ *Kitschelt H. P. The formation of party cleavages in post-communist democracies: Theoretical propositions // Party Politics. 1995. Vol. 4. № 1. P. 447–472.*

⁶¹² *Druckman J., Roberts A. Communist successor parties and coalition formation in Eastern Europe // Legislative Studies Quarterly. 2007. Vol. 32. № 1. P. 31.*

⁶¹³ *Grzymala-Busse A. Authoritarian determinants of democratic party competition: The communist successor parties in East Central Europe // Party Politics. 2006. Vol. 12. № 3. P. 415–437.*

виборах та формуванні урядів. Значна частина виборців у Східній Європі з недовірою ставляться до колишніх комуністів і часто «карають» партії, що перейшли режимну лінію та сформували уряд разом з экс-комуністами, віддаючи голоси іншим політичним силам. Тому керівництво політичних партій під час коаліційних торгів змушене зважати на цей чинник і досить обережно ставитися до перспективи укладення угоди з такими партнерами.

Однак не зовсім зрозуміло, яким чином режимний поділ впливає на виживання уряду. З огляду на негативне ставлення до экс-комуністів значної частини електорату та отримання ними непропорційно малої частини міністерських посад у випадку укладання коаліційної угоди, уряд з режимним поділом повинен бути більш схильним до внутрішніх суперечок та вразливішим до розпаду коаліції. Водночас значна частина літератури, присвяченої аналізу формування урядових коаліцій у молодих демократіях, припускає існування сильних стимулів для партій, що погоджуються співпрацювати з экс-комуністами, які б сприяли продовженню існування коаліції навіть у таких жорстких умовах. Якщо партнери партій-наступниць комуністів стикаються з ризиком високих втрат на наступних виборах, то вони докладатимуть усі зусилля, щоб зберегти існуючу коаліцію якомога довше.

Аналіз тривалості діяльності урядів у 11 демократіях Центрально-Східної Європи протягом 1990–2003 років⁶¹⁴ дав можливість з'ясувати, що брак більшості, значна кількість коаліційних партнерів та складна економічна ситуація зменшують шанси уряду на виживання. Крім того, партійний склад уряду має значний вплив на його стабільність навіть якщо інституційні та економічні чинники є сприятливими. Урядові коаліції утворені з экс-комуністами і партіями, що не мали зв'язків з авторитарним режимом, існують довше, ніж

⁶¹⁴ Muller-Rommel F., Fettelschoss K., Harfst P. Party government in Central Eastern European democracies: A data collection (1990–2003) // European Journal of Political Research. 2004. Vol. 43. № 6. P. 869–894; Conrad R. C., Golder S. Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies. P. 119–150.

уряди, що відмовилися від співробітництва з реформованими комуністами⁶¹⁵.

У регіоні уряди, що складаються з представників попереднього режиму, мають більше шансів розпастися у період економічної стабільності, оскільки ціна за розвал коаліції в складних економічних умовах є значно вищою для партнерів по коаліції. Водночас уряди, сформовані без них, мають більше шансів подати у відставку при погіршенні стану економіки. В ході першого десятиліття після початку демократичних перетворень вплив режимного рубежу на стабільність уряду є доволі незначним і не збільшується з часом.

Ці висновки свідчать про недооцінку дослідниками важливості репутації партії для виживання коаліції. Як уже зазначав М. Тавіц⁶¹⁶, партії, вихід яких з коаліції отримав негативну оцінку партнерів та виборців, мають менше шансів на входження в майбутні коаліції. Цей висновок підкреслює необхідність врахування контекстуальних змін не лише для формування уряду, але і для його виживання⁶¹⁷.

Загалом вивчення формування уряду протягом останнього півстоліття можна розглядати як поступову еволюцію від простої кооперативної теорії ігор, з акцентуванням уваги виключно на тому, як прагнення партій отримати посади в уряді та реалізувати свою політику зумовлює хід торгів щодо уряду, до досліджень, що включають аналіз об'єктивних функцій партій, інституційних та динамічних чинників, що впливають на торги про формування уряду.

Однак, як уже зазначалося вище, для з'ясування реальної впливовості президента та парламенту (що має вирішальне значення для класифікації форми правління) на політичну стабільність у державі, слід брати до уваги не лише процес

⁶¹⁵ *Tzelgov E.* Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe // *European Journal of Political Research*. 2001. Vol. 50. P. 556.

⁶¹⁶ *Tavits M.* The role of parties' past behavior in coalition formation // *American Political Science Review*. 2008. Vol. 102. № 4. P. 495-507.

⁶¹⁷ *Martin L. W., Stevenson R. T.* Government formation in parliamentary democracies // *American Political Science Review*. 2001. Vol. 45. № 1. P. 33-50.

створення уряду, але і його розпуску. Аналогічно до ситуації із вивченням процесу формування уряду, більшість теорій про його розпуск базуються на досвіді західноєвропейського парламентаризму.

Після публікації статті М. Тейлора та В. Хермана про вплив різних інституційних рис на формування урядів у парламентських країнах Західної Європи⁶¹⁸ сформувався три основних теоретичних підходи. Теоретики парламентських або урядових рис слідує підходу М. Тейлора та В. Хермана, наполягаючи на можливості передбачення відставки уряду виходячи з набору певних інституційних характеристик, що впливають на стабільність урядів⁶¹⁹. Теоретики парламентських атрибутів зацікавлені у комплексності середовища, в якому партії ведуть переговори для досягнення консенсусу щодо курсу державної політики⁶²⁰. Коли партії стикаються з серйозними труднощами у досягненні згоди, то ідеологічні відмінності між ними зростають і така безвихідна позиція у переговорах щодо ключових напрямів політики прем'єр-міністра часто вимагає від нього проведення позачергових виборів чи зміни коаліційних партнерів для виходу з глухого кута. Більше того, за наявності у парламенті значної кількості партій можливе створення багатьох нових коаліцій, відповідно, шанси для урядів бути відправленим у відставку через зміну коаліційних партнерів значно зростають, ніж коли б до парламенту пройшло 3-5 партій⁶²¹.

Представники другого підходу роблять акцент на характеристиках уряду як органу виконавчої гілки влади. А. Лейпхарт довів, що однопартійний уряд має більше шансів на виживання, ніж багатопартійний, і мінімально переможні

⁶¹⁸ Taylor M., Herman V. Party systems and government stability // American Political Science Review. 1971. Vol. 65. P. 28-37.

⁶¹⁹ Druckman J. N., Thies M. F. The importance of concurrence: The impact of bicameralism on government formation and duration // American Journal of Political Science. 2002. Vol. 46. № 10. P. 760-771.

⁶²⁰ Grofman B., van Roozendaal P. Modelling cabinet durability and termination // British Journal of Political Science. 1997. Vol. 27. P. 429.

⁶²¹ Laver M., Schofield N. Multiparty government: The politics of coalition in Europe. P. 147-150.

коаліції є стабільнішими, ніж з великою кількістю членів⁶²². Іншими словами, чим більш фрагментований уряд, тим менш ймовірним є його виживання. П. Варвік додає, що ідеологічна відстань між коаліційними партнерами (поляризація) властива інституційним рисам кабінету міністрів, що впливає на тривалість існування уряду⁶²³. Він встановив, що чим більш поляризований кабінет, тим менша ймовірність стабільності його діяльності. Дж. Цебеліс для пояснення життєздатності урядів запропонував модель гравців, що мають право вето⁶²⁴. В умовах зростання кількості коаліційних партнерів в уряді або збільшення ідеологічної відстані між ними право заблокувати прийняття рішень отримує все більше гравців, що утруднює уряду зміну політики, а це, в свою чергу, може призвести до колапсу урядової коаліції через внутрішню конфліктність та неможливість змінити курс державної політики. У підсумку, теоретики урядових атрибутів доходять висновку, що фрагментація та поляризація уряду негативно корелює з тривалістю його існування.

На відміну від цих двох підходів, прихильники теорії випадкових подій стверджують, що розпуск уряду є непередбачуваним, оскільки він зумовлений випадковими подіями, такими як скандали і економічні кризи⁶²⁵. Ці події будуть продукувати вагомі зміни у характеристиках уряду і призведуть до його краху⁶²⁶. Більше того, такі несприятливі події можуть трапитися у будь-який час після формування уряду, тому ймовірність його розпуску приймається як константа,

⁶²² *Lijphart A. Measures of cabinet durability: A conceptual and empirical evaluation // Comparative Political Studies. 1984. Vol. 17. № 2. P. 274-276.*

⁶²³ *Warwick P. Government survival in parliamentary democracies. P. 210-222.*

⁶²⁴ *Tsebelis G. Veto players. How political institutions work. P. 209-221.*

⁶²⁵ *Browne E. C., Frensdreis J. P., Gleiber D. W. An «events» approach to the problem of cabinet stability // Comparative Political Studies. 1984. Vol. 17. P. 167-197; Robertson J. D. The political economy and the durability of European coalition cabinets: New variations on a game-theoretic perspective // The Journal of Politics. 1985. Vol. 45. № 11. P. 932-957.*

⁶²⁶ *Browne E. C., Frensdreis J. P., Gleiber D. W. An «events» approach to the problem of cabinet stability. P. 180-181.*

без урахування строків існування. Дж. Робертсон дослідив вплив економічних криз на стабільність урядів і з'ясував, що характеристики уряду не можуть пояснити його виживання «перед обличчям інфляції та безробіття»⁶²⁷. Водночас ці економічні явища можуть бути результатом неефективної роботи уряду. Також не варто виключати ймовірність того, що стикнувшись із серйозною економічною кризою, що має зовнішнє походження, уряд не буде відправлений у відставку, а, навпаки, йому буде надано додаткові повноваження для об'єднання зусиль виконавчої та законодавчої гілок влади. Тобто, за великим рахунком, вплив випадкових подій можна звести до ефективності діяльності уряду.

На противагу накопиченому значному обсягу знань про стабільність уряду у парламентських режимах малодослідженою темою є аналіз передумов їх виживання у президентських режимах, що можна пояснити двома причинами. По-перше, якщо парламентський уряд розпускається за умови прийняття парламентом вотуму недовіри чи проголошення прем'єр-міністром дострокових виборів, то президентський уряд, як правило, відправляється у відставку в кінці каденції президента. По-друге, відставка уряду завжди означає кінець діяльності уряду в парламентській системі, але рідко означає припинення функціонування уряду у президентській системі.

Необхідність детальнішого аналізу розпуску кабінетів у президентській системі зумовлена тим, що президентсько-парламентська форма правління, яка запозичує низку інструментів президенціалізму, є досить поширеною у перехідних суспільствах. Крім того, президентські уряди досить рідко відправляються у відставку ще до завершення конституційного строку повноважень глави держави. До того ж, хоча розпуск уряду не завжди визначає строки діяльності уряду у президентській системі, він має набагато більше значення, ніж у парламентській. Глава держави може залишити пост задовго до проведення чергових президентських виборів у

⁶²⁷ *Robertson J. D. The political economy and the durability of European coalition cabinets. P. 932.*

результаті імпічменту, військового заколоту чи масових заворушень⁶²⁸.

Якщо уряд розпущено через відставку президента, то це рівнозначно припиненню діяльності цього органу, як це має місце в парламентаризмі. Більше того, навіть остаточна відставка уряду не обов'язково призводить до повного припинення його діяльності в умовах президентської республіки, а лише зводить до мінімуму здатність президента проводити свою політику, оскільки потрібні час і зусилля для формування нового уряду.

Нарешті, більшість досліджень стійкості урядів розглядають будь-які зміни у партійному складі уряду, які призводять до його розпуску⁶²⁹, і вплив таких змін може бути меншим, ніж відставка президента чи члена уряду, однак вони є потенційно небезпечним чинником. Із 131 уряду в Латинській Америці, що діяли протягом 1951–2000 рр., 66,4 % були сформовані хоча б з одним коаліційним партнером, а 37,9 % коаліційних урядів розпалися через розвал коаліції. Коаліційні партнери можуть змінюватися, якщо президент вирішить ввести нові політичні партії до уряду чи вивести з його складу окремих коаліційних партнерів, або ж коли деякі члени коаліції приймуть рішення покинути урядові посади. Оскільки президент обирає членів уряду для максимізації політичної вигоди, зважаючи на вплив інших політичних акторів та такі чинники як конкуренція всередині партії та між лідерами опозиції, збільшення чи зменшення кількості коаліційних партнерів впливає на вигоди, які отримують усі основні політичні актори⁶³⁰. Наприклад, якщо президенти прагнуть поси-

⁶²⁸ *Anibal P.-L. S. Presidential impeachment and the new political instability in Latin America. New York: Cambridge University Press, 2007. P. 40–63; Hochstetler K. Rethinking presidentialism: Challenges and presidential falls in South America // Comparative Politics. 2005. Vol. 38. № 3. P. 401–418.*

⁶²⁹ *Grofman B., van Roozendaal P. Modelling cabinet durability and termination. P. 425; Strom K. Party goals and government performance in parliamentary democracies // The American Political Science Review. 1985. Vol. 79. № 9. P. 741.*

⁶³⁰ *Geddes B. Politician's dilemma: Building state capacity in Latin America. Berkeley: University of California Press, 1994.*

лити підтримку серед власної партії, то вони часто формують кабінет переважно із лояльних до себе осіб, що, у свою чергу, зменшує його підтримку з боку конкуруючих партій, не кажучи про лідерів опозиції. Якщо склад уряду стає надто пропрезидентським, то конкуруючі партії та опозиційні лідери блокують законодавчі ініціативи президента у парламенті, змушуючи включити представників інших партій або опозиції до складу уряду, що зменшує винагороду лояльним силам та ослаблює внутріпартійну підтримку президента.

З огляду на відносну нестабільність постсоціалістичні уряди ставлять під сумнів можливість застосування існуючих структурних та інституційних теорій про живучість уряду. Відмінності у показниках тривалості урядів між консолідованими та молодими демократіями передбачають, що існуючі теорії, базовані на вивченні сталих демократій, не в змозі врахувати чинники, що впливають на виживання урядів у Східній Європі.

Аналіз виживання урядів пов'язаний з якістю державного управління та ступенем їх підзвітності. Це має особливе значення для країн, що перебувають на стадії переходу, оскільки у них чергування урядів впливає на демократичні зміни та ступінь демократичної консолідації.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

Традиційно одним з перших кроків нової держави є написання нової конституції. Цей момент в історії молодих демократій Р. Дарендорф назвав «часом юристів»⁶³¹, оскільки він свідчить про суверенітет держави, її намір організувати суспільне життя на своїй території на власний розсуд.

Насамперед зазначимо, що конституція по-різному трактується у політичній науці та юриспруденції, при чому

⁶³¹ *Dahrendorf R. Reflections on the revolution in Europe. London: Chatto and Windus, 1990. P. 3.*

основні відмінності полягають у теоретичних підходах та термінології. Зокрема, Дж. Фінн виділяє юридичну та громадянську (civic) конституцію⁶³², Е. Корвін – юридичну та політичну⁶³³, а Р. Нейджел – правову та політичну⁶³⁴. При цьому для Дж. Фінна ближча термінологія Е. Корвіна, оскільки його характеристика «юридичної» конституції краще відображає суть конституції як основного закону з інституційними запитами на її застосування з боку судової влади. Водночас Дж. Фінн відкидає «політичну» характеристику, вважаючи, що «громадянська» відображає «наставницьку» функцію конституції, яку мав на увазі і один із засновників США Т. Джефферсон.

На думку Дж. Фінна, на сьогодні правознавці при розгляді концепту конституції сходяться на трьох основних тезах⁶³⁵. По-перше, конституція є більшою мірою законом, ніж основою політичної конфігурації, вона «визначає привила гри, а не переможців чи невдах, ... виділяє контури політики, а не її зміст»⁶³⁶. По-друге, вона є основним, або верховним законом: майже у всіх країнах світу домінуючий статус конституції закріплений безпосередньо в її текстах. По-третє, поширення і верховенство конституції на певній території наділяє суддів повноваженнями щодо розгляду і, за необхідності, перегляду законів (законопроектів) та дій для визначення їх конституційності згідно положень самої конституції.

Широта цих повноважень є предметом активних дискусій серед правознавців, починаючи з листа одного з авторів конституції США О. Гамільтона, в якому він зазначав, що федеральні судді наділені найширшими правами і є першою інстанцією: «...слід віддати перевагу першому акту вищої

⁶³² Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries / Baber S.A. Constitutional politics. Princeton: Princeton University Press, 2001. P. 42–43.

⁶³³ Corwin E. S. Court over constitution: A study of judicial review as an instrument of popular government. Princeton: Princeton University Press, 1957.

⁶³⁴ Nagel R. F. Constitutional cultures: The mentality and consequences of juridical review. Berkeley: University of California Press, 1992.

⁶³⁵ Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries. P. 45.

⁶³⁶ Roelofs M. H. The poverty of American politics: A theoretical interpretation. Philadelphia: Temple University Press, 1992. P. 92.

влади перед наступними актами нижчої і підпорядкованої влади, і, відповідно, коли даний статус суперечить конституції, обов'язок суду полягає у дотриманні останнього, ігноруючи перший»⁶³⁷. Більше того, О. Гамільтон відзначав, що «жоден законодавчий акт, який суперечить конституції, не може бути правомочним. Заперечувати це – все одно, що стверджувати, що підлеглий головніший за свого начальника»⁶³⁸.

У цьому ж листі О. Гамільтон чітко визначив, що право трактувати конституцію належить суддям, а не всьому суспільству, оскільки лише судді достатньою мірою компетентні для виконання такого завдання. Його колега, четвертий президент США Дж. Медісон, вважав, що звертання до суспільства для вирішення конституційних питань небезпечно, оскільки може спровокувати нагнітання пристрастей і містить в собі «небезпеку порушення громадського спокою»⁶³⁹, здатного підірвати стабільність державної влади. Водночас Дж. Медісон зазначив, що громадяни мають право на втручання у виняткових випадках. Він також вважав, що конституція не може містити рішення всіх політичних проблем, що потенційно можуть виникнути. Таким чином, у рамках концепції Дж. Медісона, кризи, які періодично виникають щодо питань державного управління, не підривають основ конституційного ладу, а мають позитивний вплив, оскільки дають змогу шляхом керованого конфлікту врегульовувати існуючі у суспільстві та політиці суперечності. Загалом О. Гамільтон і Дж. Медісон намагалися створити таку конституцію, яка б у політичному просторі «розташувала уряд на відстані від народу»⁶⁴⁰.

⁶³⁷ Гамільтон А. Федералист № 78 // Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. Москва: Изд. Группа «Прогресс» – Литера, 1994. С. 501–510.

⁶³⁸ Там само.

⁶³⁹ Мэдисон Дж. Федералист № 49 // Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. Москва: Изд. Группа «Прогресс» – Литера, 1994. С. 337–341.

⁶⁴⁰ Mansfield H. C. America's constitutional soul. Baltimore: John Hopkins University Press, 1991. P. 177.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

Слід зазначити, що конституційність – це значною мірою перманентно дискусійне поле, «гра» на якому повинна вестися на рівних, в іншому випадку матиме місце своєрідне конституційне самодержавство⁶⁴¹. На практиці з нормами конституційного права і концепцією юридичної конституції найчастіше мають справу конституційні суди – спеціально уповноважені органи.

Серед дослідників немає одностайності щодо впливу тлумачення конституції на політичні та суспільні процеси. Так Р. Нейджел стверджує, що спроби інтерпретації основного закону порушують крихку угоду між громадянами, ускладнюють саму реалізацію положень конституції та її основних принципів, спотворюють уявлення громадян про неї⁶⁴². К. Айсгрубер, навпаки, вважає, що діяльність судів приносить більше користі, ніж шкоди⁶⁴³.

Очевидно, що виконання положень Основного закону так, як це замислювалося його авторами, вимагає якомога менш упередженого трактування його норм. Однак в силу дії об'єктивних (баланс внутрішніх і зовнішніх політичних сил, зміна культурних установок в суспільстві) та суб'єктивних (думки та дії окремих акторів) чинників повна неупередженість практично неможлива. Відповідно спроби інтерпретації завжди матимуть місце і впливатимуть на політичний процес. Однак слід зауважити, що саме по собі тлумачення Основного закону не в змозі підмінити конституційний процес, а надмірне захоплення інтерпретацією здатне завести далеко від конституційних ідеалів.

Крім того, з точки зору правників суть конституційної теорії полягає в інтерпритації конституційних положень. Однак конституція – не просто текст, який вимагає тлумачення, але

⁶⁴¹ Белкин А. А. Конституционность и публичная власть // Избранные труды 90-х годов по конституционному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. С. 168-169.

⁶⁴² Nagel R. F. Constitutional cultures: The mentality and consequences of juridical review. P. 23.

⁶⁴³ Eisgruber C. L. Disagreeable people: Review essay // Stanford law Review. 1990. Vol. 43. № 1. P. 275-298.

й акт, який створює політичний устрій і сам безпосередньо пов'язаний з політичним порядком. Окремо взята концепція юридичної конституції звужує уявлення про конституцію як таку, оскільки оминає своєю увагою питання громадянського виховання та політичних обов'язків громадян⁶⁴⁴.

На противагу конституційному праву, політична наука при вивченні конституції не зосереджується на формально-правових аспектах. Як вважає Дж. Фінн, у політології конституція розглядається «не як основний закон, а як політичне кредо»⁶⁴⁵. Головним є не легальність, а колективна ідентичність як характеристика суспільних відносин. Тут йдеться не лише про колективну ідентичність як даність, але також і про орієнтацію цієї ідентичності на певні почуття і дії. На відміну від юридичної, політична конституція стосується державного устрою, містить у собі набір еталонних конструктів та інструкції щодо їх реалізації на практиці.

Як уже зазначалося, низка дослідників називає політичну конституцію «громадянською», підкреслюючи прямий зв'язок між текстом основного закону і громадянами країни, в якій він діє. Термінологічне розрізнення в цьому випадку має глибокий зміст: політологи часто розуміють конституцію як договір між підданими держави, або ж як механізм, що встановлює баланс сил і регулює взаємовідносини між органами державної влади.

Як правило, чинні конституції більшості держав світу містять у собі демократичні норми та цінності, які передбачають участь громадян в управлінні державою. Конституція з точки зору юристів також звертається до громадян, але як до підданих держави, приватних у юридичному сенсі осіб. В ідеалі політична наука вбачає у громадянині не певну приватну особу, а представника громадянського суспільства, який бере активну участь у політичному житті та володіє громадянською самосвідомістю; відчуває відповідальність не лише за себе,

⁶⁴⁴ Finn J. E. Constitution in crisis: Political violence and the rule of law. New York: Oxford University Press, 1991.

⁶⁴⁵ Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries. P. 42.

але й за свою групу у рамках виконання соціальних ролей, за суспільство загалом, за свою країну. Іншими словами, діяльність громадянина з точки зору політологічного підходу є продуктивнішою, ніж з правового⁶⁴⁶.

Громадянська (політична) інтерпретація конституції вимагає більшого, порівняно з юридичною, обсягу громадянських знань та відповідальності. Відповідальність за підтримання конституційного порядку не зводиться виключно до дотримання та тлумачення правових норм, а передбачає також максимальну громадянську участь та реалізацію механізмів демократії⁶⁴⁷. Водночас доступність і зрозумілість «політичної» конституції не означає примітивності або простоти самої концепції порівняно із юридичним підходом. У даному випадку особливе значення відводиться не знанню юридичних термінів і норм, а чіткому уявленню про громадянські ідеали, цінності та цілі. Предмет «політичної» конституції менш конкретний, вона не обмежується характеристикою конституційного ладу, а й передбачає громадянську підтримку, складає і уособлює конкретну спільноту, певний політичний режим.

Іншими словами, у кожному конкретному випадку конституція обов'язково передбачає політичну ідентичність, яка може виражатися шляхом декларованих у конституційних текстах принципів, символів, ідеологій, типів політики тощо. Тому для кращого розуміння конституції, з політичної точки зору, громадяни повинні усвідомлювати свої громадянські цілі, завдання та потреби.

Роль політичної конституції є надзвичайно високою. На думку Дж. Фінна, вона виховує у людині громадянські якості. Б. Барбер виділяє три форми такого виховання: 1) загальне знайомство з нормами громадянського, соціального життя, історією власної країни, роботою органів державної влади; 2) участь громадянина у суспільному житті; 3) безпосередня

⁶⁴⁶ Schwarz N. L. The blue guitar: Political representation and community. Chicago: University of Chicago Press, 1988. P. 10.

⁶⁴⁷ Finn J. E. The civic constitution: Some preliminaries. P. 55.

участь у політиці⁶⁴⁸. Від громадян вимагається знання основних традицій, передусім політичних, своєї країни.

Серед переваг концепції політичної конституції слід зазначити відкритість критичі та широку участь, однак вона містить низку недоліків. По-перше, розуміння конституції, її тлумачення не може бути доступним для пересічних громадян. Однак концепція політичної конституції не претендує на професіоналізм судової влади, а спрямована на загальне підвищення рівня політичної культури.

По-друге, для підтримання порядку та дисципліни у конституційному процесі необхідне існування певного інституту, наприклад, судової влади. Якщо ж гілки влади наділити рівним правом щодо тлумачення конституції, то це стане першим кроком до зародження анархії. В свою чергу політична конституція наголошує на необхідності розмежування домінування судової влади та розв'язання протиріч за допомогою конституційних принципів⁶⁴⁹.

По-третє, при реалізації концепції громадянської конституції ускладнюється захист прав та свобод особи, меншин, або непопулярних соціальних груп, можуть порушуватися основи рівності, переоцінюватися здатність пересічних громадян відстоювати свої права та свободи. З точки зору прихильників громадянської конституції, вони не претендують на підміну юридичного підходу, а конституційна «зрілість», вміння захищати та реалізовувати свої конституційні права проявляється у громадян лише за можливості участі в конституційному процесі та усвідомленні своєї відповідальності за долю країни та суспільства.

Відмінності в рамках політичного і правового підходів стосуються співвіднесення тексту документа із конституційним порядком. Крім того, у рамках цих підходів виділяються різні інститути та особи, що несуть відповідальність за захист і підтримку конституційного порядку, сам же захист і підтримання також трактуються по-різному.

⁶⁴⁸ Barber B. R. Strong democracy: Participatory politics for a new age. Berkeley: University of California Press, 1984. P. 233.

⁶⁴⁹ Morgan D. G. Congress and the constitution: A study of responsibility. Cambridge: Harvard University Press, 1966. P. 16-42.

Однак протиставлення політичного та правового підходу є непродуктивним, оскільки це знижує ефективність аналізу конституції. Віддавши перевагу одному з них дослідник може упустити важливі взаємозв'язки двох підходів. Синтез концепцій являє собою оптимальний варіант аналізу. Як зазначає Р. Нейджел, домінування правового підходу над політичним може призвести до підриву «вірності конституційним принципам і політичної культури загалом»⁶⁵⁰.

Конституція скріплює і організовує діяльність не лише органів влади, але і громадян і виступає в цій ролі як інтегруючий чинник. За допомогою основного закону піддані або громадяни погоджуються з набором певних процедур ведення державних справ і вирішення суспільних конфліктів. Конституція, визначаючи компетенцію уряду, водночас захищає інститути влади від самих громадян, які можуть діяти не на благо держави, виходячи із кон'юнктурних міркувань або ж перебуваючи під впливом емоцій⁶⁵¹.

Я.-Е. Лейн пропонує власне бачення течій в рамках конституціоналізму. Французька конституція 1791 р. передбачала існування конституційної монархії, тоді як американська, що з'явилася через 4 роки, – республіки. Третя версія представлена Великою Британією, в якій існує неписана, але не менш впливова конституція, заснована на парламентаризмі⁶⁵². У ХІХ ст. в Європі за незначним винятком домінували конституційні монархії, в яких поступово почала проявлятися тенденція до обмеження влади монарха шляхом розроблення конституції. Першою стала конституція Французької республіки 1791 року. Пізніше з'явилися конституції Швеції (1809 р.), Іспанії (1812 р.), Норвегії (1814 р.), Португалії (1822 р.), Бразилії (1824 р.), Бельгії (1831 р.), П'ємонт (П'ємонтський статут 1848 р.), Австрії (1867 р.) та Німеччини (1871 р.).

⁶⁵⁰ Nagel R. F. Constitutional cultures: The mentality and consequences of juridical review. P. 1.

⁶⁵¹ Li B. What is constitutionalism? // Perspectives. 2000. Vol. 1. № 6.

⁶⁵² Lane J.-E. Constitutions and political theory. Manchester: Manchester University Press, 1996.

В той же час існували форми конституційної монархії з більшим ступенем автократичності (режим, встановлений у Франції хартією 1814 року, німецькі держави у ХІХ ст. – Баварія, Вюртемберг, Баден, Гессен-Кассель, Саксонія і ГанOVER). Однак вони не були деспотичними, а це дає підстави зробити висновок, що наявність конституції не передбачає функціонування демократії.

Альтернативою конституційним монархіям є президентські республіки, першим зразком яких стали США та їх конституція 1787 року. Новаторською для того часу була ідея інституту президента, який мав обиратися шляхом прямих (в тому числі через колегію виборщиків) або опосередкованих (у парламенті) виборів та перебувати на посту чітко визначений термін. Американська модель сильного президенціалізму стала досить популярною у світі: її запозичили колишні іспанські колонії в Латинській Америці, країни Азії та Африки після Другої світової війни. Однак запровадження цієї моделі за відсутності ефективної системи стримувань і противаг, що діє в США, мало руйнівні наслідки, сприяючи формуванню авторитарних режимів, втручанню військових у державні справи, збільшенню кількості державних переворотів.

Також не варто забувати про британську парламентську модель, яку Я.-Е. Лейн вважає різновидом конституційної монархії і називає парламентською монархією⁶⁵³. У цьому випадку ключову роль відіграє нижня палата парламенту, тоді як верхня, що складається переважно із знаті, та особа монарха виконують переважно представницькі функції та позбавлені важелів впливу на політичний процес. Парламентаризм став способом усунення від влади монархів без проголошення республіки і забезпечив мирний перехід від конституційної монархії до конституційної демократії. Крім того, ця модель дає змогу будувати оптимальні відносини між законодавчою та виконавчою гілками влади. У ХІХ ст. британська модель досить швидко поширилася у світі, а парламентаризм широко практикувався у монархіях – Бельгії (1831 р.), Нідерландах (1848 р.), Норвегії (1884 р.), Данії

⁶⁵³ Lane J.-E. Constitutions and political theory. P. 67–71, 85.

(1901 р.), Швеції (1917 р.). У ХХ ст. з незначними модифікаціями ця модель почала застосовуватися і у республіках – Німеччині (1919 р.), Австрії (1920 р.), Чехословаччині (1920 р.), Польщі (1921 р.), а також Литві, Латвії та Естонії у період з 1920 по 1922 роки. Хоча деякі країни, такі як Болгарія, Румунія та Югославія, після Першої світової війни відмовилися від запровадження парламентаризму, віддавши перевагу збереженню конституційної монархії.

Пізніше міцність парламентаризму як форми правління була поставлена під сумнів через зміцнення авторитарних тенденцій у низці країн: у Польщі був сформований президентський (1926 р.), а пізніше суперпрезидентський режим (1935 р.). Те ж саме відбулося в Литві (1928 р.), Латвії та Естонії (1934 р.), Туреччині (1922 р.). Більше того, використовуючи механізми та можливості парламентаризму в Європі до влади прийшли лідери, які встановили у своїх країнах фашистські режими (Німеччина, Іспанія, Португалія, частково Італія).

Наведені вище приклади становлення конституційних монархій та парламентських режимів, а також межі авторитарних відскоків перегукуються із періодизацією хвиль демократизації, запропонованою С. Хантінгтоном. Це свідчить про певну синхронність та взаємну обумовленість процесів демократизації та прийняття ефективних конституційних документів, що передбачають дотримання прав людини та громадянина, а також оптимальну структуру взаємовідносин між різними гілками влади. Однак Я.-Е. Лейн вважає, що періодизація хвиль демократизації не може повною мірою застосовуватися до розвитку конституціоналізму і появи конституційних документів. Він пропонує власну періодизацію демократизації, базуючись на конституціях, в рамках яких виділяється чотири періоди: 1) 1789 – 1799 роки, 2) 1914 – 1926 роки, 3) 1945 – 1965 роки, 4) з 1989 року до сьогодні⁶⁵⁴.

Він вважає, що така класифікація враховує точки біфуркації у розвитку держав, масштабні соціальні та політичні зсуви, в тому числі революції та війни. Перша, досить нетри-

⁶⁵⁴ Lane J.-E. Constitutions and political theory. P. 73–80.

вала хвиля об'єднує виключно європейські країни і фокусується на розвитку подій після Французької революції. Формально першою демократичною конституцією у Франції стала яacobінська, прийнята у 1793 р. на першому в історії країни всенародному референдумі. Проте цей основний закон так і не набув чинності, оскільки замість нього у 1795 р. була прийнята конституція, затверджена Національним конвентом, яка встановила режим Директорії. Модель директорії була також поширена на Батавську республіку, Швейцарію, Модену, Мілан, Геную та Неаполь. Прихід до влади Наполеона Бонапарта у 1799 р. завершив першу хвилю.

Друга хвиля була зумовлена розширенням виборчих прав, які отримали не лише чоловіки, а й жінки насамперед у низці європейських держав та Латинській Америці. У Європі досягнення цієї хвилі після Першої світової війни виявилися надто слабкими, тому масовим явищем став перехід до авторитаризму.

Найбільш тривала третя хвиля охопила країни Європи, в яких було встановлено демократичні режими після завершення Другої світової війни, а також низку країн Африки та Азії, які отримали незалежність у результаті деколонізації. Стабільні демократичні системи разом із відповідними інститутами з'явилися в Індії та Японії. Особливістю цього періоду стало те, що багато деколонізованих держав отримали демократичні конституції, які фактично слугували прикриттям для диктаторських режимів. У цій хвилі виділяється група країн, в яких конституція змінювалася кілька разів і запроваджувався воєнний стан – Індонезія, Малайзія, Пакистан, Південна Корея, Філіппіни, Шрі-Ланка.

Четверта хвиля пов'язана із завершенням «холодної» війни та розвалом соціалістичного табору у Східній Європі. Вона також проявилася і в Латинській Америці, на Африканському континенті (Гана, Замбія, Зімбабве, Кенія, Малаві, Південно-африканська республіка). Важливо відзначити, що якщо попередні хвилі у класифікації Я.-Е. Лейна стосувалися практично всіх регіонів світу, то четверта майже не торкнулася Південно-Східної Азії, де стрімкий економіч-

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

ний розвиток супроводжувався слабкими і не завжди успішними спробами переходу до демократії, або ж навпаки – утвердженням авторитарних режимів.

Запропонована Я.-Е. Лейном періодизація має кілька недоліків. Насамперед вона не враховує ситуації на американському континенті, де конституція була прийнята ще до 1787 р.; надмірно ідеалізує демократичний характер Директорії, що може призвести до переоцінки першої хвилі як такої; не містить згадки про Україну, в якій вперше на європейському континенті був розроблений кодифікований конституційний документ.

Існують принципові відмінності у наукових підходах до обґрунтування необхідності конституційних документів, розроблених у різний час. Так, якщо у ХІХ ст. конституції та пов'язані з ними процеси розглядалися переважно у співвідношенні з інститутами і протиставлялися останнім, то у ХХ ст. до лав ворогів концепції конституції та конституційного договору записали економіку, зокрема економічну діяльність індивідів. Значний вплив на еволюцію конституційних підходів мала не так наукова дискусія, як світова історія та глобальні потрясіння ХХ ст.

Французький політолог та конституціоналіст М. Дюверже у своїй роботі «Політичні інститути та конституційне право» (1971 р.) зробив низку важливих висновків. На його думку, основна складність порівняння конституцій та інститутів полягає у розмитому визначенні політичних інститутів, причому як щодо першої, так і до другої частини словосполучення. Тому М. Дюверже запропонував вважати інститутами сукупність ідей, вірувань, звичаїв, що складають упорядковане та організоване ціле (сім'я, вибори, уряд, власність тощо). При цьому він відзначає, що в ХІХ ст. у суспільствах, де конституція стала справді важливим компонентом політичного життя, були протиставлені терміни «інститути» та «конституція».

З точки зору дослідників ХХ і ХХІ ст. ця антитеза виглядає дещо дивною, однак ще півтора століття тому вважалося, що інститути породжені традицією, історією, звичаями, а кон-

ституція асоціювалася з проявом волі, спрямованої на надання політичній владі раціональної та міцної організації. Знаходження двох термінів на протилежних по суті – консервативному та прогресивному – полюсах пояснюється тим, що прийняття конституцій домагалися в основному ліберали. Консерватори в свою чергу, виступали прихильниками збереження верховенства інститутів, які, на їх думку, мали природній характер, на відміну від конституцій, створених людьми. Прийняття конституції означало перш за все руйнування або часткову перебудову старої інституційної структури, а нова мала б інше наповнення. Саме в цей період терміни «конституція» та «конституційне право» мали ознаки інноваційності, тоді як поняття «політичні інститути» мало консервативний відтінок⁶⁵⁵. У країнах, де конституції ввійшли у політичну практику, розвиток набув принципово нової динаміки. Низка держав взагалі пережили «перегляд понять»: марксизм у ХІХ ст. поширив ідею про те, що ліберальний, парламентський спосіб правління, встановлений конституційним шляхом, використовується буржуазією для підтримання свого панування над пролетаріатом та консервації існуючого суспільного ладу. Марксистки вважали, що конституції та конституційне право є елементами суспільної надбудови, в основі якої лежать економічні інститути. Таке розуміння проявлялося у більшості текстів конституцій, прийнятих протягом ХХ ст., автори яких мали різну ідеологічну приналежність. З часом конституція стала звичним явищем, а конституційна база поступово удосконалювалася, що у кінцевому підсумку підвищило ефективність функціонування політичної системи й стримувало «старіння» самої концепції конституції.

У ХХ ст. конфронтаційна модель співставлення інститутів та конституцій себе вичерпала: акцент почали робити на реальну та конкретну організацію суспільств, а не на юридичних формулюваннях. На думку М. Дюверже, така еволюція відображала зміну ставлення до організації людського

⁶⁵⁵ *Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel. Paris: PUF, 1971. P. 164.*

суспільства та його інститутів, які в результаті потужного розвитку методів наукового спостереження за суспільними явищами стали розглядатися як об'єкт науки. Юридичний підхід втратив домінуючі позиції при аналізі суспільних явищ без звуження поля досліджень, а вивчення політичних інститутів передбачало комплексне дослідження соціального виміру, що характерно і для політології. Нова дослідницька та світоглядна орієнтація, як вважає М. Дюверже, мала два важливих наслідки: по-перше, розширилося поле досліджень, оскільки предметом вивчення стали не лише регламентовані правом інститути, але й частково ті, які ігнорувалися у другій половині ХХ ст.: політичні партії, громадська думка, пропаганда, ЗМІ, групи тиску тощо. По-друге, змістився акцент всередині традиційного поля досліджень: навіть ті політичні інститути, які регламентовані правом, встановлені конституцією чи законами, що її доповнюють, більше не вивчалися винятково в юридичному аспекті. Вчені намагалися з'ясувати якою мірою політичні інститути функціонують відповідно до права, а якою – випадають з його сфери. Метою досліджень було з'ясування їх справжнього значення спираючись на факти, а не обмежуватися лише аналізом теоретичних можливостей, заданих юридичними рамками.

Трансформація підходів до розгляду конституцій відбулася у другій половині ХХ ст. з популяризацією неоінституціоналізму, в рамках якого було зроблено спробу застосувати економічні методи дослідження до конституційних текстів.

Останнім часом з'явилася низка досліджень конституційної політики, проведених політологами та юристами (зокрема Е. Арато⁶⁵⁶, Т. Гінзбургом⁶⁵⁷, О. Дауном⁶⁵⁸, К. Контіадесом⁶⁵⁹,

⁶⁵⁶ Arato A. Conventions, constituent assemblies, and round tables. Models, principles and elements of democratic constitution-making // *Global Constitutionalism*. 2012. Vol. 1. № 1. P. 173–200.

⁶⁵⁷ Ginsburg T. *Comparative constitutional design*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

⁶⁵⁸ Dawn O., Fusaro C. *How constitutions change. A comparative study*. Oxford: Hart, 2011.

⁶⁵⁹ Contiades X. *Engineering constitutional change. A comparative perspective on Europe, Canada, and the USA*. London: Routledge, 2013.

Дж. Сарторі⁶⁶⁰), що засвідчила популярність даного напрямку досліджень. Ці напрацювання стосувалися пояснення частоти внесення конституційних поправок (К. Карлссон,⁶⁶¹ А. Лоренц⁶⁶², Д. Лютц), аналізу мотивацій акторів та їх стратегій щодо реалізації конституційних реформ⁶⁶³, конституційної еволюції федерацій (А. Бенц⁶⁶⁴, Н. Бенке⁶⁶⁵), та ролі конституційних судів у ході зміни конституцій (Я. Рознай⁶⁶⁶, П.-Ж. Яп⁶⁶⁷). Відносно недавно інтерес вчених почали викликати вплив міжетнічних або міждержавних конфліктів на конституційну політику (М. Квортрап⁶⁶⁸, Б. Петерсон⁶⁶⁹), важливість конституцій у недемократичних режимах⁶⁷⁰. У теоретичному плані найбільший інтерес викликали важливість формальних правил для внесення поправок в Основний

⁶⁶⁰ Sartori G. Comparative constitutional engineering. An inquiry into structures, incentives and outcomes. New York: New York University Press, 1997.

⁶⁶¹ Karlsson C. Explaining constitutional change: Making sense of cross-national variation among European Union member states // Journal of European Public Policy. 2016. Vol. 23. № 2. P. 255–275.

⁶⁶² Lorenz A. How to measure constitutional rigidity: Four concepts and two alternatives // Journal of Theoretical Politics. 2005. Vol. 17. № 3. P. 339–361.

⁶⁶³ Lorenz A. Verfassungsänderungen in etablierten Demokratien. Motivlagen und Aushandlungsmuster. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

⁶⁶⁴ Benz A., Knupling F. Changing federal constitutions. Lessons from international comparison. Leverkusen: Barbara Budrich, 2012.

⁶⁶⁵ Benz A., Behnke N. The politics of constitutional change between reform and evolution // Publius. 2009. Vol. 39. № 2. P. 213–240.

⁶⁶⁶ Roznai Y. Unconstitutional constitutional amendments – The migration and success of a constitutional idea // American Journal of Comparative Law. 2013. Vol. 61. № 3. P. 657–719.

⁶⁶⁷ Yap P. J. The conundrum of unconstitutional constitutional amendments // Global Constitutionalism. 2015. Vol. 4. № 1. P. 114–136.

⁶⁶⁸ Qvortrup M. The British constitution. Continuity and change. Oxford: Hart, 2013.

⁶⁶⁹ Petersohn B. Konfliktregulierung in multinationalen Demokratien: Föderalismus und Verfassungsreformprozesse in Kanada und Belgien im Vergleich. Baden-Baden: Nomos, 2013.

⁶⁷⁰ Ginsburg T., Simpser A. Constitutions in authoritarian regimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

закон (Д. Лютц⁶⁷¹, Дж. Мелтон⁶⁷², Б. Реш⁶⁷³); чинники, що сприяють стабільності конституційного порядку⁶⁷⁴; та оцінка успішності конституційних реформ⁶⁷⁵. Разом з тим дослідження з інституційного дизайну показують, що «хороші» інститути не обов'язково гармоніюють з іншими компонентами соціального порядку. К. Санстейн⁶⁷⁶ навіть стверджує, що конституції повинні бути написані таким чином, щоб протидіяти найбільш небезпечним тенденціям в тому чи іншому суспільстві і в цьому сенсі бути «контркультурними».

Спільною рисою згаданих вище досліджень є те, що вони зосереджені на вивченні досвіду розвинених країн Заходу. Водночас конституційна політика у державах в інших регіонах, в тому числі Центрально-Східної Європи, майже не вивчається.

Дослідники транзитних процесів розглядали творення конституції як життєво необхідний крок у «переході до демократії»⁶⁷⁷, однак подальший розвиток конституційного процесу у цих країнах після середини 1990-х рр. інтересу фахівців не викликав. Крім досліджень окремих країн основні

⁶⁷¹ Lutz D. S. *Toward a theory of constitutional amendment* / Levinson S. *Responding to imperfection. The theory and practice of constitutional amendment* / Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 237-274.

⁶⁷² Ginsburg T., Melton J. *Does the constitutional amendment rule matter at all? Amendments cultures and the challenges of measuring amendment difficulty* // *International Journal of Constitutional Law*. 2015. Vol. 13. № 3. P. 686-713.

⁶⁷³ Rasch B. E., Congleton R. D. *Amendment procedures and constitutional stability* / Congleton R. D., Swedenborg B. *Democratic constitutional design and public policy. Analysis and Evidence*. Cambridge/Mass.: MIT Press, 2006. P. 319-342.

⁶⁷⁴ Elkins Z., Ginsburg T., Melton J. *The endurance of national constitutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

⁶⁷⁵ Behnke N., Petersohn B., Fischer-Hotzel A., Heinz D. *Measuring success of constitutional reforms. Evidence from territorial reforms in eight Western democracies* // *Regional and Federal Studies*. 2011. Vol. 21. № 4. P. 443-473.

⁶⁷⁶ Sunstein C. *Designing democracy: What constitutions do*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

⁶⁷⁷ Merkel W. *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. P. 340.

зусилля були зосереджені на аналізі впливу членства в Євросоюзі⁶⁷⁸, якості демократії та правлінні закону⁶⁷⁹. Лише кілька досліджень, зокрема А. Лоренца⁶⁸⁰ та Е. Робертса⁶⁸¹, були присвячені безпосередньо порівняльному аналізу процесу внесення змін до конституції та конституційним реформам загалом. З'ясувалося, що походження конституції має визначальний вплив на частоту внесення змін. Нові конституції змінюються рідше, ніж старі, запозичені з початку ХХ ст. або ж модифіковані на основі соціалістичних конституцій⁶⁸².

Крім того перехід від авторитаризму до демократії безпосередньо стосується конституційної політики, яка прямо або опосередковано впливає на процеси демократичної консолідації у перехідних суспільствах. Це змусило деяких дослідників ставити питання про те, чи користуються автократи конституцією для посилення своєї влади або ж просто її ігнорують⁶⁸³.

⁶⁷⁸ *Bogdandy von A., Sonnevend P.* Constitutional crisis in the European constitutional area: Theory, law and politics in Hungary and Romania. Munich: Beck/Hart, 2015; *Sadurski W.* Constitutionalism and the enlargement of Europe. Oxford: Oxford University Press, 2012; *Albi A.* EU Enlargement and the constitutions of Central and Eastern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

⁶⁷⁹ *Blokker P.* New democracies in crisis? A comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia. London: Routledge, 2014; *Topidi K., Morawa A.H.E.* Constitutional evolution in Central and Eastern Europe. Expansion and integration in the EU. Farnham: Ashgate, 2011.

⁶⁸⁰ *Lorenz A.* Systemwechsel und Verfassungsentwicklung / *Grotz F., Muller-Rommel F.* Regierungssysteme in Mittel- und Osteuropa: Die neuen EU-Staaten im Vergleich. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011. P. 47–67.

⁶⁸¹ *Roberts A.* The politics of constitutional amendment in postcommunist Europe // *Constitutional Political Economy*. 2009. Vol. 20. № 2. P. 99–117.

⁶⁸² *Fruhstorfer A., Hein M.* Constitutional politics in Central and Eastern Europe: From post-socialist transition to the reform of political systems. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2016. P. 558.

⁶⁸³ *Ginsburg T., Simpsen A.* Constitutions in authoritarian regimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2014; *Landau D.* Abusive constitutionalism // *UC Davis Law Review*. 2013. Vol. 47. P. 189–260.

Вважається, що конституція, яка встановлює правила гри для політичних акторів, та зміна режиму тісно пов'язані. Поширеною є думка, що країни із високим ступенем конституційної нестабільності характеризуються і нестабільністю політичного режиму. Водночас результати аналізу процесу прийняття конституцій, написаних починаючи з 1789 р. (конституція США) до початку ХХІ ст., свідчать, що зв'язок між встановленням демократії та змінами конституції є відносно слабким. Автори стверджують, що хоча ці два процеси є пов'язаними, але вони не є синонімами⁶⁸⁴. Прийняття нової конституції мало місце протягом одного року при зміні режиму у 19 % демократичного транзиту і у 27 % у випадку авторитарного транзиту. Іншими словами, зміна політичного режиму не є вагомою підставою для написання нового Основного закону. З іншого боку, із загальної кількості випадків заміни конституції, у майже 19 % нові конституції вступили в силу протягом року після зміни політичного режиму. Поєднавши ці два факти, дослідники зробили висновок, що лише незначна кількість випадків зміни політичного режиму супроводжується заміною конституції.

Однак, на нашу думку, автори згаданого дослідження взяли занадто широкий часовий проміжок для встановлення взаємозв'язку між конституцією та зміцненням демократичного режиму, залишивши поза увагою особливості останньої хвили демократизації та роль самого конституційного процесу. У випадку країн соціалістичного табору кінця ХХ ст. зв'язок між зміною режиму та прийняттям нової конституції є очевидним, що можна пояснити перш за все переходом до нового типу суспільних відносин, непередбачених Основними законами, прийнятими за соціалізму.

Цей зв'язок є причиною дискусій щодо реальної можливості та доцільності негайного прийняття конституції. Противники негайного прийняття конституції перехідного періоду виходять з того, що у такому акті є теоретичний і

⁶⁸⁴ Elkins Z., Ginsburg T., Melton J. The endurance of national constitutions. P. 254.

практичний зміст лише тоді, коли у країні професійно налагоджений механізм прийняття поправок, внесення змін і доповнень до конституції, а також механізм тлумачення різних положень Основного закону. В іншому випадку швидке закріплення в конституції «перехідних» відносин зумовить швидке старіння, відставання від реального життя, і, як наслідок, вихолощування конституції, перетворення її з реальної на формальну. Представники цього табору вважають, що у цей період варто приймати гнучкий, динамічний, але тимчасовий конституційний акт. По мірі завершення переходу і встановлення у суспільстві нових економічних і соціально-політичних відносин повинна відбуватися заміна тимчасового акту постійно діючим, фундаментальним, розрахованим на десятиліття.

Прихильники швидкого прийняття конституції у перехідний період вважають, що конституція є фундаментальним, юридичним, економічним і соціально-політичним актом, що формує не лише сьогодення, а й майбутнє. Тому вона не може обмежуватися лише закріпленням існуючого балансу політичних сил. Одне з основних її призначень – створення умов для виникнення і розвитку нових суспільних відносин та інститутів. Виходячи з такої її ролі, можна не акцентувати увагу на недоліках, які є результатом розходження між даною, формально-юридичною за своїм характером, конституцією як перехідним документом, що відповідає реаліям життя у перехідний період, та конституцією фактичною. Недоліками такого підходу є відірваність конституції від реальності, втрата довіри до неї з боку як політичних акторів, так і населення загалом, що призводить до зниження її ефективності як інструменту регулювання суспільних відносин.

Піонерами у прийнятті нових конституцій стали Болгарія та Румунія, які зробили це ще у 1991 р. Їх вибір парламентської моделі республіки пояснюється бажанням наслідувати конституції Болгарії 1922 р. та Румунії 1923 р., прагненням протиставити парламент соціалістичним радам, які автоматично затверджували рішення, прийняті партійним керівництвом та намаганням закріпити провідну роль представницького органу, який виступив автором документу.

Однак дата прийняття конституції не дає підстав говорити про її позитивний чи негативний вплив на стабілізацію політичної системи і розвиток демократичних інститутів. Ці дві країни спромоглися стати членами ЄС лише під час другої хвилі розширення на схід. Найпізніше прийняли тексти Основного закону Польща (1997 р.) та Угорщина (2011 р.). Польські дослідники схильні пояснювати таке відставання тим, що «перехід від тоталітаризму відбувався швидше еволюційним, ніж революційним шляхом. ... при поступовій еволюції режиму шляхом переговорів і компромісів здійснення конституційної реформи є більш складною справою, ніж при радикальних та різких змінах»⁶⁸⁵. На думку С. Холмса, тривалість конституційного процесу свідчить про міцність позицій колишніх комуністів у країнах регіону: чим вони були міцнішими, тим швидше вдавалося прийняти Основний закон. Він вважає, що оптимальним моментом для вироблення і прийняття конституції є той, коли спогади про авторитаризм зрівноважені «досвідом хаосу»: «У подібній ситуації автори конституції мають більше шансів створити комплекс життєздатних інститутів влади. Лозунг «прірву можна перестрибнути лише одним стрибком» справедливий для економічної сфери, розробка ж конституції, придатної для того, щоб стати основою переходу до ліберально-демократичного режиму, вимагає поступовості, використання методу проб і помилок, що дає змогу авторам конституції пройти необхідне для її створення навчання»⁶⁸⁶.

Як показує досвід Польщі – однієї з небагатьох країн, що вдалися до тактики пошуку оптимальної моделі устрою через прийняття перехідної, так званої Малої конституції у 1992 р., – навіть шести років недостатньо для вироблення оптимального варіанту конституції, оскільки розмови про необхідність прийняття її нової редакції точаться починаючи з 2006 р. Їх основною причиною є недосконала система роз-

⁶⁸⁵ Осятынський В. Испытание Конституцией: польский вариант // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1994. № 2. С. 60.

⁶⁸⁶ Холмс С. Возвращение к чертежам // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1993. № 1. С. 31.

поділу повноважень між президентом та парламентом, вади якої стають особливо очевидними, якщо ці інститути представляють різні політичні сили. Унікальним випадком є Угорщина, конституція якої найбільш консервативна серед усіх документів постсоціалістичних країн, прийнятих навіть двадцять років тому, як за ідеологічним наповненням, так і за перспективами розвитку політичної системи.

Що стосується самого процесу прийняття, то більшість із розглянутих у таблиці країн розробляли і приймали Основний закон у парламенті, половина з них вирішили посилити його легітимність шляхом винесення її на всенародний референдум (табл. 15).

Російський правознавець М. Марченко виділяє сім наслідків прийняття конституції у перехідний період⁶⁸⁷:

1) закладаються основи для формування нового суспільного ладу;

2) створюються умови для формування нової системи економічних відносин у суспільстві, для становлення і розвитку економічної основи нового державного і суспільного ладу;

3) закріплюються нові принципи організації і функціонування державного і громадсько-політичного життя;

4) більша увага у порівнянні з попереднім законодавством приділяється основним правам і свободам громадян;

5) порівняно з конституційними актами попередніх періодів розвитку суспільства і держави у конституції не лише проголошується ширше коло прав і свобод громадян, але і більш відкрито та розгорнуто даються їх обмеження;

6) конституції, як правило, проголошуються основними законами прямої дії;

7) в Основних законах визнається пріоритет міжнародного права перед національним.

Для розуміння процесу трансформації політичних інститутів у перехідних суспільствах особливе значення має аналіз конституційного процесу, що відбувався у Білорусі, Болгарії,

⁶⁸⁷ Марченко М. Н. Теория государства и права. Москва: Юрид. лит., 1996. С. 216–221.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

Таблиця 15

Прийняття конституцій постсоціалістичними країнами

Країна	Дата	Автор	Референдум	Попередні варіанти (перехідні конституції)
1	2	3	4	5
Албанія	21.10.1998	Парламентська конституційна комісія	22.11.1998	Основні конституційні положення 1991 р.
Азербайджан	12.11.1995	Конституційна комісія	12.11.1995	
Білорусь	15.03.1994	Конституційна комісія		
Болгарія	12.07.1991	Парламент		
Вірменія	05.07.1995	Конституційна комісія	05.07.1995	
Грузія	24.08.1995	Державна конституційна комісія		
Естонія	28.06.1992	Конституційна асамблея	28.06.1992	
Казахстан	30.08.1995	Комісія юристів	30.08.1995	Конституція 1993 р.
Киргизстан	27.07.2010	Парламент	27.07.2010	Конституція 1993, 2006 рр.
Латвія	15.02.1922 (повторно 06.07.1993)	Установчі збори		
Литва	13.10.1992	Конституційна комісія	25.10.1992	
Молдова	24.07.1994	Конституційна комісія		
Польща	02.04.1997	Парламент	25.05.1997	Мала конституція 1992 р.
Росія	12.12.1993	Конституційна рада	12.12.1993	
Румунія	21.11.1991	Парламент	08.12.1991	
Сербія	30.09.2006	Парламент	28-29.11. 2006	

Розділ 4. Форма державного правління...

1	2	3	4	5
Словаччина	01.09.1992	Уряд		
Словенія	23.12.1991	Парламентська конституційна комісія		
Таджикистан	06.11.1994	Конституційна комісія	06.11.1994	
Туркменістан	18.05.1992	Конституційна комісія		
Угорщина	18.04.2011	Парламент		Конституція 1949 р., з поправками 1989 р.
Узбекистан	08.12.1992	Конституційна комісія		
Україна	28.06.1996	Парламент		Конституційний договір 1995 р.
Чехія	16.12.1992	Парламент		

Естонії, Латвії, Литві, Молдові, Польщі, Румунії, Словаччині, Чехії, Угорщині, Хорватії та України, починаючи з моменту отримання незалежності.

Конституція *Республіки Білорусь*, прийнята у 1994 р., змінювалася двічі за результатами всенародного референдуму: у 1996 р. були значно розширені повноваження президента, який отримав право призначати і звільняти з посад усіх міністрів, генерального прокурора, суддів та керівництво Національного банку, закріплена норма про рівноправність білоруської та російської мов; а в 2004 р. з неї було вилучено положення, що обмежувало право особи бути обраною президентом більше двох строків.

Болгарія була першою постсоціалістичною країною Центрально-Східної Європи, яка прийняла конституцію 13 червня 1991 р., що відображала компроміс між антикомуністичною опозицією та правлячою елітою. Протягом останніх двадцяти років її текст залишається майже без змін: лише чотири рази вносилися правки, у результаті яких лише 20 зі

169 статей було змінено і додано три нових. Більшість поправок стосувалася реформи судової гілки влади (13 змін), структури та повноважень парламенту (10). 3-поміж 29 поправок чотири безпосередньо стосувалися правового закріплення членства в ЄС, а 20 були прийняті на вимогу Брюсселю в ході підготовки до членства протягом 2000–2007 років. Тобто визначальною рисою конституційної політики Болгарії була європеїзація.

Конституція *Естонської Республіки* була прийнята на референдумі 28 червня 1992 р., а поправки до неї вносилися п'ять разів (причому три з них вимагали голосування різних скликань парламенту), а близько 20 спроб зазнали невдачі. Останні ініціювалися опозиційною партією, що намагалася змінити існуючий розклад політичних сил шляхом переходу до прямих виборів президента та активного використання інструментів прямої демократії.

Перші зміни були внесені у 2002 р. у зв'язку з підготовкою до членства у Євросоюзі, хоча деякі експерти висловлювали сумнів у доцільності такого кроку. У 2003 р. було збільшено з 3 до 4 років термін каденції органів місцевого самоврядування, а в 2007 р. до преамбули Основного закону було внесено положення про визнання естонської єдиною державною мовою. Кібератаки на органи державної влади Естонії змусили у 2007 р. змінити процедуру призначення вищого військового командування країни, зменшивши повноваження президента. У 2015 р. вдалося розширити виборчі права на виборах до органів місцевого самоврядування, надавши їх особам, які досягли 16-річного віку. Загалом, зміни до конституції мали радше технічний характер, не призводили до радикальних змін у політичній системі та мали позитивний вплив на процес демократичної консолідації.

Латвія – єдина постсоціалістична країна Центрально-Східної Європи, яка повністю поновила дію довоєнної конституції 1922 р., що відбулося у 1993 р. Відтоді правки вносилися 12 разів і стосувалися 61 статті Основного закону. Найважливіші з них стосувалися запровадження Конституційного суду та внесення розділу про основні права і свободи

людини та громадянина, щоб адаптувати історичний документ до вимог сучасності. Крім того було багато невдалих спроб, зумовлених низькими вимогами для оформлення конституційної ініціативи.

У 1994 р. було знижено віковий поріг для голосування на парламентських виборах з 21 до 18 років. Статті, що запроваджували Конституційний суд та удосконалювали його функціонування з'явилися у 1996 та 2013 рр. відповідно. Положення, що модернізували політичну систему (збільшення строку повноважень парламенту та президента з 3 до 4 років, розширення депутатського імунітету, перегляд процедури зняття судів тощо) з'явилися у 1997 та 2007 рр. Найбільш масштабними були поправки у жовтні 1998 р. (змінено 3 статті та додано 28 нових), які доповнювали текст основними правами і свободами людини та громадянина, надавали латвійській мові статус державної (ст. 4 Конституції). Крім того, у ст. 77 закріплювався перелік питань особливої важливості, в тому числі і статус державної мови, яким надавалися особливі гарантії захисту: внесення змін до них вимагає підтримки двома третинами депутатів парламенту та схвалення на всенародному референдумі більшістю громадян, що мають право голосу. У ході конституційної ревізії 2002 року статус литовської мови було посилено шляхом включення згадки про неї до клятви члена парламенту та визнанням її робочою мовою парламенту та органів місцевого самоврядування. У 2014 р. у відповідь на громадянські ініціативи 2011 р. щодо етнічних питань було прийнято преамбулу до Конституції, що підтверджувала статус литовської як єдиної державної мови, містила згадки про «комуністичні та нацистські тоталітарні режими» та визначала Литву як «демократичну, соціально відповідальну та національну державу».

Правове врегулювання набуття членства в Євросоюзі відбулося шляхом внесення змін до конституції у 2003–2004 роках. У 2006 р. було визнано право на одностатеві шлюби, а в 2009 р. під сильним тиском з боку громадськості було значно удосконалено механізм проведення референдуму (визначено перелік питань, щодо яких він може проводи-

тися, в тому числі і про розпуск парламенту, та вимоги щодо його проведення).

Конституція *Литовської Республіки* була прийнята у 1992 р. і змінювалася 9 разів, причому остання поправка була прийнята у 2006 р., а деякі статті змінювалися двічі. Загалом було зроблено близько 60 спроб внести зміни до конституції. Перша правка була внесена у 1996 р. у зв'язку з підготовкою до членства в Євросоюзі і дозволяла іноземцям володіти землею, а в 2004 р. їх права розширили і щодо внутрішніх водних ресурсів та лісів. Через півроку, у липні 1996 р., була прийнята і друга поправка до розділу про місцеве самоврядування, що розширювала термін діяльності органів місцевого самоврядування з 2 до 3 років, а з 2002 р. – до 4 років. Реформі судової гілки влади були присвячені зміни 2003 р. Отримання членства в Євросоюзі знайшло своє відображення в ході внесення змін до конституції у 2004 р. Рішення Конституційного суду 2014 р. щодо конституційності внесення змін до ст. 125 Конституції у 2006 р. відкрило шлях для переходу країни на спільну європейську валюту.

У *Молдові* зміни до конституції зумовлювалися дисфункціональністю політичної системи та боротьбою еліт, що й зумовило суперечливий характер конституційних поправок, які, з одного боку, шкодили демократичному розвитку (зменшення незалежності судів в 2002 р.), а з іншого – сприяли зміцненню окремих інститутів. Конституція була прийнята у 1994 році, а подальший конституційний процес перебував під значним впливом з боку двох сепаратистських регіонів – Придністров'я та Гагаузії (поправки 2002 та 2003 рр.). Загалом конституція доповнювалася 9 разів (з урахуванням поправок 2000 та 2010 р., які були визнані неконституційними Конституційним судом) стосовно 37 статей, деякі з яких редагувалися двічі. Крім того було близько 20 невдалих спроб внесення змін.

У 2000 р. була скасована норма про прямі вибори президента, який мав обиратися парламентом, та переглянуті його повноваження, що перетворило країну у парламентську республіку. Згідно з внесеними змінами президент обирався

більшістю в три п'ятих від загальної кількості депутатів парламенту. Якщо жоден з кандидатів не отримував потрібної кількості голосів, то проводився другий тур щодо перших двох кандидатур, встановлених в порядку зменшення кількості голосів, отриманих у першому турі. Якщо і після повторних виборів главу держави не обрано, то діючий президент має право розпустити парламент і призначити дату виборів нового вищого законодавчого органу. В 2009 р. Рада Європи пропонувала Молдові внести поправки до Конституції для переходу до прямих виборів президента з метою подолання політичної кризи і недопущення інституційних і політичних тупиків у майбутньому. Однак всенародний референдум 2010 р. з цього питання було визнано таким, що не відбувся, оскільки явка виборців склала 30 % при необхідних 33 %. Незважаючи на непоодинокі спроби відмовитися від обрання президента парламентом шляхом проведення референдуму чи звернення до Конституційного суду Республіки Молдова (КСРМ), виключно «технічне» рішення Суду стало підставою для скасування конституційної реформи 2000 р. 4 березня 2016 р. КСРМ розглядаючи частину 1 ст. 135 Конституції та на основі закону № 1115-XIV від 5 липня 2000 року «Про зміну Конституції», дійшов висновку, що у липні того року парламент проголосував за закон, що концептуально відрізнявся від схваленого ним законопроекту. Зокрема депутати проголосували за норму, що передбачає необхідність трьох п'ятих голосів, в той час як у законопроекті, затвердженому КСРМ, передбачалося «більше 51 голосу», що суперечить Основному закону. Після повернення до попередньої редакції Конституції всенародні вибори президента відбулися у жовтні 2016 р. Таким чином твердження Е. Робертса, що у пострадянських країнах спостерігається тенденція до зменшення повноважень виконавчої влади і президента в ході внесення змін до конституції⁶⁸⁸ щодо Молдови на даний момент не справджується.

⁶⁸⁸ Roberts A. The politics of constitutional amendment in postcommunist Europe. P. 109.

У 1996 та 2002 рр. були переглянуті положення про призначення суддів, що мали за мету підвищити їх незалежність, однак наслідки цього кроку не мають однозначної оцінки серед дослідників. 18 квітня 2016 р. Конституційний суд Молдови дав згоду на виключення з Конституції поняття «депутатська недоторканність»: частина третя ст. 70 Конституції РМ передбачає, що депутат не може бути затриманий, арештований, обшуканий, окрім випадків затримання на місці злочину, або ж притягнутий до судової відповідальності без згоди законодавчого органу, отриманого після заслуховування парламентарія.

Отже, загальною характеристикою конституційної політики Молдови є формування власної ідентичності на фоні заморожених конфліктів та тісних зв'язків з Румунією, а також пошук оптимального балансу повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади, що має радше негативний вплив на становлення демократичних інститутів.

У Польщі демократичний транзит відбувався із певними труднощами, не виправдавши сподівання тих, хто прагнув швидкої демократизації. Проте перехід від соціалістичного устрою, закріпленого у конституції 1952 р., до системи представницької демократії відбувався набагато швидше, ніж у країнах Західної Європи. Протягом чотирьох років (1989–1993 рр.) у країні змінилося 6 прем'єр-міністрів і чотири уряди, лише один з яких пробув при владі більше року. В. Ярузельський – перший президент, обраний відповідно до положень Угоди круглого столу, був змушений подати у відставку ще до завершення свого мандату, а діяльність його наступника – Л. Валенси різко критикувалася колишніми соратниками. До середини 1990-х років популярність демократичних інститутів у Польщі була низькою і продовжувала падати⁶⁸⁹, що на думку відомого польського дослідника Є. Вятра значною мірою було зумовлене компромісом, на

⁶⁸⁹ *Wiatr J.* Executive-legislative relations in crisis: Poland's experience, 1989-1993 // *Lijphart A., Waisman C. H.* Institutional design in new democracies. Boulder: Westview Press, 1996. P. 103.

який пішла «Солідарність» у ході переговорів за Круглим столом.

У Польщі інституційні зміни відбувалися поступово, виходячи з міркувань політичної доцільності, а не з ідеї створення нової системи як такої, що породжувало невизначеність як у політичних колах, так і суспільстві загалом. Процес укладення конституційної угоди розтягнувся на п'ять років: за цей час еліти і суспільство дійшли згоди щодо рамок соціально-політичної системи нової держави. Прийнята у 1992 р. Мала конституція була правовим фундаментом діяльності польської влади до 1997 р., коли прийняли конституцію, що стала результатом консенсусу між політичними силами, хоча і не отримала значної підтримки на референдумі.

Конституція Республіки Польща була вперше доповнена у 2006 р. через необхідність її приведення до вимог законодавства Євросоюзу. Через три роки, у 2009, до її тексту були внесені поправки, згідно яких особа, яка вчинила кримінальний злочин, позбавлялася права обиратися до Сейму і Сенату. Загалом протягом 1997–2014 рр. було зроблено 16 спроб внести зміни до конституції (причому перша з них майже одразу після її прийняття), дві з них були ініційовані президентом. Найбільші суспільні дискусії викликали поправки щодо заборони абортів, перегляду повноважень президента в 2010 р. та підготовки до переходу на євро.

Зазначимо, що Партія право і справедливість Я. Качинського, яка сьогодні контролює більшість місць у Сеймі, завжди ставила під сумнів легітимність конституції 1997 р. і вимагала більш чіткого відмежування від соціалістичного минулого та переходу до формування Четвертої республіки. Отже, конституційні дискусії у Польщі точилися радше навколо удосконалення або ж уточнення деяких її положень, а не перегляду системи взаємовідносин між політичними інститутами.

Румунія відносно швидко прийняла конституцію – через два роки після початку демократичних перетворень у листопаді 1991 р. Перша спроба внесення змін стосувалася можливості конфіскації майна набутого злочинним шляхом і

була зроблена у 1996 р., але зазнала невдачі. Успішними виявилися конституційні зміни 2003 р., що були зумовлені підготовкою до членства в Євросоюзі. Збільшення терміну перебування при владі президента з 4 до 5 років сприяло появі низки випадків коабітації, два з яких завершилися відкритим конфліктом між президентом та прем'єр-міністром, якого підтримала парламентська більшість. Ці конфлікти та конституційні положення, що давали змогу президенту безпосередньо втручатися у процес формування уряду, актуалізували питання удосконалення тексту Основного закону. Прихильники парламентаризму наполягають на необхідності обмеження президентських повноважень, чіткого поділу між гілками влади та посилення системи стримувань і противаг за рахунок розширення прав парламенту. В свою чергу пропрезидентські сили вимагають реформування державних інститутів для зменшення рівня корупції та підвищення ефективності діяльності державного управління.

Словаччина є одним з лідерів з-поміж держав Центрально-Східної Європи за кількістю поправок, внесених до тексту Основного закону: перша була внесена у 1998 р., а загалом їх було 13, у результаті чого 115 із 156 статей Конституції було змінено. Ще більш радикальні зміни у конституційній політиці відбувалися лише в Угорщині. Закономірним результатом є низький рівень довіри серед громадян до цього документу. Конституція була прийнята одразу ж після розпаду федерації у 1992 р. і внесені до неї зміни відображали політичний розвиток країни від авторитарного правління В. Мечіара до набуття членства в Євросоюзі, політичні дискусії щодо імунітету членів парламенту та підвищення довіри до судів. Найчастіше змінювалася ст. 78 Конституції про імунітет членів парламенту, яка правилася чотири рази (у 2001, 2004, 2006 та 2012 рр.), у результаті чого вони позбулися імунітету від кримінального переслідування, за винятком дій, що безпосередньо пов'язані з виконанням їх обов'язків як членів законодавчого органу. Загалом, до 2014 р. було зроблено близько 150 спроб внесення змін до Конституції, що можна пояснити в тому числі і простотою цієї процедури:

будь-який член парламенту може виступити з ініціативою про редагування тексту конституції, яка має бути підтримана 3/5 членів законодавчого органу.

Конституція *Чеської Республіки*, прийнята після розпаду Чехословаччини у 1993 р., була вперше доповнена у 1997 р., після чого було прийнято ще 8 поправок, що підтвердило гіпотезу Е. Робертса, що частота внесення поправок зростає у часі, зокрема щодо кількості внесених змін⁶⁹⁰. Процес внесення змін до Конституції активізувався по мірі наближення до членства у Євросоюзі: поправки були внесені в 2001 та 2002 рр. Загалом до тексту Конституції було внесено 8 змін, які стосувалися адміністративно-територіального устрою (1997 р.), надзвичайного стану (1998 р.), вступу до НАТО (2000 р.), удосконалення статусу національного банку (2001 р.), саморозпуску палати депутатів (2009 р.), переходу до прямих виборів президента (2012 р.) та імунітету депутатів (2013 р.). Що стосується прямих виборів президента, то Чехія разом з Францією та Південною Кореєю стала країною, в якій зміна способу обрання глави держави не супроводжувалася розширенням його повноважень. Три невдалих спроби удосконалення тексту Основного закону стосувалися запровадження загальнонаціональних референдумів, ліквідації сенату та посилення повноважень Верховного контрольного управління щодо органів місцевого самоврядування. Після вступу до Євросоюзу в 2004 р. введення елементів прямої демократії є основною темою конституційного дискурсу. Однак після впровадження прямих виборів президента інші спроби посилити інструменти прямої демократії виявилися невдалими, не в останню чергу через високий ступінь поляризації партійної системи країни, що не дозволяло жодній з політичних сил заручитися необхідною підтримкою у законодавчому органі для внесення поправок до Конституції.

Транзитний процес *Угорщини* відбувався за відсутності історичних передумов для демократії, однак за підсумками

⁶⁹⁰ Roberts A. The politics of constitutional amendment in postcommunist Europe. P. 99–117.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

дискусій за круглим столом на рубежі 1980-1990-х рр. країна практично одразу отримала ефективно функціонуючий інститут парламентаризму. Перевагами Угорщини на ранніх етапах демократизації стали сильний парламент та уряд, «декоративний» президент, змішана виборча система та впливові політичні партії. За старою конституцією президент обирався однопалатним парламентом і мав значно менше повноважень, ніж польський колега. Більше того, у процесі транзиту в Угорщині не виділялося явного лідера, в той час як аналогічні процеси у Польщі відбувалися при домінуванні фігури Л. Валенси. Саме завдяки наявності розвиненого парламентаризму, заснованого на компромісі еліт, Угорщина до середини 1990-х рр. вважалася найуспішнішою молодого демократією.

Конституційна трансформація в Угорщині почалася до встановлення парламентської системи, а ключові рішення були прийняті до кінця 1989 р.⁶⁹¹. Однак, оскільки громадянські неполітичні організації майже не брали участь у цих дискусіях, то більшість населення залишалася у політичному плані пасивним. Винятком стало проведення референдуму в 1989 р.

На початку 1990-х рр. жодна політична сила не ставила питання про вибір між президентською та парламентською формами правління, що можна пояснити ефектом колії – історичним досвідом. Угорщина однією з перших країн в Європі створила інститут парламентаризму. Починаючи з революційних подій 1848 р. і до 1949 р. в Угорщині існувала парламентська система, в якій, «принаймні, формально, уряд був підпорядкований парламенту»⁶⁹². Невдача революції 1848 р. і Австро-угорський компроміс 1867 р. заблокували розвиток парламентаризму, обмеживши його недемократичною виборчою системою⁶⁹³. Тим не менше, навіть в обмеже-

⁶⁹¹ Szoboszlai G. *Parliarmentarism in the making: Crisis and political transformation in Hungary* / Lijphart A., Waisman C. H. *Institutional design in new democracies*. Boulder: Westview Press, 1996. P. 119.

⁶⁹² Schmidt P. *The constitutional contradictions of Hungarian parliamentarism* // *Political Yearbook of Hungary*. Budapest, Economix, 1992. P. 47.

⁶⁹³ Szoboszlai G. *Parliamentarism in the making*. P. 122.

ному вигляді парламентська система належно функціонувала. У міжвоєнний період ХХ ст. консервативний режим не наважився на розширення виборчих прав. У 1946 р. країна зробила остаточний вибір на користь сучасної парламентської та виборчої систем, проте такий шлях розвитку в 1949 р. був заблокований переходом країни до соціалізму.

Тим не менше, не зважаючи на всі ці негативні чинники, після конституційної реформи 1989 р. Угорщина, на відміну від Польщі з її Малою конституцією 1992 р., завершила будівництво працюючої політичної системи. Таким чином у країні на той час підтвердилася гіпотеза С. Роккана про можливість «заморожування» початкового конституційного вибору⁶⁹⁴. Стабілізацію парламентаризму на етапі конституційної трансформації можна пояснити двома чинниками. По-перше, еліти побоювалися приходу активної, харизматичної особи, яка б могла неформальними або неконституційними методами запровадити у країні авторитарний режим. По-друге, політичним елітам довелося шукати компромісів в інституційно збалансованих парламентських рамках⁶⁹⁵, тоді як в Польщі представники «Солідарності» отримали контроль над ключовими конституційними позиціями.

Порівнюючи Польщу з Угорщиною можна відзначити, що процеси транзиту та подальшої консолідації відбувалися у цих країнах з різною динамікою. Якщо Польща завдяки своєму структурованому опозиційному руху була лідером транзиту у регіоні в кінці 1980-х рр., то вже у середині 1990-х стали очевидними негативні наслідки у вигляді домінування деяких політичних сил і, відповідно, виходу за рамки домовленостей Круглого столу. Угорщина навпаки, м'яко пройшла транзит, на старті якого вона мала необхідну політичну структуру та конституцію 1949 р., дещо удосконалену в 1989 р. Конституційні дискусії, що тривали у Польщі до 1997 р., дали змогу політичним силам країни дійти згоди щодо нової політичної системи. В Угорщині такі інтенсивні

⁶⁹⁴ Lijphart A. Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1989-1991. P. 207-223.

⁶⁹⁵ Szoboszlai G. Parliamentarism in the making. P. 129.

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

дискусії не точилися аж до 2006 р., коли за результатами парламентських виборів не відбулося ротації політичних партій в уряді.

Угорщина лідирує серед 20 постсоціалістичних країн за кількістю внесених змін до Конституції. Реформована конституція протягом 1991–2011 рр. була переглянута 31 раз, тобто щороку вносилося 1,47 поправки. З одного боку це відображало поступовий процес удосконалення і творення Конституції та її частковий перегляд, а з іншого – свідчило про зусилля політичних акторів модифікувати Основний закон відповідно до своїх інтересів. Серед такої кількості поправок майже непоміченими залишилися ті, що були зумовлені підготовкою до вступу в Євросоюз, а найбільший політичний резонанс мали конституційні зміни починаючи з 2010 р., які були підпорядковані партійним інтересам консервативної більшості парламенту. Як зазначає С. Прібус, до 2010 р. Фідес та Угорський громадянський союз грали за правилами, записаними в конституції, а після 2010 р. – почали гратися правилами, що дестабілізувало демократію у країні⁶⁹⁶. Так лише протягом 19 місяців (з травня 2010 по листопад 2011 р.) конституція була змінена 20 разів. У результаті чого в 2011 р. був прийнятий «Основний Закон»⁶⁹⁷, що закріпив правила гри, вигідні для консервативної партії.

Незважаючи на те, що угорська Конституція є найновішою серед постсоціалістичних країн, вона є найконсервативнішою у порівнянні з Основними законами східноєвропейських країн та Європи загалом як з точки зору закріплених цінностей, так і подальших шляхів розвитку політичної системи.

Ідеологічний консерватизм найяскравіше проявляється у преамбулі до Конституції, яка починається зі слів «Боже, бла-

⁶⁹⁶ Priebus S. Hungary / Fruhstorfer A., Hein M. Constitutional politics in Central and Eastern Europe. Wiesbaden: Vergleichende Politikwissenschaft, 2016. P. 101.

⁶⁹⁷ Основной Закон Венгрии от 25 апреля 2011 года. URL: http://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/orosznyomda_jav%25C3%25ADtott.pdf (дата звернення: 01.11.2016).

гослови угорців», і визнає вирішальну роль короля Св. Стефана та християнства у формуванні угорської державності. Як зазначається у ст. D вступної частини Конституції, «Угорщина, виходячи з єдності всієї угорської нації, несе відповідальність за долю усіх угорців, які проживають за її межами, сприяє їх збереженню та розвитку, підтримує їх зусилля, спрямовані на збереження угорського ідентитету, здійснення індивідуальних і колективних прав, створення громадських органів самоврядування, добробут на батьківщині, а також сприяє їх співробітництву один з одним і з Угорщиною».

Побоювання сусідніх країн, на території яких проживають угорці, щодо експансіоністських планів Будапешту посилюються і тим, що у новий текст конституції не ввійшов § 6 Конституції редакції 1989 р. про те, що Угорщина «утримується від застосування насильства, спрямованого проти незалежності чи територіальної цілісності інших держав».

Нова конституція містить і низку дискримінаційних положень, характерних для консерваторів. Так проігноровані права представників сексуальних меншин, оскільки ст. L зазначає, що Угорщина захищає інститут шлюбу як добровільно встановлених відносин між чоловіком та жінкою, а також сім'ю як основу збереження нації. Ст. II визнає за кожним право на життя, яке починається з моменту зачаття, що фактично означає заборону абортів. Також забороняються генетичні експерименти та клонування людей (ст. III).

Про намагання встановити чіткий зв'язок між громадянином і державою, характерний для концепції національної держави, свідчить ст. O: «кожен несе відповідальність за себе відповідно до своїх можливостей та зобов'язаний, відповідно до наявних у нього засобів, брати участь у виконанні державних і суспільних завдань».

Щодо консервації подальшого розвитку політичної системи, то новий Основний Закон містить низку положень, спрямованих на збереження домінуючого становища правлячої партії Фідес на невизначений термін, оскільки народ позбавлено права вносити зміни до Конституції на референдумі, закріпивши його за 2/3 депутатського корпусу.

Так ст. 3 спрощує розпуск парламенту президентом, визнавши підставами для цього: неспроможність парламенту після відставки уряду затвердити кандидатуру прем'єр-міністра, подану президентом, протягом 40 днів після подання; та неприйняття державного бюджету до 31 березня. Щоправда, перед розпуском парламенту президент повинен заслухати думку прем'єр-міністра, голови парламенту та лідерів фракцій політичних партій, представлених у парламенті. Дострокові вибори повинні бути проведені протягом 90 днів. У тексті старої конституції у § 28 окрім не затвердження прем'єр-міністра, підставою було висловлення парламентом недовіри уряду чотири рази протягом 12 місяців.

Більш жорсткі вимоги висувуються і до народних обранців, які можуть втрати свій мандат у результаті декларації конфлікту інтересів (це також є підставою для відправлення у відставку президента – ст. 12) та неучасті у роботі парламенту протягом року (ст. 4).

За новою конституцією для прийняття законів, що регулюють низку важливих суспільних питань (пенсії, оподаткування, діяльність Центрального банку тощо) необхідна підтримка 2/3 від конституційного складу парламенту, що, фактично, позбавляє опозицію можливості приймати суспільно значимі закони.

Обмеженими виявилися і повноваження Конституційного суду, склад якого збільшили з 11 до 15 осіб, але позбавили права скасовувати закони та інші нормативно-правові акти, що суперечать Конституції (що було зафіксовано у старій Конституції п. 2 § 32/А), залишивши йому право здійснювати оцінку діючого законодавства та проектів законів. Більше того, тепер голова Конституційного суду обирається 2/3 голосами депутатів, хоча раніше це відбувалося в ході таємного голосування серед членів суду. До того ж тепер громадян позбавлено права звертатися до Конституційного суду, надавши його лише президенту, уряду і 1/4 від конституційного складу парламенту.

Узурпація влади однією партією проявляється і в обмеженні автономності Національного банку, голову якого

одноосібно призначає президент країни терміном на 9 років (ст. 41), хоча у попередній редакції Конституції він це робив за пропозицією визначених у спеціальному законі осіб та органів і лише на 6 років (§ 30).

Конституція *Республіки Хорватія* з моменту прийняття у 1990 р. змінювалася шість разів. Ці зміни мали радше спорадичний характер та ініціювалися політичним керівництвом країни. Перша поправка у 1997 р. мала за мету консолідацію націоналістичної ідеології та зміцнення позицій президента, а наступні (1999, 2000 та 2001 рр.) усували перешкоди для розвитку демократичних інститутів. Підготовка до членства у Євросоюзі зумовила необхідність поправок 2010 р., а голосування виборців на референдумі грудні 2013 р. щодо одностатевих шлюбів зробила Хорватію першою державою серед країн Центрально-Східної Європи, в якій зміни до Конституції були внесені за народною ініціативою.

В *Україні* процес розробки Конституції почався після прийняття Декларації про державний суверенітет 1990 р., проміжним результатом якого стало схвалення Концепції Конституції України у 1991 р. Протягом 1993 р. тривало обговорення другого проекту Основного закону, що призвело до конституційної кризи 1993–1995 рр. Її вирішення стало можливим завдяки прийняттю 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України, який визначив основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України.

Конституція 1996 р. заклала політико-правові основи президентсько-парламентської республіки з незалежними гілками влади. Однак постійні протистояння між президентом та парламентом зумовили внесення змін до Основного закону у 2004 р., які набрали чинності у 2006 р. і перетворили Україну на парламентсько-президентську республіку. На думку Є. Перегуди, конституційна реформа була зумовлена не лише ситуативними чинниками, а й структурними, зокрема плюралізмом еліт, що було наслідком соціокультурного розколу,

4.3. Конституційний процес як інструмент зміни політичних інститутів

складної структури народного господарства тощо, у результаті відбувся перехід до етапу домінування партійно-політичного плюралізму, що охопив перше десятиліття ХХІ ст.⁶⁹⁸.

Відсутність досвіду укладання коаліційних угод, відмова від пропорційної системи виборів, суперечливі інтереси основних політичних сил щодо державотворчих процесів зумовили політичну кризу 2007–2009 рр., що актуалізувало питання подальшого удосконалення тексту Конституції. Ця робота здійснювалася спершу Національною конституційною радою⁶⁹⁹ (ліквідованою у квітні 2010 р.), Конституційною Асамблеєю⁷⁰⁰ (ліквідовано у липні 2014 р.) та Конституційною Комісією⁷⁰¹. Саме останній вдалося підготувати проєкт змін до Конституції щодо обмеження суддівської недоторканості, який Верховна Рада України прийняла 2 червня 2016 р. у вигляді двох законів «Про реформу судової системи України» і «Про судоустрій та статус суддів». Відповідно до їх положень суддя може бути затриманий у двох випадках: 1) коли Вища рада правосуддя надала згоду на затримання судді у зв'язку з кримінальним чи адміністративним правопорушенням; 2) коли затримання відбувається під час чи відразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Раніше затримання і обрання запобіжного заходу до суддів могли бути здійсненими тільки зі згоди Верховної Ради. Серед іншого Основний закон дозволяє звільнити суддю не лише у випадку неспроможності виконувати свої обов'язки, досягнення 65 років чи смерті (як це є зараз), а і у випадку невідповідності декларації майновому матеріальному стану.

Менш успішним виявився напрацьований комісією законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо

⁶⁹⁸ *Перегуда Є.В.* Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013. С. 343.

⁶⁹⁹ *Про Національну конституційну раду:* Указ Президента України від 27.12.2007 № 1294/2007 // Урядовий кур'єр. 2008. 9 січня.

⁷⁰⁰ *Про Конституційну Асамблею:* Указ Президента України від 17.05.2012 № 328/2012 // Урядовий кур'єр. 2012. 22 травня.

⁷⁰¹ *Про Конституційну Комісію:* Указ Президента України від 03.03.2015 № 119/2015 // Урядовий кур'єр. 2015. 5 березня.

децентралізації влади), поданий 1 липня 2015 року. Він передбачав визнання територіальної громади базовою одиницею місцевого самоврядування; утворення виконавчих органів місцевого самоврядування; скасування інституту голів місцевих державних адміністрацій та запровадження інституту префектів для нагляду за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування, що призначаються президентом; визнання за окремими районами Донецької і Луганської областей права на особливі умови здійснення місцевого самоврядування. Саме останнє положення викликало найбільше дискусій і законопроект не отримав необхідної кількості голосів.

Ще одним актуальним питанням конституційного дискурсу є скасування недоторканності народних депутатів. У січні 2015 р. президент вніс на розгляд парламенту законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів)» № 1776, визначивши його як невідкладний, що зобов'язує Верховну Раду розглянути цей документ позачергово. Однак станом на листопад 2016 року він не пройшов навіть першого читання.

Зазначимо, що авторитет Конституції як основоположного закону держави був значно підірваний скасуванням у вересні 2010 р. конституційної реформи за рішенням Конституційного суду України⁷⁰², який встановив факти недотримання процедури внесення змін. У результаті Революції Гідності дія низки статей Конституції була відновлена парламентом⁷⁰³.

Характерною рисою процесу прийняття конституції у постсоціалістичних країнах була надмірна політизованість,

⁷⁰² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30.09.2010 № 20-рп/2010 // Вісник Конституційного суду України. 2010. № 5. Стор. 36.

⁷⁰³ Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII // Голос України. 2014. 1 березня.

що розглядалося як негативний чинник. Проте деякі автори ще на початку 1990-х рр. звертали увагу на некоректність порівняння досвіду західних і східних країн Європи. Зокрема, помилковим є прагнення до переносу на східноєвропейський ґрунт елементів німецького конституційного права, таких як незмінність положень конституції та наділення надмірними повноваженнями Конституційного суду. Кантіанство, що лежить в основі конституції ФРН, у відповідності до якого Конституційний суд має пріоритет перед парламентом, користувався довірою за часів створення першої ліберально-демократичної держави у Центральній Європі. Але німецька модель, за винятком чисто технічних деталей (висловлення вотуму недовіри), не може бути використана у постсоціалістичних країнах. Вони, на відміну від повоєнної Німеччини, не успадкували системи приватної власності, а питання громадянства та територіальних меж не були визначені у результаті воєнного рішення. Німецьким політикам того періоду не довелося вирішувати ці проблеми, тому вони могли собі дозволити вивести процес створення конституції за рамки політичних баталії та завершити його досить швидко⁷⁰⁴. Однак навіть прийняття конституції не означало припинення конституційного процесу, результатом якого було внесення змін або ж прийняття нової редакції Основного закону. Поправки до конституції мали або ж суто технічний характер (уточнення окремих положень, зняття бар'єрів для членства у міжнародних організаціях, зокрема ЄС), або ж призводили до суттєвого коригування розвитку політичної системи (у Білорусі 1996 р. – перехід до президентської форми правління, зняття обмежень для балотування О. Лукашенка; в Україні 2004 р. – перехід до парламентсько-президентської республіки).

Здійснений аналіз конституційних процесів у постсоціалістичних країнах дає підстави стверджувати, що як демократизація впливає на конституційну політику, так і конституція визначає перебіг демократизаційних процесів у позитивному

⁷⁰⁴ Холмс С. Возвращение к чертежам. С. 28.

чи негативному напрямі встановлення автократичних режимів). Конституція створює рамки, які зміцнюють демократичні інститути, що доводить досвід Болгарії, Естонії, Латвії, Литви та Польщі. У більшості цих країн, за винятком Латвії, зміни до конституції приймалися за згодою основних політичних сил, що значною мірою залежало від суті пропонуваніх змін. Так питання національної ідентичності та захисту прав етнічних меншин вирішувалися переважно представниками титульної нації, як це було у випадку Естонії та Литви.

Прикладами невдалої демократизації є Білорусь, Сербія та Хорватія до 2001 року, де авторитарні тенденції знайшли відображення в Основному законі. Молдову, Угорщину та Україну можна віднести до групи країн, в яких конституційна реформа є радше інструментом політики, а не самодостатнім процесом приведення конституційних норм у відповідність до потреб сьогодення. Більше того, у цих країнах внесення змін до Основного закону призвело до конституційної кризи – «ситуації, в якій конституційна політика стає настільки обговорюваною, що гальмує нормальну політичну діяльність»⁷⁰⁵, що відбувалося у Білорусі (1996 р.), Молдові (1999–2000 рр.), Хорватії (2000–2001 р.), Угорщині (2010–2013 рр.) та Україні (2004 р.). Іншими словами, посилення авторитарних тенденцій у країні супроводжується внесенням змін до конституції, що провокує конституційну кризу, яка гальмує демократичний розвиток.

Хоча загалом конституційні поправки у країнах Центрально-Східної Європи загалом сприяли підвищенню якості демократичних інститутів, зміцненню правління закону. Особливий вплив мало членство в Євросоюзі, що зумовило проведення судової реформи у Болгарії та Литві.

⁷⁰⁵ Ginsburg T. Comparative constitutional design. P. 353.

Розділ 5

Вплив політичних партій на трансформацію політичних інститутів

Хоча політичні партії до 1970-х років рідко згадувалися у конституціях, однак жодна сучасна демократія без них не може існувати. Низка дослідників уже тривалий час відзначає їх незамінність для масової, представницької демократії, зокрема такі як В. Кі⁷⁰⁶, Н. Розенблюм⁷⁰⁷, С. Стоукс⁷⁰⁸. Щоправда, слід зазначити, що політичні партії також є невід'ємною частиною деяких недемократичних режимів⁷⁰⁹.

Партії організують колективну діяльність та вирішують проблеми соціального вибору у процесі прийняття законодавчих рішень⁷¹⁰, вони слугують як евристичні моделі та прив'язують вимір політики до виборців, які не мають часу чи бажання вивчати кожне питання та кожного канди-

⁷⁰⁶ Key V. O., Jr. *Politics, parties, and pressure groups*. New York: Crowell, 1958.

⁷⁰⁷ Rosenblum N. L. *On the side of the angels: An appreciation of parties and partisanship*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

⁷⁰⁸ Stokes S. C. *Political parties and democracy* // *Annual Review of Political Science*. 1999. № 2. P. 243–267.

⁷⁰⁹ Brownlee J. *Authoritarianism in an age of democratization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007; Greene K. *Why dominant parties lose: Mexico's democratization in comparative perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

⁷¹⁰ Aldrich J. H. *Why parties? The origin and transformation of political parties in America*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995.

дата⁷¹¹. Вони структурують виборчу конкуренцію зі стабільним набором можливостей, що зменшує невизначеність результатів виборів, та розширює горизонти планування політикам⁷¹²; дисциплінують політиків і роблять їх підзвітними, навіть коли це неспроможні зробити виборці⁷¹³.

Більше того, саме вони визначають правила, за якими формуються представницькі органи на місцевому та загальнонаціональному рівнях. Тому важливість вибору виборчої системи молодими демократіями, що перебувала у центрі наукових дискусій у 1990-х роках, втрачалася після проведення перших виборів та формування стабільних партійних організацій. Саме політичні партії, а не виборча система, мають визначальний вплив на трансформацію політичних інститутів у перехідних суспільствах.

У політологічній літературі досі тривають дискусії щодо феномену політичних партій: чи є вони суспільно-політичним чи державним інститутом, виконуючи функцію посередника відстоюють інтереси громадянського суспільства чи держави?

На перших етапах становлення демократичних інститутів, коли виборчим правом були наділені лише окремі верстви населення, домінували партії правлячої еліти, що прагнули знайти компроміс між бажанням зберегти свій статус та потребами політико-економічного розвитку країни. З поширенням виборчого права почали з'являтися масові партії, які створювали постійні членські організації і виступали у ролі проміжного елемента між новими групами виборців та політичними інститутами, органами державної влади. Це дало підстави М. Веберу виділити партію знаті і масові партії⁷¹⁴. Як

⁷¹¹ Popkin S. L. The reasoning voter: Communication and persuasion in presidential campaigns. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1991.

⁷¹² Mainwaring S., Scully T. R. Building democratic institutions: Party systems in Latin America. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. P. 1-34.

⁷¹³ Alesina A., Spear S. E. An overlapping generations model of electoral competition // Journal of Public Economics 1988. Vol. 37. № 3. P. 359-379.

⁷¹⁴ Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. Tubingen: Mohr Siebeck, 1980. P. 837-851.

слухно зазначив Т. Погунтке, якщо партія знаті лише політизувала свої соціальні зв'язки, то масові партії з самого початку розбудовувалися в якості політичних⁷¹⁵.

В свою чергу М. Дюверже⁷¹⁶ виділяв два шляхи формування партій: 1) виборчий і парламентський шлях (спершу створюються парламентські об'єднання, потім – виборчі комітети, і нарешті встановлюється постійний зв'язок між цими двома утвореннями); 2) зовнішній (у результаті втручання зовнішніх по відношенню до партій організмів: філософських спільнот, профспілок, церкви, народних клубів, газет). До 1900 року більша частина політичних партій створювалася першим способом, але з появою соціалістичних партій на початку ХХ ст. зовнішнє походження стає правилом. Перший шлях відповідає створенню політичних партій у країні, де не існує системи організованих партій, як тільки вона починає функціонувати, оформлюється другий шлях. При цьому для партій зовнішнього походження характерні більша централізація (місцеві осередки створюють центральний орган для координації своєї діяльності), згуртованість та дисциплінованість.

М. Дюверже також удосконалив класифікацію, запропоновану М. Вебером, виділивши кадрові і масові партії. Кадрові партії, переважно консервативні або ліберальні за ідеологічними установками, представляють інтереси привілейованих прошарків суспільства, не мають масового членства та орієнтуються виключно на перемогу на виборах. Масові політичні партії, що відображають політичні уподобання соціальних низів, мають більш чітко вибудовану організаційну структуру і намагаються реалізувати на практиці соціалістичні, комуністичні або фашистські світоглядні принципи.

В інтерпретації З. Ноймана, існує два основних типи партій: I) індивідуального представництва, чії функції зводяться

⁷¹⁵ Poguntke T. International vergleichende Parteienforschung // Berg-Schlosser D., Muller-Rommel F. Vergleichende Politikwissenschaft. Opladen: Leske Verlag (UTB-Reihe), 2003. P. 191.

⁷¹⁶ Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2002. С. 36.

до артикуляції інтересів певних груп і патронажу; II) партії масової інтеграції, що претендують на роль агентів групової інтеграції, соціалізації та мобілізації. Вони, в свою чергу, діляться на партії демократичної та абсолютної інтеграції⁷¹⁷.

Швидкий ріст популярності масових партій в кінці XIX – на початку XX ст., які можна розглядати як суспільно-політичний феномен, став домінуючою тенденцією розвитку політичних систем. Однак у другій половині XX ст. дослідники почали фіксувати поступове руйнування соціальної бази масових партій та зниження їх популярності. Зокрема Л. Епштейн відзначав, що з настанням епохи масових комунікацій та електоральних технологій партії повинні все більше нагадувати комітетські партії США, а за своєю внутрішню структурою – європейські партії знаті XIX ст.⁷¹⁸. Але припущення Л. Епштейна не отримали емпіричного підтвердження, оскільки масові партії хоча і змінилися, але продовжують відігравати важливу роль у політичному житті розвинених демократичних країн, про що свідчить існування потужних соціал-демократичних та християнсько-демократичних партій.

У результаті дії зазначених вище процесів відбувалася своєрідна конвергенція цих двох типів політичних партій, що проявилось у:

1) домінуванні професійних політиків (насамперед членів парламентських фракцій) за відносно незначного ступеня відповідальності на більш низьких партійних рівнях;

2) слабкому зв'язку між електоральною та членською базою при збереженні за останньою ролі важливого джерела надходжень фінансових коштів та відбору кандидатів на політичні посади, а також інструменту підтримання партії у робочому стані;

3) вираженій орієнтації на виборців, що виключає зосередження на окремих соціальних прошарках, але при цьому від-

⁷¹⁷ Neumann S. *Modern political parties. Approaches to comparative politics.* Chicago: The University of Chicago Press, 1956. P. 395–421.

⁷¹⁸ Epstein L. *Political parties in the American mold.* Madison: University of Wisconsin Press, 1986. P. 159.

сутнє прагнення до максимального розширення електоральної бази;

4) наявності вертикальних організаційних зв'язків, що мають за мету не лише створювати певний імідж, але і гарантувати певний рівень внутрішньопартійної демократії⁷¹⁹.

Іншими словами, сучасні кадрові партії запозичили низку характеристик, які раніше вважалися обов'язковим атрибутом масових організацій, зберігши елітний характер. Ще одним результатом партійної еволюції стала поява так званих «всеїдних» або всеохопних партій (*catch-all parties*), описана О. Кіркхаймером. Виходячи з моделі ринкової демократії Е. Доунса, він охарактеризував їх як багатовекторні об'єднання, що пропонують виборцям різноманітне політичне меню, «формуючи політику, щоб виграти вибори, а не вигравати вибори, щоб формувати політику»⁷²⁰.

Характерними ознаками всеохопної партії є: радикальне усунення ідеологічних складових; зміцнення позицій професійних політиків у партійному керівництві; зменшення ролі рядових членів партії; електоральна стратегія, спрямована на залучення максимально широких верств населення; прагнення налагодити відносини з найрізноманітнішими групами інтересів⁷²¹. Іншими словами йдеться про новий різновид партій масової інтеграції, що є результатом зниження класового протистояння та деідеологізації політики, виходу виборців за рамки власного соціального і конфесійного середовища. На думку О. Кіркхаймера, партії даного типу з часом посядуть домінуюче місце у партійних системах, результатом чого має стати скорочення кількості партій.

У кінці ХХ ст. почався новий етап розвитку політичних партій у розвинених демократичних країнах, який характе-

⁷¹⁹ Koole R. The vulnerability of the modern cadre party in the Netherlands / Katz R., Mair P. How parties organize. London: Routledge, 1994. P. 299.

⁷²⁰ Downs A. An economic theory of democracy. New York: Harper and Row, 1958. P. 28.

⁷²¹ Kirchheimer O. Der Wandel des westeuropäischen Parteien-systems / Lenk K., Neumann F. Theorie und Soziologie der politischen Parteien. Bd. 2. Darmstadt: Neuwied, 1974. P. 124.

ризувався значним зниженням їх суспільної значущості. Необхідність переходу до нової моделі поведінки була зумовлена падінням чисельності і старінням членської бази, ростом абсентеїзму, появою «антипартійно» налаштованих протестних угруповань тощо. Хоча така модель передбачала перш за все зміну взаємовідносин з державою, вона значно вплинула на внутрішню структуру політичної партії. На думку деяких дослідників, ці зміни виявилися настільки радикальними, що це дало підстави говорити про формування нового типу політичних партій – картельних (*cartel parties*). Цей тип був концептуалізований Р. Кацем та П. Мейром, які виділили такі їх ознаки як:

- зрощування з державою шляхом доступу до публічних посад, зростання державного фінансування та проникнення у державні ЗМІ;

- ослаблення міжпартійної конкуренції: партії, що входять у владний «картель», вступають у договірні відносини щодо розподілу державних привілеїв, перешкоджаючи росту впливу нетрадиційних політичних акторів;

- посилення впливу осіб, що займають державні посади;

- підвищення ступеня персоналізації і професіоналізації політичної діяльності.

Такі зміни, на думку дослідників, свідчать про перехід політичних партій до принципово нового етапу розвитку, за якого вони перетворюються у «напівдержавні агентства»⁷²².

Таке одержавлення партій зумовлене зменшенням соціального впливу політичних партій, що змушує їх компенсувати падіння суспільної підтримки зростаючою орієнтацією на державні пільги та дотації. Це, в свою чергу, призводить до зростання ролі останніх як джерела фінансових і матеріальних ресурсів, що дають можливість політичним партіям здійснювати свою діяльність.

Каталізатором цього процесу є й те, що приналежність до «правлячого картелю» відкриває політичним партіям доступ до засобів масової інформації, що контролюються державою.

⁷²² *Katz R., Mair P. Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party // Party Politics. 1995. Vol. 1. № 1. P. 16.*

В умовах різкого зростання впливовості ЗМІ як засобів політичної комунікації той факт, що вони регулюються державою, надає партіям, включеним у державні структури, досить потужний інструмент впливу на виборців. Побічним наслідком цих процесів стає посилення тенденції до домінування у політичних партіях осіб, які займають урядові та парламентські посади, за одночасного скорочення членської бази партії.

Членом такого картелю можуть стати майже усі значимі політичні партії, оскільки всі вони мають доступ до державних посад, особливо якщо йдеться про регіональний та інші рівні державного управління. Навіть перебуваючи в опозиції, ці партії можуть розпоряджатися державними коштами, що, на думку Р. Каца та П. Мейра, свідчить про те, що значимі партії пов'язані між собою певною негласною угодою. Наявність міжпартійної змови, поряд з глибоким взаємопроникненням держави і політичних партій є найважливішою сутнісною ознакою партійного картелю.

Відзначаючи, що процес формування картельних угруповань поки що перебуває на ранніх етапах і ступінь його розвитку у різних країнах буде неоднаковою, Р. Кац та П. Мейр прогнозують, що найбільш яскраво виражені форми «картелізація» матиме там, де традиції міжпартійного співробітництва поєднуються з розгалуженою системою підтримки партій з боку держави і партійними привілеями у сфері патронажних призначень. Це насамперед стосується таких країн як Австрія, Данія, Німеччина, Норвегія, Фінляндія та Швеція.

Особливої уваги потребує процес партійного будівництва у молодих демократіях. Як зазначає відомий американський транзитолог Т. Каротерз, на перших етапах формування політичних партій у цих країнах очікувалося, що вони виконуватимуть три важливих функції: 1) узагальнювати та артикулювати інтереси громадян; 2) структурувати виборчу конкуренцію та формувати політичний ландшафт; 3) забезпечувати узгоджену діяльність політичних груп в управлінні країною⁷²³. Однак на практиці з'ясувалося, що далеко не кожна

⁷²³ Carothers T. Aiding democracy abroad: The learning curve. Washington: Carnegie Endowment, 2011. P. 142.

політична партія здатна справитися з цими завданнями. «Партії повинні бути організовані навколо політичних ідеологій, а не етнічних, релігійних чи регіональних ідентичностей. Їх ідеологічні відмінності повинні бути видимими, але не надто акцентованими; екстремістські ідеології є небезпечними. Партії повинні бути не персоналістськими, організованими навколо харизматичного лідера, а організаціями з демократичною внутрішньою структурою, що працює зі своїми виборцями, прагне до відкритості, підзвітності та законслухняної поведінки. Вони повинні культивувати відносини з іншими соціальними і політичними організаціями та бути спроможними працювати у коаліції, коли цього вимагатимуть обставини»⁷²⁴.

Партії такого типу досить рідко зустрічаються у перехідних країнах. За результатами дослідження «Політичні партії та демократії», проведеного Р. Гантером та Л. Даймоном серед низки держав світу, були виділені 15 типів політичних партій і лише перші п'ять з них відповідають демократичним моделям, характерним для країн Заходу: 1) масові класові; 2) плюралістично націоналістські; 3) релігійно-масові; 4) всеохопні; 5) прагматичні; 6) місцевої знаті; 7) клієнтистські; 8) етнічні; 9) владні (партії влади); 10) персоналістські; 11) леніністські; 12) ультранационалістичні; 13) релігійно-фундаменталістські; 14) ліволіберальні; 15) постіндустріальні крайні праві⁷²⁵. Більше того, існує думка, що у багатьох країнах, що розвиваються, «політичні партії не можна розглядати як недорозвинені або слабкі; вони є фундаментально іншим видом організації, ніж їх західні прототипи»⁷²⁶.

Генезис політичних партій безпосередньо пов'язаний з двома взаємозалежними процесами: розвитком суспільних відносин і законодавчої бази, що регулює їх діяльність. Законодавча реформа, що надала право голосу цілій низці соціальних груп, сприяла появі масових партій, що вступили

⁷²⁴ *Ibid.* P. 142-143.

⁷²⁵ Gunther R., Diamond L. Political parties and democracy. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001. P. 3-39.

⁷²⁶ Carothers T. Aiding democracy abroad: The learning curve. P. 153.

у конкуренцію за голоси виборців зі старими елітними партіями. Професіоналізація політичної діяльності, зростання значення політичних партій при прийнятті суспільно значущих рішень зумовила необхідність надання їм фінансової допомоги з боку держави, що сприяло формуванню «картельних» партій.

У результаті багато держав були змушені переглянути законодавчу базу, яка регулює діяльність політичних партій у зв'язку з необхідністю: 1) контролювати використання ними державних коштів; 2) зміцнення легітимності партій з огляду на зростаюче розчарування виборців, що проявляється в зменшенні явки на виборах.

Слід звернути увагу на парадокс, пов'язаний з правовим регулюванням діяльності політичних партій. Законодавство приймається членами парламенту, які, залежно від виборчої системи, швидше за все є членами певних політичних партій. Відповідно, виникає небезпека «картелізації» і монополізації партійної системи в результаті: консервації поточної ситуації або створення перешкод для появи нових гравців.

Правове регулювання діяльності політичних партій здійснюється шляхом їх конституціоналізації (закріплення ролі і функцій у тексті конституції) та правової інституціоналізації (прийняття спеціального закону, удосконалення виборчого законодавства, регламентування діяльності депутатів регламентом законодавчого органу та ін.).

З огляду на ключову роль, яку відіграють політичні партії в формуванні законодавчого органу в умовах представницької демократії, британський дослідник Е. Барендт зазначає, що «можна очікувати, що конституції закладають певні базові правила для політичних партій, хоча б для того, щоб утримати їх від запозичення тоталітарної практики і гарантувати права індивідуальних членів. Однак конституції досить рідко згадують про політичні партії, а деякі – взагалі ігнорують їх існування»⁷²⁷. Аналіз текстів 142 конституцій, проведений в

⁷²⁷ Barendt E. An introduction to constitutional law. Oxford: Oxford University Press, 1998. P. 149.

**Конституціоналізація та правова інституціоналізація
політичних партій в Європі**

Повоєнна конституціоналізація політичних партій	Роки	Прийняття спеціальних законів про політичні партії
1944 – Ісландія, 1945 – Австрія, 1947 – Італія, 1949 – Німеччина	1940-і	
1958 – Франція	1950-і	
1960 – Кіпр, 1964 – Мальта	1960-і	1967 – Німеччина, 1969 – Фінляндія
1974 – Швеція, 1975 – Греція, 1976 – Португалія	1970-і	1974 – Португалія, 1975 – Австралія
1984 – Норвегія, 1989 – Угорщина	1980-і	1989 – Угорщина
1990 – Хорватія, Сербія, 1991 – Болгарія, Латвія, Румунія, Словенія, 1996 – Україна, 1999 – Фінляндія, Швейцарія	1990-і	1990 – Болгарія, Польша, 1993 – Словаччина, Чехія, Хорватія, 1998 – Великобританія
2008 – Люксембург	2000-і	2001 – Україна, 2005 – Норвегія, 2006 – Латвія, 2009 – Сербія

1976 р. встановив, що принаймні дві третини з них містять згадку про політичні партії⁷²⁸. Кількість таких країн значно збільшилася в ході третьої хвилі демократизації, що передбачала «зміну старих конституцій в перехідних державах і написання нових для нових держав»⁷²⁹.

Крім того, у низці перехідних суспільств перші вільні демократичні вибори були проведені до конституціоналізації та інституціоналізації політичних партій, а саме в Україні, Чехії, Словаччині. Відповідно, серед дослідників політичних партій немає одностайності щодо впливу конституції і законів про політичні партії на процес їх становлення, особливо в перехідних країнах зі слабкими демократичними і політичними традиціями. Якщо в розвинених демократіях закони,

⁷²⁸ Maarseveen van H., Tang van der G. Written constitutions: A computerized comparative study. Dobbs Ferry, N.Y.: Oceana, 1978. P. 71–72.

⁷²⁹ Carothers T. Aiding democracy abroad: The learning curve. P. 160–161.

що вимагають членства в партії певної кількості осіб, сприяють розбудові партійної структури, то в перехідних державах вони створюватимуть перешкоди для партійної конкуренції.

В Україні активна діяльність представників правозахисних і націоналістичних рухів у 1980 – 1990-ті роки створювала сприятливі передумови для їх інституціоналізації у вигляді політичних партій, що мають за мету відстоювання інтересів громадянського суспільства, а не штучно створюються правлячою елітою задля контролю над політичними процесами. Однак такі партії не витримали конкуренції з партіями влади, що покладалися на величезний адміністративний та фінансовий ресурс свого керівництва та членів.

У результаті політичні партії мають один з найнижчих показників довіри громадян. Сьогодні партіям повністю або переважно довіряють 12% українців, а рейтинг недовіри складає 79%⁷³⁰. Найвищий показник довіри до партій був зафіксований у 2005 році – майже 24%. А членство в політичних партіях коливається у межах 3-5%⁷³¹. Крім того, на думку 56,5% громадян жодна з майже 300 зареєстрованих Мінюстом політичних партій не захищає їх інтереси⁷³².

Не сприяє покращенню ситуації й запровадження державного фінансування політичних партій, що пройшли до парламенту. Справа не тільки в тому, що лише 13% українців вважають, що саме держава повинна фінансувати їх діяльність (14% – бізнесмени, 31% – прихильники партій, по 39% – рядові члени та лідери парій⁷³³), але й свідчить про тенденцію до картелізації політичних партій, зафіксовану Р. Кацем

⁷³⁰ Якою мірою Ви довіряєте політичним партіям? URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1086 (дата звернення: 15.05.2016).

⁷³¹ Чи є Ви членом якоїсь політичної партії? (2010-2015) URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1085 (дата звернення: 15.05.2016).

⁷³² Чи є серед наявних політичних партій така, яка захищає Ваші інтереси? URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1083 (дата звернення: 15.05.2016).

⁷³³ Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій? URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1091 (дата звернення: 15.05.2016).

та П. Мейром. З одного боку наявність гарантованих надходжень державних коштів унезалежнює партії від підприємців, що відстоюють свої інтереси, а з іншого – не стимулює партії до розширення членської бази, активної роботи осередків на місцях, орієнтує керівництво партій на мобілізацію електорату заради проходження у парламент, а не для вирішення суспільно значимих проблем. Крім того, такий підхід ставить нові партії у невигідне становище по відношенню до парламентських партій.

У результаті представництво інтересів громадянського суспільства може бути монополізоване невеликою кількістю політичних партій, орієнтованих насамперед на розширення і зміцнення своїх позицій в органах державної влади, що може призвести до порушення зворотного зв'язку між громадянами та державою, зменшення легітимності державних інститутів та дестабілізації політичної ситуації.

5.1. Політичні партії як посередники у демократизаційному процесі

Тривалий час дослідники фокусувалися на партіях та партійних системах, продукуючи численні і деталізовані дослідження. Але формулювання цілісної теорії партійної політики є досить складним завданням, оскільки партії є одночасно політичними інститутами, які існують тривалий час, та організаціями, що постійно змінюються. Не дивно, що низка фундаментальних питань, що стосуються ролі і значення політичних партій, досі залишаються без відповіді. Наприклад, вчені все ще дискутують про те, чому і як партії з'являються, функціонують і зникають. Більше того, наявні дослідження політичних партій виходять з положень, сформульованих на основі унікального досвіду розвинених демократій Західної Європи та США. У деяких випадках висновки допомагають зрозуміти відповідний розвиток у нових демократіях, однак у багатьох випадках їх припущення не витримують зустрічі з реальністю. Навіть у рамках розвинених демократій партії та

партійні системи змінюються у спосіб, не передбачений ранніми теоріями.

Дослідники партійної політики справляються з неспівпадінням теорій та змінної емпіричної реальності двома способами. Перший полягає у конкретизації теорій, побудованих на досвіді розвинених демократій, для їх подальшого застосування до перехідних держав. Дослідження цього типу збагачують наше розуміння партійної політики і розширюють перелік чинників, які можуть впливати на розвиток політичних партій та партійної системи загалом. Якщо попередні дослідження політичних партій фокусувалися насамперед на внутрішніх чинниках для пояснення їх статичної рівноваги та зміни, то зараз учених більше цікавить те, як партії та партійні системи переживають чи трансформуються в результаті дії зовнішніх чинників. Кожен стратегічний вибір партії є відповіддю на конкретні загрози, що впливають на її виживання та стабільність партійної системи. Крім того, партії вдаються до різних типів звернень для мобілізації виборців, що також зумовлюється конкретними контекстуальними та часовими чинниками.

Другий спосіб полягає у формулюванні широких теоретичних рамок, які б дали змогу включити старі теорії партійної політики та допомогли зрозуміти відмінності в емпіричних моделях. Ці рамки конкретизують обставини за яких справджується та чи інша теорія партійного розвитку і допомагають зрозуміти, чому певна теорія спроможна пояснити лише конкретні ситуації і в чому полягає особливість випадків, у яких її застосування не дає результатів. Час і контекст формування може зумовлювати значні відмінності між партіями та партійними системами, або вони можуть відповідати традиційним теоріям за умов низької політичної непевності, але значно відрізнятись від прогнозів в умовах з високою непевністю.

Очевидно, що підхід до розуміння змін чи незмінності партійної системи значною мірою визначається її природою. Низка дослідників виходить з припущення, що її основними характеристиками є статичність і незмінність у часі. У своїй

класичній роботі С. Ліпсет та С. Роккан, виділивши критичні точки у розвитку європейських країн – Реформацію, демократизацію в кінці 1800 – на початку 1900 років, та індустріальну революцію, охарактеризували партійну систему континенту як «заморожену», сформовану навколо конкретних соціальних розколів, що домінують один над одним⁷³⁴. На їх думку, «партійна система 1960-х відображає, за незначним винятками, структуру розламів, сформованих у 1920-х роках»⁷³⁵. Хоча пізніше вчені припустили, що поява нових критичних точок, пов'язаних з постматеріальними цінностями, може знову змінити партійну систему Європи⁷³⁶, уявлення, що партійні системи кристалізуються в ключових точках, після чого залишаються незмінними у розвинених демократіях, стало дуже поширеним.

Аналогічний підхід домінував у рамках вивчення політики США. Дослідники партійної системи США, зокрема П. Бек⁷³⁷, У. Бернхем⁷³⁸, Дж. Сандквіст⁷³⁹, відзначали тривалий період її незмінності з окремими критичними моментами в ході виборів. Незважаючи на обґрунтовану критику такого розуміння партійної політики США⁷⁴⁰, окремі вчені,

⁷³⁴ *Lipset S., Rokkan S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments / Mair P. The West European party system. Oxford: Oxford University Press, 1990. P. 91–138; Bartolini S., Mair P. Identity, competition and electoral availability: The stabilisation of European electorates 1885–1985. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.*

⁷³⁵ *Lipset S., Rokkan S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments. P. 134.*

⁷³⁶ *Inglehart R. The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics. Princeton: Princeton University Press, 1977.*

⁷³⁷ *Beck P. A. A socialization theory of partisan realignment / Niemi R. G. The politics of future citizens. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers, 1974. P. 199–219.*

⁷³⁸ *Burnham W. D. Critical elections and the mainsprings of American politics. New York: W. W. Norton & Company, 1970.*

⁷³⁹ *Sundquist J. L. Dynamics of the party system: Alignment and realignment of political parties in the United States. Washington, DC: Brookings Institution Press, 1983.*

⁷⁴⁰ *Mayhew D. R. Electoral realignments: A critique of an American genre. New Haven, CT: Yale University Press, 2004.*

зокрема С. Меррілл⁷⁴¹ та Х. Норпот⁷⁴², продовжують наполягати на тому, що американська партійна система залишається стабільною впродовж десятиліть.

Інші вчені, починаючи з М. Дюверже⁷⁴³, пояснювали походження та довготривалу стабільність цих партійних систем з точки зору інститутів⁷⁴⁴. Як тільки інститути, такі як виборчі правила, залишаються незмінними, партії та партійні системи, що адаптувалися до цих інститутів, будуть успішно функціонувати тривалий період часу. Виборці не хочуть віддавати свої голоси новачкам з неясними перспективами на перемогу, а еліти докладатимуть зусиль для зміцнення та координування діяльності існуючих партій. Таким чином стабільні інститути породжують стабільну конфігурацію партій⁷⁴⁵ і лише фундаментальні інституційні зміни спроможні «розморозити» партійну систему.

Другий, альтернативний підхід, що базується на класичній праці Е. Доунса⁷⁴⁶, розглядає партійні системи як фундаментально динамічні. Просторова модель партійної конкуренції припускає, що партії негайно стратегічно адаптуються до зміни виборчих стимулів, зумовлених впровадженням нових правил проведення виборів, зміни громадської думки чи зростання конкуренції⁷⁴⁷. Ці зовнішні чинники вносять корективи у стратегічну поведінку партій, а просторові моделі міжпартійної конкуренції припускають, що партії швидко

⁷⁴¹ Merrill S., Grofman B., Brunell T. L. Cycles in American national electoral politics, 1854–2006: statistical evidence and an explanatory model // American Political Science Review. 2008. Vol. 102. P. 1–18.

⁷⁴² Norpoth H., Rusk J. G. Electoral myth and reality: Realignments in American politics // Electoral Studies. 2007. Vol. 26. P. 392–403.

⁷⁴³ Duverger M. Political parties. New York: Wiley, 1951.

⁷⁴⁴ Ezrow L. Linking citizens and parties: How electoral systems matter for political representation. Oxford: Oxford University Press, 2010; Calvo E., Hellwig T. Centripetal and centrifugal incentives under different electoral systems // American Journal of Political Science. 2011. Vol. 55. № 1. P 27–41.

⁷⁴⁵ Powell B. G., Jr. Elections as instruments of democracy: Majoritarian and proportional visions. New Haven, CT: Yale University Press, 2000.

⁷⁴⁶ Downs A. An economic theory of democracy. Boston: Addison-Wesley, 1957.

⁷⁴⁷ Schofield N. The spatial model of politics. New York: Routledge, 2008.

адаптуються до цих нових обставин. Але хоча ці припущення дозволяють просторовим моделям пояснити збереження партіями рівноваги, однак вони часто переоцінюють значення змін. У розвинених демократіях основні партії змінюються досить повільно навіть тоді, коли вони усвідомлюють втрату конкурентноздатності. Всупереч передбаченням статичної моделі, базованої на розколах, та динамізму просторової моделі, партії та партійні системи у розвинених демократіях повільно, але все-таки змінювалися протягом 1980–1990-х років⁷⁴⁸.

Останніми десятиліттями все чіткіше простежується тенденція до появи нових партій у стабільних демократіях⁷⁴⁹: нішові партії беруться за вирішення «вузьких», неекономічних проблем⁷⁵⁰, а радикальні праві партії вдаються до анти-імігрантської риторики⁷⁵¹. Водночас старі партії трансформують свою організаційну структуру та змінюють стратегії мобілізації, намагаючись посилити зв'язок з виборцями⁷⁵². Деякі партії та партійні системи навіть несподівано зазнали краху, зокрема в Італії⁷⁵³, Новій Зеландії⁷⁵⁴,

⁷⁴⁸ Kitschelt H. The transformation of European social democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

⁷⁴⁹ Hug S. Altering party systems: Strategic behavior and the emergence of new political parties in Western democracies. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.

⁷⁵⁰ Wagner M. Deining and measuring niche parties // Party Politics. 2012. Vol. 18. № 6. P. 845–864.

⁷⁵¹ Kitschelt H. The radical right in Western Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996; Mudde C. Populist radical right parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

⁷⁵² Dalton R. J., Wattenberg M. P. Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. New York: Oxford University Press, 2000; Katz R. S., Mair P. The cartel party thesis: A restatement // Perspectives on Politics. 2009. Vol. 7. P. 753–766.

⁷⁵³ Golden M. International economic sources of regime change: How European integration undermined Italy's postwar party system // Comparative Political Studies. 2004. Vol. 37. P. 1238–1274; Wellhofer E. S. Party realignment and voter transition in Italy, 1987–1996 // Comparative Political Studies. 2001. Vol. 34. P. 156–186.

⁷⁵⁴ Vowles J. The politics of electoral reform in New Zealand // International Political Science Review. 1995. Vol. 16. P. 95–115.

Японії⁷⁵⁵. На думку П. Мейра, саме ослаблення зв'язку виборців з основними політичними силами створює умови для появи антисистемних партій, що спромоглися досягти помітного успіху на виборах у низці країн Західної Європи⁷⁵⁶.

У молодих демократіях аналогічні зміни відбулися набагато швидше. Хоча постсоціалістичним країнам теж потрібен був час: для виборців – щоб ознайомитися з феноменом багатопартійності і партіями як такими, а для політиків – навчитися укладати стратегічні коаліції. Однак, як вважає М. Тавіц, виборці та еліти досить швидко досягли згоди щодо того, які саме партії є найбільш конкурентноздатними, а ті, що не змогли пристосуватися до вимог середовища, поступово зникають⁷⁵⁷.

В інших випадках партійні системи не консоліднуються. Свого часу С. Мейнверінг та Т. Скалії⁷⁵⁸ переконливо обґрунтували поділ партійних систем на інституціоналізовані та рудиментарні (зародкові)⁷⁵⁹. Вони стверджували, що створення сприятливих умов для демократичної конкуренції посилює інституціоналізовані і зміцнює новостворені системи⁷⁶⁰, оскільки «демократична стабільність заохочує інституціоналізацію»⁷⁶¹. Відсутність різких потрясінь партійної систе-

⁷⁵⁵ Cox G. W., Rosenbluth F., Thies M. F. Electoral reform and the fate of factions: The case of Japan's Liberal democratic party // *British Journal of Political Science*. 1999. Vol. 29. № 1. P. 33–56.

⁷⁵⁶ Mair P. Ruling the void: The hollowing of Western democracy. London: Verso, 2013.

⁷⁵⁷ Tavits M. The development of stable party support: Electoral dynamics in post-communist Europe // *American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. P. 283–298; Tavits M., Tava A. Learning to make votes count: The role of democratic experience // *Electoral Studies*. 2006. Vol. 25. № 1. P. 72–90.

⁷⁵⁸ Mainwaring S., Scully T. R. Building democratic institutions: Party systems in Latin America. P. 1–34.

⁷⁵⁹ Mainwaring S., Torcal M. Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization / Katz R. S., Crotty W. *Handbook of party politics*. London: Sage Publications, 2006. P. 204–227.

⁷⁶⁰ Dix R. Democratization and the institutionalization of Latin American political parties // *Comparative Political Studies*. 1992. Vol. 24. № 4. P. 488–511.

⁷⁶¹ Mainwaring S., Torcal M. Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization. P. 28.

ми⁷⁶², безумовно, підтримуватиме стабільність на зразок «заморожених» партійних систем Західної Європи та США. Однак навіть через кілька десятиліть слід констатувати, що багато партійних систем у перехідних країнах все ще слабкі і перебувають на етапі становлення. Більше того, ці системи можуть виявитися «замороженими» в точці плинності та дезорганізації, подібно до інституціоналізованих та стабільних партійних систем в Європі. І все-таки деякі партії та партійні системи зазнали значних змін, відхилившись від очікуваних шляхів. Так, у Латинській Америці з'явилися місцеві партії, яким вдавалося досягнути вражаючих успіхів на виборах⁷⁶³. Як у деяких розвинених демократіях, так і у перехідних країнах навіть інституціоналізовані партії та партійні системи виявилися ослабленими або повністю зникли⁷⁶⁴. У деяких випадках ці події накладалися на інші чинники, що розглядалися дослідниками партій: інституційні реформи (насамперед перегляд виборчих правил⁷⁶⁵), зміни у соціальних розколах⁷⁶⁶, виникнення критичних точок,

⁷⁶² *Bernhard M., Karakoc E.* Moving West or going South? Economic transformation and institutionalization in postcommunist party systems // *Comparative Politics*. 2011. Vol. 44. № 1. P. 3.

⁷⁶³ *Madrid R. L.* The rise of ethnic politics in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 2012; *Van Cott D. L.* From movements to parties in Latin America: The evolution of ethnic politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

⁷⁶⁴ *Lupu N.* Brand dilution and the breakdown of political parties in Latin America // *World Politics*. 2014. Vol. 66. № 4. P. 561–602; *Morgan J.* Bankrupt representation and party system collapse. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2011; *Seawright J.* Party-system collapse: The roots of crisis in Peru and Venezuela. Stanford, CA: Stanford University Press, 2012.

⁷⁶⁵ *Hicken A.* Building party systems in developing democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2009; *Remmer K. L.* The politics of institutional change: Electoral reform in Latin America, 1978–2002 // *Party Politics*. 2008. Vol. 14. № 1. P. 5–30.

⁷⁶⁶ *Evans G.* The social bases of political divisions in post-communist Eastern Europe // *Annual Review of Political Science*. 2006. Vol. 5. P. 245–270; *Stoll H.* Changing societies, changing party systems. Cambridge: Cambridge University Press, 2013; *Tavits M., Letki N.* From values to interests? The evolution of party competition in new democracies // *Journal of Politics*. 2014. Vol. 76. № 1. P. 246–258.

насамперед у Латинській Америці⁷⁶⁷ та Південно-Східній Азії⁷⁶⁸.

Однак в інших випадках ні соціальні трансформації, ні зміна виборчої системи не мали стосунку до модифікації партій та партійних систем. Тобто, йдеться про їх зміну під впливом внутрішніх чинників – зміною стратегії, ресурсної основи тощо.

Один з підходів вивчає роль історичної спадщини на рішення керівництва політичних партій та наявні у них ресурси. У транзиті постсоціалістичних країн до демократії саме наступниці комуністичних партій значною мірою визначали рівень міжпартійної конкуренції, що сприяло стабілізації партійної системи або ж її мінливості⁷⁶⁹. Якщо екс-комуністичні партії успадкували цілісну і розвинену організаційну структуру, то вони стабілізували як партійну конкуренцію, так і демократичний режим. Схожу роль у Центральній та Західній Африці відіграли авторитарні лідери, які спромоглися убезпечити своє перебування при владі шляхом включення, а не виключення представників інших політичних сил. Також з'ясувалося, що вони краще здатні контролювати транзитний процес, перемагають на перших виборах та примушують лідерів інших партій до співробітництва, сприяють інституціоналізації конкурентної партійної системи. Ці дослідження допомагають зрозуміти, чому деякі нові країни виявляються нездатними до розбудови держави та зміцнення демократичних інститутів через слабкість і недовговічність політичних партій.

Другий підхід полягає в аналізі партійних стратегій як внутрішньому джерелі змін. У Західній Європі реакція про-

⁷⁶⁷ Roberts K. Market reform, programmatic (de)alignment, and party system stability in Latin America // *Comparative Political Studies*. 2013. Vol. 46. № 1. P. 1422–1452.

⁷⁶⁸ Slater D. *Ordering power: Contentious politics and authoritarian Leviathans in Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁷⁶⁹ Grzymala-Busse A. *Redeeming the communist past: The regeneration of communist parties in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

відних партій на виборчі загрози нових, нішових партій, визначає успішність цих нових проєктів⁷⁷⁰. Коли «старі» партії роблять вибір на користь адаптації до нових проблем, за вирішення яких беруться нішові партії, то останні програють. Однак якщо вони вдаються до тактики ухиляння від нових суспільно значимих питань, або ж намагаються насадити власне бачення пріоритетів державної політики, то популярність нішових партій зростає. У Латинській Америці саме спосіб звернення нових партій до виборців пояснює їх електоральний успіх⁷⁷¹.

Ті, хто поєднують етнічні та популістські гасла, успішніші у формуванні переможної виборчої коаліції, в той час як ті, що апелюють лише до етнічності, зазнають невдачі. Якщо партії беруться за реалізацію ринково орієнтованих економічних реформ, то це також може зміцнити їх успіх або завдати нищівної поразки⁷⁷². Так у Латинській Америці протягом 1980–1990-х рр. партії зазнали тиску з боку міжнародних організацій та держав, які вимагали проведення економічних реформ, несумісних з їх традиційними позиціями. Це, в свою чергу, спровокувало внутрішні конфлікти та формування досить дивних союзів зі своїми історичними суперниками. У результаті вони були змушені відступитися від певних ідеологічних принципів, що й призвело до ослаблення їх зв'язку з виборцями. Без надійної підтримки з боку членів ці партії катастрофічно втрачають популярність та припиняють існування, що справджується навіть у випадку найбільш стабільних партійних систем регіону. Таким чином вибір стратегії окремими партіями має надзвичайний вплив на їх виживання та природу партійної системи країни. Іншими словами, джерела змін у партіях і партійних системах можуть з'явити-

⁷⁷⁰ *Meguid B. M.* Party competition between unequals: Strategies and electoral fortunes in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

⁷⁷¹ *Madrid R. L.* The rise of ethnic politics in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

⁷⁷² *Lupu N.* Brand dilution and the breakdown of political parties in Latin America. P. 561–602.

ся зсередини у результаті прийняття партіями стратегічних рішень та ослаблення зв'язку з електоратом.

Якщо партії та партійні системи є справді динамічними – чи то підтримуючи статичну рівновагу, чи то змінюючись з часом – то виникає питання про сприйняття такої динаміки виборцями. Зрештою, всі партії є посередниками: вони виступають медіаторами⁷⁷³ у відносинах між виборцями та органами держави⁷⁷⁴. Впливаючи на кількість голосів, отриманих партіями на виборах, громадяни визначають напрями державної політики. При цьому партії в одних системах можуть відігравати важливішу посередницьку роль, ніж в інших. Коли виборці орієнтуються радше на кандидатів, а не на партійні бренди, або ж коли партії є слабо інституціоналізовані, вони не можуть ефективно здійснювати функцію посередника у взаємодії між виборцями та державою. Але це є однією з ключових функцій партій, що робить їх незамінними для сучасних представницьких демократій.

Відкритим залишається питання, чи громадяни і партії взаємодіють таким чином навіть за найбільш сприятливих інституційних та структурних домовленостей? Якщо партії справді виступають як політичні посередники, то вони повинні відстоювати уподобання виборців. Просторові моделі припускають, що партійна конкуренція стимулює партії до змін одночасно з громадською думкою. Припущення, що виходять з соціальних розмежувань, передбачають, що партії будуть представляти окремі сегменти найбільш важливих соціальних розламів. Але чи справді партії поведуться саме таким чином, а виборці їх карають за неналежну поведінку?

Емпіричні дослідження розвинених демократій свідчать, що партії справді змінюють свої позиції на вимогу громадської думки. У Західній Європі провідні партії змінюють ідеологічні засади передвиборчих програм, реагуючи на зміну

⁷⁷³ *Caillaud B., Tirole J.* Parties as political intermediaries // *Quarterly Journal of Economics.* 2002. Vol. 117. № 4. P. 1453–1489.

⁷⁷⁴ *Rosenblum N. L.* On the side of the angels: An appreciation of parties and partisanship. Princeton: Princeton University Press, 2008.

інтересів виборців⁷⁷⁵. Нішові партії також переходять на інші позиції щодо суспільно значимих проблем, якщо це зробили їх прихильники⁷⁷⁶. З іншого боку в США дві основні партії відстоюють більш радикальні позиції, ніж їх електорат. Як зазначають Дж. Адамс⁷⁷⁷, К. Боун⁷⁷⁸ і Ж-Ж. Спун⁷⁷⁹, відхід партій від уподобань виборців має свою електоральну ціну.

Чи має місце аналогічна синхронність поведінки партій та виборців у перехідних державах залишається відкритим питанням. У Латинській Америці протягом 1980 – 1990-х років партії реалізували неоліберальні економічні реформи у відповідь на міжнародний тиск за досить незначної підтримки громадян⁷⁸⁰. Однак, відійшовши від своїх виборчих обіцянок, ці партії відбулися лише незначною втратою електорату у короткостроковій перспективі⁷⁸¹, тобто виборці не покарали партії, що відійшли від їх інтересів. Одне з можливих пояснень полягає у тому, що виборці просто не помічають зміни

⁷⁷⁵ McDonald M. D., *Budge I.* Elections, parties, democracy: Conferring the median mandate. Oxford: Oxford University Press, 2005; Adams J. F., Michael C., Ezrow L., Glasgow G. Are niche parties fundamentally different from mainstream parties? The causes and electoral consequences of Western European parties' policy shifts, 1976–1998 // *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. № 3. P. 513–529; Adams J., Haupt A. B., Stoll H. What moves parties? The role of public opinion and global economic conditions in Western Europe // *Comparative Political Studies*. 2009. Vol. 42. №5. P. 611–639.

⁷⁷⁶ Ezrow L., De Vries C., Steenbergen M., Edwards E. Mean voter representation and partisan constituency representation: Do parties respond to the mean voter position or to their supporters? // *Party Politics*. 2011. Vol. 17. № 3. P. 275–301.

⁷⁷⁷ Adams J., Somer-Topcu Z. Moderate now, win votes later: The electoral consequences of parties' policy shifts in 25 postwar democracies // *Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. № 2. P. 678–692.

⁷⁷⁸ Bawn K., Somer-Topcu Z. Government versus opposition at the polls: How governing status affects the impact of policy positions // *American Journal of Political Science*. 2012. Vol. 56. № 2. P. 433–446.

⁷⁷⁹ Spoon J.-J. Political survival of small parties in Western Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011.

⁷⁸⁰ Campello D. Globalization and democracy: The politics of market discipline in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

⁷⁸¹ Johnson G. B., Ryu S.-R. Repudiating or rewarding neoliberalism? How broken campaign promises condition economic voting in Latin America // *Latin American Politics and Society*. 2010. Vol. 52. № 4. P. 1–24.

партіями своїх позицій. Принаймні в США більшість виборців майже не цікавиться політикою⁷⁸², тому партії можуть змінюватися непомітно для виборців. Однак порівняльні дослідження не дають остаточної відповіді на це питання, хоча деякі результати свідчать, що виборці не помічають зміни курсу політичних партій⁷⁸³, а інші – наполягають на очевидності цих відхилень для електорату⁷⁸⁴. Звичайно, у найбільш радикальних випадках зміни державного курсу у країнах Латинської Америки, виборці добре усвідомлюють, що партії досить далеко відійшли від своїх програмних засад.

Інше пояснення виходить того, що самі ж партії формують інтереси виборців, а не прислуховуються до них у визначенні своїх позицій. У США виявлено факти зміни виборцями своїх уподобань у відповідь на зміну програмних засад своєї партії⁷⁸⁵, хоча аналогічна ситуація не спостерігається в інших країнах.

Останнє пояснення неспівпадіння між виборцями та партіями полягає у тому, що виборці можуть підтримувати партії з неідеологічних міркувань. Навіть коли громадяни не схильні слідувати за ідеологічними змінами партії, вона може скористатися цим для залучення нових прихильників та мобілізації підвищення явки на виборах. Так, Д. Стоукс відзначає, що позиція партії щодо універсально значимих для виборця питань може бути визначальною⁷⁸⁶. Універсально значимими є ті питання, щодо яких усі виборці займають однакові позиції. Так, кожен громадянин прагне економічного процвітання та виступає проти політичної корупції, тому щодо цих

⁷⁸² *Delli Carpini M. X., Keeter S.* What Americans know about politics and why it matters. New Haven, CT: Yale University Press, 1996.

⁷⁸³ *Adams J., Ezrow L., Somer-Topcu Z.* Is anybody listening? Evidence that voters do not respond to European parties' policy statements during elections // *American Journal of Political Science*. 2011. Vol. 55. № 2. P. 370–382.

⁷⁸⁴ *Lupu N.* Party brands and partisanship: Theory with evidence from a survey experiment in Argentina // *American Journal of Political Science*. 2013. Vol. 57. № 1. P. 49–64.

⁷⁸⁵ *Goren P.* Party identification and core political values // *American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. № 4. P. 881–896.

⁷⁸⁶ *Stokes D. E.* Valence politics / *Kavanagh D.* Electoral politics. New York: Oxford University Press, 1992. P. 141–64.

питань усі партії займають консенсусну позицію. Кожна партія виступає за стимулювання економічного розвитку та боротьбу з корупцією, відмінності між ними є лише у мірі їх компетентності щодо реалізації цих завдань. Деякі партії, перебуваючи при владі, домоглися вражаючих результатів у подоланні корупції, а інші – ефективно вирішували економічні проблеми⁷⁸⁷. Таким чином ретроспективне економічне голосування є однією з форм оцінки, що виходить з критеріїв універсальної значимості. Виборці можуть не заважати партіям проводити свою політику до тих пір, поки обраний ними курс даватиме позитивні соціально-економічні результати.

Інші неідеологічні міркування можуть включати партійну приналежність, етнічність та клієнтизм. Виходячи із традиційного розуміння партійної лояльності, сформульованого А. Кемпбеллом⁷⁸⁸, деякі вчені розглядають вірність партії незалежною від її ідеології⁷⁸⁹. За таких умов значна членська база дає змогу партіям займати ідеологічні позиції, які дещо відрізняються від уподобань виборців. Відповідно, якщо виборці обирають партії виходячи з етнічної приналежності, то партії не будуть обмежені громадською думкою при виборі свого курсу. Таким чином, твердження про незалежність членства, етнічності чи клієнтизму від ідеологічної позиції партії, значною мірою визначають те, як більшість виборців голосує у конкретному контексті, пояснюють чому партійна політика видається неприв'язаною до уподобань виборців. Тобто, партіям не вдається виконувати основну функцію для отримання «народної згоди на курс державної політики»⁷⁹⁰.

За певних умов ці припущення допомагають зрозуміти окремі випадки, коли партіям не вдається реагувати на запи-

⁷⁸⁷ Clark M. Does public opinion respond to shifts in party valence? A cross-national analysis of Western Europe, 1976–2002 // *West European Politics*. 2014. Vol. 37. № 1, P. 91–112.

⁷⁸⁸ Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E. *The American voter*. New York: Wiley, 1960.

⁷⁸⁹ Adams J. F., Samuel M., III, Grofman B. *A unified theory of party competition: A cross-national analysis integrating spatial and behavioral factors*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

⁷⁹⁰ Key V. O., Jr. *Politics, parties, and pressure groups*. P. 12.

ти виборців, але вони не здатні пояснити усю картину. Останні дослідження партійного членства показують, що воно часто пов'язане з політикою⁷⁹¹, що нівелює його роль як основного джерела розходжень між виборцями та партіями. На практиці рівень членства у партіях реагує на зміну ідеології партій, хоча і досить повільно⁷⁹².

Аналогічно етнічні характеристики часто пов'язані з державною політикою однак впливовість етнічного голосування навіть в умовах важливості етнічного чинника є перебільшеною⁷⁹³. Порівняльні дослідження у різних країнах дають підстави стверджувати, що етнічна різноманітність лише частково пояснює впливовість етнічних партій. Крім того, мало вивченим є ступінь клієнтизму у світі⁷⁹⁴, чи здатен він домінувати над іншими міркуваннями виборця, однак навіть клієнтські зв'язки не здатні гарантувати успішність політичних партій⁷⁹⁵. Останні дослідження припускають, що якщо партії, націлені на клієнтистські блага та розподіл бюджетних коштів, то їх ключовими прихильниками є виборці, чиї уподобання щодо політики відповідають позиції партії⁷⁹⁶. Якщо це так, тоді клієнтистські зв'язки між виборцями та партіями навряд чи можна розглядати як незалежні від ідеологічних засад діяльності партій.

Вчені все ще намагаються зрозуміти складні відносини між виборцями та партіями. Теорії про партії та партійні системи зазвичай фокусуються на структурних чинниках чи впливі

⁷⁹¹ Achen C. H. Parental socialization and rational party identification // *Political Behavior*. 2002. Vol. 24. № 2. P. 151-170.

⁷⁹² Green D. P., Palmquist B., Schickler E. *Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters*. New Haven, CT: Yale University Press, 2005.

⁷⁹³ Hoffman B., Long J. D. Parties, ethnicity, and voting in African elections // *Comparative Politics*. 2013. Vol. 45. № 2. P. 127-146.

⁷⁹⁴ Gonzalez-Ocantos E., Kiewiet de J. C., Melendez C., Osorio J., Nickerson D. W. Vote buying and social desirability bias: Experimental evidence from Nicaragua // *American Journal of Political Science*. 2012. Vol. 56. № 1. P. 202-217.

⁷⁹⁵ Weitz-Shapiro R. What wins votes: Why some politicians opt out of clientelism // *American Journal of Political Science*. 2013. Vol. 56. № 3. P. 563-583.

⁷⁹⁶ Stokes S. C., Dunning T., Nazareno M., Brusco V. *Brokers, voters, and clientelism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

еліт і роблять припущення (часто неявне), що виборці помічають поведінку партії, що вони карають безвідповідальні партії і визначають, яку саме партію підтримати, виходячи з її виборчої програми. Але події в реальному світі, так само як емпіричні дослідження, свідчать про протилежне: виборці іноді не обізнані із відхиленням партії від програмних засад, їм ніколи не вдається повною мірою покарати партії, що займають непопулярні позиції, а голосуючи на виборчих дільницях, вони роблять вибір виходячи не лише з передвиборчої програми партії. Пояснення цих «незручних» фактів поведінки політичних партій та виборців значно б покращило розуміння партій та партійних систем.

Історично теорії про партійну політику формулювалися, виходячи з досвіду розвинених демократій Західної Європи та США. До певної міри регіональний фокус визначав перелік проблем, за розв'язання яких бралися дослідники. Наприклад, такі важливі питання як домінування однієї партії⁷⁹⁷ чи партійної політики у недемократичних країнах⁷⁹⁸ до останнього часу не цікавили дослідників партій та партійних систем. З появою (чи відродженням) демократії у ході третьої хвилі демократизації вчені переглянули існуючі теорії партійної політики намагаючись пояснити діяльність політичних партій в нових політичних системах. Часто поведінка та структура партій у цих нових демократіях залишається незрозумілою. Партійні системи у цих країнах є більш волатильними⁷⁹⁹ та менш інституціоналізованими⁸⁰⁰, прив'яза-

⁷⁹⁷ *Magaloni B.* Voting for autocracy: Hegemonic party survival and its demise in Mexico. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁷⁹⁸ *Brownlee J.* Authoritarianism in an age of democratization. Cambridge: Cambridge University Press, 2007; *Levitsky S., Way L.* Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold war. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

⁷⁹⁹ *Kreuzer M., Pettai V.* Patterns of political instability: Afiliation patterns of politicians and voters in post-communist Estonia, Latvia, and Lithuania // *Studies in Comparative International Development*. 2003. Vol. 38. № 2. P. 73-95; *Tavits M.* The development of stable party support. P. 283-298.

⁸⁰⁰ *Kuenzi M., Lambright G.* Party system institutionalization in 30 African countries // *Party Politics*. 2001. Vol. 7. № 4. P. 437-468.

ність виборців до партій є слабшою⁸⁰¹, партії менше покладаються на ідеологічні засади⁸⁰², а партійна система не завжди організована відповідно до значимих соціальних розмежувань⁸⁰³. Більше того, як доводить Дж. Райх⁸⁰⁴, впродовж десятиліття конкуренція між партіями майже не зменшується, а іноді навіть загострюється, що йде врозріз з традиційними теоріями та досвідом розвинених демократій.

Однією з причин є темп та тривалість демократизаційних процесів, що мали місце у Західній та Східній Європі. Партії в старих демократіях з'явилися у ХІХ ст. і були механізмами, за допомогою яких соціальні групи боролися за розширення виборчих прав. А коли появилися нові демократії, низка політичних прав, в тому числі виборчих, стала, як зазначає Ф. Шміттер⁸⁰⁵, міжнародною нормою, і якщо політичні підприємці у старих демократіях використовували партії для мобілізації прихильників, то у кінці ХХ ст. на сході Європи вони отримали можливість встановлення безпосереднього зв'язку з виборцями шляхом активного використання ЗМІ. Як результат, політики більше не потребують розвивати членську базу, щоб успішно конкурувати на виборах⁸⁰⁶, а більший акцент змушені робити на формування позитивного іміджу у

⁸⁰¹ Dalton R. J., Weldon S. A. Partisanship and party system institutionalization // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. №2. P. 179–196; Mainwaring S., Zoco E. Political sequences and the stabilization of interparty competition: Electoral Volatility in Old and New Democracies // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. № 2. P. 155–178.

⁸⁰² Keefer P. Clientelism, credibility, and the policy choices of young democracies // *American Journal of Political Science*. 2007. Vol. 51. № 4. P. 804–821.

⁸⁰³ Kitschelt H. The formation of party systems in East Central Europe // *Politics & Society*. 1992. Vol. 20. № 1. P. 7–50.

⁸⁰⁴ Reich G. Coordinating party choice in founding elections // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. № 10. P. 1237–1263; Reich G. The evolution of new party systems: Are early elections exceptional? // *Electoral Studies*. 2004. Vol. 23. № 2. P. 232–250.

⁸⁰⁵ Schmitter P. C. *Parties are not what they once were* / Diamond L., Gunther R. *Political parties and democracy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 67–89.

⁸⁰⁶ Mainwaring S., Torcal M. Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization. P 204–227.

мас-медіа. Крім того, епоха масових партій завершилася до початку третьої хвилі демократизації, що відіграло вирішальну роль у створенні та конкуренції між партіями у молодих демократіях.

Як правило вчені схильні посилалися на шок перехідного періоду або ж особливості інституційних домовленостей для пояснення того, чому функціонування партій та партійних систем у нових демократіях не можливо спрогнозувати виходячи з теорій, розроблених на основі досвіду розвинених держав. Економічні негаразди негативно впливали на становлення політичних партій у постсоціалістичних країнах, змушуючи політиків жити лише сьогоднішнім днем, відмовитися від довгострокового планування, що ослаблювало партії, призводило до фрагментації партійної системи та зменшення ідеологічної конкуренції.

Нові інституційні домовленості, що укладалися у транзитних країнах, відрізнялися від західноєвропейських аналогів і відображали спадщину старого режиму та значний вплив особистості на хід державотворчих процесів⁸⁰⁷, що теж мало вирішальний вплив на формування партійної системи.

Обидва ці підходи мають сильні і слабкі сторони. Той факт, що нові демократії з'явилися в силу різних обставин і в особливий момент світової історії, не робить твердження про неможливість появи масових партій у постсоціалістичних країнах більш достовірним, оскільки окремі партії із значною членською базою все-таки з'явилися.

Водночас історична спадщина та надзвичайні обставини безперечно впливають на партії та партійні системи у цих країнах. Але ці пояснення розрізнені або виступають як спеціальні регіональні теорії, які важко об'єднати у загальні рамки. Намагаючись знайти компроміс між цими підходами Н. Лупу та Р. Рідл запропонували враховувати ступінь прогнозованості політичного розвитку⁸⁰⁸. Вони стверджують, що

⁸⁰⁷ *Hicken A.* Building party systems in developing democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

⁸⁰⁸ *Lupu N., Riedl R. B.* Political parties and uncertainty in developing democracies // *Comparative Political Studies*. 2013. Vol. 46. № 11. P. 1339–1365.

політична невизначеність є значно вищою у молодих, ніж у розвинених демократіях, і це впливає на рішення політичної еліти. За таких умов політичні актори враховують ймовірність як відродження авторитаризму, так і радикальних інституційних змін, що ускладнює прогнозування тривалості встановлених правил гри. Молоді демократії також особливо беззахисні в економічному плані, в тому числі і від глобальних економічних криз, у результаті чого зовнішні чинники можуть радикально трансформувати усю структуру політичної взаємодії, що практично неможливо для розвинених держав. Таке підвищення непередбачуваності означає, що політичні еліти можуть віддати пріоритет отриманню короткострокових вигод, ігноруючи важливість інвестування зусиль у довгострокову перспективу – розвиток партійної організації, кристалізації ідеологічних засад та пошук стратегічних партнерів.

Інституційний розвиток молодих демократій відрізняється від розвинених держав, перебуває під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх викликів і обмежень. Ці відмінності мають довготривалий ефект, роблячи партії та партійні системи у молодих демократіях менш інституціоналізованими, більш нестабільними і менш ідеологічними.

5.2. Інституціоналізація партійної системи у перехідних суспільствах та її основні характеристики

Багато емпіричних досліджень процесів демократизації, проведених за останні чотири десятиліття, ігнорували роль і вплив політичних партій на демократичні переходи. Водночас мали місце випадки, коли трансформація політичних інститутів у перехідних суспільствах відбувалася у періоди ослаблення політичних партій, або навіть їх зникнення, і в тих регіонах, де такі актори ніколи не були впливовими, а якщо і були, то виступали невід'ємною частиною авторитарного режиму, що переживав глибоку кризу, як це було у країнах Центрально-Східної Європи.

До середини 1990-х рр. література про партії та партійні системи ігнорувала важливість врахування рівня інституціоналізації партійної системи, оскільки більшість робіт з цього питання сприймали цей показник як належне. Однак без розуміння феномену інституціоналізації неможливо проаналізувати найважливіші особливості партійної системи у більшості демократій та напівдемократій, що виникли після так званої третьої хвилі демократизації. Беззаперечним є той факт, що виборці, партії та партійні системи у більшості режимів, що з'явилися в ході цієї хвилі, якісно відрізняються від тих, що сформувалися у розвинених демократичних країнах. Низький рівень інтересу до партій та партійних систем зумовлювався і тим, що на той час існувало досить мало демократій та напівдемократій із слабоінституціоналізованими партійними системами, які стали звичним явищем починаючи з 1980-х років.

Партійна політика у постсоціалістичних країнах, як правило, аналізується з точки зору демократизації та консолідації. Крах однопартійного тоталітарного режиму кинув унікальний виклик партійній політиці, у результаті чого партійна поведінка у цих країнах значно відрізняється як від розвинених ліберальних демократій, так і від інших країн третьої хвилі демократизації. Той факт, що включення громадян у політичну організацію передувало фазі конкуренції, відрізняє регіон Центрально-Східної від Західної Європи, де спершу були створені конкуруючі об'єднання еліт, які згодом адаптувалися до розширення виборчих прав, та Південної Європи, де мобілізація та конкуренція були на низькому рівні за часів авторитаризму⁸⁰⁹. Особливістю процесу демократизації у постсоціалістичній Європі є те, що до її початку громадяни регіону уже були мобілізованими та політизованими⁸¹⁰: володіючи певними навиками, вони могли послуго-

⁸⁰⁹ *van Biezen I.* Political parties in new democracies: Party organization in Southern and East-Central Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. P. 26.

⁸¹⁰ *Mair P.* Party system change. Approaches and interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. P. 180.

уватися власними знаннями та інформацією, що надавалася мас-медіа. Тому наукові дослідження у цій сфері включають як детальний аналіз спільних тенденцій демократизації⁸¹¹, так і акцентування уваги на специфіці цього регіону в рамках розвитку постсоціалістичного світу⁸¹².

Постсоціалістична партійна політика є цікавим предметом дослідження, оскільки схожість історичного розвитку та різні результати, досягнуті в ході трансформації, дають дослідникам унікальну можливість відстежити вплив різних інституційних і культурних чинників на функціонування політичної системи. Зазначимо, що однією з основних перешкод при здійсненні дослідження є складність відмежування загальних тенденцій політичного транзиту від регіональних особливостей. Оскільки країни Центральної Азії поки що мало вивчені, а Куба, Китай чи В'єтнам ще не віднесені до категорії постсоціалістичних країн, то постсоціалістичні дослідження політичних партій є переважно східноєвропейськими.

Постсоціалістична трансформація розглядається як унікальна через свій комплексний характер: нові економічна й політична системи, новий конституційний лад та нова держава створювалися майже одночасно⁸¹³. На початку демократичних перетворень у регіоні партії стикнулися з відсутністю або незначним демократичним досвідом громадян та повною концентрацією влади в руках однієї політичної сили – комуністичної партії. Така ситуація й зумовила радикальність змін у партійній політиці, що відбулися у ході демократичної

⁸¹¹ *Kitschelt H.* The formation of party systems in East Central Europe // *Politics and Society*. 1992. Vol. 20. № 1. P. 7–50.

⁸¹² *Agh A.* The politics of Central Europe. London: Sage, 1998; *Evans G., Whitefield S.* Identifying the bases of party competition in Eastern Europe // *British Journal of Political Science* 1993. Vol. 23. P. 521–548; *Kitschelt H.* The formation of party cleavages in post-communist democracies // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. P. 447–472.

⁸¹³ *Offe K.* Capitalism and democracy by design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe // *Social Research*. 1991 Vol. 59. P. 865–892; *Bunce V.* Should transitologists be grounded? // *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. № 1. P. 111–127.

трансформації. Так, Г. Кітчелт стверджував, що у постсоціалістичних режимах раннє формування впливових партій є важливішою передумовою демократичної консолідації, ніж деінде⁸¹⁴. Це твердження відображає історичну традицію у політології, що наполягає на важливості політичних партій для стабілізації демократичних режимів, представниками якої є С. Хантігтон⁸¹⁵, Л. Даймонд⁸¹⁶, С. Мейнверінг⁸¹⁷ та інші.

Однак справжня роль, яку партії виконують у регіоні, є предметом дискусій серед фахівців. Деякі з них, зокрема А. Агх⁸¹⁸, Дж. Елстер⁸¹⁹, включають партії до основних агентів транзиту і консолідації, у той час як інші (наприклад, Г. Тука⁸²⁰) вважають їх маргінальними акторами, що не мають особливого впливу на перехідні процеси. На їх думку тиск з боку міжнародного середовища та погіршення економічної ситуації є основними чинниками транзиту, в той час як партійна номенклатура, контреліти та різноманітні громадські ініціативи (рухи, народні фронти) представляють місцевих акторів, вплив яких на перебіг цього процесу є обмеженим. Водночас Р. Марковскі стверджує, що певна політична підтримка демократизації всередині країни може передувати, а не слідувати за інституціоналізацією партійної систе-

⁸¹⁴ *Kitschelt H.* Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation? Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17-19, 1996. P. 2.

⁸¹⁵ *Huntington S.* Political order in changing societies. New Haven, CT: Yale University Press, 1968.

⁸¹⁶ *Diamond L., Plattner M. F., Chu Y., Tien H.* Consolidating the third wave democracies: Themes and perspectives. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. P. xiii-xxvii.

⁸¹⁷ *Mainwaring S., Scully T.* Building democratic institutions: Party systems in Latin America. P. 1-34.

⁸¹⁸ *Agh A.* Emerging democracies in East Central Europe and the Balkans. Cheltenham: Edward Elgar, 1998.

⁸¹⁹ *Elster J., Offe C., Preuss U.* Institutional design in post-communist societies: Rebuilding the ship at sea. Theories of institutional design. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁸²⁰ *Toka G.* Political parties in East Central Europe // In Diamond L., Plattner M. F. Consolidating the third wave democracies: Themes and perspectives. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 93-134.

ми⁸²¹, тобто політичні партії можуть сформуватися швидше, ніж появиться розвинена партійна система.

Неоднозначність оцінки ролі партій добре сформульована П. Левісом, на думку якого хоча партії відігравали другорядну роль у демократичному транзиті, особливо на ранніх етапах⁸²², однак саме конкуруючі між собою партії були одними з провідних агентів політичних змін та основним механізмом інституційного розвитку постсоціалістичних демократій.

Останні дані Freedom House підтверджують, що більшість постсоціалістичних держав Центрально-Східній Європі можна формально вважати демократичними: вільними або частково вільними країнами. У багатьох із них були періоди, коли держава встановлювала особливо тісні зв'язки з певною партією чи групою партій. Окремі дослідники фіксували відродження довоєнних гегемоністичних партій та домінуючої партійної системи⁸²³. У цьому регіоні вибори закінчувалися зміною уряду набагато частіше, ніж у країнах Західної Європи, завдяки чому в деяких країнах представникам старого режиму вдалося повернутися до влади⁸²⁴.

Партійні системи як результат унікальних історичних, політичних, економічних та культурних характеристик держави відрізняються між собою за багатьма показниками. Однією з перших спроб їх класифікації стала праця Дж. Сарторі «Партії і партійні системи», яка визначила два важливих виміри партійної системи: кількість релевантних

⁸²¹ *Markowski R.* Party system institutionalization in new democracies: Poland – a trend-setter with no followers / *Lewis P.G.* Party development and democratic change in post-communist Europe: The first decade. London: Frank Cass, 2001. P. 55–77.

⁸²² *Lewis P. G.* Political parties in post-communist Eastern Europe. London: Routledge, 2000. P. 20.

⁸²³ *Agh A.* The development of East Central European party systems: From «movements» to «cartels» / *Szabo M.* The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe. Budapest: Hungarian Political Science Association, 1996. P. 247–264.

⁸²⁴ *Beyme von K.* Constitutional engineering in Central and Eastern Europe // *White S., Batt J., Lewis P. G.* Developments in Central and East European Politics. Part 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 190–210.

партій та ступінь ідеологічної поляризації. Однак він недостатньо концептуалізував інші важливі складові партійної системи, зокрема рівень її інституціоналізації. Аналізуючи відмінності між консолідованими партійними системами та несистемами, вчений спрогнозував важливість партійної інституціоналізації, яку він називав консолідацією⁸²⁵, для розвитку партійних систем. Після класичної роботи Дж. Сарторі питання інституціоналізації партій практично ігнорувалося до публікації у 1995 р. компаративного дослідження С. Мейнверінга і Т. Скаллі⁸²⁶, що лягло в основу більшості праць про інституціоналізацію партійної системи.

Деякі з висновків Дж. Сарторі про інституціоналізацію партійної системи з огляду на сучасні реалії є дещо дискусійними. По-перше, він встановив дихотомію між консолідованими системами та несистемами, в той час як доцільніше розглядати інституціоналізацію як неперервний процес, що має більшу евристичну цінність. По-друге, вчений встановив надто високі вимоги для визнання наявності партійної системи. Наприклад, він стверджував, що Колумбія не мала партійної системи до 1970-х років, хоча вона фактично є однією із найстаріших партійних систем світу, в якій ліберали та консерватори конкурували на вільних і чесних виборах протягом десятиліть і характеризуються глибокою укоріненістю у суспільстві. По-третє, оскільки Дж. Сарторі не вважав за потрібне приділяти увагу несистемам, то шляхи інституціоналізації партійної системи його також не цікавили. Так ступінь інституціоналізації не враховується у його класифікації партійних систем.

Однак в умовах транзитивного процесу проблематика інституціоналізації партійних систем виходить на перше місце. Деякі найбільш важливі відмінності між партійними системами стосуються особливостей в інституціоналізації. Класифікація партійних систем на основі кількості партій та рівня поляризації упускає значні відмінності у рівні інститу-

⁸²⁵ Sartori G. Parties and party systems. P. 244–248.

⁸²⁶ Mainwaring S., Scully T. Building democratic institutions. P. 1–34.

ціоналізації і відповідно в тому, як партії конкурують між собою у менш інституціоналізованому контексті. Порівнюючи та класифікуючи партійні системи у нерозвинених демократіях, політологи, які досліджували Латинську Америку (М. Коппедж⁸²⁷, Г. Кітчельт⁸²⁸, Х. Моліна⁸²⁹), Африку (М. Куензі⁸³⁰), Азію (Х. Стоктон⁸³¹), постсоціалістичні країни (Дж. Беласяк⁸³², А. Гжимала-Бассе⁸³³, Р. Роуз⁸³⁴), особливо наголошують на необхідності звернути увагу на рівень інституціоналізації на додаток до двох інших критеріїв, запропонованих Дж. Сарторі.

Інституціоналізовані партійні системи сприяють значній структуризації політичного процесу в державі. У плінних системах партії є важливими акторами, але вони не мають аналогічного структуруючого впливу. Інституціоналізація стосується процесу, в ході якого практика чи організація стає добре розвинуеною і широко визнаною, якщо не загальноприйнятною. Актори формують очікування, орієнтацію та поведінку, розраховуючи, що ця практика чи організація

⁸²⁷ *Coppedge M.* The dynamic diversity of Latin American party systems // *Party Politics*. 1998. Vol. 4. P. 547–568.

⁸²⁸ *Kitschelt H.* Party competition in Latin America and post-communist Eastern Europe: Divergence of patterns, similarity of explanatory variables. Paper prepared for delivery at the 100th Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 27–31, 2003.

⁸²⁹ *Molina J., Perez C.* Radical change at the ballot box: Causes and consequences of electoral behavior in Venezuela's 2000 elections // *Latin American Politics and Society*. 2004. Vol. 46. № 1. P. 103–134.

⁸³⁰ *Kuenzi M., Lambright G.* Party system institutionalization in 30 African countries. P. 437–468.

⁸³¹ *Stockton H.* Political parties, party systems, and democracy in East Asia: Lessons from Latin America // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. № 1. P. 94–119.

⁸³² *Bielasiak J.* The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states // *Comparative Politics*. 2002. Vol. 34. № 2. P. 189–210.

⁸³³ *Grzymala-Busse A.* The effects of Communist party transformation on the institutionalization of party systems // *Bozoki A., Ishiyama J.* The communist successor parties of Central and Eastern Europe. Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2002. P. 323–340.

⁸³⁴ *Rose R., Munro N.* Elections and parties in new European democracies. Washington, DC: CQ Press, 2003.

існуватиме у найближчому майбутньому. В політиці інституціоналізація означає, що політичні актори мають чіткі й стабільні очікування щодо поведінки інших акторів. За словами С. Хантінгтона, «інституціоналізація – це процес, в якому організації та процедури набувають цінності та стабільності»⁸³⁵. Іншими словами, в інституціоналізованій партійній системі актори розвивають очікування та поведінку, базовану на припущенні, що фундаментальні рамки і правила партійної конкуренції та поведінки існуватимуть у найближчій перспективі. В такій системі прогнозованою є ситуація щодо основних політичних партій та їх поведінки.

Визначимо, що процес інституціоналізації не є лінійним, не передбачає обов'язкового прогресу від слабкої до сильнішої інституціоналізації, оскільки партійні системи можуть деінституціоналізуватися, як це було в Італії, Перу та Венесуелі в 1990-х роках.

Слабка інституціоналізація негативно впливає на виборчу підзвітність – ключову характеристику демократичного режиму, оскільки такі партійні системи є вразливішими до приходу до влади позапартійних політиків, низка з яких, такі як президент А. Фухіморі в Перу 1990–2000 рр., президент Х. Чавес у Венесуелі 1998–2013 рр., значно ослабили демократичні інститути в своїх країнах.

Можна виділити чотири виміри інституціоналізації партійної системи.

1. Стабільна партійна конкуренція. Інституціоналізовані системи демонструють стабільність у моделях партійної конкуренції⁸³⁶, що є найважливішим і належним показником для вимірювання, оскільки інституціоналізація тісно пов'язана із стабільністю.

2. Укоріненість партій. В інституціоналізованих системах партії сильно укорінені у суспільстві, тому більшість виборців ідентифікують себе з конкретною партією, яку протягом тривалого часу підтримують на виборах, а групи інтересів

⁸³⁵ *Huntington S. Political order in changing societies. P. 12.*

⁸³⁶ *Przeworski A. Institutionalization of voting patterns, or is mobilization the source of decay? // American Political Science Review. 1975. Vol. 69. P. 49–67.*

мають тісні зв'язки з партіями. Глибоке проникнення партій у суспільство сприяє гарантуванню регулярності у виборчій конкуренції, що є однією з ознак інституціоналізації. Якщо більшість громадян протягом десятиліть підтримує конкретні партії, то відносно незначна частина виборців без стабільних партійних уподобань не спроможна радикально вплинути на результати виборів, що також сприяє низькому рівню виборчої волатильності. Якщо ж партії не користуються значною довірою громадян, то виборці легко «зраджують» партіям, роблячи результати виборів малопрогнозованими.

3. Легітимність. В інституціоналізованих системах політичні актори не піддають сумніву легітимність партій і розглядають їх як необхідну частину демократичної політики, навіть якщо критично налаштовані до деяких з них та скептично оцінюють їх роль у державних процесах⁸³⁷. Таким чином легітимність допомагає стабілізувати партійні системи, слугуючи важливою характеристикою інституціоналізації.

4. Низький рівень персоналізації. В інституціоналізованих системах партійні організації не підпорядковані інтересам амбіційних лідерів, оскільки мають значення самі по собі, без огляду на особу, яка її очолює⁸³⁸. Процес інституціоналізації політичних партій значно гальмується, якщо партії використовуються для задоволення інтересів певної особи або групи осіб, які здійснюють керівництво ними⁸³⁹.

Інституціоналізація партійної системи, що передбачає наявність структурованої конкуренції, міцних і стабільних зв'язків між партіями та виборцями, розвинутої партійної організації, нашкоджується на серйозні перешкоди у всіх постсоціалістичних країнах⁸⁴⁰. Найчастіше в їх ролі виступа-

⁸³⁷ Torcal M., Gunther R., Montero J. Anti-party sentiments in southern Europe // Gunther R., Ramon M., Linz J. Political parties: Old concepts and new challenges. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 257-290.

⁸³⁸ Huntington S. Political order in changing societies. P. 12-24.

⁸³⁹ Janda K. Political parties: A cross national survey. New York: Free Press, 1980.

⁸⁴⁰ Katz R. Party organizations and finance / LeDuc L., Niemi R. G., Norris P. Elections and voting in global perspective. London: Sage, 1996. P. 107-133.

ють: слабкість і нестабільність соціально-політичної диференціації (відсутність соціальних розмежувань або ж повна атомізація суспільства), відчуження від політичної системи, очолювана елітами трансформація, визначальний вплив мас-медіа, антипартійні настрої серед громадян, слабе громадянське суспільство, міжнародні обмеження на діяльність уряду та брак демократичного досвіду⁸⁴¹.

Висока виборча волатильність, недовіра до партій, низька явка на виборах, мала членська база, слабка партійна ідентифікація, неукоріненість партій у громадянському суспільстві, їх фінансова залежність від держави або ж фінансово-політичних груп, низький рівень партійної лояльності політиків є найбільш очевидними ознаками слабкої інституціоналізації. Брак членів та лояльних прихильників ускладнює партіям артикуляцію та агрегацію уподобань. Висока волатильність та часта зміна партійної приналежності політичною елітою ослаблюють підзвітність та відповідальність осіб, які перебувають при владі⁸⁴². Партійна система, що характеризується низьким ступенем інституціоналізації, може бути названа плинною або слабоінституціоналізованою. Порівняно з більш інституціоналізованими партійними системами, плинні характеризуються меншою регулярністю у моделях партійної конкуренції; слабким укоріненням у суспільстві; меншою легітимністю партій; слабкою партійною організацією; орієнтацією на лідера.

Виходячи із цих спостережень, серед дослідників сформувався два табори. Представники першого вважають, що партійна політика у постсоціалістичних країнах є плинною та незрілою, а другі наполягають на існуванні відносно стабільних структур та провідній ролі партій у політичному житті Центрально-Східної Європи.

⁸⁴¹ Hanley S. Are the exceptions really the rule? Questioning the application of «electoral professional» type models of party organisation in East Central Europe // Perspectives on European Politics and Society. 2001. Vol. 2. P. 453–479.

⁸⁴² Toka G. Political parties in East Central Europe / Diamond L., Plattner M. F., Chu Y., Tien H. Consolidating the third wave democracies: Themes and perspectives. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 170.

Детальніше аргументи представників цих двох таборів будуть проаналізовані, виходячи з таких основних характеристик інституціоналізованої партійної системи: 1) рівень персоналізації; 2) ідеологічна структуризація; 3) виборча волатильність; 4) фрагментованість партійної системи; 5) укоріненість партій у суспільстві; 6) організаційний розвиток партій.

Найбільш очевидною характерною ознакою інституціоналізованої партійної системи є *низький рівень персоналізації*. Персоніфікованість зв'язку між виборцями та кандидатами найбільш характерна для молодих демократій. За межами розвинених демократій більшість виборців вибирає кандидатів на основі їх персональних характеристик без огляду на партійну приналежність, ідеологію чи програмні позиції. Високий ступінь персоналізації свідчить про слабку вкоріненість партій у суспільстві й суперечить традиційним підходам до вивчення взаємодії виборців та партійних систем⁸⁴³.

Значне поширення голосування, заснованого на особистих характеристиках кандидатів, а не на програмних пропозиціях політичних партій, є красномовним свідченням слабкої укоріненості партій в суспільстві. За наявності сильних зв'язків між виборцями і партіями, побудованих чи то на ідеологічній, клієнтській чи емоційній основі, виборці зберігають вірність своїй партії, а особистість кандидата є другорядною. Лідери та персоналізація стали особливо важливими у результатах виборів, навіть у країнах з парламентською формою правління. Це явище отримало назву «президентіалізації»⁸⁴⁴, або ж «персоналізації»⁸⁴⁵, сучасних виборчих кампаній.

У розвинених парламентських демократіях оцінка громадянами лідерів політичних партій містить програмну та ідеологічну складові. У шлнній партійній системі персоналізм,

⁸⁴³ *Meny Y.* Government and politics in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 1990. P. 67.

⁸⁴⁴ *Crewe I., King A.* Are British elections becoming more «presidential»? / Kent J., Mann T. E. Elections at home and abroad: Essays in honor of Warren E. Miller. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.

⁸⁴⁵ *Kaase M.* Is there personalization in politics? Candidates and voting behavior in Germany // International Political Science Review. 1994. Vol. 15. P. 211-230.

вільний від програмних та ідеологічних компонентів, зазвичай відіграє значну роль у голосуванні. У більш інституціоналізованих системах виборці швидше ідентифікуватимуть себе з партіями, а партії домінуватимуть у моделях політичного рекрутингу та деліберачії. У плинних системах багато виборців орієнтуються насамперед на конкретну особу, а не на партію; антипартійні політики мають значно більше шансів отримати перемогу, а на політичній арені домінують радше персоналії, а не партійні організації.

У плинних системах індивіди, незалежні від партії та програмних уподобань, справляють стабілізуючий вплив на виборчу кампанію. Персоніфіковане голосування є поширеним явищем і позапартійні політики можуть успішно змагатися за високі посади (президента, губернатора тощо). Простір для діяльності популістів набагато більший, особливо у президентських системах, оскільки кандидати звертаються до виборців безпосередньо, без необхідності бути членом партії, щоб стати главою держави. Одним із способів оцінити важливість персонального чинника у виборчій кампанії є дані про аутсайдерів президентських перегонів. Рівень участі електорально конкурентноздатних незалежних кандидатів у виборах президента та присутність кандидатів від нових партій відображають високий рівень персоналізації політики, відкритість виборців до кандидатів від малих партій. Так, безпартійні, або «зовнішні», кандидати перемогли на президентських виборах у Перу 1990 р., Венесуелі 1993 і 1998 рр., Колумбії та Еквадорі у 2002 р., що демонструє слабку інституціоналізацію партійної системи на континенті. Високий рівень персоналізації та популярності позапартійних політиків є досить поширеним явищем і в постсоціалістичних країнах: у Болгарії колишній король Сімеон II створив успішний партійний механізм для проходження у парламент.

Іншими словами, якщо у розвинених демократіях найбільш впізнаваними є партійні бренди, то у молодих демократіях на сході Європи найбільш відомі конкретні політичні лідери. Однак, як показали невдачі багатьох відомих політиків, особиста популярність не є достатньо впливовим елек-

торальним ресурсом. Партійні лідери часто мають беззаперечну владу в рамках своїх партій, а їх харизма може пояснити значну частку голосів виборців, отриманих партією на виборах. Але харизматичне лідерство не завжди шкодить партійному уряду. Коли серед членів партій з'явилися такі лідери, як В. Клаус та В. Орбан, які демонстрували лояльність до партії та докладали значних зусиль до посилення їх ідеологічних засад, то це до певної міри навіть посилило кристалізацію партійної системи. Ці очільники партій довели, що є ефективнішими політиками, ніж такі їх відомі колеги, як Л. Валенса та В. Гавел, насамперед завдяки наявності сильної підтримки партії. Позапартійні лідери час від часу демонстрували високі рейтинги, однак без підтримки партії швидко втрачали популярність. Саме політичні партії виступили у ролі творців нового політичного класу у державах регіону⁸⁴⁶.

Що стосується слабкості партій, то вона найбільш очевидна на рівні місцевої політики, що проявляється у незадовільному виконанні ними функцій інтеграції, мобілізації і посередництва⁸⁴⁷. Однак у Центральній-Східній Європі їх слабкість у представницькій функції зрівноважена ефективністю в процедурній: організації парламенту та уряду, підготовці кадрів тощо. Провідна роль партій в управлінні державою та виборі політичної еліти може пояснюватися концепцією «надпартизації» (overparticipation). На думку А. Агха, партії можуть навіть створювати загрозу демократії, не залишаючи місця іншим організаціям⁸⁴⁸. У цих країнах лише окремі інститути, насамперед засоби масової інформації, можуть на рівних конкурувати з партіями, оскільки представники старої бюрократії, судової системи та силових структур практично були відсторонені від процесів прийняття рішень після переходу до демократії.

У Східній Європі визначення цілей та формулювання політики перебувають у руках президента та лобістських груп, у

⁸⁴⁶ Agh A. The development of East Central European party systems. P. 260.

⁸⁴⁷ Lewis P. G. European parties East and West: Comparative perspectives // Perspectives on European Politics and Society. 2001. Vol. 2. P. 486.

⁸⁴⁸ Agh A. The development of East Central European party systems. P. 251.

той час як у Центральній – політичний порядок денний визначається партіями, а принципи рішення приймаються партійним керівництвом або тими, хто перебуває під їх контролем. Можна досить критично оцінювати здатність партій акумулювати та артикулювати інтереси виборців у регіоні, але слід пам'ятати, що альтернативним організаціям, таким, як профспілки, соціальні рухи та громадські ініціативи, також бракує мобілізаційного потенціалу та популярності.

Чому голосування за конкретну особу все ще поширене в деяких партійних системах навіть через десятиліття після встановлення демократичного правління? По-перше, пояснення можна знайти в історичному минулому. В старих демократіях партії укорінилися в суспільстві до появи сучасних медіа, зокрема телебачення. У Західній Європі партії пролетаріату інтегрували робітників у політичну систему та стали основним джерелом їх ідеологічної ідентифікації. Схожі явища спостерігалися і щодо християнських демократичних партій⁸⁴⁹. На противагу цьому в більшості слабоінституціоналізованих систем телебачення стало масовим феноменом ще до проникнення партій у тканину соціуму. Кандидати на посади у вищих органах державної влади можуть поширювати свої ідеї та перевиборчі обіцянки за допомогою телебачення без необхідності покладатися на добре розвинені партійні організації⁸⁵⁰, створюючи сприятливі умови для появи високоперсоналізованих партій⁸⁵¹.

По-друге, погані показники соціально-економічного розвитку в більшості країн третьої хвилі демократизації дискредитували не лише правлячі партії⁸⁵², а й партії як механізм представництва інтересів загалом⁸⁵³. Це й зумовило появу

⁸⁴⁹ *Kalyvas S. N.* The rise of christian democracy in Western Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.

⁸⁵⁰ *Sartori G.* Video-power // *Government and Opposition*. 1989. Vol. 24. № 1. P. 39–53.

⁸⁵¹ *Gunther R., Diamond L.* Species of political parties. A new typology // *Party Politics*. 2003. Vol. 9. № 2. P. 187.

⁸⁵² *Remmer K.* The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s // *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. № 3. P. 777–800.

⁸⁵³ *Tavits M.* The development of stable party support. P. 283–298.

позапартійних лідерів громадської думки, які мають значний вплив на процес прийняття рішень.

По-третє, у багатьох молодих демократіях партії не мають чіткої ідеологічної ідентифікації (що ускладнює для виборців вибір партії) або легко змінюють свої позиції напередодні виборів. За таких обставин виборці легше піддаються маніпулятивним технологіям конкретних індивідів, які часто є позапартійними.

По-четверте, голосування за конкретну особу характерне радше для президентських систем, ніж парламентських, яким віддали перевагу більшість розвинених демократій, у той час як у молодих державах найбільшою популярністю користується президентська або напівпрезидентська форма правління.

Отже, персоніфіковане голосування найбільш поширене у країнах, де партії слабо вкорінені у суспільство, партійна організація слабка, а партійна система слабоінституціоналізована.

Друга важлива характеристика належно інституціоналізованої партійної системи – це *високий ступінь ідеологічної структуризації*. Розвинена партійна система не гарантує демократичної консолідації, якщо партії практикують клієнтізм та переслідують прагматичні, а не ідеологічні цілі. Г. Кітчельт стверджує, що це особливо слушно у випадку, коли електорат відносно досвідчений, що характерно для більшості постсоціалістичних країн⁸⁵⁴. Водночас емпіричні дані свідчать, що ідеологічне структурування партійних систем Центрально-Східної Європи схоже до Західної і є вищим, ніж у Латинській Америці⁸⁵⁵, однак внутрішні відмінності у регіоні досить значні.

У моделі Г. Кітчельта шанси на ідеологічне співробітництво між партіями залежать від рівня соціокультурного роз-

⁸⁵⁴ Kitschelt H. Divergent paths of post-communist democracies / Gunther R., Diamond L., Plattner M. F. Political parties and democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 299-323.

⁸⁵⁵ Kitschelt H. Party competition in Latin America and post-communist Eastern Europe. P. 12.

витку суспільства, досвідченості електорату, природи соціалістичного режиму та його попередника, типу транзиту та сучасних інституційних рамок. Усі ці чинники взаємопов'язані й по-різному впливають на процеси державотворення. У суспільствах, що були аграрними до встановлення соціалістичних режимів, за відсутності сильного робітничого руху та демократичного досвіду соціалізм виродився у неоптизм. В умовах режиму, що не мав жодної серйозної опозиції, еліти першими ініціювали демократичні реформи та зміцнили свою владу завдяки клієнтистським зв'язкам. Якщо ж встановленню соціалістичного режиму передували високий рівень соціально-економічного розвитку (індустріалізація, урбанізація, сучасна бюрократія) та розвинена партійна система, які наклалися на заміщуючий тип транзиту, то це створило ідеальні умови для розвитку ідеологічної та програмної конкуренції між партіями.

Іншими словами, успіх демократизаційного процесу часто пов'язаний з ослабленням позицій представників соціалістичного режиму. Одним із основних способів збереження постсоціалістичною елітою контролю над владою є чітке дотримання певних інституційних правил (впровадження мажоритарної виборчої системи, президенціалізму тощо), що сповільнює розвиток партій та посилює роль персоналій. Клієнтизм, патронаж та прагнення отримати економічний зиск часто тісно пов'язані із спроможністю колишніх комуністичних партій зберігати свій статус⁸⁵⁶. Однак негативний вплив еліт старого режиму на консолідацію партійної системи не настільки очевидний. Як правило, керівництво та члени партій-наступниць були лояльнішими, професійнішими та ефективнішими, ніж їх конкуренти, які, принаймні у перші роки, були любителями без відповідних організаційних навичок, з низьким рівнем партійної лояльності, нездатними проводити послідовну політику⁸⁵⁷.

⁸⁵⁶ *Kitschelt H.* Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation? P. 15.

⁸⁵⁷ *Kopecky P.* Structures of representation: new parliaments of Central and Eastern Europe / White S., Batt J., Lewis P. G. *Developments in Central and East European Politics.* Basingstoke: Palgrave, 2003. P. 142-143.

Л. Морліно зазначає, що соціалістичні, націоналістичні і масові релігійні партії зазвичай відсутні при переході до демократії, а найбільш часто зустрічаються такі типи партій: партії еліт, клієнтистські та електоральні партії з високим рівнем персоналізації, а іноді з вираженою регіональною орієнтацією⁸⁵⁸. Клієнтистські партії характеризуються незначною кількістю членів, слабкою організацією, провідною роллю вузької елітної групи, а також патронажем. Для електоральних партій характерне відкрите, хоча і незначне членство, слабка партійна ідентифікація та організаційна структура, наявність державного фінансування, нейтральні відносини з групами інтересів, а також ключова роль лідера.

Що стосується партійних сімей, то західні партії та партійні об'єднання стимулюють ідеологічне структурування партій на сході континенту⁸⁵⁹. На партійний ландшафт також впливають досоціалістичні традиції, оскільки у деяких країнах можна спостерігати відродження моделей довоєнного географічного голосування⁸⁶⁰, хоча відновлені історичні партії, як не дивно, виявилися досить слабкими і часто не витримували конкуренції з новоствореними організаціями. У Центрально-Східній Європі представлено досить багато партій, не пов'язаних із жодною європейською партійною сім'єю і до них не можна застосувати традиційну західноєвропейську класифікацію. Нереформовані комуністичні партії, популісти (за винятком крайньо правих, таких, як Рух за демократичну Словаччину, Словенська народна партія, Національний рух Сімеона II), партії влади (пропрезидентські партії) та виборчі союзи, утворені навколо харизматичних лідерів (Партія громадянського порозуміння та Напря

⁸⁵⁸ Haerpfer C., Bernhagen P., Inglehart R., Welzel C. *Democratization*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 342.

⁸⁵⁹ Pridham G. *Patterns of Europeanization and transnational party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe* / Lewis P. G. *Party development and democratic change in post-communist Europe: The First Decade*. London: Frank Cass, 2001. P. 179–198.

⁸⁶⁰ Wittenberg J. *The 1994 Hungarian election in historical perspective* / Toka G., Enyedi Z. *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma, 1998. P. 139–167.

у Словаччині) стикнулися зі значними труднощами у пошуку союзників на Заході.

Правоцентристські партії існують у християнсько-демократичному або консервативному варіанті, однак деякі з них найкраще назвати правоавторитарними⁸⁶¹. Вони часто характеризуються як статичні, антиіндивідуалістичні, з антиринковими гаслами. На лівому фланзі домінують наступниці комуністичних партій, причому деякі з них запозичують націоналістичні гасла, а інші переформатовують себе у соціал-демократів⁸⁶².

Крайні праві, очолювані харизматичними лідерами, представлені у більшості країн. Від своїх західних колег вони відрізняються тим, що до останнього часу фокусувалися не так на питаннях міграції, скільки на зміцненні національної ідентичності.

Що стосується лівих партій, то аналіз причин електорального успіху політичних партій⁸⁶³ свідчить, що основні труднощі, з якими вони стикаються у країнах старої демократії, пов'язані з їх відходом від соціалістичних догм та поступовим зверненням до деяких ліберальних цінностей, що й зумовило зменшення підтримки з боку електорату. Ситуація з лівими у країнах Центрально-Східної Європи ускладнюється тим, що вони були створені на основі старих комуністичних партій, які протягом перших років демократичного транзиту протистояли хаосу і анархії у соціумі. Щоб досягнути успіху, ці партії мали позбутися спадщини минулого та залучити нових прихильників шляхом модернізації своїх позицій та стратегій.

Порівняльні дослідження партійних структур країн Східної Європи дають підстави для виділення трьох груп

⁸⁶¹ *Segert D.* Party politics in the process of Europeanization – is there a special way for party development in Central Eastern Europe? / Szabo M. The challenge of Europeanization in the region: East Central Europe. Budapest: Hungarian Political Science Association and the Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Science, 1996. P. 221–264.

⁸⁶² *Bozoki A., Ishiyama J.* The communist successor parties of Central and Eastern Europe. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2002. P. 3–13.

⁸⁶³ *Lawson K., Merkl P. H.* When parties prosper: The uses of electoral success. London: Lynne Rienner Publishers, 2007.

політичних партій, які можна віднести до консервативних, або правих, виходячи зі способу їх формування або ідеології:

– основні правоцентристські партії, які тяжіють до «поміrkованих правих»⁸⁶⁴ партій Західної Європи, та інші, які можна поділити на традиційних консерваторів (включаючи партії з християнсько-демократичною орієнтацією) та ліберально-консервативні⁸⁶⁵;

– широкі популістсько-націоналістичні угруповання, які відігравали домінуючу роль у політиці молодих демократій у середині 1990-х рр. (наприклад у Словаччині Рух за демократичну Словаччину В. Мечіара), які також можна назвати «незалежними правими»;

– колишні правлячі комуністичні партії, які займають «шовіністично-комуністичну позицію», еkleктично поєднуючи націоналізм, соціальний консерватизм та економічний популізм, («праві комуністи», «комуністичні консерватори»⁸⁶⁶).

Найкраще західноєвропейському уявленню про праві політичні сили відповідає група «поміrkованих правих» або ліберально-консервативних партій. Ці партії визначають свою ідеологію як правоцентристську і є членами загальноєвропейських політичних партій, зокрема Європейської народної партії та Європейських демократів, створених західноєвропейськими правоцентристськими партіями.

Однак, на практиці важко однозначно віднести ідеологію конкретної партії до лівого або до правого флангу. Наприклад, у Польщі та Угорщини для правих партій характерні консервативно-націоналістичні, християнські, національно-популістські чи радикальні антикомуністичні погляди.

⁸⁶⁴ *Vachudova M.* Right-wing parties and political outcomes in Eastern Europe. Paper prepared for presentation at the 97th Annual Meeting of the American political Science Association, San Francisco, CA, 2001. P. 3.

⁸⁶⁵ *Lewis P. G.* Political parties in post-communist Eastern Europe. London: Routledge, 2000. P. 14.

⁸⁶⁶ *Chan K. L.* Strands of conservative politics in post-communist transition: Adapting to Europeanisation and democratisation / Lewis P.G. Party development and democratic change in post-communist Europe. London: Frank Cass, 2001. P. 155.

ди⁸⁶⁷. Водночас у Чехії консерватизм асоціюється в першу чергу з економічним лібералізмом та антикомуністичними лозунгами⁸⁶⁸.

Для правих партій Східної Європи властиві дві основні спільні характеристики: вони мають однакове історичне та організаційне походження, оскільки всі вони беруть свій початок в опозиції комуністичним режимам до 1989 р. та мобілізаційному русі населення проти них у 1989–1990 рр.; ці партії слід розглядати як по суті «нові» політичні сили, які сформувалися під впливом комуністичного режиму і трансформаційних перетворень, а не як відродження колишніх консервативних і націоналістичних партій минулого.

На етапі формування їх основними завданнями були: критика нав'язаного ззовні (Радянським Союзом) фактично окупаційного режиму, що передбачала агітацію за відродження власної національної держави. Так, наприклад, одним з основних гасел Солідарності 1979–1981 рр. було «ми хочемо, щоб Польща стала Польщею», а також постійні заяви про невідповідність комуністичного режиму «прагненням і цінностям польського народу»; актуалізація довоєнного досвіду демократичного правління в рамках власної незалежної держави.

Також варто звернути увагу і на такий цікавий факт, що лише в Угорщині праві партії привели країну в Євросоюз, оскільки саме в період їх правління здійснювалися остаточні заходи щодо набуття членства в ньому. Цей феномен можна пояснити двояко. З одного боку, це характерна для націоналістичних партій недовіра до наднаціонального об'єднання, членство в якому вимагає передачі частини свого державного суверенітету керівним органам організації. Відповідно, перебуваючи при владі вони б намагалися затягнути процес інтеграції та отримати максимальні уступки від Брюсселю. Водночас східноєвропейські консерватори прекрасно усві-

⁸⁶⁷ *McManus-Czubimska C., Miller W.L., Markowski R., Wasilewski J.* The new Polish «right»? // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2003. Vol. 19. № 4. P. 4.

⁸⁶⁸ *Hanley S.* The new right in the new Europe: Czech transformation and right-wing politics, 1989-2006. London: Routledge, 2007. P. 7.

домлювали, що іншого шляху для розвитку власної державності, окрім членства у європейських та атлантичних структурах, не існує. З іншого боку, ліві уряди на чолі Польщі та Чехії напередодні 2004 р. з'явилися в результаті дії політичного маятника: праві політичні сили, які не змогли ефективно керувати державою в результаті парламентських виборів змінюють ліві. Якщо останні не справляються з поставленими перед ними завданнями, то маятник симпатій виборців знову відхиляється вправо. У країнах Східної Європи на той період серед громадян панувало розчарування політикою правих партій, які здійснили або надто радикальні реформи («шокова терапія» у Польщі), або не зуміли закріпити досягнуті результати від реформування.

Отже, консервативні партії Східної Європи мають багато спільних рис і, не зважаючи на окремі відмінності, відіграли одну з вирішальних ролей у становленні демократичного режиму і зберігають за собою статус однієї з найбільш впливових партій у власних країнах. Їх ідеологія містить типові консервативні цінності (нація, релігійні настанови, відродження славного історичного минулого) та розвивається у руслі сучасного європейського консерватизму (прохолодне ставлення до Євросоюзу, членство у європейських консервативних організаціях).

Партійна конкуренція найчастіше проявляється у двох площинах. Відповідно до моделі Г. Кітчельта, правила, які визначають легітимність гравця (інклюзивне чи ексклюзивне громадянство), та природа правил, яким гравці планують слідувати (ієрархічна чи учасницька модель прийняття рішень), формують перший, лібертансько-авторитарний, або космополітично-партикуляристичний вимір⁸⁶⁹. Уявлення гравців про засади економічної діяльності – ринкова чи неринкова логіка розподілу ресурсів – утворюють другу вісь. Домінування у країні антиринкових поглядів зазвичай поєднується із тенденцією до посилення авторитаризму.

⁸⁶⁹ Kitschelt H. The formation of party systems in East Central Europe. P. 7–50.

У патримоніальних режимах, що характеризуються низьким рівнем бюрократичної інституціоналізації у досоціалістичну добу, мають місце дискусії всередині еліт (наприклад, Болгарія та Румунія), а політичний простір, на думку Г. Кітчельта, поділений між комуністами та антикомуністичними авторитарними лідерами. Відповідно економічний, політичний та культурний поділи посилюють один одного, що залишає досить мало місця для лібералів. За «бюрократичного соціалізму», який функціонував у Чехії та Східній Німеччині, рання індустріалізація, секуляризація та сильний робітничий рух маргіналізували соціальний поділ щодо моральних орієнтирів, залишивши лише питання розподілу ресурсів як єдине джерело розмежувань у суспільстві.

Вимір авторитаризм-лібералізм є другорядним для партійної конкуренції лише для «національно пристосованих» режимів (Угорщина, Польща, частково Хорватія, Словаччина, Словенія). У цих країнах ранні реформи ослабили різкі економічні відмінності, а партії намагалися виділитися завдяки активному використанню націоналістичних, релігійних, антизахідних гасел. Рання індустріалізація та секуляризація не зменшували актуальність цих питань, а швидкий кінець соціалістичної системи мінімізував ефективність антикомуністичної риторики⁸⁷⁰.

Водночас культурні питання особливо актуальні для низки країн, у результаті чого ідеологічна конкуренція продукує три полюси: популістів, ліберальних соціалістів (посткомуністів), налаштованих проти проринкових лібералів, і традиційних християнських націоналістів, які прагнуть обмежити ринок.

Більшість учених, зокрема С. Бергланд⁸⁷¹ і Г. Кітчельт, вважають що режимний поділ щодо комуністичної ідеології є проміжним етапом, особливо у національно пристосованих

⁸⁷⁰ *Kitschelt H. Divergent paths of postcommunist democracies. P. 312.*

⁸⁷¹ *Berglund S., Ekman J., Aarebrot F. Handbook of political change in Eastern Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 2004. P. 593–608.*

країнах⁸⁷². Однак приклад низки країн (Болгарії, Польщі, Угорщини) суперечать цій гіпотезі. У цих країнах антикомунізм є однією з найважливіших ознак правих партій і це питання оцінки соціалістичного минулого так чи інакше піднімається у кожній виборній кампанії, починаючи з 1990 р.

Відмінності у траєкторіях та моделях партійної конкуренції простежується навіть у географічно близьких країнах. У Чехії сформувалася чітка опозиція між лівими і правими, протистояння між якими зводиться переважно до економічної політики. Водночас у Словаччині відносини між партіями важко звести до дихотомії ліві-праві, оскільки опозиційні В. Мечіару сили включали християнських демократів, лібералів, соціальних демократів, у той час як серед прихильників президента були націоналісти та радикальні ліві⁸⁷³.

Польща до виборів у Європейський парламент 2004 р. характеризувалася протистоянням лівих і правих з добре розвиненим правим спектром. У партійних системах, що належать до польської моделі, реальний вплив на формування партійної системи мають сили, що домінують на правому фланзі⁸⁷⁴. Основним джерелом нестабільності у таких країнах, як Литва, Польща та Румунія, є невдалі спроби об'єднати праві сили. Зменшення виборчої волатильності в Угорщині значною мірою зумовлене консолідацією уламків Фідес. У країнах, де біполярна структура яскраво виражена, полюси сформовані за аналогією з країнами Заходу – соціалістами, соціал-демократами та християнсько-консервативними партіями.

Третій важливий показник інституціоналізації партійної системи – *виборча волатильність*: різниця між кількістю вибор-

⁸⁷² Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Toka G. Post-communist party systems: Competition, representation, and inter-party cooperation. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

⁸⁷³ Krause K. D. Public opinion and party choice in Slovakia and the Czech Republic // Party Politics. 2000. Vol. 6. № 1. P. 23–46.

⁸⁷⁴ Sitter N. Cleavages, party strategy and party system change in Europe, East and West // Perspectives on European Politics and Society. 2002. Vol. 44. № 3. P. 447.

ців, що голосують за конкретну партію впродовж кількох виборчих циклів. Вона в свою чергу тісно пов'язана з поняттям партійної лояльності – наскільки часто політик змінює своє членство у партіях. Дослідники, які вважають партійні системи постсоціалістичних країн відкритими і плінними, вказують на такі їх характерні особливості, як брак стабільного зв'язку з партією та високі ставки на виборах⁸⁷⁵.

Виборча волатильність може бути низькою, якщо виборчі результати основних політичних партій від виборів до виборів демонструють лише незначні зміни, або ж надзвичайно високою, коли переможцями виборів щоразу є інші партії. Відповідно партійні системи ранжуються від дуже стабільних (США – 3,2, Австралія – 6,4, Греція – 6,9, Великобританія – 8,2, Німеччина – 8,7 тощо) до надзвичайно волатильних (Україна – 59,2, Латвія – 58,2, Румунія – 53, Перу – 51,9, Росія – 50, Польща – 46,6 та Естонія – 42,4). Найменший показник волатильності серед східноєвропейських країн в Угорщині – 25,1.

Електоральні зміни значно більші у молодих демократіях, ніж у старих, попри твердження Р. Далтона про зростання виборчої волатильності у розвинених індустріальних демократіях протягом останніх десятиліть⁸⁷⁶. У США результати виборів до Конгресу дають змогу спрогнозувати результати виборів для основних партій із похибкою 3,2%. Водночас зробити це щодо України практично неможливо, оскільки похибка становитиме 59,2% (у 18 разів більше, ніж у США). С. Ліпсет та С. Роккан характеризували партійні системи Західної Європи як «заморожені», в той час як багато партійних систем у молодих демократіях дуже мінливі, тому показник виборчої волатильності підкреслює переваги розуміння інституціоналізації як постійного процесу.

⁸⁷⁵ *Mair P.* What is different about post-communist party systems? / *Mair P.* Party system change. Approaches and interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. P. 175–198.

⁸⁷⁶ *Dalton R. J., McAllister I., Wattenberg M.* The consequences of partisan dealignment / *Dalton R., Wattenberg M.* Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. Oxford Oxford University Press, 2000. P. 37–63.

Той факт, що більшість західних європейських партійних систем стабілізувалися до Другої світової війни, коли ці країни мали набагато нижчі життєві стандарти, ніж сьогодні, нівелює твердження про те, що високий рівень соціально-економічного добробуту сприяє низькій виборчій волатильності. У більшості сучасних розвинених демократій партії були механізмом соціальної і політичної інтеграції нових громадян⁸⁷⁷, що передбачало створення відповідних організаційних структур та постійне підвищення лояльності виборців. У більшості країн, що відносно пізно стали на шлях демократичного розвитку, партії не були основними борцями за політичні права і свободи громадян, не виконували важливих соціальних функцій і не сприяли формуванню ідентичності (класової, соціальної тощо), як це відбувалося у ранніх демократіях⁸⁷⁸. Ці відмінності в історичних моделях до певної міри пояснюють взаємозв'язок між високим рівнем розвитку та стабільністю партійної системи. Тим не менше, незадовільний стан економічного розвитку у багатьох слаборозвинених країнах також сприяє високій виборчій волатильності⁸⁷⁹.

Чинником надзвичайної мінливості уподобань виборців у багатьох слаборозвинених країнах є часта зміна партійності представниками політичної еліти, особливо напередодні виборів⁸⁸⁰.

Ф. Конверс стверджує, що партійні системи можуть з часом стати стабільними, якщо виборці почнуть ідентифікувати себе з певними партіями⁸⁸¹. Однак деякі дослідження

⁸⁷⁷ Pizzorno A. Interests and parties in pluralism / Berger S. Organizing interests in Western Europe: pluralism, corporatism, and the transformation of politics. New York: Cambridge University Press, 1981. P. 247-284.

⁸⁷⁸ Gunther R., Diamond L. Species of political parties. P. 167-199.

⁸⁷⁹ Remmer K. The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s // American Political Science Review. 1991. Vol. 85. P. 777-800; Roberts K. M., Wibbels E. Party systems and electoral volatility in Latin America: A test of economic, institutional, and structural explanations // American Political Science Review. 1999. Vol. 93. P. 575-590.

⁸⁸⁰ Rose R., Munro N. Elections and parties in new European democracies. Washington, DC: CQ Press, 2003.

⁸⁸¹ Converse P. Of time and stability // Comparative Political Studies. 1969. Vol. 2. № 2. P. 139-171.

кінця 1990-х років свідчать, що хоча більшість виборців перехідних країн відносно швидко вчиться локалізувати позиції партій⁸⁸², але це не сприяє стабілізації партійної системи у довгостроковій перспективі⁸⁸³. Р. Роуз та Н. Манро назвали феномен тривалого існування партійної системи без інституціоналізації «конкуренцією без інституціоналізації»⁸⁸⁴.

Таким чином, з огляду на високу виборчу волатильність та слабкість партійних традицій, політики не мають особливих причин зберігати лояльність до партії, що зазнала поразки на виборах. Навіть вступ до партій, які ще не були представлені у парламенті, може мати раціональне обґрунтування: партії, що не існували або не брали участі у попередніх виборах до законодавчого органу, отримують значний відсоток, а іноді навіть більшість голосів виборців, як це мало місце у Польщі (2001), Словаччині (1998, 2001), Болгарії (2001) та Латвії (1998, 2002). Як результат, політики не завжди демонструють більшу лояльність до партій, ніж громадяни на виборах. Так, в Естонії серед переможців виборів лише 41% партійців зберігали вірність своїм організаціям⁸⁸⁵.

Стабільність партійної системи країн Центрально-Східної Європи є різною. Так, у Чехії та Угорщині протягом 1992–2002 років з'явилося лише по одній новій парламентській партії, що утворилися в результаті внутріпартійного розколу. У парламенті Чехії лише два депутати покинули лави своїх партій між 1998 та 2002 р.⁸⁸⁶ Відносно, низька виборча волатильність у партійній системі Чехії та зростання

⁸⁸² *Kitschelt H.* Post-communist party systems. P. 39.

⁸⁸³ *Bielasiak J.* The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. P. 189–210.

⁸⁸⁴ *Rose R., Munro N.* Elections and parties in new European democracies. P. 31.

⁸⁸⁵ *Kreuzer M., Pettai V.* Patterns of political instability: Affiliation patterns of politicians in post-communist Estonia, Latvia, and Lithuania // *Studies in Comparative International Development*. 2003. Vol. 38. № 2. P. 85.

⁸⁸⁶ *Williams K.* The Czech Republic and Slovakia // *White S., Batt J., Lewis P.* Developments in Central and East European politics 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 53.

волатильності в Угорщині пояснюються консолідованою структурою партійної конкуренції⁸⁸⁷.

Прогнозованість партійної системи зростає, якщо певні партії відмовляються співробітничати з іншими або повністю ізолюють конкурентів. Протистояння з давнім ворогом (між Солідарністю та соціал-демократами у Польщі, соціал-демократами та Громадською партією в Чехії, Рухом Мечіара та християнськими демократами у Словаччині, соціалістами та Фідес в Угорщині) сприяло розвитку біполярної структури. Обмежена кількість потенційних партнерів для урядової коаліції також сприяла закритому характеру партійної системи. Загалом у країнах Центрально-Східної Європи екс-комуністи не вважалися прийнятними коаліційними партнерами, а країні праві, за винятком Словаччини, також виключалися із коаліційних перемовин. Не останню роль у цьому відіграла і позиція розвинених демократій: партії-переможці в Румунії та Угорщині отримували попередження з боку європейських та міжнародних структур щодо включення до складу парламентської коаліції радикальних партій. У Чехії дві партії – Республіканська (SPR-RSC) та Комуністична партії (KSCM) – постійно виключалися з коаліційних переговорів, що призвело до ізоляції однієї п'ятої складу парламенту.

Четвертою ознакою інституціоналізованої партійної системи є *низький рівень фрагментованості*, який значною мірою залежить від наявності сильних ідеологічних чи програмних зв'язків між партіями та виборцями. Іншими словами, виборці віддають перевагу певній партії тому, що вона представляє їх ідеологічні чи програмні уподобання.

Очевидно, що програмний чи ідеологічний зв'язок є важливим інструментом стабілізації виборчої конкуренції (хоча клієнтистські й традиційні зв'язки також можуть мати схожий результат) і партійної системи загалом.

Припущення про сильний програмний чи ідеологічний зв'язок характеризує близькість та спрямованість просторо-

⁸⁸⁷ Toole J. Government formation and party system stabilization in East Central Europe // Party Politics. 2000. Vol. 6. № 4. P. 441–461.

вих моделей голосування, літературу по схемі ліві-праві, підходи до партійної системи з позиції соціальних розмежувань та низку теорій про пристосування партій до нових умов у розвинених демократіях.

Просторові моделі голосування є одним із найбільш важливих підходів до розуміння того, як індивіди ототожнюють себе з певними партіями і чому останні вкорінюються у суспільстві. Наближена просторова модель голосування розроблялася Я. Баджем⁸⁸⁸, Г. Коксом⁸⁸⁹, Е. Даунсом⁸⁹⁰, Дж. Енелю⁸⁹¹ та А. Вестхольмом⁸⁹². М. Хініч та М. Мангер визначили найбільш досконалу наближену просторову модель⁸⁹³. Вони стверджують, що просторова конкуренція не завжди проходить по лінії економічного виміру (шкала ліві-праві), однак визнають, що виборці віддають перевагу партії чи кандидату на основі ідеології. У цій теорії індивіди підтримують і поглиблюють зв'язок з партією, оскільки вважають, що вона найкраще відстоюватиме їх інтереси. На їх думку, значна кількість індивідів ідентифікують себе з певною партією завдяки співпадінню ідеологічних установок виборців та партій.

Спрямована просторова модель стверджує, що виборці віддають перевагу кандидату чи партії виходячи з ідеологічної позиції. Але на відміну від наближеної просторової моделі вона виходить з того, що громадяни голосують не за найближчу до них партію по шкалі ліві-праві, а швидше за ту партію, позиція якої з конкретних проблем співпадає з

⁸⁸⁸ Budge I. A new spatial theory of party competition: Uncertainty, ideology and policy equilibria viewed comparatively and temporally // *British Journal of Political Science*. 1994. Vol. 24. P. 443–467.

⁸⁸⁹ Cox G. Centripetal and centrifugal incentives in electoral systems // *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34. P. 903–935.

⁸⁹⁰ Downs A. *An economic theory of democracy*. New York: Harper & Row, 1957.

⁸⁹¹ Enelow J., Hinich M. *The spatial theory of voting: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

⁸⁹² Westholm A. Distance versus direction: The illusory defeat of the proximity theory of electoral choice // *American Political Science Review*. 1997. Vol. 91. P. 865–883.

⁸⁹³ Hinich M., Munger M. *Ideology and the theory of political choice*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.

їхньою⁸⁹⁴. Спрямований підхід, аналогічно до наближеної просторової моделі, передбачає, що ідеологічна позиція партії визначає уподобання виборця щодо кандидата чи партії і це впливає на укорінення партії у суспільстві.

Низка досліджень політичних партій та поведінки виборців припускають, що голосування є радше програмним, ідеологічним. Теорія С. Ліпсета та С. Роккана про соціальні розмежування, котрі лежать в основі партійної системи, стверджує, що виборці ідентифікують свої інтереси на основі соціального статусу у суспільстві – класу, релігії, етнічності, місця проживання (місто, село). У результаті політичні партії програмно, ідеологічно відстоюють інтереси різних прошарків суспільства, а індивіди формують свої партійні уподобання на основі програмних/ідеологічних інтересів, що впливають з їх соціального становища.

Отже, три важливих наукових школи припускають, що зв'язки між виборцями та партіями є програмними, ідеологічними по своїй суті. Однак на практиці мають місце значні відхилення від цих принципів, зумовлені ступенем програмної, ідеологічної конкуренції між партіями у різних країнах. Ідеологічне голосування, що вимірюється за традиційною шкалою ліві-праві, може суттєво відрізнитися навіть у схожих країнах. Очевидно, що прогнозованість голосування на основі позиції ліві-праві вища у країнах з низькою виборчою волатильністю.

Наявність взаємозв'язку між ідеологічним голосуванням та стабільністю міжпартійної конкуренції означає, що програмні/ідеологічні зв'язки є основним способом побудови інституціоналізованої партійної системи. Водночас у кількох випадках (наприклад, в Австралії та США) виборча стабільність дуже висока, незважаючи на помірковане ідеологічне структурування, а у постсоціалістичних країнах (Болгарія, Чехія) спостерігається висока виборча волатильність попри

⁸⁹⁴ *Rabinowitz G., MacDonald S. E. A directional theory of issue voting // American Political Science Review. 1989. Vol. 83. P. 93-121; Rabinowitz G., MacDonald S. E., Listhaug O. Old players in an old game: Party strategy in multiparty systems // Comparative Political Studies. 1991. Vol. 24. P. 147-185.*

яскравий ідеологічний характер політичних партій. Значні відмінності в ідеологічному голосуванні свідчать, що орієнтація виключно на партійну конкуренцію призводить до помилкових висновків щодо молодих демократій.

Цікаву гіпотезу про поведінку виборців у країнах Центрально-Східної Європи сформулював Г. Кітчельт. На його думку, виборець голосує егоцентрично та перспективно, оскільки виходить з оцінки того, чи зможе він покращити власне економічне становище шляхом конверсії індивідуальних ресурсів (освіти, заощаджень, професійного досвіду тощо) у нових економічних умовах. Відповідно це міркування набагато важливіше, ніж реальні результати діяльності конкретного уряду чи передвиборчі обіцянки партій. Воно отримало певне емпіричне підтвердження у деяких країнах регіону, однак не дає відповіді на запитання, чому виборці здатні прораховувати наслідки свого вибору, демонструючи таким чином політичну зацікавленість та інформованість, невластиві громадянам західних країн; наскільки раціонально вдаватися до подібних розрахунків, зважаючи на надзвичайно високий рівень невизначеності у розвитку постсоціалістичних країн.

Емпіричні дані підтвердили, що вірність партій програмним засадам прискорює ідеологічне структурування партійної конкуренції. Якщо ідеологічні зв'язки з партією сильні, то виборча волатильність низька; у протилежному випадку виборці легко міняють партійні уподобання. Ці дані вимагають перегляду теорій про виборців, голосування та партійну конкуренцію у менш інституціоналізованих партійних системах. Ідеологічний зв'язок між виборцями та партіями у цих системах слабший, ніж вважається. Просторові моделі та інші теоретичні підходи до ідеологічного голосування не справджуються, але вони чітко відображають партійну конкуренцію в різних країнах, – факт, який не визнається просторовими моделями. Ідеологічне голосування є важливим аспектом партійної конкуренції у більшості розвинених демократій; однак воно має набагато менше значення у молодих демократіях. Відповідно деякі з теоретичних інструментів та при-

пущень, що були ключовими для розуміння партійної конкуренції у розвинених демократичних країнах, менш корисні, коли йдеться про слабоінституціоналізовані партійні системи. Наприклад, припущення, що більшість рішень виборців є програмними, чи ідеологічними, не справджуються у більшості країн, котрі протягом останніх десятиліть стали на шлях демократичного розвитку.

Незначна кореляція між ідеологічним структуруванням партійної конкуренції та виборчою стабільністю передбачає ще один важливий момент. Усі три згаданих теорії переоцінюють чи недооцінюють непрограмні та неідеологічні зв'язки, що можуть орієнтувати виборців⁸⁹⁵ та сприяти укоріненню партій у суспільстві. По-перше, виборці можуть вибирати партії, розраховуючи на отримання певних клієнтських благ, а не за схожість ідеологічних позицій. У цьому випадку виборець проголосує за найбільш перспективного у цьому плані політика чи партію, навіть якщо конкурент йому ідеологічно ближчий. Отримуючи клієнтські блага, виборці можуть задовольняти ті свої матеріальні інтереси, які не можливо задовольнити демократичним шляхом – через розподіл публічних благ.

По-друге, ці три теорії не враховують, що виборець може голосувати за конкретну особу без огляду на ідеологічні преференції чи соціальний статус. Визначальним чинником може бути симпатія до особистих характеристик кандидата. За цих умов ідеологічний зв'язок між індивідом і партією слабкий, а інших шляхів посилити лояльність до партії не існує.

По-третє, виборці можуть симпатизувати конкретній партії, виходячи з емоційних міркувань, незалежних від клієнтських розрахунків чи схожості ідеологічних уподобань. В умовах надзвичайної ефективності маніпулятивних технологій ЗМІ громадська думка досить легко піддається зовнішньому впливу.

⁸⁹⁵ Kitschelt H. Linkages between citizens and politicians in democratic politics // Comparative Political Studies. 2000. Vol. 33. № 6–7. P. 845–879.

Хоча постсоціалістичні партійні системи є фрагментованими⁸⁹⁶, але на загал відмінності між західною та східною частинами Європейського континенту є незначними⁸⁹⁷. Однак слід зазначити, що через значне різноманіття форм співробітництва між партіями оцінити реальний ступінь роздробленості досить важко. Так, у Польщі до складу Акції виборча солідарність (AWS) свого часу входили понад 30 партій та інших громадських організацій⁸⁹⁸.

У міру зростання досвідченості електорату та стабілізації партійної системи увиразнюється тенденція до зменшення кількості партій у Центрально-Східній Європі⁸⁹⁹. Запровадження пропорційної виборчої системи у деяких країнах вказує на протилежний напрям розвитку, але зазвичай висока фрагментованість передуює, а не слідує за цими інституційними змінами⁹⁰⁰. Досвід «малих» західноєвропейських країн свідчить, що фрагментація не обов'язково загрожує стабільності. Недавня історія постсоціалістичних країн позбавляє однозначності твердження про негативний вплив поляризації. Г. Кітчельт підкреслює, що програмна (ідеологічна) поляризація має сильні й слабкі сторони: дестабілізує політичну систему через часті зміни у політиці та виникнення патових ситуацій, однак сприяє ідеологічній структуризації партійного спектра та репрезентативності партій⁹⁰¹.

Емпіричні дані свідчать, що зазвичай висока поляризація супроводжується більшою консолідацією в регіоні. Однак

⁸⁹⁶ *Bielasiak J.* The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. P. 189–210.

⁸⁹⁷ *Birch S.* Electoral systems and party systems in Europe East and West // *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. № 3. P. 355–377.

⁸⁹⁸ *Szczerbiak A.* Cartelisation in postcommunist politics? State party funding in post 1989 Poland // *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. № 3. P. 431–451.

⁸⁹⁹ *Bielasiak J.* The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. P. 204.

⁹⁰⁰ *Jasiewicz K.* Elections and voting behaviour / White S., Batt J., Lewis P. *Developments in Central and East European politics* 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 182.

⁹⁰¹ *Kitschelt H.* Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation. P. 17.

поляризація не спроможна стабілізувати електоральну поведінку. Класична дилема досліджень електоральної поведінки полягає у тому, як пояснити стабільність голосування, незважаючи на загальний брак політичної інформації, знань та однозначного ставлення до політичних питань. У Східній Європі ситуація характеризується нестабільністю зв'язку з партією (лояльності), незважаючи на зусилля партій щодо зміцнення лав своїх прихильників.

Слід відзначити, що відсутність соціальних розмежувань у Східній Європі⁹⁰² ускладнила ідеологічне позиціонування партій: вони не змогли створити власні історично зумовлені ідентичності⁹⁰³, а брак соціальної стратифікації звів до нуля ймовірність появи ідеологічних ніш. Тому політичні партії значною мірою нагадували одна одну і практично не мали особливостей, які б дозволяли виборцю їх чітко ідентифікувати⁹⁰⁴. За винятком незначної кількості партій (таких, як радикальні праві партії, етнічні та ліберальні партії із сильною ідеологією, як це було в Угорщині), політичні актори являли для виборців аморфну масу, оскільки не могли сформулювати програми, які б відрізняли їх від конкурентів. Багато партій навіть не намагалися розробити оригінальну програму, віддаючи перевагу максимально узагальненій стратегії для охоплення якомога ширшої аудиторії, що збільшувало шанси на проходження до парламенту⁹⁰⁵.

У багатьох випадках такі стратегії ще більше розмивали партійну палітру, що позбавляло громадян можливості зробити раціональний вибір. Траплялися випадки, коли навіть ті актори, що успішно подавали себе як оригінальну політич-

⁹⁰² *Rivera S. W.* Historical cleavages or transition mode: Influences on the emerging party systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia // *Party Politics*. 1996. Vol. 2. № 2. P. 177–208.

⁹⁰³ *Waller M.* Party inheritances and party identities / *Pridham G., Lewis P. G.* Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe. London: Routledge, 1996. P. 23–43.

⁹⁰⁴ *Enyedi Z.* Accounting for organisation and financing: A comparison of four Hungarian parties // *Europe-Asia Studies*. 2006. Vol. 58. № 7. P. 1101–1117.

⁹⁰⁵ *Innes A.* Party competition in post-communist Europe: The great electoral lottery // *Comparative Politics*. 2002. Vol. 35. № 1. P. 85–104.

ну силу виборцям, руйнували свій імідж через часту зміну переконань і програмних засад партії⁹⁰⁶.

Деякі із цих чинників не можуть повністю пояснити сучасну ситуацію. Так, після двох десятиліть деякі партії-наступниці (зокрема, у Словаччині) повністю зникли з політичної сцени або зійшли на політичний маргінес за результатами останніх виборів (наприклад, у Польщі).

П'ята характеристика інституціоналізованої партійної системи полягає у *глибокому вкоріненні партій у суспільство*. Масштаб підтримки партійної системи відображається у рівні явки на виборах, ступені партійної ідентифікації, стабільності виборчих моделей, партійному членстві та ставленні громадян до партійної системи. Цей показник партійної інституціоналізації виділявся ще С. Мейнверінгом⁹⁰⁷ та Т. Скаллі⁹⁰⁸. Більшість дослідників політичних партій виходить з положення про важливість їх укорінення у суспільстві, яка змінюється від сильної у старих демократіях до слабкої у більшості країн третьої хвилі демократизації.

Низький рівень членства у політичних партіях характерний для більшості нових демократій, у результаті чого партії позбавлені широкої електоральної бази, яку можна було б використовувати для передвиборчої агітації, збору коштів або формування партійної політики. Ці проблеми виражаються і в низькій інтенсивності взаємодії між виборцями і партіями. Дж. Карп і С. Бандуччі продемонстрували, що в нових демократіях партії слабо контактують з виборцями, хоча існують поодинокі винятки (Бразилія і Чехія), де інтенсивність цих взаємодій досить висока⁹⁰⁹. Вони також з'ясували, що в нових демократіях партії більш схильні фокусувати-

⁹⁰⁶ *Pop-Eleches G.* Throwing out the bums: Protest voting and anti-establishment parties after communism // *World Politics*. 2010. Vol. 62. № 2. P. 221–260.

⁹⁰⁷ *Mainwaring S. P.* Rethinking party systems in the third wave of democratization: The case of Brazil. Stanford, CA: Stanford University Press, 1999. P. 22–39.

⁹⁰⁸ *Mainwaring S., Scully T.* Party systems in Latin America. P. 1–34.

⁹⁰⁹ *Karp J. A., Banducci S. A.* Party mobilization and political participation in new and old democracies // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. № 2. P. 217–234.

ся на якихось цільових категоріях виборців, а це означає, що вони більш економно використовують свої ресурси і намагаються отримати від них максимальний результат.

Як зазначено вище, постсоціалістична політика має погані показники у цих вимірах, що є додатковим аргументом дослідників, які наполягають на нерозвиненості та незрілості постсоціалістичних партійних систем⁹¹⁰. При цьому особливо високий рівень недовіри⁹¹¹ до партій накладається на значне незадоволення громадян демократією. Тому швидше розчарування, ніж недовіра до демократичних інститутів проявляється у надзвичайно високих показниках виборчої волатильності⁹¹² (так у Латвії виборча волатильність сягнула 74,2% напередодні проведення третіх парламентських виборів⁹¹³).

Зазвичай явка на виборах у країнах Центрально-Східної Європи є низькою, хоча відмінності між країнами більш значущі. В деяких країнах партії майже втратили свій мобілізаційний потенціал після кристалізації партійної системи, в той час як інші ніколи його не мали.

Більшість дослідників вважають, що низький рівень популярності партійної політики свідчить про слабкий зв'язок між партіями та соціальними групами. Постсоціалістична політика не базується на соціальних розмежуваннях, як це було у Західній Європі протягом ХХ ст., а новизна ринково орієнтованих інститутів ускладнила розвиток ідентичності за економічними ознаками.

Слід визнати, що стабільні моделі голосування сприяють зміцненню демократичних інститутів, але вони можуть реалізовуватися різними способами, не лише через зв'язок між

⁹¹⁰ Rose R. Mobilizing demobilized voters in post-communist societies // Party Politics. 1995. Vol. 1. P. 549-563.

⁹¹¹ Wyman M., White S., Miller B., Heywood P. The place of «party» in post-communist Europe // Party Politics. 1995. Vol. 1. P. 535-548.

⁹¹² Bielasia J. The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states. P. 189-210.

⁹¹³ Kreuzer M., Pettai V. Patterns of political instability: Affiliation patterns of politicians in post-communist Estonia, Latvia, and Lithuania. P. 84.

соціальною стратифікацією та голосуванням. Г. Тука продемонстрував, що саме голосування є набагато важливішим для зміцнення партійної лояльності у Центрально-Східній Європі, ніж голосування згідно із соціальними розмежуваннями⁹¹⁴.

Однозначно стверджувати про соціальну детермінацію партійної політики як ознаку демократичної консолідації та зрілості партійної системи було б помилковим. В епоху домінування мас-медіа, секуляризації та індивідуалізації тісні зв'язки між групою і партією навряд чи сформуються і зміцнюються. Незважаючи на відносну відсутність добре кристалізованих соціальних розмежувань, соціально-демографічні чинники, такі як стать, вік, освіта, регіон, ступінь релігійності, дохід та етнічність, мають певний вплив на виборчу поведінку та партійні уподобання⁹¹⁵.

Етнічність є однією з найчіткіших ліній розмежування в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема у тих випадках, коли вона накладається на географічну концентрацію певної групи. Всупереч широко розповсюдженій негативній оцінці етнічних партій як потенційно конфліктогенного чинника, вони відіграють стабілізуючу роль на сході Європейського континенту. Хоча фахівці регулярно прогнозують домінування класових розмежувань у найближчому майбутньому⁹¹⁶, ніні можна спостерігати лише кілька ознак того, що належність до соціальної групи має вирішальне значення в ході голосування. Партії-наступниці комуністичних ідеологій зазвичай приваблюють виборців похилого віку з низьким рівнем доходів, однак вони не можуть вважатися класовими партіями.

Шоста характеристика інституціоналізованої партійної системи стосується *ступеня організаційного розвитку політич-*

⁹¹⁴ Toka G. Party appeals and voter loyalty in new democracies // Political Studies. 1998. Vol. 46. P. 589–610.

⁹¹⁵ Miller A. H., Erb G., Reisinger W., Hesli V. L. Emerging party systems in post-Soviet societies: fact or fiction // Journal of Politics. 2000. Vol. 62. P. 455–490.

⁹¹⁶ Mateju P., Rehakova B., Evans G. The politics of interest and class realignment in the Czech Republic 1992–1996 // Evans G. The end of politics? Class voting in comparative context. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 231–253.

них партій. Для постсоціалістичних партій характерна провідна роль керівництва, а членам відведена другорядна роль. При цьому тенденція до централізації з часом посилюється. Рівень членства у партіях залишається низьким, а членські внески становлять лише незначну частку партійного бюджету. П. Копецькі пояснює незначну кількість членів такими причинами: фінансування партій базується на сторонніх джерелах (переважно державних трансферах), лідери розглядають членів як конкурентів, низький рівень партійної лояльності та високий рівень деполітизації ускладнюють залучення нових членів⁹¹⁷.

Більшість дослідників погоджуються з думкою, що постсоціалістичний транзит не продукує масові партії. Назви партій можуть відрізнятися, але всі вони мають обмежену у просторі організаційну структуру. П. Левіс слушно зауважує, що проблема полягає у тому, «що демократичні посткомуністичні партії не лише знають браку масового членства, вони також позбавлені будь-якої розвиненої організації чи структури»⁹¹⁸.

Деякі з партій-наступниць є винятками з цього правила: вони покладаються переважно на членські внески і ведуть активне внутріпартійне життя. Якщо акцентувати увагу не на членській базі, а на ієрархічній складності партії, то можна відшукати ознаки високого рівня їх організаційного розвитку. Якщо ж брати до уваги спеціалізацію всередині партій (наявність регіональних осередків, досвідченого персоналу, продуманість партійної ієрархії), то східноєвропейські партії виглядають відносно непогано. Як правило, вони мають структуру, запозичену у масових партій: зареєстрованих членів, загальнонаціональні збори, осередки, місцеві представництва, статuti, постійний персонал тощо. Процес прийняття рішень централізований і забюрократизований, члени партій підконтрольні обраному партійному керівництву, а розвинені партії можуть покладатися на регулярні надход-

⁹¹⁷ *Kopecky P.* Developing party organizations in East-Central Europe. What type of party is likely to emerge? // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 4. P. 515–534.

⁹¹⁸ *Lewis P. G.* Party structure and organization in East-Central Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 1996. P. 12.

ження коштів з державного бюджету. З огляду на те, що партії часто є незначною групою осіб і особливо чутливі до результатів виборів, можна припустити, що особи, які перебувають на державних посадах домінуватимуть над однопартійцями, що працюють у парламенті. Як довів Я. ван Бізен, партії, представлені у центральних органах державної влади, фактично мають перевагу над іншими партіями у країнах Центрально-Східної Європи⁹¹⁹. Більшість партій обмежують свободу своїх парламентських фракцій, члени парламенту вважають позапарламентські керівні посади впливовішими, а робота в центральних органах державної влади оплачується значно краще, ніж парламентська діяльність.

Виділення чотирьох етапів формування партій у пост-соціалістичних країнах дає змогу найкраще пояснити особливості їх організаційної структури та членства⁹²⁰. Перший етап почався із дискусій між комуністами та опозиціонерами в ході переговорів за круглим столом. На той час законодавства про політичні партії майже не існувало, а опозиційні сили створили низку парасолькових організацій без їх подальшої легалізації⁹²¹. Керуючись переважно ідеями та потребами представництва своїх членів, жодна із цих політичних партій чи коаліцій не могла покладатися на членство чи на розгорнуту регіональну мережу організації у ході перших демократичних, так званих установчих, виборів. Брак членів та організаційної структури значною мірою пояснюють ідеологічну та організаційну аморфність цих об'єднань. Парасолькові організації заявляли, що представляють інтереси різних груп чи суспільства як цілого. Так, «Об'єднаний демократичний фронт» у Болгарії зібрав різних представників політичної опозиції; у Чехословаччині на політичній арені домінували Громадянський форум та «Народ проти насильства»; в Угорщині діяв

⁹¹⁹ *van Biezen I.* Political parties in new democracies. P. 241.

⁹²⁰ *Gherghina S.* Shaping parties' legitimacy: Internal regulations and membership organisations in post-communist Europe // *International Political Science Review*. 2014. Vol. 35. № 3. P. 291-306.

⁹²¹ *Walsh H.* Political transition processes in Central and Eastern Europe // *Comparative Politics*. 1994. Vol. 26. № 4. P. 379-394.

Демократичний форум Угорщини; у Польщі традиції руху Солідарність були перенесені у політичне життя⁹²².

Крім того, сильні антипартійні настрої обмежували розвиток членських організацій. Уникнення назви «партія», низький рівень партійної дисципліни, відсутність управлінської структури, намагання громадських діячів отримати державні посади були характерними рисами багатьох парасолькових організацій на першому етапі. Наприклад, чеський Громадянський форум прийняв гасло «Партії для партійних членів – Громадянський форум для кожного» як одну з програмних засад на перших вільних виборах у Чехословаччині⁹²³. Винятком із цього правила був Фронт національного порятунку в Румунії, який також набув форми парасолькової організації, але замість антикомуністичних сил він об'єднав організації-наступниці⁹²⁴.

Другий етап почався одразу після прийняття рішень на переговорах за круглим столом і проголошення дати проведення перших демократичних виборів. Це включало кристалізацію партій-наступниць та відродження історичних партій, що співпало з появою різких відмінностей у організаційній структурі та членстві. З одного боку, незначна трансформація комуністичних еліт та організаційних структур у партіях-наступницях відбувалася в ході адаптації та змін до нових політичних викликів. У середовищі, проникненому антирежимними настроями, їх успішне повернення на політичну сцену було зумовлено наявністю розвинених членських організацій, успадкованих від попередників. Г. Кіт-

⁹²² Berglund S., Dellenbrant J. A. The new democracies in Eastern Europe: Party systems and political cleavages. Aldershot: Edward Elgar, 1994.

⁹²³ Toka G. Political parties and democratic consolidation in East Central Europe // Studies in Public Policy. 1997. № 279. P. 5.

⁹²⁴ Bozoki A., Ishiyama J. T. The communist successor parties of Central and Eastern Europe. Armonk, NY: Sharpe, 2002; Ishiyama J. T. The communist successor parties and party organisational development in post-communist politics // Political Research Quarterly. 1999. Vol. 52. № 1. P. 87–112; Pop-Eleches G. A party for all seasons: Electoral adaptation of Romanian communist successor parties // Journal of Communist and Post-Communist Studies. 2008. Vol. 41. № 4. P. 465–479.

чельт стверджує, що стара репресивна та замкнена соціалістична система сприяла електоральному успіху партій-наступниць, оскільки останні успішно пристосовувалися до нових умов завдяки кращим ресурсам та внутрішній слабкості опонентів, їх дезорганізованості⁹²⁵. З іншого боку, відроджені партії не змогли відновити організаційний зв'язок з попередниками і могли покладатися виключно на політичну пам'ять як основу для мобілізації⁹²⁶. За такого підходу не існувало відмінностей між більшістю парасолькових організацій та відродженими партіями щодо соціальної вкоріненості та браку організаційної структури.

Третій етап почався після проведення вільних виборів та спроб переважно дезінтегрованих соціально-політичних рухів трансформувати свій електорат у нові організаційні форми. Після досягнення основної мети – відсторонення представників компартії від влади, стимули до активного партійного будівництва не з'явилися. Це призвело до найвищого ступеня парламентської фрагментації (наприклад, після виборів 1990 р. в Румунії чи 1991 р. у Польщі). У Болгарії та Румунії экс-комуністи зазнали аналогічних трансформацій, переважно в результаті суперечок еліт та внутрішньої боротьби за владу. В Румунії після гострого конфлікту між фракціями, які підтримували двох осіб на лідерську позицію – президента та прем'єра, Фронт національного порятунку розколовся, а дві партії, що виникли на його основі, зберігали риси вихідної «материнської» партії (зокрема еліту, структуру та членську базу). У Болгарії була схожа історія: від наступниці Комуністичної партії – Болгарської соціалістичної партії – відколовся Болгарський народний союз аграріїв як результат концентрації досвідчених еліт в одній організації.

Визначальною рисою цього етапу був запит на інституційну артикуляцію, ідеологічну відокремленість та політичну

⁹²⁵ *Kitschelt H.* Formation of party cleavages in post-communist democracies: Theoretical propositions // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 4. P. 447–472.

⁹²⁶ *Waller M., Karasimeonov G.* Party organisation in post-communist Bulgaria // *Lewis P.* Party structure and organisation in East-Central Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 1996. P. 134–162.

мобілізацію. По суті, це був час для появи та розвитку справжньої політичної партії у регіоні. Лише в Угорщині артикуляція та ідеологічна диференціація партій відбулася ще на першому етапі. Союз вільних демократів (SZDSZ) та Союз молодих демократів (Фідес) ще в перші дні переговорів за круглим столом представили альтернативи Угорському демократичному форуму.

Четверта фаза включала ретельно розроблені стратегії партій, яким загрожувала поразка на парламентських виборах, що передбачали чітке ідеологічне позиціонування та звернення до конкретних груп виборців. Як правило, це відбувалося напередодні других вільних виборів. Фрагментація третього етапу доповнювалася створенням виборчих коаліцій та союзів для максимізації частки виборців та створення урядових коаліцій. Парламентська фракція відіграла значну роль у житті цих партій, оскільки їх взаємодія безпосередньо з виборцями була ще недостатньо розвинена⁹²⁷. Ця остання фаза розвитку партій заклала основу для розвитку загальнонаціональних та місцевих структур – вертикальних і горизонтальних зв'язків, необхідних для виконання функцій партій та розвитку членської бази.

На додаток до цих тенденцій організаційна спадщина комуністичних партій зумовила основні їх відмінності від політичних конкурентів. Наступниці, успадкувавши організаційну структуру, були краще представлені на місцевому рівні, ніж їх конкуренти, які не мали часу для розгортання власної мережі осередків у регіонах⁹²⁸. Наприклад, у Чехії об'єднання Комуністичної партії Богемії та Моравії (KSCM) було досить масштабним, якщо його порівнювати з новоствореними Соціал-демократичною партією чи Партією громадянських демократів⁹²⁹.

⁹²⁷ *van Biezen I.* Political parties in new democracies. P. 245.

⁹²⁸ *Ishiyama J.* The communist successor parties and party organisational development in post-communist politics. P. 87-112.

⁹²⁹ *Kopecky P.* Building party government: Political parties in the Czech and Slovak Republics / *Webb P., White S.* Party politics in new democracies. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 119-146.

Аналогічно дві румунські партії-наступниці мали вдвічі більше місцевих організацій, ніж відроджена Ліберальна партія чи нова радикально права партія «Велика Румунія». Завдяки організаційній спадщині партіям-наступницям вдалося зміцнити свою членську організацію. Так, чеські комуністи (KSCM) спромоглися створити і забезпечити сильні зв'язки з членами і таким чином створили відносно стабільну і масову членську базу, на яку покладалися багато років⁹³⁰. Водночас значна частка перспективних політиків намагалася дистанціюватися від колишніх комуністів, розглядаючи контакти з ними як дискредитацію своєї політичної кар'єри.

Значна кількість розколів та об'єднань політичних партій породжувала у їх членів відчуття нестабільності. Політичні партії втрачали членів через розколи чи індивідуальні виходи їх лідерів або частини керівництва. Великі парасолькові організації перших років розпаду соціалістичної системи розпалися на менші партії після перших-других парламентських виборів. Середні за розміром партії часто вирішували об'єднати зусилля, щоб отримати більше голосів на виборах. Дрібні партії втрачали свою ідентичність приєднавшись до більших, успішніших партій. У результаті цих перетурбацій громадяни раптово ставали членами нової партії, а не тієї, до якої вступали. Наприклад, у Сеймі Польщі в 1991–1993 рр. було 16 парламентських фракцій, але їх склад та назва повністю змінилися протягом каденції⁹³¹. Останні емпіричні дані свідчать, що партії з відносно великою кількістю членських організацій були створені на початку демократичного транзиту і зазнали лише незначних організаційних змін.

Хоча організаційна спадщина допомогла партіям-наступницям досягти вищого рівня членства, це саме по собі, як свідчить випадок лівих соціал-демократів у Словаччині, не було достатньою умовою подальшого успішного функціонування.

⁹³⁰ Grzymala-Busse A. The programmatic turnaround of communist successor parties in East Central Europe, 1989–1998 // *Communist and Post-Communist Studies*. 2002. Vol. 35. № 1. P. 51–66.

⁹³¹ Millard F. *Elections, parties, and representation in post-communist Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

Характеризуючи інституціоналізованість партійної системи, слід враховувати і зовнішнє інституційне середовище. Інститути привертають увагу як індикатори ваги партій у партійній системі, показуючи їх успіх у створенні сприятливого середовища. Аналіз інститутів посилює позиції тих, хто приписує партіям провідну роль у постсоціалістичній політиці. Якщо доводиться вибирати між великим чи малим розміром виборчого округу, парламентською чи президентською республікою, однопалатним чи двопалатним парламентом, більшість постсоціалістичних держав віддають перевагу першому варіанту. Центральна роль парламентів у процесах демократизації призводить до домінування політичних партій над групами інтересів. Зміщення повноважень у бік виконавчої влади та необхідність швидкого прийняття змін до законодавства у зв'язку зі вступом до Євросоюзу ослабили парламенти в Центрально-Східній Європі, але впливовість партій відносно окремих народних обранців зросла завдяки поширенню практики деталізованих коаліційних домовленостей⁹³².

Динамічний аналіз інституційних реформ підтверджує тезу про стабілізацію партійної системи відповідно до інтересів розвинених партій. Останніми роками у країнах Центрально-Східної Європи запроваджувалися бар'єри, що запобігали появі новачків у законодавчому органі та перешкождали зростанню кількості партій. Поріг для реєстрації та виходу на виборчу арену був піднятий, іноді досить радикально. Ці нові правила були спрямовані на убезпечення від потрапляння на парламенту організацій, що не мали представництва на всій території країни. Інша група недавно запроваджених норм вводить санкції за розпад парламентських фракцій, ускладнюючи парламентаріям зміну членства у фракції та вводячи жорсткіші вимоги до створення парламентської фракції.

⁹³² *Kopecky P. Structures of representation: new parliaments of Central and Eastern Europe / White S., Batt J., Lewis P. G. Developments in Central and East European politics. Basingstoke: Palgrave, 2003. P. 138, 148.*

Норми про фінансування партій трактуються більшістю науковців як ще одне свідчення посилення влади розбудованих партій. Більшість постсоціалістичних держав так чи інакше фінансують свої партії. Частка державних коштів у бюджеті партії може бути досить високою, сягаючи 70–80 %. Низка вчених прагне довести, що перехід до державного фінансування партій створює загрозу для зв'язків між партією та громадянським суспільством, породжує прагнення шукати ренти та ставить у невідгдане становище партії, які є надто малими для її отримання. Найсерйознішим закидом є те, що державні фінанси нівелюють ключовий стимул для будівництва партії – необхідність розвивати соціальні зв'язки для збільшення членської бази, і відповідно надходжень до партійної каси⁹³³. Набагато менше згадується про такі класичні переваги цього кроку як чесна міжпартійна конкуренція та відносна прозорість діяльності партійних організацій.

Державне фінансування разом з низкою інших чинників, таких, як відносно високий виборчий поріг, вирішальна роль партій в державному управлінні, їх орієнтація на потреби органів державної влади, а не на інтереси членів чи громадян, слабкість інших суспільних акторів – усе це створює умови для появи «картельної партії» у постсоціалістичному контексті⁹³⁴. Критики цієї тези, як правило, вказують на брак фіксованого переліку партій⁹³⁵. Але концепція картелю є швидше за все помилковою, навіть якщо йдеться про країни, де нові партії рідко потрапляють до парламенту. Адже постсоціалістичні партійні системи поляризовані, ставки надто високі, а процес формування коаліцій досить ускладнений. Той факт, що партії надто сфокусовані на виборах,

⁹³³ *van Biezen I.* Political parties in new democracies. P. 41.

⁹³⁴ *Agh A.* The politics of Central Europe. P. 109; *Katz R.* Party organizations and finance / *LeDuc L., Niemi R. G., Norris P.* Elections and voting in global perspective. London: Sage, 1996. P. 122; *Klima M.* Consolidation and stabilization of the party system in the Czech Republic // *Political Studies*. 1998. Vol. 46. P. 495.

⁹³⁵ *Szczerbiak A.* Cartelisation in post-communist politics? State party funding in post-1989 Poland // *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. P. 431–451.

можна розцінювати як індикатор їх конкретності й вразливості, а не віддаленості від громадянського суспільства.

Навіть якщо зосередитися на такій характеристиці «картельної партії» як державне фінансування, яке начайчастіше береться до уваги, то слід визнати, що державна підтримка може збільшити автономність партій. Маючи гарантовану частку надходжень з державного бюджету, партії можуть вільніше формувати свою політику, ніж тоді, коли вони залежать від заможних підприємців, корпорацій чи лобістських груп. Справжня залежність партій може бути результатом незаконного фінансування з приватних джерел, оскільки це вимагає від партій розплачуватися зі своїми спонсорами відповідними політичними рішеннями. Крім того, побоювання, що державне фінансування винагороджує великі партії та заморожує партійну систему, також перебільшене. В Естонії, наприклад, збільшення залежності від державних коштів відбулося після вражаючого успіху нової партії і збільшення волатильності. Поріг для фінансування зазвичай нижчий, ніж виборчий, що допомагає малим партіям залишатися конкурентоспроможними, хоча принцип прив'язки державного фінансування до виборчих результатів вигідний насамперед для розвинених партій.

Поєднання підходів прихильників спеціалізованих і узагальнених теорій значно розширило розуміння політичних партій та партійних систем в останні роки. Акцент на особливостях дає змогу виділити чинники, не враховані традиційними теоріями партійної політики, що допомагають пояснити появу партій, їх виживання чи зміну з часом, відмінність їх поведінки та мобілізаційні стратегії. Якщо раніше дослідники наголошували на важливості соціальних розмежувань та виборчих інститутів для функціонування партійної системи, то тепер до уваги беруться історична спадщина, політичний контекст, партійна політика. Якщо ранні теорії партійної конкуренції робили спрощені припущення про зв'язок між партіями та виборцями, новітні зусилля поєднують поведінку виборців та діяльність партій у більш широкому розумінні. За певних умов, які вчені лише починають ідентифікува-

ти, звернення партій до виборців через універсально значимі питання, членство, етнічність чи клієнтизм, призводять до різних наслідків для партійної політики. Ці доробки значно розширили набір змінних, що вчені мають враховувати у намаганні зрозуміти партії та партійні системи у всьому світі.

Висновки

Отже, трансформація політичних інститутів у перехідних суспільствах значно збагатила політичну науку та інші суспільствознавчі дисципліни як в емпіричному, так і в теоретичному плані, сприяла розвитку міждисциплінарних досліджень, яскравим прикладом чого став історичний інституціоналізм, симбіоз економічної, політичної та юридичної науки у неоінституційній економіці, та удосконалила знання про інституційний устрій сучасних держав, які перебувають на різних етапах демократичного розвитку. Більше того, легкість, з якою у молодих демократіях змінювали виборчу систему, форму правління, модифікували партійну систему, змусила по-новому подивитися на стабільність політичних інститутів в усталених демократіях, провокуючи політиків на реформування власних країн (наприклад, спроби конституційної реформи в Іспанії та Італії, усвідомлення необхідності формування коаліційного уряду у Великобританії, спроба прийняття нової Конституції на референдумі в Ісландії тощо).

З огляду на доведену спроможність політичного інституту змінюватися у відносно короткий проміжок часу його можна визначити як упорядковану, стійку соціальну взаємодію, що регулює певну сферу політичних відносин на основі норм, установок, правил, традицій (звичаїв), стимулів та обмежень, що впливають на поведінку акторів, які до нього належать.

Аналіз трансформації політичних інститутів у перехідних суспільствах, зокрема у Центрально-Східній Європі, підтвердив висновок історичного інституціоналізму про важливість часової послідовності появи політичних інститутів. Насамперед це стосується політичних партій, які у постсоціалістич-

них країнах з'явилися майже одночасно зі стартом демократичних перетворень, в той час як у розвинених країнах Заходу їх поява передувала впровадженню демократичних перетворень. В Україні перший партійний прем'єр-міністр був обраний у 1996 р., однак його політична сила навіть не спромоглася створити у парламенті депутатську групу або фракцію. Лише перебування на посаді прем'єр-міністра П. Лазаренка та В. Пустовойтенка дало шанс їхнім партіям бути представленими у наступному скликанні парламенту, що заклало основи феномена «партії влади», створеної зверху для задоволення політичних інтересів конкретного лідера, а не певних верств населення, та зумовило високий рівень персоналізації української політики, який зберігається і нині. Лише за підсумками парламентських виборів 2002 р. лідер однієї з найбільших фракцій став прем'єр-міністром, що стало додатковим аргументом для здійснення конституційної реформи та переходу до парламентсько-президентської республіки.

У рамках неоінституціоналізму сформувалися такі основні підходи: економічний, теорія раціонального вибору, історичний (культурологічний), соціально-політичний та структурний. Економічний інституціоналізм та теорія раціонального вибору розглядають інститути як точки рівноваги, оскільки ніхто не зацікавлений в їх зміні, а їх здатність до самопосилення зумовлена зусиллями, здійсненими для їх формування, та затратністю процесу їх зміни. Соціально-політичний інституціоналізм у поясненні трансформацій політичних інститутів вказує на зовнішні об'єкти чи сили, еволюцію широких політичних, правових чи ринкових «полів». Історичні інституціоналісти наголошують на спадковості й тривалості, а не на зміні, і вважають, що у конкретний період часу можна вносити лише окремі зміни у характеристики інститутів, зумовлені історичною традицією. При цьому вони переоцінюють роль інститутів та ігнорують широкий вибір альтернативної поведінки, доступний акторам. Ключовими для цього напряму є поняття критичних розвилок, в яких створюються умови для зміни інститутів, та залежності від

пройденого шляху (ефект колії). Критичними розвилками у ході трансформації політичних інститутів сучасної України стали: розпад Радянського Союзу, зафіксований Біловезькою угодою 1991 р., та дві революції – Помаранчева 2004 р. та Революція Гідності 2013–2014 рр., у ході яких громадяни підтвердили свою вірність демократичному шляху розвитку та приналежність до європейської системи цінностей. Ефект колії проявляється у тому, що Україна у найближчому майбутньому навряд чи стане президентською республікою. Підставою для цього є низька оцінка громадянами діяльності колишніх президентів, жоден з яких не спромігся стати батьком нації, незважаючи на сприятливі умови (значна підтримка громадян на початку президентства, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура тощо).

У перехідних суспільствах зміни політичних інститутів в ідеалі повинні набувати форми заміщення – ліквідації старих правил, установок, організаційних форм та впровадження нових. Однак, оскільки радикальні зміни, на зразок Великої Французької революції чи революції 1917 р. у Російській імперії, не відбулися, то найбільш поширеними формами стали нашарування (впровадження нових правил, які діють одночасно з існуючими, не в останню чергу завдяки неформальним практикам) та зміщення (зміни у зовнішньому середовищі не знайшли свого відображення у перегляді правил, що більш характерно для авторитарних режимів, які формально набули певних ознак демократичності, однак механізм управління країною залишився старим). Конверсія як нове застосування наявних інститутів та правил почала практикуватися на пізніших етапах демократизації, коли зміни відбуваються за рахунок включення нових акторів або приходу до влади нової коаліції політичних сил, а не через руйнування старих інститутів чи їх використання для досягнення нових цілей.

Неформальні інститути не слід розглядати як загрозу демократизації, а їх взаємодія із формальними інститутами спроможна лише частково визначити результати політичного процесу. Вітчизняний досвід підтверджує тезу про те, що

проведення інституційних перетворень не шляхом послідовних і поступових змін, а спонтанним чином, без урахування контексту і неформальної практики, негативно позначається на розвитку соціуму, на тривалий час позбавляючи його міцних, ефективних інститутів. Прагнення вибудувувати політичні інститути, відштовхуючись від кон'юнктурних потреб тих чи інших політичних акторів, також продемонструвало свою згубність для державотворчих процесів. Відсутність в інституційній тканині елементів консенсусу між усіма політичними акторами тягне за собою неминучу внутрішню нестабільність системи, небезпечну в майбутньому серйозними потрясіннями і, отже, новим витком переривання інституційної спадкоємності.

Об'єктивні (соціально-культурні, економічні, персональні (чинник еліт), міжнародні, інституційні) та суб'єктивні чинники відіграють особливу роль у ході трансформації. Оскільки значна частина цих умов не може бути змінена впродовж кількох років, то основна увага суспільствознавців та політиків повинна звертатися на пошук та зміну тих інститутів, формальних чи неформальних, які б нівелювали негативний вплив несприятливих чинників, та максимізували позитивний ефект від тих, що сприяють становленню і розвитку демократичних інститутів у конкретній державі. При цьому слід визнати, що фахівці та дослідники недооцінили ступінь впливу міжнародного чинника, який у вигляді негласної геополітичної домовленості щодо розподілу сфер впливу на Євразійському континенті після розпаду СРСР мав катастрофічні наслідки для демократизації постсоціалістичних республік. Не в останню чергу прагнення Росії зберегти у сфері свого впливу колишні радянські республіки, за винятком країн Балтії, та згода на це країн Євросоюзу та США призвели до відсутності стимулів до розбудови демократичних інститутів у вигляді членства в європейських та євроатлантичних структурах, які виступали одним з основних чинників трансформації у країнах Центрально-Східної Європи.

Зміна інституційних правил у напрямі до збільшення плюралізму характерна не лише для країн, що розвиваються,

але є типовим явищем і для стабільних демократій. Загальносвітова тенденція здійснення плюралістичних інституційних реформ виражається у: 1) зростанні кількості транзитних переходів до демократії; 2) реформах демократичних інститутів (виборчої системи, збалансування відносин між виконавчою та законодавчою владою); 3) поступових інституційних змінах у демократичних режимах; 4) децентралізації.

У деяких сучасних перехідних суспільствах, зокрема в Україні, демократизація передувала створенню національної держави, що значно ускладнило здійснення переходу до нового політичного режиму. Важливість спроможності держави здійснювати управління, гарантувати безпеку і відсутність загроз територіальній цілісності підтверджується аналізом низки рейтингів, які свідчать про стійкий взаємозв'язок між рівнем розвитку демократичних інститутів та управлінською здатністю держави. Ефективність і якість діяльності органів державної влади визначають спроможність забезпечити економічний розвиток країни, що є однією з необхідних умов розвитку і зміцнення новостворених демократичних інститутів. Більше того, у випадку зовнішньої агресії низька якість державного управління, високий рівень коруптивності чиновників створює передумови для втрати державності, як це засвідчили події 2013–2014 рр. в Україні.

У дослідженнях форм державного правління можна виділити чотири періоди. Перший, започаткований у 1970-х рр., характеризувався обґрунтуванням переваг парламентської форми над президентською. Другий етап розпочався у 1992 р. і зосередився на вивченні насамперед інституційної практики конкретних країн, а дослідники намагалися пояснити дві і більше змінних: тип режиму, партійну систему і/або повноваження глави держави. У ході третього етапу, починаючи з 1995 р., було спростовано твердження про потенційно конфліктогенне поєднання парламентаризму і президенціалізму, оскільки з'ясувалося, що президентська форма може працювати як парламентська: президенти можуть будувати стабільні багатопартійні коаліції навіть у слабоінституціоналізованій партійній системі. На основі цих

досліджень сформувався ще один перспективний напрям досліджень взаємозв'язку між формою державного правління та ефективністю демократичної політичної системи – вивчення коаліційного президенціалізму. Для цього етапу характерне використання широкого спектра політологічних теорій, у результаті чого з'ясування переваг і недоліків президентської і парламентської форм відійшло на другий план. Появу четвертого можна спрогнозувати у зв'язку з необхідністю більш глибокого дослідження взаємозв'язку між президентом та парламентом за гібридних форм правління (парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської) республіки, які більшість дослідників третього етапу відносять до президентської моделі.

Одним із підсумків еволюції цих досліджень є фактичне спростування тези про небезпечність президентської форми для постсоціалістичних країн. Практика засвідчила, що ступінь інституціоналізації партійної системи та її тип можуть значно змістити баланс владних повноважень між виконавчою і законодавчою гілками і змінити формальну форму державного правління. Більше того, відсутність реальних механізмів контролю за діяльністю президента веде не лише до формування в умовах напівпрезидентської форми фактичного президенціалізму, а й до посилення авторитарних тенденцій та відходу від демократичного шляху розвитку. Водночас формування стабільної пропрезидентської чи пропрем'єрської більшості у парламенті, як це має місце у нинішній Польщі та Угорщині, сприяє формуванню фактично президентської республіки та правовому закріпленню домінування однієї політичної сили, зокрема у Конституції Угорщини 2011 р. Тобто навіть в успішних перехідних країнах існує висока ймовірність появи рецидивів однопартійного керівництва державою.

Спосіб створення уряду, його розпуск та повноваження є ключовими для визначення типу гібридної форми державного правління: парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської. При цьому саме президентсько-парламентська модель є потенційно більш небезпечною,

сприятливою для появи політичних конфліктів та тупикових ситуацій у розвитку політичної системи. Практика формування вищого органу виконавчої влади визначає реальний вплив президента або парламенту на політичний процес у країні, що має особливе значення для перехідних країн, в яких значні неформальні повноваження глави держави щодо уряду можуть призвести до посилення централізації та скочування до авторитаризму, як це мало місце у формально парламентсько-президентській Російській Федерації.

Теоретичною основою наукових досліджень процесу формування уряду, розпочатих у другій половині ХХ ст., стали теорії ігор та торгів. Вони дали змогу спрогнозувати стратегію поведінки політичних партій як раціональних акторів, що прагнуть отримати максимальну кількість посад в уряді. Однак такий спрощений підхід до розуміння політичних партій не відповідав реальності, тому виникла необхідність детальнішого аналізу мотивацій акторів та врахування середовища, в якому відбуваються коаліційні переговори. Так, на початку 1970-х рр. значна увага приділяється ідеологічному чиннику та прагненню партій реалізувати виборчу програму. Перехід до теорії некооперативних ігор у 1980-х рр. дав змогу дослідникам значно розширити перелік чинників, що впливають на створення уряду. Особливістю робіт початку ХХІ ст. є розробка трьох нових напрямів дослідження: аналізу ролі президента, двопалатного парламенту та впливу транзитного переходу на формування уряду.

Особливістю східноєвропейського напрямку досліджень стало не лише поглиблення розуміння впливу інституційних, структурних та економічних чинників на створення і функціонування уряду в умовах становлення демократичних інститутів, а й додаткове підтвердження важливості історичної спадщини. Детальний аналіз результатів виборів у цих країнах свідчить, що авторитарне минуле та партії, створені на основі колишніх комуністичних, тривалий час мали значний вплив на їх результати. Негативними чинниками для діяльності урядів у країнах Центрально-Східної Європи є відсутність проурядової більшості у парламенті, значна кіль-

кість коаліційних партнерів та їх ідеологія (наявність екс-комуністичних партій в урядових коаліціях), та складна економічна ситуація.

Завдяки компромісному варіанту переходу до демократії, що не передбачав люстрації осіб, причетних до Комуністичної партії, питання режимного поділу не мало особливої значення для України, оскільки членам Комуністичної партії України, які контролювали більшість або значну кількість місць у трьох скликаннях парламенту поспіль, вдавалося отримувати посади в органах виконавчої влади, залишаючись формально в опозиції до влади.

У постсоціалістичних країнах спостерігається стійкий зв'язок між зміною режиму та прийняттям нової конституції, зумовлений переходом до нового типу суспільних відносин. Це дало підстави стверджувати про необхідність негайного прийняття конституції у перехідних суспільствах, незважаючи на заперечення про доцільність формування і розвитку в країні надійного механізму прийняття поправок, внесення змін і доповнень до неї, а також тлумачення її положень. Піонерами у прийнятті нових конституцій серед країн Центрально-Східної Європи стали Болгарія та Румунія, які зробили це ще у 1991 р. Вони змінювалися відносно рідко, при цьому значна частина поправок зумовлювалася підготовкою і членством в Євросоюзі у ході другої хвилі розширення на Схід. Найпізніше прийняли тексти Основного закону Польща (1997 р.) та Угорщина (2011 р.), при цьому в останньому випадку відбулося фактичне закріплення контролю однієї партії над політичною системою країни.

Якщо у західних, розвинених демократіях конституція є інструментом легітимації правлячого режиму, то у постсоціалістичних країнах вона використовується правлячою елітою для легітимації своїх короткострокових політичних інтересів шляхом внесення змін до конституції, як правило, через всенародний референдум. Постсоціалістичні країни, що мали досвід авторитарних відкатів, характеризуються значною кількістю правок (Угорщина, Словаччина). Отже, єдиного рецепту використання Основного закону в перехідних краї-

нах не існує. Не досить ефективним є як надто раннє, так і надто пізнє прийняття конституції, яка на різних етапах розвитку політичної системи може використовуватися для легітимації як нового державного устрою, так і узурпації влади певною політичною силою з використанням демократичних інструментів.

В Україні, як показав негативний досвід імплементації результатів квітневого всеукраїнського референдуму 2000 р., реалізації децентралізаційної реформи із закріпленням особливого статусу окремих територій Донбасу 2016 р., намагання закріпити в Основному Законі положення, щодо яких відсутній консенсус серед основних політичних сил, провокує конституційну кризу, а не сприяє удосконаленню політичної системи країни. Видається доцільним розширення використання інструментів прямої демократії у ході внесення поправок до Конституції, це стосується ініціювання чи затвердження змін до Основного Закону за результатами всенародного референдуму.

Інституціоналізація партійної системи відбувається у більшості транзитивних країн досить повільно і наштовхується на низку серйозних перепон: слабкість і нестабільність соціально-політичної диференціації (відсутність розмежувань або ж повна атомізація суспільства), відчуження від політичної системи, очолювана елітами трансформація, визначальний вплив електронних медіа, антипартійні настрої серед громадян, слабке громадянське суспільство, міжнародні обмеження на діяльність уряду та брак демократичного досвіду.

До ознак інституціоналізованої партійної системи належать: 1) низький рівень персоналізації; 2) ідеологічна структуризація партійного спектра; 3) низька виборча волатильність; 4) низький рівень фрагментованості партійної системи; 5) сильна укоріненість партій у суспільстві; 6) високий ступінь організаційного розвитку партій.

Високий рівень персоналізації політики у молодих демократіях зумовлений: штучністю виникнення партій (у Західній Європі починаючи з кінця ХІХ ст. вони слугували

інструментом мобілізації та ідеологічної ідентифікації соціальних класів); впливовістю ЗМІ, які дають можливість політикам безпосередньо спілкуватися з електоратом без допомоги партійної машини; повільні темпи соціально-економічного розвитку, що призвели до розчарування виборців як у провладних партіях, так і партіях загалом; слабе ідеологічне позиціонування партій.

Високий рівень виборчої волатильності свідчить про відсутність стабільних уподобань серед виборців, яким складно ідентифікувати слабоідеологізовані партії, та низький рівень партійної лояльності серед політиків, які не вважають за потрібне зберігати вірність партії, що зазнала поразки на виборах.

Відсутність сильних ідеологічних і програмних зв'язків між партіями та виборцями зумовлює високий рівень фрагментованості партійної системи у постсоціалістичних країнах. Слід зазначити, що відсутність соціальних розмежувань у Центрально-Східній Європі ускладнила ідеологічне позиціонування партій: вони не змогли створити власні історично зумовлені ідентичності, а брак соціальної стратифікації звів до нуля ймовірність появи ідеологічних ніш, максимально широкої аудиторії для збільшення шансів на проходження до парламенту. В міру зростання досвідченості електорату та стабілізації партійної системи дедалі очевиднішою є тенденція до зменшення кількості партій у Центрально-Східній Європі.

Проявом укоріненості політичних партій у суспільстві є наявність програмних, або ідеологічних, зв'язків між виборцями і партіями. Незважаючи на відносну відсутність добре кристалізованих соціальних розмежувань, соціально-демографічні чинники, справді, визначають виборчу поведінку. Зокрема, стать, вік, освіта, регіон, ступінь релігійності, дохід та етнічність справляють сильний вплив на партійні уподобання в молодих демократіях. Етнічність є однією з найчіткіших ліній розмежування в Центрально-Східній Європі, зокрема у тих випадках, коли вона співпадає з компактним проживанням певної групи. При цьому етнічні партії відіграють

стабілізаційну роль у регіоні, а низка дослідників припускають, що у майбутньому саме класові розмежування визначатимуть поведінку виборців.

Для організаційного розвитку політичних партій у країнах «третьої хвилі» демократизації характерна неоднорідність. Найкращі показники у цьому плані демонструють наступниці комуністичних партій, які успадкували членську базу та організаційну структуру, а типовими характеристиками є домінування партійного керівництва при прийнятті рішень, посилення централізаційних тенденцій, низький рівень членства. Аналіз інституційних реформ підтверджує тезу про стабілізацію партійної системи у країнах Центрально-Східної Європи відповідно до інтересів розвинених партій. Свідченням цього є впровадження високих виборчих бар'єрів для недопущення появи нових партій у законодавчому органі та зростання їх кількості.

В Україні партійна система є відносно слабо інституціоналізованою за такими характеристиками, як рівень персоналізації, ідеологічна структуризація, фрагментованість партійної системи, укоріненість політичних партій у суспільстві та організаційний розвиток партій. Про високий рівень персоналізації свідчать назви переможців виборів до парламенту протягом останніх десяти років (блок Петра Порошенка, Радикальна партія Олега Ляшка, партія «УДАР» Віталія Кличка, Блок Юлії Тимошенко, Блок Литвина). При цьому лінія вододілу між партіями лежить не у площині ідеології, а переважно у ставленні до влади. Оголеність лівого флангу в результаті заборони КПУ внесе зміни в ідеологічне позиціонування провідних політичних партій або ж зумовить появу нових партійних проектів, що намагатимуться експлуатувати цю нішу. Фрагментованість партійної системи зумовлена насамперед легкістю створення партій та відсутністю дієвого контролю за здійсненням ними статутної діяльності. Незадовільний стан організаційного розвитку партій та їх слабка вкоріненість у суспільстві проявилися в ході проведення місцевих виборів 2014 р., за підсумками яких не всім парламентським партіям вдалося провести своїх кандидатів до усіх

обласних рад. За останні десять років дещо покращилися показники виборчої волатильності, чому сприяло посилення позицій основних політичних сил.

Неоднозначним є впровадження державного фінансування діяльності політичних партій. З одного боку, це посилить їх незалежність від представників великого капіталу, а з іншого – змусить орієнтуватися на задоволення потреб органів державної влади, а не на представлення інтересів громадян.

Подолати ці негативні явища можна за рахунок впровадження пропорційної системи з відкритими списками, що ослабить залежність членів партії від керівництва; запровадження спрощеної процедури ліквідації політичних партій (за рішенням суду у випадку неучасті у виборах до Верховної Ради України протягом 10 років); посилення демократичних принципів внутрішньопартійної організації за рахунок визначення обов'язкових елементів, що мають бути присутні у статутах політичних партій (демократичні процедури обрання керівництва).

Список використаних джерел

1. *Алексеевко І. Г.* Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2011. 35 с.
2. *Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.* Сравнительная политология сегодня: мировой обзор. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
3. *Асемоглу Д., Робинсон Дж.* Экономические истоки диктатуры и демократии. Москва: Изд. дом ВШЭ, 2015. 512 с.
4. *Балан С., Конончук С.* Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації. Київ: Лікей, 2012. 40 с.
5. *Белкин А. А.* Избранные труды 90-х годов по конституционному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 340 с.
6. *Бессараб Т. В.* Принципи внутріполітичної трансформації країн Латинської Америки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2015. 20 с.
7. *Богачёв М.* Современные Римско-католическая и Русская православная церкви о свободе и демократии. URL: <http://www.opes.ru/data/2013/04/11/1233208689/Богачев.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).
8. *Бунецький Л. Л.* Трансформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах пострадянського простору (на прикладі України) // Вісник Київського Національного університету. 2007. № 84-86. С. 162-165.
9. *Бурдяк В. І.* Трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2004. 35 с.
10. *Бьюкенен Дж.* Сочинения. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1. Москва: Таурис Альфа, 1997. 350 с.
11. *Валевський О. Л.* Концептуальні засади впровадження державної політики в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.01. Київ, 2010. 36 с.
12. *Васильєва О. І.* Трансформація регіонального управління в умовах реформування владних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Київ, 2010. 38 с.

13. *Ваславский Я. И.* Конституционные условия для демократии: Сравнительный анализ: монография. Москва: МГИМО-Университет, 2008. 192 с.
14. *Вебер М.* О некоторых категориях понимающей социологии / Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. С. 133–164.
15. *Гайданка Є. П.* Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини і Словаччини): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2012. 20 с.
16. *Гамильтон А.* Федералист № 78 / Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. Москва: Изд. Группа «Прогресс» – Литера, 1994. С. 501–510.
17. *Гарник Л. П.* Авторитаризм і демократія у процесі модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2013. 20 с.
18. *Гельман В. Я.* Из огня да в полымя?: динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. 2007. № 2. С. 81–108.
19. *Гельман В. Я.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. 2003. № 4. С. 6–25.
20. *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. 580 с.
21. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ: Academia, 1999. 240 с.
22. *Даль Р.* О демократии. Москва: Аспект Пресс, 2000. 208 с.
23. *Даль Р.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. Харків: Каравела, 2002. 216 с.
24. *Дарендорф Р.* У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. 109 с.
25. *Дзюбенко Ю. М.* Феномен гібридних режимів у сучасному політичному просторі: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016. 20 с.
26. *Ди Маджио П. Дж., Пауэлл У. В.* Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях // Экономическая социология. 2010. Т. 11. № 1. С. 34–56.
27. *Долженков О. О.* Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008. 35 с.
28. *Дюверже М.* Политические институты и конституционное право // Антология мировой политической мысли: В 5 т. / Колл. авт., отв. ред. Т. А. Алексеева. Москва: Мысль, 1997. Т II. С. 644–661.

29. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2002. 538 с.
30. Есенгараев Е. Ж. Переходное общество: институциональный анализ // Проблемы теоретической социологии. 2006. Вып. 4. С. 21–28.
31. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 261–291.
32. Іванілов О. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 178 с.
33. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г.І. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
34. Іщенко О. М. Політичні механізми регулювання владних відносин в умовах трансформації українського суспільства: історико-політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2006. 20 с.
35. Кадук Н. І. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2011. 20 с.
36. Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 560 с.
37. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2007. 365 с.
38. Кармазіна М., Шрубована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 10–19.
39. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. 2003. № 2. С. 42–65.
40. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: монографія. Київ: Логос, 2008. 560 с.
41. Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України і Польщі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 20 с.
42. Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 512 с.
43. Коваль Ю. О. Трансформація інституту глави держави у контексті співвідношення традиції і модернізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.
44. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні. Київ: Факт, 2002. 259 с.

45. *Колодій А.* Трасекторія демократичного переходу в Україні / Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти / за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Вроцлав: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. С. 385–400.
46. *Колух В. В.* Сучасний конституційний процес в Україні (політологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2016. 35 с.
47. *Крауч К.* Постдемократія / пер. с англ. Н. В. Эдельмана; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. Москва: Изд. дом ВШЭ, 2010. 192 с.
48. *Крысенко А.* Трансформація українського політичного режиму в исторической ретроспективе // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / ред. А. Гиль, Т. Стемпневски – Люблин-Львов-Киев: Институт Центрально-Восточной Европы, 2013. С. 189–206.
49. *Кузьо Т.* Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, 2005. Вып. 3. С. 169–181.
50. *Латигіна Н. А.* Демократія, сутність, механізми здійснення і сучасні світові тенденції: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 35 с.
51. *Лейпхарт А.* Демократія в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
52. *Линц Х.* Опасности президентства // Пределы власти. 1994. № 2–3. С. 3–24.
53. *Ляшенко Т. М.* Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. 35 с.
54. *Мазур О. Г.* Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015. 35 с.
55. *Максимова О. М.* Нестабільність перехідних політичних систем: політико-інституційний і структурно-функціональний вимір: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014. 35 с.
56. *Марадик Н. В.* Перехід до демократії у Чеській Республіці: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2009. 20 с.
57. *Мартинюк Р.* «Суперпрезидентська республіка»: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн // Право України. 2013. № 7. С. 252–262.
58. *Мартинюк Р.* Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень // Право України. 2012. № 7. С. 141–150.
59. *Марченко М. Н.* Теория государства и права. Москва: Юрид. лит., 1996. 432 с.

60. *Маслов Ю. К.* Формування сучасної системи влади у країнах Центральної і Східної Європи: принципи, механізми і перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2015. 35 с.
61. *Мацієвський Ю. В.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
62. *Меркель В., Круассан А.* Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // *Полис.* 2002. № 1. С. 6–17.
63. *Мироненко П. В.* Еволюція форми правління в умовах перехідного суспільно-політичного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2014. 35 с.
64. *Михальченко М. І., Горелов М. Є., Дергачов О. П.* Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм: порівняльний аналіз / *Сучасна українська політика: Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 7–88.
65. *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. Київ: Логос, 1997. 180 с.
66. *Мілер В., Гределанд О.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. Київ: К.І.С, 2004. 308 с.
67. *Мілова М. І.* Внутрішні і зовнішні чинники трансформації політичної системи посткомуністичної Болгарії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008. 20 с.
68. *Мілюкова А. О.* Політико-інституціональні трансформації у перехідних суспільствах: закономірності і український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2014. 20 с.
69. *Мороз І. І.* Трансформація політичних систем України і Польщі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2011. 20 с.
70. *Нікогосян О. О.* Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2008. 20 с.
71. *Новакова О. В.* Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.
72. *Норт Д.* Інститути и экономический рост: историческое введение // *Thesis: альманах.* 1993. Вып. 2. С. 69–91.
73. *Норт Д.* Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки. Москва: Фонд економічної книги «Начала», 1997. 180 с.
74. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 198 с.

75. *Олсон М.* Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра, 2004. 272 с.
76. *Осадчук І. Ю.* Порівняльний аналіз президенціалізації систем правління у Білорусі та Казахстані: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2014. 20 с.
77. *Основной Закон Венгрии от 25 апреля 2011 года.* URL: http://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/orosznyomda_jav%25C3%25ADtott.pdf (дата звернення: 01.11.2016).
78. *Осятынський В.* Испытание Конституцией: польский вариант // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1994. № 2. С. 60–67.
79. *Отделенцев Є. О.* Базові детермінанти процесів демократизації суспільства: український вимір: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2016. 20 с.
80. *Павлова Л. І.* Специфіка функціонування інституту парламентаризму у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Луганськ, 2010. 20 с.
81. *Пальшков К. Є.* Політична система України: національний фрагмент реформування у контексті трансформаційних процесів Центрально-Східної Європи та СНД: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2013. 20 с.
82. *Панарін А. С.* Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2015. 20 с.
83. *Пантин В. И., Лапкин В. В.* Политическая модернизация России: циклы, особенности, закономерности. Москва: Русское слово, 2007. 127 с.
84. *Патнам Р.* Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 301 с.
85. *Патрушев С. В.* Институционализм в политической науке. Этапы, течения, идеи, проблемы // Политическая наука. 2001. № 2. С. 146–186.
86. *Патцельт В.* Эволюция институтов, морфология и уроки истории. Можно ли извлекать уроки из истории? // Политическая наука. 2012. № 3. С. 50–70.
87. *Перегуда Є. В.* Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013. 408 с.
88. *Питерс Г.* Политические институты: вчера и сегодня / Гудин Р., Клингеманн Х.-Д. Политическая наука. Новые направления. Москва: Вече, 1999. С. 218–231.
89. *Плахотнюк Н. Г.* Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 1999. 20 с.
90. *Погорілко В. Ф.* Інститут президентства в Україні // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи:

- монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 113–134.
91. *Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: До 15-ї річниці незалежності України* / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Перегуда Є.В., Скрипнюк О.В., Балан С.В., Стойко О.М. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 304 с.
 92. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*; гол. ред. В.М. Литвин. Київ: Ніка-Центр, 2008. 988 с.
 93. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств* / Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий. Київ: Політична думка, 1995. 368 с.
 94. *Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. 1996. № 9. С. 3–11.*
 95. *Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії: (До методології політичного аналізу) // Політична думка. 1998. № 2. С. 9–22.*
 96. *Пояркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2015. 35 с.*
 97. *Постановления Верховного суда указывают на изменения в характере гражданских прав 28 июня 2013 года.* URL: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/russian/article/2013/07/20130701277927.html?CP.rss=true#ixzz4R2MMRTmh> (дата звернення: 01.11.2016).
 98. *Правові основи розвитку сучасних політичних систем: досвід та перспективи: монографія* / [Скрипнюк О. В. та ін.]. Київ: Юрид. думка, 2013. 289 с.
 99. *Примуш М. В. Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Львів, 2003. 35 с.*
 100. *Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII // Голос України. 2014. 1 березня.*
 101. *Про Конституційну Асамблею: Указ Президента України від 17.05.2012 № 328/2012 // Урядовий кур'єр. 2012. 22 травня.*
 102. *Про Конституційну Комісію: Указ Президента України від 03.03.2015 № 119/2015 // Урядовий кур'єр. 2015. 5 березня.*
 103. *Про Національну конституційну раду: Указ Президента України від 27.12.2007 № 1294/2007 // Урядовий кур'єр. 2008. 9 січня.*
 104. *Проблемы теории государства и права: учеб. пособ* / Марченко М.Н., Лейст О.Э., Попков В.Д., Комаров С.А., Малько А.В. Москва: «ПРОСПЕКТ», 1999. С. 271–272.
 105. *Рибкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади.* Київ: Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003. 172 с.

106. *Рибій О. В.* Інститут політичний // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 288–289.
107. *Рибій О. В.* Процеси трансформації політичних інститутів: етапи і рушії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2011. 20 с.
108. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30.09.2010 № 20-рп/2010 // Вісник Конституційного суду України. 2010. № 5. Стор. 36.*
109. *Романюк А. С.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Львів, 2008. 36 с.
110. *Ротстайн Б.* Политические институты: общие проблемы / Гудин Р., Клингеманн Х.-Д. Политическая наука. Новые направления. Москва: Вече, 1999. С. 149–179.
111. *Роуз-Екерман С.* Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни. Київ: К.І.С., 2004. 296 с.
112. *Рудич Ф.* Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 456 с.
113. *Рябчук М.* Від «хаосу до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. Київ: К.І.С, 2012. 288 с.
114. *Сарторі Д.* Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів, результатів. Київ: АртЕк, 2001. 224 с.
115. *Сен А.* Развитие как свобода. Москва: Новое издательство, 2004. 425 с.
116. *Серьогіна С. Г.* Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Харків: Ксиліон, 2001. 280 с.
117. *Сидорчук О. В.* Вплив напівпрезидентської форми правління на демократичну консолідацію постсоціалістичних політичних режимів (на прикладі Польщі, Росії та України): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2016. 20 с.
118. *Синкявичус В.* Импичмент и ограничение права быть избранным // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: Дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. 2006. № 1. С. 126–133.
119. *Скрипнюк О. В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика): до 15-річчя незалежності України: монографія. Київ: Логос, 2006. 368 с.

120. *Скрипнюк О. В.* Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації (до десятої річниці прийняття Конституції України). Київ: Академія правових наук України, 2005. 168 с.
121. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
122. *Смирнова К. Є.* Політичні революції і режимні трансформації у країнах Арабського Сходу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016. 20 с.
123. *Сміт Дж.* Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 104 с.
124. *Срібна Т. В.* Трансформація політичних режимів України і Республіки Польща: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2013. 20 с.
125. *Стойко О. М.* Вади транзитивної моделі суспільної трансформації // Правова держава. 2008. № 19. С. 431–434.
126. *Стойко О. М.* Консервативні партії Східної Європи // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2011. Вип. 1. С. 162–166.
127. *Стойко О. М.* Трансформаційні зміни державних інститутів та якість державного управління // Держава і право. 2010. № 4. С. 666–671.
128. *Стойко О. М.* Цілі правового регулювання діяльності політичних партій // Гілея: науковий вісник. 2015. № 99. С. 373–375.
129. *Сурганова Ю. О.* Особливості трансформації форми державного управління у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2012. 20 с.
130. *Сухонос В. В.* Інститут глави держави в конституційному праві: монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 339 с.
131. *Таманага Б.* Верховенство права. Історія, політика, теорія. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. 208 с.
132. *Тарасов И. И.* Институциональное развитие посткоммунистических политических систем стран Центрально-Восточной Европы: сравнительный анализ: автореферат дис. ... доктора полит. наук. Саратов, 2009. 43 с.
133. *Ткач Д. І.* Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ-ХХІ століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 35 с.
134. *Томенко М. В.* Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2010. 35 с.
135. *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М.І. Михальченко (керівник) та ін.* Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.

136. *Трач А. С.* Варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2016. 20 с.
137. *У кольорах «помаранчевої революції»* / Заг. ред. та упор. Ю. Шаповала. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. 308 с.
138. *У пошуках* правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / за ред. Д. Гузіни. Київ: АйБі, 2003. 342 с.
139. *Федералист.* Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. Москва: Изд. Группа «Прогресс» – Литера, 1994. 592 с.
140. *Федорчук Т. П.* Внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації у Чеській Республіці: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Чернівці, 2013. 35 с.
141. *Фисун А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. Харьков: Константа, 2006. 352 с.
142. *Фісун О.* Неопатримоніалізм проти демократії в Україні // Віче. 2008. № 17. С. 4–7.
143. *Фісун О., Крисенко О., Мосенцева Т.* Динаміка політичного режиму в Україні (прогностичний аспект): аналітична доповідь. Харків: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011. 115 с.
144. *Хантингтон С.* Третья волна: Демократизация на исходе XX века. Москва: Росспен, 2003. 368 с.
145. *Харченко О. В.* Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 20 с.
146. *Хейвуд Э.* Политология: Учебник для студентов вузов. Москва: ЮНИТИ–ДАНА, 2005. 544 с.
147. *Хейл Г.* Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. 2008. № 1. С. 6–21.
148. *Холмс С.* Возвращение к чертежам // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1993. № 1. С. 27–32.
149. *Хома Н. М.* Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 Львів, 1998. 20 с.
150. *Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій?* URL: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=1091 (дата звернення: 15.05.2016).
151. *Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 496 с.
152. *Чемшист Д. О.* Передумови модернізаційних криз у перехідних політичних системах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.

153. Чи є Ви членом якоїсь політичної партії? (2010-2015) URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1085 (дата звернення: 15.05.2016).
154. Чи є серед наявних політичних партій така, яка захищає Ваші інтереси? URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1083 (дата звернення: 15.05.2016).
155. Чміль І. І. Становлення, функціонування і трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центральної і Східної Європи): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016. 20 с.
156. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. Москва: Аспект-Пресс, 1999. 416 с.
157. *Шадріна О. В.* Латентні процеси у функціонуванні перехідних політичних систем: інституційний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2014. 20 с.
158. *Шаповаленко М. В.* Політичний розвиток посткомуністичних суспільств (транзитологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. 35 с.
159. *Шведа Ю. Р.* Формування багатопартійної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 1996. 20 с.
160. *Яковлев М. В.* Явище інституціонального ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питання): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2010. 20 с.
161. *Юридична енциклопедія:* В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1999. Т. 2: Д - Й. 744 с.
162. Якою мірою Ви довіряєте політичним партіям? URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1086 (дата звернення: 15.05.2016).
163. *Acemoglu D., Robinson A.* Economic origins of dictatorship and democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 416 p.
164. *Achen C. H.* Parental socialization and rational party identification // *Political Behavior*. 2002. Vol. 24. № 2. P. 151-170.
165. *Adams J. F., Michael C., Ezrow L., Glasgow G.* Are niche parties fundamentally different from mainstream parties? The causes and electoral consequences of Western European parties' policy shifts, 1976-1998 // *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. № 3. P. 513-529.
166. *Adams J. F., Samuel M., Grofman B.* A unified theory of party competition: A cross-national analysis integrating spatial and behavioral factors. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 319 p.
167. *Adams J., Ezrow L., Somer-Topcu Z.* Is anybody listening? Evidence that voters do not respond to European parties' policy statements during elections // *American Journal of Political Science*. 2011. Vol. 55. № 2. P. 370-382.

168. *Adams J., Haupt A. B., Stoll H.* What moves parties? The role of public opinion and global economic conditions in Western Europe // *Comparative Political Studies*. 2009. Vol. 42. № 5. P. 611–639.
169. *Adams J., Somer-Topcu Z.* Moderate now, win votes later: The electoral consequences of parties' policy shifts in 25 postwar democracies // *Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. № 2. P. 678–692.
170. *Agh A.* Emerging democracies in East Central Europe and the Balkans. Cheltenham: Edward Elgar, 1998. 359 p.
171. *Agh A.* The development of East Central European party systems: From «movements» to «cartels» / Szabo M. The challenge of Europeanization in the region: East Central Europe. Budapest: Hungarian Political Science Association, 1996. P. 247–264.
172. *Agh A.* The politics of Central Europe. London: Sage, 1998. 244 p.
173. *Albi A.* EU Enlargement and the constitutions of Central and Eastern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 257 p.
174. *Aldrich J. H.* Why parties? The origin and transformation of political parties in America. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995. 355 p.
175. *Alesina A., Spear S. E.* An overlapping generations model of electoral competition // *Journal of Public Economics* 1988. Vol. 37. № 3. P. 359–379.
176. *Alexander G.* Institutions, path dependence, and democratic consolidation // *Journal of Theoretical Politics*. 2001. Vol. 13. № 3. P. 249–269.
177. *Almond G., Verba S.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton: Princeton University Press, 1963. 379 p.
178. *Ambrosio T.* Constructing a framework of authoritarian diffusion. Concepts, dynamics, and future research // *International studies perspectives*. 2010. Vol. 11. P. 375–392.
179. *Anibal P.-L. S.* Presidential impeachment and the new political instability in Latin America. New York: Cambridge University Press, 2007. 264 p.
180. *Ansolabehere S., Snyder J., Strauss A., Ting M.* Voting weights and format advantages in the formation of coalition Governments // *American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. P. 550–563.
181. *Arato A.* Conventions, constituent assemblies, and round tables. Models, principles and elements of democratic constitution-making // *Global Constitutionalism*. 2012. Vol. 1. № 1. P. 173–200.
182. *Austen-Smith D., Banks J.* Elections, coalitions, and legislative outcomes // *American Political Science Review*. 1988. Vol. 82. P. 405–422.
183. *Austen-Smith D., Banks J. S.* Stable governments and the allocation of policy portfolios // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. № 3. P. 891–906.
184. *Axelrod P.* Conflict of interest: A theory of divergent goals with applications to politics. Chicago: Markham Pub. Co, 1970. 216 p.

185. *Axelrod R. A.* The evolution of cooperation. New York: Basic Books, 1984. 264 p.
186. *Axelrod R., Keohane R.* Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions // *World Politics*. 1985. Vol. 38. P. 226–254.
187. *Back H., Dumont P.* Making the first move: A two-stage analysis of the role of formateurs in parliamentary government formation // *Public Choice*. 2008. Vol. 135. P. 353–373.
188. *Back H., Hadenius A.* Democracy and state capacity: Exploring a J-shaped relationship // *Governance*. 2008. Vol. 21. P. 1–24.
189. *Badie B.* The imported state: The westernization of political order. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 278 p.
190. *Barber B. R.* Strong democracy: Participatory politics for a new age. Berkeley (CA): University of California Press, 1984. 356 p.
191. *Barendt E.* An introduction to constitutional law. Oxford: Oxford University Press, 1998. 296 p.
192. *Baron D.* A spatial theory of government formation in parliamentary systems // *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. P. 137–165.
193. *Baron D. P.* A noncooperative theory of legislative coalitions // *American Journal of Political Science*. 1989. Vol. 33. № 4. P. 1048–1084.
194. *Baron D., Diermeier D.* Elections, governments and parliaments in proportional representation systems. *Quarterly Journal of Economics*. 2001. Vol. 116. P. 933–967.
195. *Baron D., Ferejohn J.* Bargaining in legislatures // *American Political Science Review*. 1989. Vol. 83. № 4. P. 1181–1206.
196. *Barrenechea R., Gibson E. L., Larkin T.* Historical institutionalism and democratization studies // *Fioretos O., Falleti T. G., Sheingate A.* The Oxford handbook of historical institutionalism. Oxford: Oxford University Press, 2016. P. 295–328.
197. *Barry B.* Justice as impartiality. Oxford: Clarendon Press, 1995. 336 p.
198. *Bartolini S., Mair P.* Identity, competition and electoral availability: The stabilisation of European electorates 1885–1985. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 383 p.
199. *Bates R. H.* Contra contractarianism: Some reflections on the new institutionalism // *Politics and Society*. 1988. Vol. 188. P. 387–401.
200. *Bates R. H.* When things fell apart. State failure in late-century Africa. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 218 p.
201. *Bates R. H., Avner G., Margaret L., Rosenthal J.-L., Weingast B. R.* Analytic narratives. Princeton: Princeton University Press, 1998. 296 p.
202. *Bawn K., Somer-Topcu Z.* Government versus opposition at the polls: How governing status affects the impact of policy positions // *American Journal of Political Science*. 2012. Vol. 56. № 2. P. 433–446.
203. *Beck P. A.* A socialization theory of partisan realignment / *Niemi R. G.* The politics of future citizens. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers, 1974. P. 199–219.

204. *Behnke N., Petersohn B., Fischer-Hotzel A., Heinz D.* Measuring success of constitutional reforms. Evidence from territorial reforms in eight Western democracies // *Regional and Federal Studies*. 2011. Vol. 21. № 4. P. 443–473.
205. *Benz A., Behnke N.* The politics of constitutional change between reform and evolution // *Publius*. 2009. Vol. 39. № 2. P. 213–240.
206. *Benz A., Knupling F.* Changing federal constitutions. Lessons from international comparison. Leverkusen: Barbara Budrich, 2012. 420 p.
207. *Berger J., Luckmann T.* The social construction of reality. New York: Doubleday, 1967. 219 p.
208. *Berger J., Offe C.* Functionalism vs rational choice? // *Theory and Society*. 1982. Vol. 11. № 4. P. 521–526.
209. *Berglund S., Dellenbrant J. A.* The new democracies in Eastern Europe: Party systems and political cleavages. Aldershot: Edward Elgar, 1994. 272 p.
210. *Berglund S., Ekman J., Aarebrot F.* Handbook of political change in Eastern Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 2004. 416 p.
211. *Bergman T.* Constitutional rules and party goals in coalition formation. Umea: UmeaUniversity Press, 1995. 232 p.
212. *Bergman T.* Formation rules and minority governments // *European Journal of Political Research*. 1993. Vol. 23. № 1. P. 55–66.
213. *Bernhard M.* Semi-presidentialism, charisma, and democratic institutions in Poland / Mettenheim von K. Presidential institutions and democratic politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 1782–1796.
214. *Bernhard M., Karakoc E.* Moving West or going South? Economic transformation and institutionalization in postcommunist party systems // *Comparative Politics*. 2011. Vol. 44. № 1. P. 1–20.
215. *Bertelsmann Stiftung's Transformation Index*. URL: <https://www.bti-project.org/> (дата звернення: 01.11.2016).
216. *Beyme K. von.* Institutional engineering and transition to democracy / Democratic consolidation in Eastern Europe. Vol. 1.: Institutional engineering. New York: Oxford University Press, 2001. P. 3–24.
217. *Beyme von K.* Constitutional engineering in Central and Eastern Europe // *White S., Batt J., Lewis P. G.* Developments in Central and East European Politics 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 190–210.
218. *Bianco W. T., Bates R. H.* Cooperation by design: Leadership, structure and collective dilemmas // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. P. 133–147.
219. *Bicchieri C.* Rationality and coordination. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 288 p.
220. *Bielasiak J.* The institutionalization of electoral and party systems in postcommunist states // *Comparative Politics*. 2002. Vol. 34. № 2. P. 189–210.

221. *Birch S.* Electoral systems and party systems in Europe East and West // *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. P. 355–377.
222. *Birnbaum P.* States and collective action: The European experience. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 240 p.
223. *Black D.* The theory of committees and elections. Cambridge: Cambridge University Press, 1958. 258 p.
224. *Blais A., Dion S.* Electoral systems and the consolidation of new democracies / *Ethier D.* Democratic transition and consolidation in Southern Europe, Latin America and Southeast Asia. L.: Macmillan, 1990. P. 201–264.
225. *Blokker P.* New democracies in crisis? A comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia. London: Routledge, 2014. 216 p.
226. *Boas T.* Conceptualizing continuity and change. The composite-standard model of path dependence // *Journal of Theoretical Politics*. 2007. Vol. 19. № 1. P. 33–54.
227. *Bogdandy von A., Sonnevend P.* Constitutional crisis in the European constitutional area: Theory, law and politics in Hungary and Romania. Munich: Beck/Hart, 2015. 326 p.
228. *Boix C., Stokes S. L.* Endogenous democratization // *World Politics*. 2003. Vol. 55. № 4. P. 517–549.
229. *Bollen K., Jackman R.* Political democracy and size distribution of income // *American Sociological Review*. 1985. № 50. P. 438–457.
230. *Bozoki A.* Hungary's road to systemic change: The opposition roundtable // *Eastern European Politics and Society*. 1993. Vol. 7. № 2. P. 276–308.
231. *Bozoki A., Ishiyama J. T.* The communist successor parties of Central and Eastern Europe. Armonk, NY: Sharpe, 2002. 496 p.
232. *Bratton M.* State-building and democratization in Sub-Saharan Africa: forwards, backwards or together? // *Afrobarometer Working Paper*. 2004. № 43. 47 p.
233. *Bratton M., Chang E.* State-building and democratization in Africa: forwards, backwards or together? // *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. № 9. P. 1059–1083.
234. *Brooker P.* Non-democratic regimes. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 288 p.
235. *Browne E. C.* Coalition theories: A logical and empirical critique. London: Sage Professional Papers, 1973. 95 p.
236. *Browne E. C., Frenreis J. P., Gleiber D. W.* An «events» approach to the problem of cabinet stability // *Comparative Political Studies*. 1984. Vol. 17. P. 167–197.
237. *Brownlee J.* Authoritarianism in an age of democratization. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 280 p.

238. *Budge I.* A new spatial theory of party competition: Uncertainty, ideology and policy equilibria viewed comparatively and temporally // *British Journal of Political Science.* 1994. Vol. 24. P. 443–467.
239. *Budge I., Keman H.* Parties and democracy: Coalition formation and government functioning in twenty states. Oxford: Oxford University Press, 1990. 256 p.
240. *Bueno de Mesquita B., Morrow J. D., Siverson R. M., Smith A.* Political institutions, policy choice and the survival of leaders // *British Journal of Political Science.* 2002. Vol. 32. P. 559–590.
241. *Bunce V.* Comparative democratization: Big and bounded generalizations // *Comparative Political Studies.* 2000. Vol. 33. P. 703–734.
242. *Bunce V.* Should transitologists be grounded? // *Slavic Review.* 1995. Vol. 54. № 1. P. 111–127.
243. *Burnell P.* Political strategies of external support for democratization // *Foreign policy analysis.* 2005. Vol. 1. № 3. P. 361–384.
244. *Burnham W. D.* Critical elections and the mainsprings of American politics. New York: W. W. Norton & Company, 1970. 228 p.
245. *Caillaud B., Tirole J.* Parties as political intermediaries // *Quarterly Journal of Economics.* 2002. Vol. 117. № 4. P. 1453–1489.
246. *Calvert R. L.* The rational choice theory of social institutions: Cooperation, coordination, and communication / Banks J. S., Hanushek E. A. *Modern political economy: Old topics, new directions.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 216–268.
247. *Calvo E., Hellwig T.* Centripetal and centrifugal incentives under different electoral systems // *American Journal of Political Science.* 2011. Vol. 55. № 1. P. 27–41.
248. *Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E.* The American voter. New York: Wiley, 1960. 576 p.
249. *Campello D.* Globalization and democracy: The politics of market discipline in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 254 p.
250. *Capoccia G., Kelemen D. R.* The study of critical junctures: Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism // *World Politics.* 2007. Vol. 59. № 2. P. 341–369.
251. *Capoccia G., Ziblatt D.* The historical turn in democratization studies: A new research agenda for Europe and beyond // *Comparative Political Studies.* 2010. Vol. 43. № 8–9. P. 931–968.
252. *Caraway T.* Class, gender, race, and the extension of suffrage // *Comparative Politics.* 2004. Vol. 36. № 4. P. 443–460.
253. *Carbone G.* The consequences of democratization // *Journal of Democracy.* 2009. Vol. 20. № 2. P. 123–137.
254. *Carothers T.* Aiding democracy abroad: The learning curve. Washington: Carnegie Endowment, 2011. 410 p.
255. *Carothers T.* How democracies emerge: the «sequencing» fallacy // *Journal of Democracy.* 2007. Vol. 18. № 1. P. 12–27.

256. *Carruba C. J., Volden C.* Coalitional politics and logrolling in legislative institutions // *American Journal of Political Science*. 2000. Vol. 44. № 2. P. 261–277.
257. *Carruba C. J.* A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems // *Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. № 1. P. 55–69.
258. *Castles F., Mair P.* Left–right political sales: Some experts judgements // *European Journal of Political Research*. 1984. Vol. 12. P. 83–88.
259. *Chabal P., Daloz J.-P.* Africa works: The political instrumentalization of disorder. Oxford: James Curry, 2004. 192 p.
260. *Chalmers D. A.* Internationalized domestic politics in Latin America. The institutional role of internationally based actors / Department of Political Science. Columbia University, 1993. URL: <http://www.columbia.edu/~chalmers/IntDomPol.htm> (дата звернення: 01.11.2016).
261. *Chan K. L.* Strands of conservative politics in post-communist transition: Adapting to Europeanisation and Democratisation / Lewis P.G. Party development and democratic change in post-communist Europe. London: Frank Cass, 2001. P. 152–178.
262. *Charron N., Lapuente V.* Does democracy produce quality of government? // *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. P. 443–470.
263. *Cheibub J., Przeworski A.* Government coalitions and legislative success under presidentialism and parliamentarism // *British Journal of Political Science*. 2004. Vol. 34. P. 565–587.
264. *Chirot D.* Does democracy work in deeply divided societies? / Barany Z., Moser R. Is democracy exportable? Cambridge: Cambridge university press, 2009. P. 85–109.
265. *Christiansen T., Follesdal A., Piattoni S.* Informal governance in the European Union: An introduction / Christiansen T., Piattoni S. Informal governance in the European Union. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2003. P. 3–22.
266. *Christiansen T., Neuhold C.* International handbook on informal governance. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2012. 584 p.
267. *Clapham N.* Third world politics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985. 197 p.
268. *Clark M.* Does public opinion respond to shifts in party valence? A cross-national analysis of Western Europe, 1976–2002 // *West European Politics*. 2014. Vol. 37. № 1. P. 91–112.
269. *Coleman W., Skogstad G.* Policy communities and policy-making in Canada. Toronto: Copp Clark Pitman, 1990. 338 p.
270. *Collier R. B.* Paths toward democracy: The working class and elites in Western Europe and South America. New York: Cambridge University Press, 1999. 244 p.

271. *Collier R. B., Collier D.* Shaping the political arena: Critical junctures, the labor movement, and regime dynamics in Latin America. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991. 904 p.
272. *Colomer J. M., Negretto G. L.* Can presidentialism work like parliamentarism? // *Government and Opposition*. 2005. Vol. 40. N 1. P. 60–89.
273. *Colomer J.* Political institutions: Democracy and social change. Oxford, UK: Oxford University, 2001. 207 p.
274. *Colomer J.* Strategic transitions. Game theory and democratization. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000. 163 p.
275. *Colomer J.* Strategies and outcomes in Eastern Europe // *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6. № 2. P. 74–85.
276. *Comparative Constitutions Project: Informing constitutional design.* URL: <http://comparativeconstitutionsproject.org/ccp-rankings> (дата звернення: 01.11.2016).
277. *Conrad R. C., Golder S.* Measuring government duration and stability in Central Eastern European democracies // *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. N 1. P. 119–150.
278. *Contiades X.* Engineering constitutional change. A comparative perspective on Europe, Canada, and the USA. London: Routledge, 2013. 488 p.
279. *Converse P.* Of time and stability // *Comparative Political Studies*. 1969. Vol. 2. № 2. P. 139–171.
280. *Coppedge M.* The dynamic diversity of Latin American party systems // *Party Politics*. 1998. Vol. 4. P. 547–568.
281. *Corwin E. S.* Court over constitution: A study of judicial review as an instrument of popular government. Princeton: Princeton University Press, 1957. 272 p.
282. *Cox G.* Centripetal and centrifugal incentives in electoral systems // *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34. P. 903–935.
283. *Cox G. W., Rosenbluth F., Thies M. F.* Electoral reform and the fate of factions: The case of Japan's Liberal democratic party // *British Journal of Political Science*. 1999. Vol. 29. № 1. P. 33–56.
284. *Crewe I., King A.* Are British elections becoming more «presidential»? // *Kent J., Mann T. E.* Elections at home and abroad: Essays in honor of Warren E. Miller. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. P. 126–165.
285. *Crombez C.* Minority government, minimal winning coalitions and surplus majorities in parliamentary systems // *European Journal of Political Research*. 1996. Vol. 29. № 1. P. 1–29.
286. *Crouch C.* Post-democracy. Roma: Laterza, 2003. 135 p.
287. *Crouch C.* Sharing public space and organized interests in Western Europe // *Hall J. A.* States in history. Oxford: Blackwell, 1986. P. 162–184.

288. *Cutright P., Wiley J.* Modernization and political representation: 1927-1966 // *Studies in Comparative International Development*. 1969. № 5. P. 23-44.
289. *Dahl R.* Polyarchy: Participation and opposition. New Haven, CT: Yale University Press, 1971. 267 p.
290. *Dahrendorf R.* Reflections on the revolution in Europe. London: Chatto and Windus, 1990. 178 p.
291. *Dalton R. J., McAllister I., Wattenberg M.* The consequences of partisan dealignment / Dalton R., Wattenberg M. Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. Oxford Oxford University Press, 2000. P. 37-63.
292. *Dalton R. J., Wattenberg M. P.* Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies. New York: Oxford University Press, 2000. 328 p.
293. *Dalton R. J., Weldon S. A.* Partisanship and party system institutionalization // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. № 2. P. 179-196.
294. *Darden K., Grzymala-Busse A.* The great divide: Pre-communist schooling and post-communist trajectories. MS New Haven, 2006. 226 p.
295. *Dawn O., Fusaro C.* How constitutions change. A comparative study. Oxford: Hart, 2011. 510 p.
296. *Debus M.* Office and policy payoffs in coalition governments // *Party Politics*. 2008. Vol. 14. № 5. P. 515-538.
297. *Delli Carpini M. X., Keeter S.* What Americans know about politics and why it matters. New Haven, CT: Yale University Press, 1996. 416 p.
298. *Denzau A. T., North D. C.* Shared mental models: Ideologues and institutions // *Kyklos*. 1994. Vol. 47. № 1. P. 3-31.
299. *Di Palma G.* To craft democracies: An essay on democratic transitions. Los Angeles: University of California Press, 1990. 248 p.
300. *Diamond L.* Political culture and democracy in developing countries. Boulder, CO: Lynne Rienner, 1993. 275 p.
301. *Diamond L.* The democratic rollback // *Foreign affairs*. 2008. Vol. 87. № 2. P. 36-48.
302. *Diamond L.* Three paradoxes of democracy // *Journal of Democracy*. 1990. № 1. P. 48-66.
303. *Diamond L.* Why are there no Arab democracies? // *Journal of democracy*. 2010. Vol. 21. № 1. P. 93-104.
304. *Diamond L., Plattner M. F., Chu Y., Tien H.* Consolidating the third wave democracies: Themes and perspectives. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. 248 p.
305. *Diamond L., Morlino L.* Assessing the quality of democracy. Baltimore (MD): Johns Hopkins University Press, 2005. 328 p.
306. *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A.* A structural model of government formation // *Econometrica*. 2003. Vol. 71. № 1. P. 27-70.

307. *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A.* Bicameralism and government formation // Quarterly Journal of Political Science. 2007. Vol. 2. № 3. P. 227–252.
308. *Diermeier D., Eraslan H., Merlo A.* The effects of constitutions on coalition governments in parliamentary democracies / Congleton R. D., Swedenborg B. Democratic constitutional design and public policy. Cambridge: MIT Press, 2006. P. 133–161.
309. *Diermeier D., Merlo A.* An empirical investigation of coalitional bargaining procedures // Journal of Public Economics. 2004. Vol. 88. P. 783–797.
310. *DiMaggio P. J., Powell W. W.* The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields // American Sociological Review. 1983. Vol. 48. P. 147–160.
311. *Diskin A., Diskin H., Hazan R.* Why democracies collapse: The reason for democratic failure and success // International Political Science Review. 2005. Vol. 26. P. 291–309.
312. *Dix R.* Democratization and the institutionalization of Latin American political parties // Comparative Political Studies. 1992. Vol. 24. № 4. P. 488–511.
313. *Djankov S., Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A.* The new comparative economics // Journal of Comparative Economics. 2003. Vol. 31. P. 595–619.
314. *Dobbin F.* Forging industrial policy: The United States, Britain, and France in the railway age. New York: Cambridge University Press, 1994. 280 p.
315. *Dobry M.* Sociologie des Crises Politiques, La Dynamique des Mobilisations Multisectorielles. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1986. 319 p.
316. *Dowding K., King D.* Preferences, institutions and rational choice. Oxford: Clarendon Press, 1995. 304 p.
317. *Downing B. M.* The military revolution and political change: Origins of democracy and autocracy in early modern Europe. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992. 308 p.
318. *Downs A.* An economic theory of democracy. Boston: Addison-Wesley, 1957. 310 p.
319. *Druckman J. N., Thies M. F.* The importance of concurrence: The impact of bicameralism on government formation and duration // American Journal of Political Science. 2002. Vol. 46. № 10. P. 760–771.
320. *Druckman J., Martin L., Thies M.* Influence without confidence: Upper chambers and government formation // Legislative Studies Quarterly. 2005. Vol. 30. № 4. P. 529–548.
321. *Druckman J., Roberts A.* Communist successor parties and coalition formation in Eastern Europe // Legislative Studies Quarterly. 2007. Vol. 32. № 1. P. 5–31.

322. *Druckman J., Thies M.* The importance of concurrence: The impact of bicameralism on government formation and duration // *American Journal of Political Science*. 2002. Vol. 46. № 4. P. 760–771.
323. *Dunleavy P., Bastow S.* Modelling coalitions that cannot coalesce: a critique of the Laver-Shepsle approach // *West European Politics*. 2001. Vol. 24. № 1. P. 1–26.
324. *Duverger M.* Institutions politiques et droit constitutionnel: Les grands systemes politiques. Paris: PUF, 1971. 603 p.
325. *Duverger M.* Political parties: Their organization and activity in the modern state. New York: Wiley, 1951. 288 p.
326. *Dworkin R.* A matter of principle. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1985. 425 p.
327. *Eisenstadt T.* Thinking outside the (ballot) box: Informal electoral institutions and Mexico's political opening // *Journal of Inter-American Studies and World Affairs*. 2003. Vol. 45. № 1. P. 25–54.
328. *Eisgruber C. L.* Disagreeable people: Review essay // *Stanford law Review*. 1990. Vol. 43. № 1. P. 275–298.
329. *Elgie R.* From Linz to Tsebelis: Three waves of presidential/parliamentary studies? // *Democratization*. 2005. Vol. 12. № 1. P. 106–122.
330. *Elkins Z., Ginsburg T., Melton J.* The endurance of national constitutions. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 272 p.
331. *Elshtain J. B.* Religion and democracy // *Journal of democracy*. 2009. Vol. 20. № 2. P. 5–17.
332. *Elster J.* Nuts and bolts for the social scientist. Cambridge: Cambridge Universe Press, 1989. 194 p.
333. *Elster J.* The cement of society: A survey of social order. New York: Cambridge University Press, 1989. 320 p.
334. *Elster J.* The necessity and impossibility of simultaneous economic and political reform / Greenberg D., Katz S. *Constitutionalism and democracy: Transition in the contemporary world*. New York: Oxford University Press, 1993. P. 267–274.
335. *Elster J.* The possibility of rational politics / Held D. *Political theory today*. Oxford: Polity Press, 1991. P. 115–142.
336. *Elster J., Offe C., Preuss U.* Institutional design in post-communist societies: Rebuilding the ship at sea. *Theories of institutional design*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 364 p.
337. *Enelow J., Hinich M.* The spatial theory of voting: An introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 256 p.
338. *Enyedi Z.* Accounting for organisation and financing: A comparison of four Hungarian parties // *Europe-Asia Studies*. 2006. Vol. 58. N 7. P. 1101–1117.
339. *Epstein L.* Political parties in the American mold. Madison: University of Wisconsin Press, 1986. 448 p.
340. *Erdem E.* Geography of institutional choice: Presidential and parliamentary systems // *Workshop in Comparative Politics and Historical*

- Analysis, Stanford, CA, December 2001. URL: <http://web.stanford.edu/class/polisci313/papers/ErdemDec03.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).
341. *Erdmann G., Engel U.* Neopatrimonialism reconsidered: Critical review and elaboration of an elusive concept // *Journal of Commonwealth and Comparative Studies*. 2007. Vol. 45. P. 95–119.
342. *Ertman T.* Birth of the Leviathan: Building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe. New York: Cambridge University Press, 1997. 380 p.
343. *Esping-Andersen G.* The three worlds of welfare capitalism. Oxford: Polity Press, 1990. 260 p.
344. *Evans G.* The social bases of political divisions in post-communist Eastern Europe // *Annual Review of Political Science*. 2006. Vol. 5. P. 245–270.
345. *Evans G., Whitefield S.* Identifying the bases of party competition in Eastern Europe // *British Journal of Political Science* 1993. Vol. 23. P. 521–548.
346. *Evans P. B., Rueschemeyer D., Skocpol T.* Bringing the state back in. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 404 p.
347. *Evans P., Rauch J. E.* Bureaucracy and growth: a cross-national analysis of the effects of «Weberian» state structure on economic growth // *American Sociological Review*. 1999. Vol. 64. № 5. P. 748–765.
348. *Ezrow L.* Linking citizens and parties: How electoral systems matter for political representation. Oxford: Oxford University Press, 2010. 216 p.
349. *Ezrow L., De Vries C., Steenbergen M., Edwards E.* Mean voter representation and partisan constituency representation: Do parties respond to the mean voter position or to their supporters? // *Party Politics*. 2011. Vol. 17. № 3. P. 275–301.
350. *Fearon J.* Bargaining, enforcement, and international cooperation // *International Organization*. 1998. Vol. 52. № 2. P. 269–305.
351. *Ferejohn J.* Rationality and interpretation: Parliamentary elections in early Stuart England / *Monroe K. R.* The economic approach to politics. A critical reassessment of the theory of rational choice. New York: Harper Collins, 1991. P. 279–305.
352. *Finn J. E.* Constitution in crisis: Political violence and the rule of law. New York: Oxford University Press, 1991. 288 p.
353. *Finn J. E.* The civic constitution: Some preliminaries / *Baber S.A.* Constitutional politics. Princeton: Princeton University Press, 2001. P. 37–64.
354. *Fish S. M.* Islam and authoritarianism // *World politics*. 2002. Vol. 55. № 1. P. 4–37.
355. *Fish S. M.* Stronger legislatures, stronger democracies // *Journal of Democracy*. 2006. Vol. 17. № 1. P. 5–20.
356. *Fish S. M., Kroenig M.* Diversity, conflict, and democracy: Some evidence from Eurasia and East Europe // *Democratization*. 2006. Vol. 13. № 5. P. 828–842.

357. *Fligstein N.* Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions // *American Sociological Review*. 1996. Vol. 61. P. 656–673.
358. *Fortin J.* A tool to evaluate state capacity in post-communist countries, 1989–2006 // *European Journal of Political Research*. 2010. Vol. 49. N 5. P. 654–686.
359. *Foxley A.* Latin American experiments in neoconservative economics. Berkeley: University of California Press, 1983. 213 p.
360. *Fragile States Index*. URL: <http://fsi.fundforpeace.org/> (дата звернення: 01.11.2016).
361. *Frane A., Tomsic M.* Elite (Re)configuration and politico-economic performance in post-socialist countries // *Europe-Asia Studies*. 2002. Vol. 54. № 3. P. 435–454.
362. *Franklin M., Mackie T.* Familiarity and inertia in the formation of governing coalitions in parliamentary democracies // *British Journal of Political Science*. 1983. Vol. 13. № 3. P. 275–298.
363. *Frechette G., Kagel J., Morelli M.* Gamson's law versus non-cooperative game theory // *Games and Economic Behavior*. 2005. Vol. 51. P. 365–390.
364. Freedom in the World. Country status and ratings overview, FIW 1973–2014. URL: <https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20%26%20Ratings%20Overview%2C%201973-2014.pdf> (дата звернення: 11.11.2015).
365. *Frison-Roche F.* Semi-presidentialism in a post-communist context / *Elgie R., Moestrup S.* Semi-presidentialism outside Europe. N.Y.: Routledge. 2007. P. 56–77.
366. *From plan to market: World Development Report 1996*. Washington, DC: World Bank, 1996. P. 86–122.
367. *Fruhstorfer A., Hein M.* Constitutional politics in Central and Eastern Europe: From post-socialist transition to the reform of political systems. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2016. 576 p.
368. *Frye T.* A politics of institutional choice: Post-communist presidencies // *Comparative Political Studies*. 1997. № 5. P. 523–552.
369. *Fukuyama F.* State-building: Governance and world order in the 21st century. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004. 160 p.
370. *Gambetta D.* Trust: Making and breaking cooperative relations. Oxford: Blackwell, 1988. 280 p.
371. *Gamson W.* A theory of coalition formation // *American Sociological Review*. 1961. Vol. 26. P. 373–382.
372. *Ganev V. I.* Preying on the state: The transformation of Bulgaria after 1989. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2007. 246 p.
373. *Gasiorowski M.* An overview of the political regime change dataset // *Comparative Political Studies*. 1996. Vol. 29. № 4. P. 69–83.
374. *Geddes B.* A comparative perspective on the Leninist legacy in Eastern Europe // *Comparative Political Studies*. 1995. Vol. 28. N 2. P. 239–274.

375. *Geddes B.* Initiation of new democratic institutions in Eastern Europe and Latin America / Lijphart A., Waisman C. Institutional design in new democracies. Berkeley: University of California Press, 1996. P. 15–42.
376. *Geddes B.* Politician's dilemma: Building state capacity in Latin America. Berkeley: University of California Press, 1994. 256 p.
377. *Geddes B.* What do we Know about democratization after twenty years? // Annual Review of Political Science. 1999. № 2. P. 115–144.
378. *Gherghina S.* Shaping parties' legitimacy: Internal regulations and membership organisations in post-communist Europe // International Political Science Review. 2014. Vol. 35. № 3. P. 291–306.
379. *Gibson E. L.* Class and conservative parties: Argentina in comparative perspective. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996. 296 p.
380. *Ginsburg T.* Comparative constitutional design. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 406 p.
381. *Ginsburg T., Melton J.* Does the constitutional amendment rule matter at all? Amendments cultures and the challenges of measuring amendment difficulty // International Journal of Constitutional Law. 2015. Vol. 13. № 3. P. 686–713.
382. *Ginsburg T., Simpsen A.* Constitutions in authoritarian regimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 282 p.
383. *Giordano C.* The social organization of informality: The rationale underlying personalized relationships and coalitions / Giordano C., Hayoz N. Informality in Eastern Europe: Structures, political cultures and social practices. Bern: Peter Lang, 2013. P. 231–258.
384. *Glaeser E. L., LaPorta R., Lopez de Silanes F., Shleifer A.* Do institutions cause growth? // Journal of Economic Growth. 2004. Vol. 9. № 3. P. 271–303.
385. *Glasgow G., Golder M., Golder S.* New empirical strategies for the study of parliamentary government formation // Political Analysis. 2012. Vol. 20. P. 248–270.
386. *Glasgow G., Golder M., Golder S.* Who «wins»? Determining the party of the prime minister // American Journal of Political Science. 2011. Vol. 55. P. 937–954.
387. *Glazer N.* Democracy and deep divides // Journal of Democracy. 2010. Vol. 21. № 2. P. 5–19.
388. *Gleditsch K. S., Ward M. D.* Diffusion and the international context of democratization // International Organization. 2006. Vol. 60. P. 911–933.
389. *Golden M.* International economic sources of regime change: How European integration undermined Italy's postwar party system // Comparative Political Studies. 2004. Vol. 37. P. 1238–1274.

390. *Golder S.* The logic of pre-electoral coalition formation. Columbus: Ohio State University Press, 2006. 209 p.
391. *Gonzalez-Ocantos E., Kiewiet de J. C., Melendez C., Osorio J., Nickerson D. W.* Vote buying and social desirability bias: Experimental evidence from Nicaragua // *American Journal of Political Science.* 2012. Vol. 56. № 1. P. 202–217.
392. *Goodin R. E.* Laundering preferences // *Elster J., Hylland A.* Foundations of social choice theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 75–102.
393. *Goodin R. E.* The theory of institutional design. New York: Cambridge University Press 1996. 304 p.
394. *Goren P.* Party identification and core political values // *American Journal of Political Science.* 2005. Vol. 49. № 4. P. 881–896.
395. *Grafstein R.* Institutional realism: Social and political constraints on rational actors. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1992. 272 p.
396. *Green D. P., Palmquist B., Schickler E.* Partisan hearts and minds: Political parties and the social identities of voters. New Haven, CT: Yale University Press, 2005. 288 p.
397. *Greene K.* Why dominant parties lose: Mexico's democratization in comparative perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 368 p.
398. *Greif A., Laitin D. D.* A theory of endogenous institutional change // *American Political Science Review.* 2004. Vol. 98. № 4. P. 633–652.
399. *Grofman B., van Roozendaal P.* Modelling cabinet durability and termination // *British Journal of Political Science.* 1997. Vol. 27. P. 419–451.
400. *Grzymala-Busse A.* Authoritarian determinants of democratic party competition: The communist successor parties in East Central Europe // *Party Politics.* 2006. Vol. 12. № 3. P. 415–437.
401. *Grzymala-Busse A.* Political competition and the politicization of the state in East Central Europe // *Comparative Political Studies.* 2003. Vol. 36. № 10. P. 1123–1147.
402. *Grzymala-Busse A.* Rebuilding Leviathan: Party competition and state exploitation in post-communist democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 294 p.
403. *Grzymala-Busse A.* Redeeming the communist past: The regeneration of communist parties in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 362 p.
404. *Grzymala-Busse A.* The best laid plans: The impact of informal rules on formal institutions in transitional regimes // *Studies in Comparative International Development.* 2010. Vol. 45. P. 311–333.
405. *Grzymala-Busse A.* The effects of Communist party transformation on the institutionalization of party systems // *Bozoki A., Ishiyama J.* The communist successor parties of Central and Eastern Europe. Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2002. P. 323–340.

406. Grzymala-Busse A. The programmatic turnaround of communist successor parties in East Central Europe, 1989–1998 // *Communist and Post-Communist Studies*. 2002. Vol. 35. № 1. P. 51–66.
407. Grzymala-Busse A., Luong J. P. Reconceptualizing the state: Lessons from post-communism // *Politics & Society*. 2002. Vol. 30. P. 529–554.
408. Gunther R., Diamond L. *Political parties and democracy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001. 392 p.
409. Gunther R., Diamond L. Species of political parties. A new typology // *Party Politics*. 2003. Vol. 9. P. 167–199.
410. Gurses M. State-sponsored development, oil and democratization // *Democratization*. 2009. Vol. 16. № 3. P. 508–529.
411. Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse // *American Political Science Review*. 2011. Vol. 105. № 1. P. 1–26.
412. Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment / Streeck W., Thelen K. *Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 40–82.
413. Hadenius A. The duration of democracy: Institutional vs. socio-economic factors / Beetham D. *Defining and measuring democracy*. London: Sage, 1994. P. 63–88.
414. Haerpfer C., Bernhagen P., Inglehart R., Welzel C. *Democratization*. New York: Oxford University Press, 2009. 456 p.
415. Haggard S., Kaufman R. *The political economy of democratic transitions*. Princeton: Princeton University Press, 1995. 391 p.
416. Hale H. Regime cycles: Democracy, autocracy and revolution in post-soviet Eurasia // *World Politics*. 2005. Vol. 58. P. 133–165.
417. Hall P. A. *Governing the economy: The politics of state intervention in Britain and France*. New York: Oxford University Press, 1986. 340 p.
418. Hall P. A., Taylor R. C. R. *Political science and the three new institutionalisms* // *Political Studies*. 1996. Vol. 44. № 12. P. 936–957.
419. Hanley S. Are the exceptions really the rule? Questioning the application of «electoral professional» type models of party organisation in East Central Europe // *Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. P. 453–479.
420. Hanley S. *The new right in the new Europe: Czech transformation and right-wing politics, 1989–2006*. London: Routledge, 2007. 289 p.
421. Hannan M., Freeman J. H. *Organizational ecology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. 384 p.
422. Hardin R. *Collective action*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press, 1982. 268 p.
423. Harris-White B., White G. *Liberalization and new forms of corruption*. Brighton: Institute of Development Studies, 1996. 144 p.

424. *Hayek von F. A.* The intellectuals and socialism. New York: Institute of Economic Affairs, 1998. 24 p.
425. *Haynes M., Husan R.* Market failure, state failure, institutions, and historical constraints in the East European transition // *Journal of European Area Studies*. 2002. № 1. P. 105-129.
426. *Hazan R.* Centre parties: Competition and polarization in European parliamentary democracies. London: Pinter, 1997. 192 p.
427. *Hechter M.* Principles of group solidarity. Berkeley (Cal.): University of California Press, 1987. 288 p.
428. *Held D.* Democracy and the global order: From the modern state to cosmopolitan governance. Stanford (CA): Stanford University Press, 1995. 336 p.
429. *Held D., Pollitt C.* New forms of democracy. London: Sage, 1986. 246 p.
430. *Hellman J.* Constitutions and economic reform in the postcommunist transitions // *East European Constitutional Review*. 1996. Vol. 5. № 1. P. 46-56.
431. *Hellman J.* Winners take all: The politics of partial reform // *World Politics*. 1998. Vol. 50. № 2. P. 203-234.
432. *Hellman J., Jones G., Kaufmann D.* Seize the state, seize the day: State capture, corruption and influence in transition (Policy Research Working Paper 2444). Washington, DC: World Bank, 2000. 154 p.
433. *Helmke G., Levitsky S.* Informal institutions and comparative politics: A research agenda // *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2. № 4. P. 725-740.
434. *Hendrix C. S.* Measuring state capacity: theoretical and empirical implications for the study of civil conflict // *Journal of Peace Research*. 2010. Vol. 47. № 3. P. 273-285.
435. *Hibbing J., Patterson S.* A democratic legislature in the making, the historic Hungarian elections of 1990 // *Comparative Political Studies*. 1992. Vol. 24. № 4. P. 430-454.
436. *Hicken A.* Building party systems in developing democracies. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 222 p.
437. *Higley J., Lengyel G.* Elites after state socialism: Theories and analysis. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. 252 p.
438. *Higley J., Burton M.* The elite variable in democratic transitions and breakdowns // *American Sociological Review*. 1989. Vol. 54. P. 17-32.
439. *Higley J., Gunther R.* Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 372 p.
440. *Hinich M., Munger M.* Ideology and the theory of political choice. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 280 p.
441. *Hjern B., Porter D. O.* Implementation structures: A new unit of organizational analysis // *Organization Studies*. 1980. Vol. 2. P. 211-234.

442. *Hochstetler K.* Rethinking presidentialism: Challenges and presidential falls in South America // *Comparative Politics*. 2005. Vol. 38. № 3. P. 401–418.
443. *Hodgson G. M.* What are institutions? // *Journal of Economic Issues*. 2006. Vol. XL. № 1. P. 1–25.
444. *Hoff K., Stiglitz J.* Exiting lawlessness // *Economic Journal*. 2008. Vol. 118. № 531. P. 1474–1497.
445. *Hofferbert R. I., Klingemann H.-D.* Remembering the bad old days: Human rights, economic conditions and democratic performance in transitional regimes // *European Journal of Political Research*. 1999. Vol. 5. № 2. P. 30–44.
446. *Hoffman B., Long J. D.* Parties, ethnicity, and voting in African elections // *Comparative Politics*. 2013. Vol. 45. № 2. P. 127–146.
447. *Holmes S.* Superpresidentialism and its problems // *East European Constitutional Review*. 1993. Vol. 2. N 4. P. 123–126.
448. *Hood C.* The art of the state: Culture, rhetoric, and public management. Oxford: Clarendon Press, 1998. 280 p.
449. *Horowitz D.* Comparing democratic system // *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 4. P. 73–79.
450. *Horowitz D.* Democracy in divided societies / *Diamond L., Planner M.* Nationalism, ethnic conflict, and democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 61–112.
451. *Houle Ch.* Inequality and democracy: Why inequality harms consolidation but does not affect democratization // *World politics*. 2009. Vol. 64. № 4. P. 589–622.
452. *Huber E., Rueschemeyer D., Stephens J. D.* The paradoxes of contemporary democracy: Formal, participatory, and social dimensions / *Anderson L.* Transitions to democracy. New York, NY: Columbia University Press, 1999. P. 168–192.
453. *Huber J. D., Inglehart R.* Expert interpretations of party space and party locations in 42 societies // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 1. P. 73–111.
454. *Hug S.* Altering party systems: Strategic behavior and the emergence of new political parties in Western democracies. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 216 p.
455. *Huntington S. P.* Political order in changing societies. New Haven: Yale University Press, 1968. 512 p.
456. *Huntington S. P.* Will more countries become democratic? // *Political Science Quarterly*. 1984. Vol. 99. N 2. P. 193–218.
457. *Huntington S. P., Nelson G. M.* No easy choice: political participation in developing countries. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 336 p.
458. *Ibrahim S. E.* Toward Muslim democracies // *Journal of democracy*. 2007. Vol. 18. № 2. P. 5–13.
459. *Immergut E.* Health politics: Interests and institutions in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 218 p.

460. *Inglehart R.* How solid is mass support for democracy – and how do we measure it? // *Political Science and Politics*. 2003. Vol. 36. P. 51–57.
461. *Inglehart R.* The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics. Princeton: Princeton University Press, 1977. 496 p.
462. *Inglehart R., Welzel C.* Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 333 p.
463. *Inglehart R., Foa R., Welzel C., Peterson C.* Social change, freedom and rising happiness: A global perspective, 1981–2007 // *Perspectives on Psychological Science*. 2008. Vol. 3. № 4. P. 264–285.
464. *Innes A.* Party competition in post-communist Europe: The great electoral lottery // *Comparative Politics*. 2002. Vol. 35. № 1. P. 85–104.
465. *Isaksson G.-E.* From election to government: Principal rules and deviant cases // *Government and Opposition*. 2005. Vol. 40. № 3. P. 329–357.
466. *Ishiyama J. T.* Party organization and the political success of the communist successor parties // *Social Science Quarterly*. 2001. Vol. 82. № 4. P. 844–864.
467. *Ishiyama J. T.* The communist successor parties and party organisational development in post-communist politics // *Political Research Quarterly*. 1999. Vol. 52. № 1. P. 87–112.
468. *Ishiyama J. T., Kennedy R.* Superpresidentialism and political party development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // *Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. № 8. P. 1177–1191.
469. *Jackson K., McRobie A.* New Zealand adopts proportional representation. Accident? Design? Evolution? Aldershot, UK: Ashgate, 1998. 222 p.
470. *Jancsics D.* Interdisciplinary perspectives on corruption // *Sociology Compass*. 2014. Vol. 8. № 4. P. 358–372.
471. *Janda K.* Political parties: A cross national survey. New York: Free Press, 1980. 960 p.
472. *Jasiewicz K.* Elections and voting behaviour // *White S., Batt J., Lewis P.* Developments in Central and East European politics 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 172–209.
473. *Jepperson R. L.* Institutions, institutional effects and institutionalism // *Powell W. W., Di Maggio P. J.* The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. P. 143–163.
474. *Johnson G. B., Ryu S.-R.* Repudiating or rewarding neoliberalism? How broken campaign promises condition economic voting in Latin America // *Latin American Politics and Society*. 2010. Vol. 52. № 4. P. 1–24.
475. *Jones B., Olken B.* Do leaders matter? National leadership and growth since World War II // *Quarterly Journal of Economics*. 2005. Vol. 120. № 3. P. 835–864.

476. *Jowitt K.* New world disorder: The Leninist extinction. Berkeley: University of California Press, 1992. 345 p.
477. *Jungar A.-C.* A case of a surplus majority government: The finnish rainbow coalition // *Scandinavian Political Studies*. 2002. Vol. 25. № 1. P. 57–83.
478. *Jungar A.-C.* Surplus majority governments: A comparative study of Italy and Finland. Uppsala: Uppsala Universitet, 2000. 384 p.
479. *Kaase M.* Is there personalization in politics? Candidates and voting behavior in Germany // *International Political Science Review*. 1994. Vol. 15. P. 211–230.
480. *Kalyvas S. N.* The rise of christian democracy in Western Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996. 344 p.
481. *Kang S.-G.* The influence of presidential heads of state on government formation in European democracies: Empirical evidence // *European Journal of Political Research*. 2009. Vol. 48. P. 543–572.
482. *Karl T. L., Schmitter P. C.* From an iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism // *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. № 4. P. 965–987.
483. *Karlsson C.* Explaining constitutional change: Making sense of cross-national variation among European Union member states // *Journal of European Public Policy*. 2016. Vol. 23. № 2. P. 255–275.
484. *Karp J. A., Banducci S. A.* Party mobilization and political participation in new and old democracies // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. № 2. P. 217–234.
485. *Katz R.* Party organizations and finance // *LeDuc L., Niemi R. G., Norris P.* Elections and voting in global perspective. London: Sage, 1996. P. 107–133.
486. *Katz R., Mair P.* Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 1. P. 12–21.
487. *Katz R. S., Mair P.* The cartel party thesis: A restatement // *Perspectives on Politics*. 2009. Vol. 7. P. 753–766.
488. *Katznelson I.* Periodization and preferences: Reflections on purposive action in comparative historical social science / *Mahoney J., Rueschemeyer D.* Comparative historical analysis in the social science. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 270–301.
489. *Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M.* Governance Matters VI: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996–2006. Washington D.C., World Bank, 2007. 94 p.
490. *Kayser M.* Who surfs, who manipulates? The determinants of opportunistic election timing and electorally motivated economic interventions // *American Political Science Review*. 2005. Vol. 99. N 1. P. 17–28.
491. *Keefer P.* Clientelism, credibility, and the policy choices of young democracies // *American Journal of Political Science*. 2007. Vol. 51. № 4. P. 804–821.

492. *Keefer P.* Clientelism, credibility, and the policy choices of young democracies // *American Journal of Political Science*. 2007. Vol. 51. № 4. P. 804–821.
493. *Key V. O., Jr.* Politics, parties, and pressure groups. New York: Crowell, 1958. 783 p.
494. *Kim Y. H.* A troubled marriage? Divided minority government, cohabitation, presidential powers, president-parliamentarism and semi-presidentialism // *Government and Opposition*. 2015. Vol. 50. № 4. P. 652–681.
495. *Kirchheimer O.* Der Wandel des westeuropäischen Parteien-systems / Lenk K., Neumann F. Theorie und Soziologie der politischen Parteien. Bd. 2. Darmstadt: Neuwied, 1974. P. 77–104.
496. *Kitschelt H.* Divergent paths of post-communist democracies / Gunther R., Diamond L., Plattner M. F. Political parties and democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 299–323.
497. *Kitschelt H.* Formation of party cleavages in post-communist democracies: Theoretical propositions // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. № 4. P. 447–472.
498. *Kitschelt H.* Linkages between citizens and politicians in democratic politics // *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. P. 845–879.
499. *Kitschelt H.* Party competition in Latin America and post-communist Eastern Europe: Divergence of patterns, similarity of explanatory variables. Paper prepared for delivery at the 100th Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 27–31, 2003. 26 p.
500. *Kitschelt H.* Post-communist democracies: Do party systems help or hinder democratic consolidation? Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17–19, 1996. 31 p.
501. *Kitschelt H.* The formation of party cleavages in post-communist democracies: Theoretical propositions // *Party Politics*. 1995. Vol. 4. № 1. P. 447–472.
502. *Kitschelt H.* The formation of party systems in East Central Europe // *Politics & Society*. 1992. Vol. 20. № 1. P. 7–50.
503. *Kitschelt H.* The radical right in Western Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. 352 p.
504. *Kitschelt H.* The transformation of European social democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 368 p.
505. *Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Toka G.* Post-communist party systems: Competition, representation, and inter-party cooperation. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 476 p.
506. *Klima M.* Consolidation and stabilization of the party system in the Czech Republic // *Political Studies*. 1998. Vol. 46. № 3. P. 492–510.
507. *Knight J.* Institutions and social conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 252 p.

508. *Kollner P.* «Informelle Politik» und «Informelle Institutionen»: Konzeptionelle Grundlagen, Analytische Zugänge und Herausforderungen für das Studium Autoritärer und anderer Politischer Herrschaftssysteme // GIGA Working Paper 192. Hamburg, 2012. P. 3-18.
509. *Komesar N. K.* Imperfect alternatives: Choosing institutions in law, economics and public policy. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 295 p.
510. *Koole R.* The vulnerability of the modern cadre party in the Netherlands // Katz R., Mair P. How parties organize. London: Routledge, 1994. P. 41–63.
511. *Kopecky P.* Building party government: Political parties in the Czech and Slovak Republics / Webb P., White S. Party politics in new democracies. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 119–146.
512. *Kopecky P.* Developing party organizations in East-Central Europe. What type of party is likely to emerge? // Party Politics. 1995. Vol. 1. № 4. P. 515–534.
513. *Kopecky P.* Structures of representation: new parliaments of Central and Eastern Europe / White S., Batt J., Lewis P. G. Developments in Central and East European Politics. Basingstoke: Palgrave, 2003. P. 142–143.
514. *Kopstein J., Reilly D.* Geographic diffusion and transformation of post-communist Europe // World Politics. 2000. Vol. 53. № 1. P. 1–30.
515. *Krasner S. D.* Approaches to the state: Alternative conceptions and historical dynamics // Comparative Politics. 1984. Vol. 16. P. 223–246.
516. *Krasner S. D.* International regimes. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press, 1983. 384 p.
517. *Krause K. D.* Public opinion and party choice in Slovakia and the Czech Republic // Party Politics. 2000. Vol. 6. P. 23–46.
518. *Kreuzer M., Pettai V.* Patterns of political instability: Afiliation patterns of politicians and voters in post-communist Estonia, Latvia, and Lithuania // Studies in Comparative International Development. 2003. Vol. 38. № 2. P. 73–95.
519. *Kuenzi M., Lambright G.* Party system institutionalization in 30 African countries // Party Politics. 2001. Vol. 7. № 4. P. 437–468.
520. *Lake D., Baum M.* The invisible hand of democracy. Political control and the provision of public services // Comparative Political Studies. 2001. Vol. 34. № 6. P. 587–621.
521. *Landau D.* Abusive constitutionalism // UC Davis Law Review. 2013. Vol. 47. P. 189–260.
522. *Lane J.-E., Rohner D.* Institution building and spillovers // Swiss Political Science Review. 2004. № 1. P. 77–90.
523. *Lane J.-E.* Constitutions and political theory. Manchester: Manchester University Press, 1996. 220 p.
524. *Lardeyret G.* The problem with PR // Journal of Democracy. 1991. № 2. P. 30–35.

525. *Laumann E., Knoke P.* The organizational state: Social choice in national policy domains. Madison: University of Wisconsin Press, 1987. 539 p.
526. *Lauth H.-J.* Informal institutions and democracy // Democratization. 2000. Vol. 7. № 4. P. 21–50.
527. *Laver M., Hunt B. W.* Policy and party competition. New York: Routledge, 1992. 256 p.
528. *Laver M., Schofield N.* Multiparty government: The politics of coalition in Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998. 328 p.
529. *Laver M., Shepsle K. A.* A theory of minority government in parliamentary democracy / Scharpf F. W. Games in hierarchies and networks. Boulder: Westview, 1993. P. 429–447.
530. *Laver M., Shepsle K.* Making and breaking governments: Cabinets and legislatures in parliamentary democracies. New York: Cambridge University Press, 1996. 316 p.
531. *Lawson K., Merkl P. H.* When parties prosper: The uses of electoral success. London: Lynne Rienner Publishers, 2007. 365 p.
532. *Lempp J., Patzelt W. J.* Allgemeine Evolutionstheorie. Quellen und bisherige Amwendungen / Patzelt W. J. Evolutorischer Institutionalismus. Theorie und empirische Studien zu Evolution, Institutionalitat und Geschichtlichkeit. Wurzburg: Ergon-Verlag, 2007. S. 97–120.
533. *Levi M.* A logic of institutional change // Cook K.S., Levi M. The limits of rationality. Chicago: University of Chicago Press. 1990. P. 402–419.
534. *Levi M.* A model, a method and a map: Rational choice in comparative and historical analysis // Lichbach M. I., Zuckerman A. S. Comparative politics: Rationality, culture, and structure. New York: Cambridge University Press, 1997. P. 19–41.
535. *Levi M.* Of rule and revenue. Berkeley: University of California Press, 1988. 264 p.
536. *Levi M.* Reconsiderations of rational choice in comparative and historical analysis / Lichbach I. M., Zuckerman A. S. Comparative politics: Rationality, culture, and structure. New York: Cambridge University Press, 2008. P. 117–133.
537. *Levitsky S., Murillo M. V.* Variation in institutional strength // Annual Review of Politics. 2009. Vol. 12. P. 115–133.
538. *Levitsky S., Way L.* Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold war. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 536 p.
539. *Lewin L.* The rise and decline of corporatism: The case of Sweden // European Journal of Political Research. 1992. Vol. 26. P. 59–79.
540. *Lewis P. G.* European parties East and West: Comparative perspectives // Perspectives on European Politics and Society. 2001. Vol. 2. № 3. P. 481–494.
541. *Lewis P. G.* Party structure and organization in East-Central Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 1996. 229 p.

542. *Lewis P. G.* Political parties in post-communist Eastern Europe. London: Routledge, 2000. 216 p.
543. *Li B.* What is constitutionalism? // *Perspectives*. 2000. Vol. 1. № 6. P. 41-54.
544. *Li Q., Reuveny R.* Democracy and environmental degradation // *International Studies Quarterly*. 2006. Vol. 50. P. 935-956.
545. *Lijphart A.* Constitutional choices for new democracies // *Journal of Democracy*. 1991. № 2. P. 72-84.
546. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries. New Haven: Yale University Press, 1984. 229 p.
547. *Lijphart A.* Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1989-1991 // *Journal of Theoretical Politics*. 1991. Vol. 4. № 2. P. 205-219.
548. *Lijphart A.* Electoral systems and party systems: A study of twenty-seven democracies, 1945-1990. Oxford: Oxford University Press, 1994. 228 p.
549. *Lijphart A.* Measures of cabinet durability: A conceptual and empirical evaluation // *Comparative Political Studies*. 1984. Vol. 17. № 2. P. 271-279.
550. *Lijphart A.* Parliamentary versus presidential government. Oxford: Oxford University Press, 1992. 257 p.
551. *Lijphart A.* The virtues of parliamentarism: But which kind of parliamentarism? / *Chehabi H. E., Stepan A.* Politics, society, and democracy: Comparative studies. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1995. P. 75-114.
552. *Lijphart A., Waisman C.* Institutional design in new democracies: Eastern Europe and Latin America. Boulder, CO: Westview Press, 1996. 265 p.
553. *Linz J.* Problems of democratic transition and consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. 504 p.
554. *Linz J.* The perils of presidentialism // *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 1. P. 51-69.
555. *Linz J. J.* The virtues of parliamentarism // *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 4. P. 84-91.
556. *Linz J. J., Valenzuela A.* The failure of presidential democracy: Comparative perspectives. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. 192 p.
557. *Linz J., Stepan A.* Toward consolidated democracies // *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2. P. 34-51.
558. *Lipset S. M.* Some social requisites of democracy // *American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. P. 69-105.
559. *Lipset S. M.* The centrality of political culture // *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 4. P. 80-83.

560. *Lipset S.* Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy // *American Political Science Review.* 1959. № 53. P. 69–105.
561. *Lipset S.* The social requisites of democracy revisited // *American Sociological Review.* 1994. № 59. P. 1–22.
562. *Lipset S. M.* The social requisites of democracy revisited // *American Sociological Review.* 1994. Vol. 59. № 1. P. 1–22.
563. *Lipset S., Rokkan S.* Cleavage structures, party systems, and voter alignments / *Mair P.* The West European party system. Oxford: Oxford University Press, 1990. P. 91–138.
564. *Lorenz A.* How to measure constitutional rigidity: Four concepts and two alternatives // *Journal of Theoretical Politics.* 2005. Vol. 17. № 3. P. 339–361.
565. *Lorenz A.* Systemwechsel und Verfassungsentwicklung / *Grotz F., Muller-Rommel F.* Regierungssysteme in Mittel- und Osteuropa: Die neuen EU-Staaten im Vergleich. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011. P. 47–67.
566. *Lorenz A.* Verfassungsänderungen in etablierten Demokratien. Motivlagen und Aushandlungsmuster. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. 450 p.
567. *Luebbert G. M.* Comparative democracy: Policymaking and governing coalitions in Europe and Israel. New York: Columbia University Press, 1984. 341 p.
568. *Luebbert G. M.* Liberalism, fascism, or social democracy: Social classes and the political origins of regimes in interwar Europe. New York: Oxford University Press, 1991. 416 p.
569. *Lupia A., Strom K.* Bargaining, transaction costs and coalition governance / *Strom K., Muller W. C., Bergman T.* Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 51–83.
570. *Lupu N.* Brand dilution and the breakdown of political parties in Latin America // *World Politics.* 2014. Vol. 66. № 4. P. 561–602.
571. *Lupu N.* Party brands and partisanship: Theory with evidence from a survey experiment in Argentina // *American Journal of Political Science.* 2013. Vol. 57. № 1. P. 49–64.
572. *Lupu N., Riedl R. B.* Political parties and uncertainty in developing democracies // *Comparative Political Studies.* 2013. Vol. 46. № 11. P. 1339–1365.
573. *Lutz D. S.* Toward a theory of constitutional amendment / *Levinson S.* Responding to imperfection. The theory and practice of constitutional amendment. Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 237–274.
574. *Lutz D.* Toward a theory of constitutional amendment // *American Political Science Review.* 1994. № 88. P. 365–380.

575. *Maarseveen van H., Tang van der G.* Written constitutions: A computerized comparative study. Dobbs Ferry, N.Y.: Oceana, 1978. P. 71–72.
576. *Madrid R. L.* The rise of ethnic politics in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 256 p.
577. *Magaloni B.* Voting for autocracy: Hegemonic party survival and its demise in Mexico. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 316 p.
578. *Mahoney J.* The legacies of liberalism: Path dependence and political regimes in Central America. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. 416 p.
579. *Mahoney J., Thelen K.* Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 254 p.
580. *Mainwaring S.* Presidentialism, multipartism and democracy: The difficult combination // *Comparative Political Studies*. 1993. Vol. 26. № 2. P. 198–228.
581. *Mainwaring S.* Rethinking party systems in the third wave of democratization: The case of Brazil. Stanford, CA: Stanford University Press, 1999. 412 p.
582. *Mainwaring S., Scully T.* Building democratic institutions: Party systems in Latin America. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. 600 p.
583. *Mainwaring S., Shugart M.* Presidentialism and democracy in Latin America. New York: Cambridge University Press, 1997. 508 p.
584. *Mainwaring S., Torcal M.* Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization / *Katz R. S., Crotty W.* Handbook of party politics. London: Sage Publications, 2006. P. 204–227.
585. *Mainwaring S., Zoco E.* Political sequences and the stabilization of inter-party competition: Electoral volatility in old and new democracies // *Party Politics*. 2007. Vol. 13. № 2. P. 155–178.
586. *Mair P.* Party system change: Approaches and interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. 264 p.
587. *Mair P.* Ruling the void: The hollowing of Western democracy. London: Verso, 2013. 160 p.
588. *Mair P.* What is different about post-communist party systems? / *Mair P.* Party system change. Approaches and interpretations. Oxford: Clarendon Press, 1997. P. 175–198.
589. *Manin B.* The principles of representative government. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 243 p.
590. *Mansbridge J. J.* The rise and fall of self-interest in the explanation of political life / *Mansbridge J. J.* Beyond self-interest. Chicago: University of Chicago Press, 1990. P. 2–24.
591. *Mansfield H. C.* America's constitutional soul. Baltimore: John Hopkins University Press, 1991. 256 p.
592. *March J. G., Olsen J. P.* Democratic governance. New York: Free Press, 1995. 256 p.

593. *March J. G., Olsen J. P.* Elaboration the «new institutionalism» / Rhodes R.A.W., Binder S. A. The Oxford handbook of political institutions. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 3–20.
594. *March J. G., Olsen J. P.* Rediscovering institutions: The organizational basis of politics. New York: Free Press, 1989. 227 p.
595. *March J. G., Olsen J. P.* The new institutionalism: Organizational factors in political life // American Political Science Review. 1984. Vol. 78. P. 734–749.
596. *Markowski R.* Party system institutionalization in new democracies: Poland – a trend-setter with no followers / Lewis P.G. Party development and democratic change in post-communist Europe: The first decade. London: Frank Cass, 2001. P. 55–77.
597. *Marsh D., Rhodes R. A. W.* Policy communities and issue networks: Beyond typology / Marsh D., Rhodes R. A. W. Policy networks in British government. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 249–268.
598. *Martin L. W., Stevenson R. T.* Government formation in parliamentary democracies // American Political Science Review. 2001. Vol. 45. № 1. P. 33–50.
599. *Mateju P., Rehakova B., Evans G.* The politics of interest and class realignment in the Czech Republic 1992–1996 / Evans G. The end of politics? Class voting in comparative context. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 231–253.
600. *Mattila M., Raunio T.* Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries // European Journal of Political Research. 2004. Vol. 43. P. 263–285.
601. *Mayhew D. R.* Electoral realignments: A critique of an American genre. New Haven, CT: Yale University Press, 2004. 192 p.
602. *McAllister I., White S.* Political parties and democratic consolidation in postcommunist societies // Party Politics. 2007. Vol. 13. № 2. P. 197–216.
603. *McDonald M. D., Budge I.* Elections, parties, democracy: Conferring the median mandate. Oxford: Oxford University Press, 2005. 272 p.
604. *McGuire J. W.* Social policy and mortality decline in East Asia and Latin America // World Development. 2001. Vol. 29. № 10. P. 1673–1697.
605. *McGuire M. C., Olson M. C.* The economics of autocracy and majority rule // Journal of Economic Literature. 1996. Vol. 34. P. 72–96.
606. *McManus-Czubimska C., Miller W. L., Markowski R., Wasilewski J.* The new Polish «right»? // Journal of Communist Studies and Transition Politics. 2003. Vol. 19. P. 1–23.
607. *Meguid B. M.* Party competition between unequals: Strategies and electoral fortunes in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 340 p.
608. *Merkel W.* Embedded and defective democracies // Democratization. 2004. Vol. 11. № 5. P. 33–58.

609. *Merkel W.* Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. 572 p.
610. *Merkl P.* Which are today's democracies? // *International Social Science Journal*. 1993. Vol. 45. P. 257-270.
611. *Merrill S., Grofman B., Brunell T. L.* Cycles in American national electoral politics, 1854-2006: statistical evidence and an explanatory model // *American Political Science Review*. 2008. Vol. 102. P. 1-18.
612. *Mesquita de B.* The logic of political survival / *Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D.* Cambridge, MA: MIT Press, 2003. P. 49-50.
613. *Mesquita de B., Smith A.* Political survival and endogenous institutional change // *Comparative Political Studies*. 2009. Vol. 42. P. 167-188.
614. *Meyer J. W., Rowan W. R.* Organizational environments: Rules and rationality. Beverly Hills (Cal.): Sage, 1983. 302 p.
615. *Midlarsky M.* Political stability of two-party and multiparty systems: Probabilistic bases for the comparison of party systems // *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. P. 929-951.
616. *Migdal J. S.* State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001. 308 p.
617. *Milgrom P. R., North D. C., Weingast B. R.* The role of institutions in the revival of trade: The law merchant, private judges and the Champagne fairs // *Economics and Politics*. 1990. Vol. 2. P. 1-23.
618. *Millard F.* Elections, parties, and representation in post-communist Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 350 p.
619. *Miller A. H., Erb G., Reisinger W., Hesli V. L.* Emerging party systems in post-Soviet societies: fact or fiction // *Journal of Politics*. 2000. Vol. 62. P. 455-490.
620. *Miller G. J.* Managerial dilemmas: The political economy of hierarchy. New York: Cambridge University Press, 1992. 276 p.
621. *Mitchell P., Nyblade B.* Government formation and cabinet type in parliamentary democracies // *Strom K., Muller W. C., Bergman T.* Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 782-802.
622. *Molina J., Perez C.* Radical change at the ballot box: Causes and consequences of electoral behavior in Venezuela's 2000 elections // *Latin American Politics and Society*. 2004. Vol. 46. № 1. P. 103-134.
623. *Montinola G. R., Jackman R. W.* Sources of corruption: A cross-country study // *British Journal of Political Science*. 2002. Vol. 32. P. 147-170.
624. *Moore B.* The social origins of dictatorship and democracy. Boston, MA: Beacon Press, 1966. 592 p.
625. *Moran J.* Democratic transitions and forms of corruption // *Crime, Law and Social Change*. 2001. Vol. 36. P. 379-393.

626. *Morgan D. G.* Congress and the constitution: A study of responsibility. Cambridge: Harvard University Press, 1966. 505 p.
627. *Morgan J.* Bankrupt representation and party system collapse. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2011. 384 p.
628. *Mozaffar S., Scarritt J., Galaich G.* Electoral institutions, ethnopolitical cleavages, and party systems in Africa's emerging democracies // *American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. No. 3. P. 379-390.
629. *Mudde C.* Populist radical right parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 404 p.
630. *Muller-Rommel F., Fettelschoss K., Harfst P.* Party government in Central Eastern European democracies: A data collection (1990-2003) // *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. N 6. P. 869-894
631. *Mulligan C., Gil R., Sala-i-Martin X.* Do democracies have different public policies than nondemocracies // *Journal of Economic Perspectives*. 2004. Vol. 18. № 1. P. 51-74.
632. *Mulligan C., Tsui K.* Political competitiveness. NBER Working Paper. 2006. № 10. 44 p.
633. *Meny Y.* Government and politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany. Oxford: Oxford University Press, 1990. 284 p.
634. *Nagel R. F.* Constitutional cultures: The mentality and consequences of juridical review. Berkeley: University of California Press, 1992. 244 p.
635. *Neto A. O.* The presidential calculus: Executive policy making and cabinet formation in the Americas // *Comparative Political Studies*. 2006. № 4. P. 1-26.
636. *Neto A., Strom K.* Breaking the parliamentary chain of delegation: Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies // *British Journal of Political Science*. 2006. Vol. 36. P. 619-643.
637. *Neumann S.* Modern political parties. Approaches to comparative politics. Chicago: The University of Chicago Press, 1956. P. 395-421.
638. *Norpoth H., Rusk J. G.* Electoral myth and reality: Realignments in American politics // *Electoral Studies*. 2007. Vol. 26. P. 392-403.
639. *Norris P.* Stable democracy and good governance in divided societies: Do powersharing institutions work? // *John F. Kennedy School of Government faculty: Research papers series*. 2005. № RWP05-014. 44 p.
640. *North D. C.* Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 159 p.
641. *North D., Wallis J., Weingast B.* A conceptual framework for interpreting recorded human history. NBER Working Paper. 2006. N 12. 80 p.
642. *North D. C., Weingast B. R.* Constitutions and commitment: The evolution of institutions governing public choice in seventeenth-century England // *Journal of Economic History*. 1989. Vol. 49. № 4. P. 803-832.
643. *O'Brien T.* The role of the transitional leader: A comparative analysis of Adolfo Suárez and Boris Yeltsin // *Leadership*. 2007. Vol. 3. № 4. P. 419-432.

644. *O'Donnell G.* Another institutionalization: Latin America and elsewhere // Kellogg Institute Working Paper 222. Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press, 1996. 112 p.
645. *O'Donnell G.* Delegative democracy // *Journal of Democracy.* 1994. Vol. 5. № 1. P. 55–69.
646. *O'Donnell G.* Illusions about consolidation // *Journal of Democracy.* 1996. Vol. 7. № 2. P. 34–51.
647. *O'Donnell G.* Why rule of law matters // *Journal of Democracy.* 2004. Vol. 15. № 1. P. 5–19.
648. *O'Donnell G., Schmitter P., Whitehead L.* Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 98 p.
649. *Offe K.* Capitalism and democracy by design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe // *Social Research.* 1991. Vol. 59. P. 865–892.
650. *Offe K.* Varieties of transition: The East European and East German experience. Cambridge: MIT Press, 1997. 259 p.
651. *Olson M. C.* Dictatorship, democracy and development // *American Political Science Review.* 1993. Vol. 87. № 3. P. 567–576.
652. *Olson M. C.* The logic of collective action. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1965. 220 p.
653. *Orenstein M.* Out of the red: Building capitalism and democracy in postcommunist Europe. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2001. 184 p.
654. *Organski A. F. K.* Stages of political development. New York: Knopf, 1965. 346 p.
655. *Osborne D., Gaebler T.* Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector. Reading, MA: Addison-Wesley, 1992. 432 p.
656. *Ostrom E.* Rational choice theory and institutional analysis: Toward complementarity // *American Political Science Review.* 1991. Vol. 85. P. 237–243.
657. *Ott J. S.* The organizational culture perspective. Pacific Grove (Cal.): Brooks/Cole, 1989. 231 p.
658. *Parsons T.* Evolutionary universals in society // *American Sociological Review.* 1964. Vol. 29. № 3. P. 339–357.
659. *Patzelt W. J.* Evolutorischer Instiuiionalismus in der Parlamentarismusforschung. Eine systematische Einfthruung Parlamente und ihre Evolution. Forschungskontext und Fallstudien. Baden-Baden: Nomos, 2012. 210 s.
660. *Peleg B.* Coalition formation in simple games with dominant players // *International Journal of Game Theory.* 1981. Vol. 1. P. 11–13.
661. *Pellegata A.* The effects of democracy on the «quality of governance». Evidence on the capacity of political systems to constrain corruption.

- URL: <http://www.sisp.it/files/papers/2009/alessandro-pellegata-427.pdf> (дата звернення: 01.11.2016).
662. *Peters G. B.* Institutional theory in political science: The «new institutionalism». London: Continuum, 2005. 224 p.
 663. *Petersohn B.* Konfliktregulierung in multinationalen Demokratien: Föderalismus und Verfassungsreformprozesse in Kanada und Belgien im Vergleich. Baden-Baden: Nomos, 2013. 281 p.
 664. *Pevehouse J.* Democracy from the outside-in? International organizations and democratization // International organization. 2002 Vol. 56. № 3. P. 515–549.
 665. *Pierson P.* Increasing returns, path dependence, and the study of politics // American Political Science Review. 2000. Vol. 94. № 2. P. 251–268.
 666. *Pierson P.* The limits of design: Explaining institutional origins and change // Governance. 2000. Vol. 13. № 4. P. 477–486.
 667. *Pierson P., Skocpol T.* Historical institutionalism in contemporary political science / Katznelson I., Milner H.V. Political science: State of the discipline. New York: American Political Science Association, 2002. P. 693–721.
 668. *Pizzorno A.* Interests and parties in pluralism / Berger S. Organizing interests in Western Europe: pluralism, corporatism, and the transformation of politics. New York: Cambridge University Press, 1981. P. 247–284.
 669. *Poguntke T.* International vergleichende Parteienforschung / Berg-Schlosser D., Muller-Rommel F. Vergleichende Politikwissenschaft. Opladen: Leske Verlag (UTB-Reihe), 2003. S. 51–104.
 670. *Pontusson J.* From comparative public policy to political economy // Comparative Political Studies. 1995. Vol. 28. P. 117–147.
 671. *Pop-Eleches G.* A party for all seasons: Electoral adaptation of Romanian communist successor parties // Journal of Communist and Post-Communist Studies. 2008. Vol. 41. № 4. P. 465–479.
 672. *Pop-Eleches G.* Throwing out the bums: Protest voting and anti-establishment parties after communism // World Politics. 2010. Vol. 62. № 2. P. 221–260.
 673. *Popkin S. L.* The reasoning voter: Communication and persuasion in presidential campaigns. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1991. 332 p.
 674. *Powell B. G., Jr.* Elections as instruments of democracy: Majoritarian and proportional visions. New Haven, CT: Yale University Press, 2000. 312 p.
 675. *Powell G.* Contemporary democracies: Participation, stability, and violence. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. 294 p.
 676. *Powell W. W., Di Maggio P. J.* The new institutionalism in organizational analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991. 486 p.

677. *Power T., Gasiorowski M.* Institutional design and democratic consolidation in the Third World // *Comparative Political Studies*. 1997. Vol. 30. P. 123–155.
678. *Pridham G.* International influences and democratic transition: Problems of theory and practice in linkage politics / *Pridham G.* Encouraging democracy: The international context of regime transition in Southern Europe. New York: St. Martin's Press, 1991. P. 1–29.
679. *Pridham G.* Patterns of Europeanization and transnational party co-operation: Party development in Central and Eastern Europe / *Lewis P. G.* Party development and democratic change in post-communist Europe: The First Decade. London: Frank Cass, 2001. P. 179–198.
680. *Pridham G., Herring E., Sanford G.* Building democracy: The international dimension of democratization in Eastern Europe. Bristol: Bloomsbury, 1997. 202 p.
681. *Pridham G., Lewis P.* Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe. London: Routledge, 1996. 288 p.
682. *Priebus S.* Hungary / *Fruhstorfer A., Hein M.* Constitutional politics in Central and Eastern Europe. Wiesbaden: Vergleichende Politikwissenschaft, 2016. P. 101–144.
683. *Przeworski A.* Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 228 p.
684. *Przeworski A.* Group on East-South systems transformations. New York: Cambridge University Press, 1995. 143 p.
685. *Przeworski A.* Institutionalization of voting patterns, or is mobilization the source of decay? // *American Political Science Review*. 1975. Vol. 69. P. 49–67.
686. *Przeworski A.* Some problems in the study of transitions to democracy / *O'Donnell G., Schmitter P. C., Whitehead L.* Transitions from authoritarian rule comparative perspectives. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1986. P. 47–63.
687. *Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. A., Limongi F.* Democracy and development. Political institutions and material well-being in the world, 1950–1990. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 340 p.
688. *Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J., Limongi F.* What makes democracies endure? // *Journal of Democracy*. 1996. № 7. P. 39–55.
689. *Przeworski A., Limongi F.* Modernization: Theories and facts // *World Politics*. 1997. Vol. 49. № 2. P. 155–183.
690. *Putnam R.* Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. 258 p.
691. *Pye L. W.* Political science and the crisis of authoritarianism // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. № 1. P. 3–19.

692. *Qvortrup M.* The British constitution. Continuity and change. Oxford: Hart, 2013. 212 p.
693. *Rabinowitz G., MacDonald S. E.* A directional theory of issue voting // *American Political Science Review*. 1989. Vol. 83. P. 93–121.
694. *Rabinowitz G., MacDonald S. E., Listhaug O.* Old players in an old game: Party strategy in multiparty systems // *Comparative Political Studies*. 1991. Vol. 24. P. 147–185.
695. *Radnitz S.* Informal politics and the state // *Comparative Politics*. 2011. Vol. 43. № 3. P. 351–371.
696. *Rasch B. E., Congleton R. D.* Amendment procedures and constitutional stability / Congleton R. D., Swedenborg B. Democratic constitutional design and public policy. Analysis and Evidence. Cambridge/Mass.: MIT Press, 2006. P. 319–342.
697. *Reich G.* Coordinating party choice in founding elections // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. № 10. P. 1237–1263.
698. *Reich G.* The evolution of new party systems: Are early elections exceptional? // *Electoral Studies*. 2004. Vol. 23. № 2. P. 232–250.
699. *Remington T.* Democratization, separation of powers, and state capacity / Colton T. J., Holmes S. The state after communism: Governance in the new Russia Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2006. P. 261–298.
700. *Remmer K. L.* The politics of institutional change: Electoral reform in Latin America, 1978–2002 // *Party Politics*. 2008. Vol. 14. № 1. P. 5–30.
701. *Remmer K.* The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s // *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. P. 777–800.
702. *Reuveny R., Li Q.* Economic openness, democracy, and income distribution // *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36. P. 575–601.
703. *Riker W. H.* Agenda formation. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. 285 p.
704. *Riker W. H.* Political science and rational choice / Alt J. E., Shepsle K. A. Perspectives on positive political economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 163–181.
705. *Riker W. H.* Political theory and the art of heresthetics / Finifter A. Political Science: The State of the Discipline, Washington: American Political Science Association, 1983. P. 47–67.
706. *Riker W. H.* The art of political manipulation. New Haven, CT: Yale University Press, 1986. 153 p.
707. *Riker W. H.* The theory of political coalitions. New Haven: Yale University Press, 1962. 300 p.
708. *Rivera S. W.* Historical cleavages or transition mode: Influences on the emerging party systems in Poland, Hungary and Czechoslovakia // *Party Politics*. 1996. Vol. 2. № 2. P. 177–208.
709. *Roberts A.* The politics of constitutional amendment in postcommunist Europe // *Constitutional Political Economy*. 2009. Vol. 20. № 2. P. 99–117.

710. *Roberts K. M., Wibbels E.* Party systems and electoral volatility in Latin America: A test of economic, institutional, and structural explanations // *American Political Science Review*. 1999. Vol. 93. P. 575–590.
711. *Roberts K.* Market reform, programmatic (de)alignment, and party system stability in Latin America // *Comparative Political Studies*. 2013. Vol. 46. № 1. P. 1422–1452.
712. *Robertson J. D.* The political economy and the durability of European coalition cabinets: New variations on a game-theoretic perspective // *The Journal of Politics*. 1985. Vol. 45. № 11. P. 932–957.
713. *Robinson N.* Institutions and political change in Russia. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000. 248 p.
714. *Roelofs M. H.* The poverty of American politics: A theoretical interpretation. Philadelphia: Temple University Press, 1992. 276 p.
715. *Rokkan S.* Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970. 470 p.
716. *Roland G.* Understanding institutional change: Fast-moving and slow-moving institutions // *Studies in Comparative International Development*. 2004. Vol. 38. № 4. P. 109–131.
717. *Rose R.* Mobilizing demobilized voters in post-communist societies // *Party Politics*. 1995. Vol. 1. P. 549–563.
718. *Rose R.* When government fails. Social capital in an antimodern Russia / *Edwards B. , Foley M. W. , Diani M.* Beyond Tocqueville. Civil society and the social capital debate in comparative perspective. Hanover (NH): Tufts University, 2001. P. 56–69.
719. *Rose R., Mackie T. T.* Incumbency in government: Asset or liability? / *Daalder H., Mair P.* Western European party systems: Continuity and change. London: Sage, 1983. P. 115–137.
720. *Rose R., Mishler W., Haerpfer C. W.* Democracy and its alternatives. Understanding post-communist societies. Baltimore (MD): Johns Hopkins University Press, 1998. 272 p.
721. *Rose R., Munro N.* Elections and parties in new European democracies. Washington, DC: CQ Press, 2003. 336 p.
722. *Rose R., Shin D. C.* Democratization backwards: the problem of third-wave democracies // *British Journal of Political Science*. 2001. Vol. 31. № 2. P. 331–354.
723. *Rosenblum N. L.* On the side of the angels: An appreciation of parties and partisanship. Princeton: Princeton University Press, 2008. 600 p.
724. *Ross M.* Does oil hinder democracy? // *World politics*. 2001. Vol. 53. № 3. P. 325–361.
725. *Rothstein B.* Labor market institutions and working-class strength / *Steinmo S., Thelen K., Longstreth F.* Structuring politics: Historical institutionalism in a comparative perspective. New York: Cambridge University Press, 1992. P. 33–56.

726. Rothstein B., Teorell J. What is quality of government? A theory of impartial government institutions // *Governance*. 2008. Vol. 21. N 2. P. 165–190.
727. Roznai Y. Unconstitutional constitutional amendments – The migration and success of a constitutional idea // *American Journal of Comparative Law*. 2013. Vol. 61. № 3. P. 657–719.
728. Rubinstein A. Perfect equilibrium in a bargaining model // *Econometrica*. 1982. Vol. 50. № 1. P. 97–109.
729. Rueschemeyer D., Stephens E. H., John S. Capitalist development and democracy. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 398 p.
730. Rustow D. Transitions to democracy: Towards a dynamic model // *Comparative Politics* 1970. Vol. 2. № 3. P. 337–363.
731. Sadurski W. Constitutionalism and the enlargement of Europe. Oxford: Oxford University Press, 2012. 234 p.
732. Samuels D., Shugart M. Presidents, parties, prime ministers: How the separation of powers affects party organization and behavior. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 310 p.
733. Sani G., Sartori G. Polarization, fragmentation and competition in Western democracies / Daalder H., Mair P. Western European party systems: Continuity and change. London: Sage, 1983. P. 307–340.
734. Sartori G. Comparative constitutional engineering: An inquiry into structures, incentives and outcomes. New York: New York University Press, 1994. 231 p.
735. Sartori G. Parties and party systems: A framework for analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 368 p.
736. Sartori G. Video-power // *Government and Opposition*. 1989. Vol. 24. № 1. P. 39–53.
737. Schedler A. Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition. Boulder: Lynne Rienner publishers, 2006. 267 p.
738. Schickler E. Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress. Princeton: Princeton University Press, 2001. 376 p.
739. Schleiter P., Morgan-Jones E. Constitutional power and competing risks // *American Political Science Review*. 2009. Vol. 103. P. 496–512.
740. Schleiter P., Morgan-Jones E. Who's in charge? Presidents, assemblies, and the political control of semipresidential cabinets // *Comparative Political Studies*. 2010. Vol. 43. № 11. P. 1415–1441.
741. Schmitter P. C. Parties are not what they once were / Diamond L., Gunther R. Political parties and democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 67–89.
742. Schmitter P. C. Still the century of corporatism? // *Review of Politics*. 1974. Vol. 36. P. 85–131.
743. Schmitter P., Karl T.-L. The conceptual travels of transitologists and consolidologists: How far to the East should they attempt to go? // *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. № 1. P. 173–185.

744. *Schofield N.* Coalition politics and representative democracy // European Journal of Political Research. 1997. Vol. 31. № 1-2. P. 183-192.
745. *Schofield N.* Political competition and multiparty coalition governments // European Journal of Political Research. 1993. Vol. 23. P. 1-33.
746. *Schofield N.* The spatial model of politics. New York: Routledge, 2008. 320 p.
747. *Schurz G.* Evolution in Natur und Kultur. Eine Einführung in die veralgemeinerte Evolutionstheorie. Heidelberg: Springer-Verlag, 2011. 436 s.
748. *Schwarz N. L.* The blue guitar: Political representation and community. Chicago: University of Chicago Press, 1988. 189 p.
749. *Scott R. W.* Institutions and organizations. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995. 360 p.
750. *Seawright J.* Party-system collapse: The roots of crisis in Peru and Venezuela. Stanford, CA: Stanford University Press, 2012. 312 p.
751. *Segert D.* Party politics in the process of Europeanization – is there a special way for party development in Central Eastern Europe? / Szabo M. The challenge of Europeanization in the region: East Central Europe. Budapest: Hungarian Political Science Association and the Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Science, 1996. P. 221-264.
752. *Sen A.* An argument on the primacy of political rights: freedoms and needs // New Republic. 1994. 10 January. P. 32-34.
753. *Sen A.* Development as freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999. 384 p.
754. *Sened I.* A model of coalition formation: Theory and evidence // Journal of Politics. 1996. Vol. 58. № 2. P. 350-372.
755. *Shapley L., Shubik M.* A method for evaluating the distribution of power in a committee system // American Political Science Review. 1954. Vol. 48. № 3. P. 787-792.
756. *Sharma S.* Democracy, good governance, and economic development // Taiwan journal of democracy. 2007. Vol. 3. № 1. P. 29-62.
757. *Shepsle K. A.* Institutional arrangements and equilibrium in multidimensional voting models // American Journal of Political Science. 1979. Vol. 23. P. 27-59.
758. *Shepsle K. A.* Institutional equilibrium and equilibrium institutions / Weisberg H. Political Science: The Science of Politics. New York: Agathon, 1986. P. 51-81.
759. *Shepsle K. A.* Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach // Journal of Theoretical Politics. 1989. Vol. 1. P. 131-147.
760. *Shin D. C.* On the third wave of democratization: A synthesis and evaluation of recent theory and research // World Politics. 1994. Vol. 47. P. 135-170.

761. *Shiratori R.* The politics of electoral reform in Japan // International Political Science Review. 1995. Vol. 16. № 1. P. 79-94.
762. *Shugart M.* Of presidents and parliaments // East European Constitutional Review. 1993. Vol. 2. N 1. P. 27-36.
763. *Shugart M.* Politicians, parties, and presidents: An exploration of authoritarian institutional design / Crawford B., Lijphart A. Liberalization and Leninist legacies: Comparative perspectives on democratic transitions. Berkeley: Institute of International and Area Studies, 1997. P. 40-90.
764. *Shugart M., Carey J. M.* Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
765. *Siehl C., Martin J.* The role of symbolic management: How can managers effectively transmit organizational culture // Hunt J. G. Leaders and managers. New York: Pergamon, 1984. P. 227-239.
766. *Sitter N.* Cleavages, party strategy and party system change in Europe, East and West // Perspectives on European Politics and Society. 2002. Vol. 3. № 3. P. 425-451.
767. *Skocpol T.* States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 426 p.
768. *Skocpol T.* Why I am an historical-institutionalist // Polity. 1995. Vol. 28. P. 103-106.
769. *Slater D.* Can Leviathan be democratic? Competitive elections, robust mass politics and state infrastructural power // Studies in Comparative International Development. 2008. Vol. 43. P. 252-272.
770. *Slater D.* Ordering power: Contentious politics and authoritarian Leviathans in Southeast Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 346 p.
771. *Smith A.* Election timing in majoritarian parliaments // British Journal of Political Science. 2003. Vol. 33. P. 397-418.
772. *Spoon J.-J.* Political survival of small parties in Western Europe. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011. 220 p.
773. *Stark D., Bruszt L.* Postsocialist pathways: Transforming politics and property in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 300 p.
774. *Steen A.* The question of legitimacy: Elites and political support in Russia // Europe-Asia Studies. 2001. Vol. 53. № 5. P. 697-718.
775. *Steinmo S., Thelen K., Longstreth F.* Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis. Cambridge: N.Y.: Cambridge University press, 1992. 257 p.
776. *Stepan A., Skach C.* Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarianism versus presidentialism // World Politics. 1993. Vol. 46. P. 1-22.

777. *Stepan A., Skach C.* Presidentialism and parliamentarism in comparative perspective / Linz J., Valenzuela A. The failure of presidential democracy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 119–136.
778. *Stimson J. A.* Tides of consent: How public opinion shapes American politics. New York: Cambridge University Press, 2004. 196 p.
779. *Stockton H.* Political parties, party systems, and democracy in East Asia: Lessons from Latin America // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. № 1. P. 94–119.
780. *Stokes D. E.* Valence politics / Kavanagh D. Electoral politics. New York: Oxford University Press, 1992. P. 141–164.
781. *Stokes S. C.* Political parties and democracy // *Annual Review of Political Science*. 1999. № 2. P. 243–267.
782. *Stokes S. C., Dunning T., Nazareno M., Brusco V.* Brokers, voters, and clientelism. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 344 p.
783. *Stoll H.* Changing societies, changing party systems. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 353 p.
784. *Streeck W., Thelen K. A.* Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford, UK: Oxford University Press, 2005. 308 p.
785. *Strom K.* A behavioral theory of competitive political parties // *American Journal of Political Science*. 1990. Vol. 34. № 2. P. 565–598.
786. *Strom K.* Delegation and accountability in parliamentary democracies // *European Journal of Political Research*. 2000. Vol. 37. P. 261–289.
787. *Strom K.* Minority governments and majority rule. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 304 p.
788. *Strom K., Budge I., Laver M.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies // *American Journal of Political Science*. 1994. Vol. 38. P. 303–335.
789. *Strom K., Muller W. C., Bergman T.* Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2008. 464 p.
790. *Strom K., Muller W. C., Bergman T.* Delegation and accountability in parliamentary democracies. Oxford: Oxford University Press, 2003. 784 p.
791. *Strom K., Muller W., Smith D.* Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies // *Annual Review of Political Science* 2010. Vol. 13. P. 517–535.
792. *Strom K., Swindle S.* Strategic parliamentary dissolution // *American Political Science Review*. 2002. Vol. 96. № 1. P. 575–591.
793. *Strom K.* Party goals and government performance in parliamentary democracies // *The American Political Science Review*. 1985. Vol. 79. № 9. P. 738–754.
794. *Strom K., Swindle S.* Strategic parliamentary dissolution // *American Political Science Review*. 2002. Vol. 96. № 3. P. 575–591.

795. *Sub-Saharan Africa: From crisis to sustainable growth*. Washington, DC: World Bank, 1989. 300p.
796. *Suleiman E. Bureaucracy and democratic consolidation: Lessons from Eastern Europe / Anderson L. Transition to democracy*. New York, NY: Columbia University Press. 1999. P. 141-167.
797. *Sundquist J. L. Dynamics of the party system: Alignment and realignment of political parties in the United States*. Washington, DC: Brookings Institution Press, 1983. 466 p.
798. *Sung H.-E. Democracy and political corruption: A cross-national comparison // Crime, Law & Social Change*. 2004. Vol. 41. P. 179-194.
799. *Swaan de A. Coalition theories and cabinet formation: A study of formal theories of coalition formation applied to nine European parliaments after 1918*. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company, 1973. 347 p.
800. *Szczerbiak A. Cartelisation in post-communist politics? State party funding in post-1989 Poland // Perspectives on European Politics and Society*. 2001. Vol. 2. P. 431-451.
801. *Szoboszlai G. Parliamentarism in the making: Crisis and political transformation in Hungary / Lijphart A., Waisman C. H. Institutional design in new democracies*. Boulder: Westview Press, 1996. P. 117-136.
802. *Tang S. A general theory of institutional change*. London: Routledge, 2011. 144 p.
803. *Tavits M. Presidents with prime ministers: Do direct elections matter?* New York: Oxford University Press, 2009. 265 p.
804. *Tavits M. The development of stable party support: Electoral dynamics in post-communist Europe // American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. P. 283-298.
805. *Tavits M. The role of parties' past behavior in coalition formation // American Political Science Review*. 2008. Vol. 102. № 4. P. 495-507.
806. *Tavits M., Letki N. From values to interests? The evolution of party competition in new democracies // Journal of Politics*. 2014. Vol. 76. № 1. P. 246-258.
807. *Tavits M., Taavi A. Learning to make votes count: The role of democratic experience // Electoral Studies*. 2006. Vol. 25. № 1. P. 72-90.
808. *Taylor M., Herman V. Party systems and government stability // American Political Science Review*. 1971. Vol. 65. P. 28-37.
809. *Taylor M., Laver M. Government coalitions in Western Europe // European Journal of Political Research*. 1973. Vol. 1. N 3. P. 205-248.
810. *Teorell J., Hadenius A. Democracy without democratic values: A rejoinder to Welzel and Inglehart // Studies in comparative international development*. 2006. Vol. 41. № 3. P. 96-111.
811. *The Worldwide Governance Indicators / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp> (дата звернення 01.11.2016).*

812. *Thelen K.* How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis / Mahoney J., Rueschemeyer D. Comparative historical analysis in the social science. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003. P. 208–346.
813. *Thiery P.* Informal institutions and the rule of law in Latin America: Argentina and Chile in comparative perspective. Paper presented at the ECPR General Conference Reykjavik, August 26, 2011. URL: <http://www.ecprnet.eu/MyECPR/proposals/reykjavik/uploads/papers/2117.pdf> (дата звернення: 03.05.2013).
814. *Tilly C.* Coercion, capital, and European states, AD 990–1992. Cambridge, MA: Blackwell, 1994. 271 p.
815. *Tilly C.* War making and state making as organized crime / Evans P., Rueschemeyer D., Skocpol T. Bringing the state back in. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 169–191.
816. *Toka G.* Party appeals and voter loyalty in new democracies // Political Studies. 1998. Vol. 46. P. 589–610.
817. *Toka G.* Political parties and democratic consolidation in East Central Europe // Studies in Public Policy. 1997. № 279. URL: http://www.personal.ceu.hu/staff/Gabor_Toka/Papers/Toka97Consolidation.pdf (дата звернення: 01.11.2016).
818. *Toka G.* Political parties in East Central Europe // Diamond L., Plattner M. F., Chu Y., Tien H. Consolidating the third wave democracies: Themes and perspectives. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1997. P. 93–134.
819. *Tokes R.* Hungary's negotiated revolution: Economic reform, social change and political succession. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 228 p.
820. *Toole J.* Government formation and party system stabilization in East Central Europe // Party Politics. 2000. Vol. 6. P. 441–461.
821. *Topidi K., Morawa A. H. E.* Constitutional evolution in Central and Eastern Europe. Expansion and integration in the EU. Farnham: Ashgate, 2011. 292 p.
822. *Torcal M., Gunther R., Montero J.* Anti-party sentiments in southern Europe // Gunther R., Ramon M., Linz J. Political parties: Old concepts and new challenges. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 257–290.
823. *Transformation Index BTI 2016.* URL: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/publications/publication/did/transformation-index-bti-2016/> (дата звернення: 01.11.2016).
824. *Treisman D.* Oil and democracy in Russia // NBER: Working paper series. 2010. January. 24 p.
825. *Tsebelis G.* Nested games: Rational choice in a comparative perspective. Berkeley: University of California Press, 1990. 288 p.
826. *Tsebelis G.* Veto players. How political institutions work. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002. 344 p.

827. *Tzelgov E.* Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe // *European Journal of Political Research*. 2001. Vol. 50. P. 530–558.
828. *Vachudova M.* Centre-right parties and political outcomes in East Central Europe // *Party Politics*. 2008. Vol. 14. № 4. P. 387–405.
829. *van Biezen I.* Political parties in new democracies: Party organisation in Southern and East-Central Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. 255 p.
830. *van Cott D. L.* From movements to parties in Latin America: The evolution of ethnic politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 304 p.
831. *van de Walle N.* Presidentialism and clientelism in Africa's emerging party systems // *Journal of Modern African Studies*. 2003. Vol. 41. P. 297–321.
832. *van Deemen A.* Dominant players and minimum size coalitions // *European Journal of Political Research*. 1989. Vol. 23. P. 1–33.
833. *van Roozendaal P.* Centre parties and coalition cabinet formation: A game-theoretic approach // *European Journal of Political Research*. 1990. Vol. 18. № 3. P. 324–348.
834. *Vanberg V.* Rules and choice in economics. London: Routledge, 1994. 320 p.
835. *Vanhanen T.* The limits of democratization: Climate, intelligence, and resource distribution. Augusta: Washington Summit publishers, 2009. 360 p.
836. *Volden C., Carrubba C.* The formation of oversize coalitions in parliamentary democracies // *American Journal of Political Science*. 2004. Vol. 48. № 3. P. 521–537.
837. *von Neumann I., Morgenstern O.* Theory of games and economic behavior. Princeton: Princeton University Press, 1953. 776 p.
838. *Vowles J.* The politics of electoral reform in New Zealand // *International Political Science Review*. 1995. Vol. 16. P. 95–115.
839. *Wagner M.* Deining and measuring niche parties // *Party Politics*. 2012. Vol. 18. № 6. P. 845–864.
840. *Waller M.* Party inheritances and party identities // *Pridham G., Lewis P. G.* Stabilizing fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe. London: Routledge, 1996. P. 23–43.
841. *Waller M., Karasimeonov G.* Party organisation in post-communist Bulgaria // *Lewis P.* Party structure and organisation in East-Central Europe. Cheltenham: Edward Elgar, 1996. P. 134–162.
842. *Walsh H.* Political transition processes in Central and Eastern Europe // *Comparative Politics*. 1994. Vol. 26. № 4. P. 379–394.
843. *Wantchekon L.* The paradox of warlord democracy: a theoretical investigation // *American Political Science Review*. 2004. Vol. 98. № 1. P. 17–33.

844. *Ware A.* Political parties and party systems. Oxford: Oxford University Press, 1996. 435 p.
845. *Warwick P.* Coalition government membership in West European parliamentary democracies // *British Journal of Political Science*. 1996. Vol. 26. № 4. P. 471–499.
846. *Warwick P.* Government survival in parliamentary democracies. New York: Cambridge University Press, 1994. 200 p.
847. *Warwick P., Druckman J.* The portfolio allocation paradox: An investigation into the nature of a very strong but puzzling relationship // *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45. P. 635–665.
848. *Weber M.* *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tubingen: Mohr Siebeck, 1980. P. 837–851.
849. *Wedel J.* Collision and collusion: The strange case of Western aid to Eastern Europe. New York: Palgrave, 2001. 304 p.
850. *Weingast B. R.* Rational-choice institutionalism / *Katznelson I., Milner H. V.* Political science: State of the discipline. New York: W.W. Norton, 2002. P. 660–692.
851. *Weingast B. R.* The economic role of political institutions: Federalism, markets, and economic development // *Journal of Law, Economics, and Organization*. 1995. Vol. 11. P. 1–31.
852. *Weir M.* Ideas and the politics of bounded innovation / *Steinmo S., Thelen K., Longstreth F.* Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis. New York: Cambridge University Press, 1992. P. 188–216.
853. *Weitz-Shapiro R.* What wins votes: Why some politicians opt out of clientelism // *American Journal of Political Science*. 2013. Vol. 56. № 3. P. 563–583.
854. *Wellhofer E. S.* Party realignment and voter transition in Italy, 1987–1996 // *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. P. 156–186.
855. *Westholm A.* Distance versus direction: The illusory defeat of the proximity theory of electoral choice // *American Political Science Review*. 1997. Vol. 91. P. 865–883.
856. *Whitehead L.* Democracy by convergence and Southern Europe: A comparative politics perspective // *Pridham G.* Encouraging Democracy: The international context of regime transition in Southern Europe. N.Y.: St. Martin's Press, 1991. P. 1–29.
857. *Wiatr J.* Executive-legislative relations in crisis: Poland's experience, 1989–1993 / *Lijphart A., Waisman C. H.* Institutional design in new democracies. Boulder: Westview Press, 1996. P. 91–134.
858. *Williams K.* The Czech Republic and Slovakia / *White S., Batt J., Lewis P.* Developments in Central and East European politics 3. Durham, NC: Duke University Press, 2003. P. 141–182.
859. *Wintrobe R.* The tinpot and the totalitarian: An economic theory of dictatorship // *American Political Science Review*. 1990. Vol. 84. P. 849–872.

860. *Wittenberg J.* The 1994 Hungarian election in historical perspective / Toka G., Enyedi Z. The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly. Berlin: Sigma, 1998. P. 139–167.
861. *Wolczuk K.* The moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation. Budapest: Central European University Press, 2001. 315 p.
862. *World Development Report 2011: Conflict, Security, and Development.* Washington, DC: World Bank, 2011. 210 p.
863. *Wyman M., White S., Miller B., Heywood P.* The place of «party» in post-communist Europe // Party Politics. 1995. Vol. 1. P. 535–548.
864. *Yap P. J.* The conundrum of unconstitutional constitutional amendments // Global Constitutionalism. 2015. Vol. 4. № 1. P. 114–136.
865. *Yashar D. J.* Demanding democracy: Reform and reaction in Costa Rica and Guatemala, 1870–1950s. Stanford, CA: Stanford University Press, 1997. 348 p.
866. *Young O.* Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society // International Organization. 1991. Vol. 45. № 3. 281–308.
867. *Zartman W. I.* Collapsed states: The disintegration and restoration of legitimate authority. Boulder (CO): Lynne Rienner, 1995. 330 p.
868. *Zintl R.* Clubs, clans und cliquen / Ramb B.-T., Tietzel M. Ökonomische Verhaltenstheorie. Munich: Vahlen, 1993.
869. *Zorn D., Dobbin F., Dierkes J., Kwok M.-S.* The new firm: Power and sense-making in the construction of shareholder value // Nordic Organization Studies. 2006. Vol. 3. P. 41–68.
870. *Zucker L. G.* Organizations as institutions // Bacharach S. B. Research in the sociology of organizations. Greenwich, CT: JAI Press, 1983. P. 1–42.

Наукове видання

Стойко Олена Михайлівна

**Трансформація політичних інститутів
у сучасних перехідних суспільствах**

Монографія

Підп. до друку 08.12.2016. Формат 60 × 84/16.
Обл.-вид. арк. 21,85. Умовн. друк. арк. 23,95.

Видавництво «Логос»

Україна, 01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 10, офіс 31.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 201 від 29.09.2000 р.